

ISSN 2490-3604

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

Tuzla, God. II, br. 3, novembar 2017.

DHS - DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE
Časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

Izdavač:

Filozofski fakultet
Univerzitet u Tuzli
Tihomila Markovića 1
75000 Tuzla, BiH

Glavni i odgovorni urednik:
Sead Nazibegović

Zamjenici glavnog i odgovornog urednika:
Mirza Mahmutović i Vedad Spahić

Urednički odbor:

Adisa Imamović
Tamara Efendić-Spahić
Hariz Šarić
Izet Šabotić
Vedada Baraković
Adib Đozić
Jasmina Đonlagić
Azra Bešić
Refik Bulić
Anisa Avdagić
Vanda Babić
Dijana Tiplić

Naučni odbor:

Krystyna Pieniazek-Marković, Poznanj
Mario Brdar, Osijek
Danijela Majstorović, Banja Luka
Vladislava Gordić-Petković, Novi Sad
Vahid Kljajić, Sarajevo
Miroslav Brkić, Beograd
Esat Harmanci, Zagreb
Viktorija Car, Zagreb
Jelenka Vočkić-Avdagić, Sarajevo
Amela Mujagić, Bihać
Jure Zovko, Zagreb
Sanela Mešić, Sarajevo
Enver Imamović, Tuzla
Darko Gavrilović, Zagreb
Adnan Velagić, Mostar
Omer Hamzić, Travnik
Mateo Žagar, Zagreb
Tanja Kuštović, Zagreb

Design:
Maja Hrvanović

Lektori:
Indira Smajlović
Ibnel Ramić
Bernes Aljukić

Tehnička priprema:
Rešad Grbović

Štampa:

Tiraž: 200

Izlazi dva puta godišnje

UDK 3+009

ISSN 2490-3604 (print)
ISSN 2490-3647 (online)

DHS

DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE
časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES
Journal of the Faculty of Humanities and Social Sciences

**Godina II
Broj 3**

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Tuzla
Tuzla, oktobar 2017.

SADRŽAJ

CONTENTS

BOSNISTIKA

Adnan Kadrić

PROBLEM TEORIJSKOG DEFINIRANJA AUTOBIOGRAFSKOG DISKURSA/ŽANRA U STAROJ BOŠNJAČKOJ LITERARNOJ TRADICIJI NA ORIJENTALnim JEZICIMA I POZICIJA AUTORSKOG SUBJEKTA U AUTOBIOGRAFIJAMA ALI-PAŠE VARVARIJA I ALIJA RIZAA STOČANINA / THE ISSUE OF THEORETICAL DEFINITION OF AUTOBIOGRAPHICAL DISCOURSE/GENRE IN THE OLDER BOSNIAK LITERARY TRADITION IN ORIENTAL LANGUAGES AND THE POSITION OF THE AUTHOR IN THE AUTOBIOGRAPHIES OF ALI PASHA VARVARI AND ALI RZA STOLČEVI	13
---	----

Indira Smajlović

FONOLOŠKI RAZVOJ LIČNIH IMENA U SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI / PHONOLOGICAL DEVELOPMENT OF PERSONAL NAMES IN MEDIEVAL BOSNIA	29
--	----

Enisa Gološ

NEKI OBLICI SINONIMIJE U DJELU HAMZE HUME / SOME FORMS OF SYNONYMY IN THE WORK OF HAMZA HUMO	47
---	----

ANGLISTIKA

Alen Avdić

“GABBLING LIKE A THING MOST BRUTISH”: LANGUAGE IN THE SERVICE OF COLONIALISM IN <i>THE TEMPEST</i> / MRMLJANJE K’O U DIVLJE ZVIJERI: JEZIK U SLUŽBI KOLONIJALIZMA U ŠEKSPIROVOJ <i>OLUJI</i>	61
---	----

Amira Sadiković, Selma Đuliman

- PREVOĐENJE JEZIKA J. K. ROWLING – ANALIZA PREVODA *THE PRISONER OF AZKABAN* NA BOSANSKI JEZIK / TRANSLATING THE LANGUAGE OF J. K. ROWLING – AN ANALYSIS OF THE BOSNIAN TRANSLATION OF *THE PRISONER OF AZKABAN* 81

Selma Kešetović

- EARLY FOREIGN LANGUAGE EDUCATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA - A HISTORICAL OVERVIEW / RANO PODUČAVANJE STRANOG JEZIKA U BOSNI I HERCEGOVINI 95

TURKOLOGIJA

Alena Ćatović, Sabina Bakšić

- KONCEPT TUGE U KLASIČNOJ OSMANSKOJ POEZIJI / CONCEPT OF SORROW IN THE CLASSIC OTTOMAN POETRY 109

HISTORIOGRAFIJA

Uroš Dakic

- ZADUŽBINE ČLANOVA PORODICE SOKOLOVIĆ U OSMANSKOM CARSTVU SA POSEBNIM OSVRTOM NA MEHMED-PAŠIN ODНОS PREMA SVOM POREKLU I PRVOBITNOJ RELIGIJI / FOUNDATIONS OF THE SOKOLOVIC FAMILY MEMBERS IN THE OTTOMAN EMPIRE - MEHMED PASHA'S ATTITUDE TOWARDS THEIR ORIGIN AND ORIGINAL RELIGION 131

Omer Hamzić

- „ONI SU ODSTUPILI“ – BLAJBURG 1945. I BOŠNJACI U HISTORIOGRAFIJI I SJEĆANJIMA: PRIMJER GRAČANICE / „THEY RETREATED“ - BLYBURGH 1945 AND BOSNIACS IN HISTORIOGRAPHY AND MEMORIES: AN EXAMPLE OF GRACANICA 145

Semir Hadžimusić

- ZNAČAJ IZUČAVANJA LOKALNE HISTORIJE ZA RAZVOJ HISTORIOGRAFIJE - PRIMJER ISTRAŽIVANJA PROŠLOSTI OPĆINE LUKAVAC / THE IMPORTANCE OF STUDYING LOCAL HISTORY FOR THE DEVELOPMENT OF HISTORIOGRAPHY - RESEARCHING THE PAST OF LUKAVAC 167

SOCIOLOŠKE I KULTURALNE STUDIJE

Merima Jašarević

SOCIOLOŠKI OGLEDI O BOSANSKOHERCEGOVAČKOJ KULTURI
I UMETNOSTI NAKON DVA RATA / SOCIOLOGICAL REVIEWS OF
BOSNIAN CULTURE AND ART AFTER TWO WARS .....

189

Abdel Alibegović, Midhat Čaušević, Naida Ljuma

DOBA TRANSFORMACIJE I REDEFINIRANJA PROCESA I
FUNKCIJA U SAVREMENOJ PORODICI - UNIVERZALNOST I/ILI
TRANSFORMACIJA / THE AGE OF TRANSFORMATION AND
REDEFINITION OF PROCESSES AND FUNCTIONS IN MODERN
FAMILY - UNIVERSALITY AND/OR TRANSFORMATION .....

203

POLITOLOŠKE TEME

Amir Karić

GLOBALIZACIJA: SOCIJALNO-EKONOMSKI I POLITIČKI ASPEKTI /
GLOBALIZATION: SOCIO-ECONOMIC AND POLITICAL ASPECTS .....

223

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Saša Delić, Salem Bakić, Selma Bakić

UTICAJ STRUKTURE PORODICE UČENIKA OSNOVNE ŠKOLE
NA NJIHOV USPJEH / EFFECT OF FAMILY STRUCTURE ON THE
ACHIEVEMENT OF PRIMARY SCHOOL PUPILS .....

239

Filduza Prušević

INTEGRATIVNI PRISTUP SADRŽAJIMA UČENJA I POUČAVANJA /
INTEGRATIVE APPROACH TO LEARNING CONTENT AND TEACHING .....

253

METODIČKA TEORIJA I PRAKSA

Ivica Tokić, Kenan Kadrić, Vahid Puškarević

MULTIMEDIJA U NASTAVI NJEMAČKOG JEZIKA /
MULTIMEDIA IN GERMAN LANGUAGE TEACHING .....

265

Dževad Džibrić, Damir Ahmić, Zoran Pajić EFEKTI POLIGONA PREPREKA NA INTENZIFIKACIJU SATA TJELESNOG I ZDRAVSTVENOG ODGOJA / EFFECTS OF POLYGON OBSTACLES ON WORK INTENSIFICATION IN PHYSICAL EDUCATION CLASSES	289
---	-----

KOMUNIKOLOŠKA I MEDIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

Lamija Silajdžić MEDIJSKE IKONE I MEDIJSKA PISMENOST DANAS / MEDIA ICONS AND MEDIA LITERACY TODAY	301
--	-----

Samira Demirović UTJECAJ NEVERBALNE KOMUNIKACIJE NA STIL POLITIČKOG LIDERSTVA U BOSNI I HERCEGOVINI / IMPACT OF NONVERBAL COMMUNICATION ON THE STYLE OF POLITICAL LEADERSHIP IN BOSNIA AND HERZEGOVINA	319
---	-----

Amila Masleša ULOGA DRUŠTVENIH MREŽA U PROMOCIJI KANDIDATA ZA ČLANOVE PREDSJEDNIŠTVA BOSNE I HERCEGOVINE / ROLE OF SOCIAL NETWORKS IN THE PROMOTION OF CANDIDATES FOR MEMBERS OF THE PRESIDENCY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA	335
--	-----

Mirko Jakovljević EKOLOŠKA KULTURA I MEDIJI / ECOLOGICAL CULTURE AND MEDIA	349
---	-----

STUDIJE SOCIJALNOG RADA I SOCIJALNE POLITIKE

Mira Ćuk, Ana Gavrilović, Draško Gajić, Ljubo Lepir CJELOŽIVOTNO UČENJE U KONTEKSTU RAZVOJA PROFESIJE SOCIJALNOG RADA / LIFELONG LEARNING IN SOCIAL WORK CAREER	361
--	-----

Dragana Šćepović, Andrea Rakanović Radonjić MOBILNI TIM - MODEL ZAŠTITE ŽRTAVA AKUTNOG NASILJA / MOBILE TEAM – A MODEL OF PROTECTION FOR VICTIMS OF ACUTE VIOLENCE	379
---	-----

Hariz Šarić, Fatima Mehmedović

RIZIKO-FAKTORI NASILJA NAD STARIM OSOBAMA U USTANOVAMA
SOCIJALNE I ZDRAVSTVENE NJEGE / RISK FACTORS OF VIOLENCE
AGAINST THE ELDERLY IN SOCIAL AND HEALTH CARE INSTITUTIONS 399

Ehlimana Spahić, Nedereta Šerić

SOCIJALNO PODUZETNIŠTVO U FUNKCIJI OSTVARIVANJA SOCIO-
-EKONOMSKOG RAZVOJA LOKALNIH ZAJEDNICA FEDERACIJE
BOSNE I HERCEGOVINE / SOCIAL ENTREPRENEURSHIP IN THE
FUNCTION OF ACHIEVING SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF
LOCAL COMMUNITIES IN FEDERATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA 417

Karolina Tadić-Lesko, Janja Milinković

SOCIJALNA POLITIKA U SFERI ODGOJA I OBRAZOVANJA /
SOCIAL POLICY DEVELOPMENT IN EDUCATION 441

Suada Selimović i ostali

TRANSDISCIPLINARNA ISTRAŽIVANJA U BOSNI I HERCEGOVINI
NA PRIMJERU MALOLJETNIČKE DELINKVENCIJE - ISKUSTVA
I IZAZOVI / TRANSDISCIPLINARY RESEARCH IN BOSNIA AND
HERZEGOVINA ON JUVENILE DELINQUENCY - EXPERIENCES
AND CHALLENGES 453

UPUTSTVO ZA AUTORE 469

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FI LOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

BOSNISTIKA

Adnan Kadrić

- PROBLEM TEORIJSKOG DEFINIRANJA AUTOBIOGRAFSKOG
DISKURSA/ŽANRA U STARIJOJ BOŠNJAČKOJ LITERARNOJ
TRADICIJI NA ORIJENTALnim JEZICIMA I POZICIJA
AUTORSKOG SUBJEKTA U AUTOBIOGRAFIJAMA
ALI-PAŠE VARVARIJA I ALIJA RIZAA STOČANINA / THE ISSUE OF
THEORETICAL DEFINITION OF AUTOBIOGRAPHICAL
DISCOURSE/GENRE IN THE OLDER BOSNIAK LITERARY
TRADITION IN ORIENTAL LANGUAGES AND THE
POSITION OF THE AUTHOR IN THE AUTOBIOGRAPHIES
OF ALI PASHA VARVARIJA AND ALI RIZA STOLČEVI 13

Indira Smajlović

- FONOLOŠKI RAZVOJ LIČNIH IMENA U SREDNJOVJEKOVNOJ
BOSNI / PHONOLOGICAL DEVELOPMENT OF PERSONAL
NAMES IN MEDIEVAL BOSNIA 29

Enisa Gološ

- NEKI OBLICI SINONIMIJE U DJELU HAMZE HUME / SOME
FORMS OF SYNONYMY IN THE WORK OF HAMZA HUMO 47

UDK 821.511.161(=163.4*3).09

821.411.21(=163.4*3).09

821.222.1(=163.4*3).09

Originalni naučni rad

Original scientific paper

Adnan Kadrić

PROBLEM TEORIJSKOG DEFINIRANJA AUTOBIOGRAFSKOG DISKURSA/ŽANRA U STARIJOJ BOŠNJAČKOJ LITERARNOJ TRADICIJI NA ORIJENTALnim JEZICIMA I POZICIJA AUTORSKOG SUBJEKTA U AUTOBIOGRAFIJAMA ALI-PAŠE VARVARIJE I ALIJA RIZAA STOČANINA

U istraživanju rukopisa Bošnjaka muslimana na orijentalnim jezicima u bosanskohercegovačkoj književnoj kritici koriste se različiti pristupi, počev od filološkog i književnohistorijskog pa sve do književnoteorijskog pristupa, pri čemu se često sreće sa različitim problemima na razini razumijevanja suštine poruke djela. Današnja teorijska literatura sve više teži potiranju uvriježenih granica žanrova, a osobnost autora kao subjekta djela do kraja je relativizirana. Iako je pojam autobiografije naizgled jednostavan za razumijevanje, u teoriji književnosti postoji nekoliko tumačenja ali i problema. U proučavanju autobiografija bošnjačkih autora na orijentalnim jezicima srećemo se sa nekoliko zanimljivih natuknica u književnoj kritici, što je, ipak, nedovoljno za pravilno razumijevanje i teorijski opis navedenog fenomena. U književnosti Bošnjaka na orientanim jezicima poseban problem stvara i osoben način poetske konceptualizacije autorskog subjekta u tekstu, što uz manire prenaglašene autoreferencijalne naravi određenih poetskih vrsta današnjem književnom historičaru i kritičaru otežava recepciju već prilično usložnjenog pojma poetske i biografske autoreferencijalnosti. Tim se problemima, u granicama teorijskog definiranja nekih važnijih problema u spomenutoj oblasti, bavi i ovaj rad.

Ključne riječi: starija bošnjačka književnost na orijentalnim jezicima, autobiografija, diskurs, autorski subjekt, Ali-paša Varvari , Ali Riza Stočanin

1. UVODNE NAPOMENE

Autobiografski žanr u širem smislu u starjoj bošnjačkoj književnosti na orijentalnim jezicima ostao je u brojnim književnohistorijskim i teorijskim studijama negdje na području između hipotetički jasnije ograničenog i definiranog historijskog i fikcionalnog žanra, ili zbog „nedovoljne“ faktografske historičnosti, poetičnosti ili, pak, zbog neuobičajenih referantnih tačaka unutar svijeta književnoga djela koje jasno izdvajaju klasičnu autobiografiju od ostalih žanrova. Dakako, autobiografije se razlikuju među sobom, po stepenu i po načinu iskazivanja autoreferencijalnosti, manje ili više kombinirajući elemente stvarnosti ili fikcije, ali i po nekim formalnim jezičkim i strukturalnim osobenostima. Različite su i forme i vrste strukturiranoga autobiografskog diskursa, počev od kraćih autobiografskih crtica, poema, pripovjedaka pa sve do većih autobiografskih djela. Iako su neki teoretičari postavljali uvjet za autobiografiju da mora biti pisana u prozi, od takvih ograničenja se odustalo, jer sam način iskazivanja određenog diskursa u prozi ili stihu ne utječe suštinski na promjenu žanra u smislu definiranja nužnih autobiografskih referantnih tačaka u tekstu ili razvijanju same ideje da se piše autobiografski tekst kao takav. O tome nam svjedoči i historija bilo koje književnosti na svijetu. U obradi klasičnih autobiografija bosanskohercegovačkih autora na orijentalnim jezicima u ranom i kasnom novovjekovlju često su se koristili književnohistorijski i filološko-pozitivistički pristup, uz elemente književnoteorijske analize, a u nekim aspektima analize i antropološko-povijesna metoda interpretacije klasičnoga teksta, ponajviše zbog želje autora da takvu vrstu tekstova prvo predstave, filološki obrade, prevedu u jezik šireg kruga savremenih čitatelja, te da te tekstove pokušaju kodirati na način njihovog lakšeg slaganja u postojeće klasifikacije starije književnosti Bošnjaka na orijentalnim jezicima.

2. TEORIJSKI OKVIR: POKUŠAJ RAZUMIJEVANJA AUTOBIOGRAFSKOG ŽANRA I FIGURE U KLASIČNOJ KNJIŽEVNOSTI NA ORIJENTALNIM JEZICIMA

U našoj analizi nužno odvajamo fenomen autoreferencijalnosti nenarativnih poetskih vrsta u divanskoj književnosti Bošnjaka od autobiografskog žanra u užem smislu, temeljeći takav pristup na poznatoj definiciji granica i ograničenja autobiografije u književnoj kritici i teoriji. Premda bi se svaki divan u književnosti na orijentalnim

jezicima, zbirku strukturalno uređenih pjesama, uključujući i divane Bošnjaka, mogli u metaforičkom smislu smatrati nekom vrstom „duhovnih autobiografija” pjesnika, sa izuzetno naglašenom autoreferencijalnošću mahlasa, pjesničkog pseudonima, osobito u gazelima, ipak, u književnokritičkom i teorijskom smislu, naglašena autofikcionalnost poetike takvih pjesama ne mora se uvijek odnositi na opis života samog autora, a svakako ne slijedi prepoznatljivu linearnost autobiografskog diskursa u smislu postupnog i prepoznatljivog razvoja radnje ili opisa razvoja duhovnog stanja pjesnika.

Fluidne su granice autobiografskog žanra u klasičnim književnostima na orijentalnim jezicima, uključujući i stariju bošnjačku literarnu tradiciju na orijentalnim jezicima. Odveć je jasno da autobiografija u širem literarnom smislu, kao „krovni termin”, tzv. *umbrella term* – termin kišobran (usp. Kadar, Marlene 1992: 20) često prekriva skupove literarnih tekstova, i u stihu i u prozi, čak i manje autobiografski strukturirane, manje tematski unificirane i manje retrospektivno orijentirane, kao što su, npr. memoari, dnevničke bilješke i zapisi, pisma iz jednog životnog perioda hronološki povezanog u prvom licu, putpisi, epistolarni narativi i autobiografski fragmenti. S druge strane, žanrovske konfiguracije u stalnoj su mijeni i u bliskoj vezi sa osobnostima razvoja literarne tradicije u određenim književnim epohama i kulturo-loško-civilizacijskom semiotičkom kontekstu.

U književnoj teoriji i historiji svjetske književnosti najčešće se za početak pisanih europskih autobiografija uzimala autobiografija svetog Augustina u 12. stoljeću, a sama tradicija pisanja autobiografija, i zbog toga, vezala za kršćansku kulturološku tradiciju. (Reynolds, Kristen 2001: 21).

No, autobiografska djela u orijentalnoj autobiografskoj tradiciji, kao što je *Muqiz mina d-dalāl* od Muhammeda al-Ghazzālīja (u. 1111), skreću pažnju na odvojene tokove razvitka autobiografije i autobiografskog diskursa i autoreferencijalnih autobiografskih narativnih figura koji su vodili tradiciju od drevnog perzijskog i antičkog grčkog poimanja značaja pisanja u prvom licu jednine, koja je kroz odgovarajuće kulturološko-semiotičke (re)semantizacije ponovo dobijala na značaju. Sličan je slučaj sa autobiografijama Usāme ibn Munqiza (u. 1188) i Abū Šamāa (u. 1268) koje su pobudile značajnu pažnju književnih kritičara, ali i skrenule pažnju na brojna pitanja važna za razumijevanje autobiografskog diskursa kako u europskim tako i u književnostima na arapskom, perzijskom i turskom jeziku. Autobiografski žanr je u nekim narativnim djelima zapravo neka vrsta biografskoga podžanra dok je u drugima sastavni dio pisanja o sebi na način da se skrene pažnja na autora određenog djela ili da se autor „upiše” u literarnu tradiciju zajedno sa ostalim njenim

literarnim baštinicima. Stoga, različite vrste autobiografskog žanra ili autobiografskih narativnih figura ili cjelina unutar drugih djela nastaju najčešće kao posljedice slijedenja određenih općih biografskih arhetipova u orijentalnoj pisanoj tradiciji (sīra, ṭabaqāt, ḥabar, tarğama, manāqib), a na sličan način se ta situacija preslikava i u literarnoj tradiciji Bošnjaka na orijentalnim jezicima.

3. GRANANJE AUTOBIOGRAFSKOG ŽANRA U KNJIŽEVNOSTI BOŠNJAKA NA ORIJENTALNIM JEZICIMA

Teško se može pratiti linearni razvoj autobiografskog žanra kroz stoljeća u književnosti Bošnjaka na orijentalnim jezicima i zbog osobitosti samih tekstova uz koje se vrlo često vezuje autobiografija, ali i zbog drugih razloga. Samo je naizgled lakše pratiti razvitak određenog klasičnog žanra u kasnijoj fazi popularizacije pismenosti u društvu, nakon masovnije upotrebe štampanih tekstova, kao i zbog utjecaja nekih evropskih literarnih tradicija na razvoj književnih škola unutar određenih krugova društva, a u kontekstu prirodnog evolutivnog razvoja osmanskom intelektualnog miljea i pismenosti u najširem smislu te riječi. No, u ranijem periodu autobiografske cjeline, poglavlja i samostalna djela razvijaju se prema ugledu na postojeći literarni rezervorij šireg kruga orijentalno-islamskih literarnih tradicija. Dakako, sil i struktura djela ovisila je o namjeri ali i sposobnosti autora da na odgovarajući način ispriča svoju životnu priču u prvom licu jednine, bilo da se radi o proznom ili poetskom tekstu.

Svijest o autorskom subjektu unutar starije bosanskohercegovačke literarne tradicije prisutna je od najstarijih tragova pismenosti, od srednjovjekovlja do kraja te prepostavljene periodizacijsko-stilske epohe. Što se tiče književnosti Bošnjaka na orijentalnim jezicima, svijest o sebi unutar književnog teksta primjetna je još u kasidi Jakub-paše Bošnjaka koju je napisao 1493. godine, nakon što je izašao kao pobjednik u Krbavskom boju. Također i u uvodnim dijelovima kronika Nasuha Matrakčije Bošnjaka na početku 16. stoljeća autor skreće pažnju na sebe. Gotovo u svim većim djelima prisutni su autobiografski dijelovi, cjeline ili poglavlja.¹

¹ Neki autobiografski fragmenti i Petoknjižju (*Hamsi*) sarajevskog pjesnika i pisca Muhameda Nergisija Sarajlije, kada se uporede sa bilješkama iz tezkira, pokazuju visok stupanj podudarnosti i vjernosti, oni nisu u cjelini strukturirani kao „personalni narativ u 1. licu jednine”, tako da ih ne razmatramo kao autobiografska djela, bez obzira na kićeni literarni stil u djelima. Zbog osobitog načina kodiranja teksta i pozicije tesavufskog pjesnika ovdje se nećemo detaljnije baviti autobiografskim poglavljima Derviš-paše Bajezidagića, Ahmeda Valija Novopazarca i Hasana Zijaja Mostarca.

a. AUTORSKI SUBJEKT U AUTOBIOGRAFSKOM DISKURSU

U ovom radu želimo se malo više koncentrirati na pitanje pozicije autorskog subjekta u autobiografskom diskursu bosanskohercegovačkih pjesnika na orijentalnim jezicima. Usput ćemo nastojati skrenuti pažnju, onoliko koliko to potreba analize iziskuje, na neke zajedničke fenomene teorijske naravi u autobiografskim djelima i autoreferncijalnim poglavlјima i fragmentima na počecima dugih narativnih mesnevija bosanskohercegovačkih autora na orijentalnim jezicima. Autobiografski diskurs, odnosno djelo, mora sadržavati minimum traženih estetskih karakteristika kako bi ga se mogalo analizirati kao književno djelo.

Koncentrirat ćemo se, prije svega, na dvije hipotetički najudaljenije tačke/granice tekstova u literarnoj prezentaciji autorskog subjekta u tekstu, važne za identifikaciju i definiranje autobiografskog diskursa, kako slijedi, na:

- a) literarne tekstove bliže kolektivnom historijskom kroničarskom narativu, i
- b) tekstove koji u konceptu struktuiranja afirmiraju više individualni, subjektivni doživljaj vlastite sudbine.

Stoga smo za analizu odabrali dvije autobiografske poeme koje sadrže takva obilježja u najvišoj mjeri, kao što su: 1) Autobiografija Varvariјa Ali-paše, i 2) Autobiografija Alja Riza-bega Stočanina.²

Temeljna razlika između dvije navedene autobiografije leži u konceptu pisanja i odnosu prema čitateljskoj publici. Na razini recepcije promatra se suodnos književnosti i zbilje u različito motiviranim autobiografskim tekstovima u širem smislu.

Biografija Varvariјa Ali-paše (Maqālāt-i Vārvārī)

Svijest o sebi, o vlastitom „ja” i u povijesnom kontekstu i u literarnom tekstu pokazuje još krajem 16. i početkom 17. vijeka Varvari Ali-paša u svojoj sthovanoj autobiografiji (*Maqālāt-i Vārvārī*), opisujući u stihu, prilično sažeto, vlastiti životni put iz jednog malog sela kod Prozora do pozicije rumelijskog beglerbega, ali i do drugih vrlo važnih pozicija u tadašnjoj osmanskoj administraciji. Ostaje uvijek otvoreno pitanje šta bi se trebalo zapravo u autobiografiji prezentirati čitateljima, odnosno šta su granice autobiografskoga žanra. Iako Varvari Ali-paša iznosi svoju autobiografiju sažeto u 177 distiha, u formi narativne mesnevije, moderni čitatelji

² Zbog precizirane teme analize, ovdje se nećemo detaljnije baviti ni dužim autobiografskim mesnevijama koje su čak i složenije strukture.

ostaju uskraćeni literarnih diskursa, osobene literarne strukture i stiliziranih metafora u tekstu kakve se očekuju u literarnim djelima osmanskog ranog novovjekovlja i u Bosni. Iako se donekle može prihvati pretpostavka da je „zanimljivost priče u autobiografiji važnija je od ljepote izričaja” (Grgić 2016: 191), treba nampomenuti da je čak i pojam „zanimljivosti priče”, osobito kad se radi o tekstovima iz prošlosti, prilično relativiziran sa historijskog aspekta, dok je sa literarnog aspekta osobito sižejno oblikovanje teksta jedan od ključnih elemenata pri svakoj estetskoj analizi autobiografskoga teksta.

U biografiji Varvarija Ali-paše srećemo se sa nekom vrstom „literarnog iznevjeravanja” horizonta očekivanja čitalaca književnih tekstova. Naime, dlelo Varvarija Ali-paše više je memoarskog karaktera, odraz težnji viših slojeva društva da pišu tekstove za šire mase, sa što manje subjektivnih opservacija i sa što više podataka o događajima i činjenicama po kojima su prepoznatljivi. Tako se može reći da više zanimljivih subjektivnih, osobnih detalja iz života Varvarija Ali-paše doznajemo od Evlike Čelebija nego od samog autora „maqalata” koje slobodnije možemo prevesti kao „priče memoari”. S druge strane, sama poema je prepuna linearno predstavljenih podataka o životu Varvarija Ali-paše, iz pera autora koji piše o sebi, ali na način da pruži što više elemenata za historijsku kontekstualizaciju svoje ličnosti, te je kao takva prilično zanimljiva historičarima. Dakle, u ovom slučaju pažnju privlači interpretacija autobiografskoga teksta kao jednog od izvora za proučavanje života poznate povijesne ličnosti. Čitatelj koji je navikao na estetske stilizacije klasičnog literarnoga teksta ima dojam da u tekstu navedene autobiografije donekle nedostaje literarne kreativnosti, kako u upotrebi metaforičkih i drugih sredstava poetizacije teksta, tako i u konceptualizaciji autofikcijskih literarnih elemenata, iako je taj dojam pomiješan sa sviješću o značaju spomenute stihovane autobiografije za historijska istraživanja. Dakle, prilikom analize historiografski orijentirane stihovane autobiografije kod savremenog čitatelja javlja se niz problema definiranja samog pojma literarnog životopisa i pojma vjernosti autobiografskog teksta. Naime, čini se da se pojam autobiografije u rječničku literaturu uvodi pri kraju 18. stoljeća više po ugledu na historiografske odrednice stiskog izraza životopisa nego po uzoru na literarno orijentirane autobiografije kakve postaju popularnije u određenim literarnim krugovima već od početka 19. stoljeća. Ni danas nema konsenzusa između historičara i književnih teoretičara po pitanju vjernosti autobiografskom diskursu i pitanju predstavljanja autorskog subjekta u tekstu. Tako se odsustvo fikcije u pisanju autobiografije kod historičara tumači većom autentičnošću i vjerodostojnošću samoga djela. S druge strane, veća se pažnja u

klasičnoj historiografiji posvećivala autobiografijama kraljeva i vladarskih ličnosti a manje autobiografijama običnih ljudi, ljudi srednjeg staleža, žena ili djece. Takva je tendencija bila dominantna u ranoj novovjekovnoj historiografskoj tradiciji, što potvrđuje zašto su koncepcija, struktura i stil pisanja stihovane biografije Varvari Ali-paše ponuđeni na način kako je prezentiran sadržaj u djelu *Maqālāt-i Vārvārī*.

Stoga, pri analizi autobiografičnosti i stepenu autofikcijske literarne kreativnosti u staroj bošnjačkoj književnosti na orijentalnim jezicima treba ukazati i na autorsko implicitno ili eksplisitno tematsko definiranje podvrste autobiografije unutar „terminološkog kišobrana“ autobiografskoga žanra. Naprimjer, Varvari Ali-paša svoje djelo naziva *Maqālāt-i Vārvārī* – Varvarijski govor/ riječi, Nargisi svoje djelo naziva *Munṣe ‘āt-i Nergisī* - Nergsijeve stilizirane epistole, Ali Dede iz Dobora – *Tārīhnāma* – Kronika, a Hurremi Mostarac *Ser-encām* – doživljaj, sudsud. No, način pisanja ovisi i od namjere autora kako i šta zapravo želi prenijeti čitateljima iz svog vlastitog životnog iskustva. Budući da Varvari Ali-paša i Hurremi Mostarac žele faktografski kroz stihove zabilježiti neke važnije događaje čiji su učesnici sami bili, stil u njihovim poemama međusobno je sličan, a odražava namjeru autorskog subjekta tog vremena da svoje iskustvo, makar i faktografsko, prenese stiliziranim poezijom. Zbog težnje za historijskom vjerodostojnošću, stil je prilično oslobođen od lirske metafore i stiliziranog govora.

Tekst slijedi kronološki princip, ima čvrstu unutarnju povezanost, prepoznatljiv izvještajni ton sa izvjesnom dozom osobnog stava prema djetinjstvu, ali, ipak, u sjeni brojnih faktografskih činjenica. Početak je u skladu sa tradicijom pisanja osmanskih mesnevija. Opis svoga putovanja kroz devširmu, od Bosne do sultanove palače, Varvari iznosi neposredno, odmjерeno i uz dužnu pohvalu sultanima i ostalim uglednicima u Carstvu. Kada piše o svojoj službi i odgoju na Dvoru, u Bjujuk Odi, on kaže da je tu boravio deset godina „zadovoljna srca“. Kad je postao sokolar, boravio je često u blizini sultana koji je volio lov pomoću sokolova. Varvari Ali-paša piše biranim riječima o svom sokolu kojeg je dresirao, ponosi se njime jer je tog sokola zbog njegove vještine zavolio i sam sultan. Slijedi opis raznih događaja na Dvoru na kojem se nalazio i Varvari Ali-paša, zatim pohod na Hotin, povratak u Istanbul, odlazak u Damask, Egipat, Bagdad, Mosul, Kipar, Adanu, Dijarbekir, Revan, Tebriz, Manisu, Bolu. Opis bitaka u autobiografiji Varvari Ali-paše slikovit je i živ. Slike su prepoznatljive, jezik kitnjast, ekspresivan i šabloniziran poput jezika poznatih kroničara.

*Svako kopanje u ruci postade aždaha
Probi grudi neprijatelja poput noža*

*Poredaše do polja, do puste zemlje, posječene
glave neprijatelja, sve u hrpu uvezane
I ta mjesta, od ranog jutra, bašćom lala postadoše
s glave kizilbaša crvena krv po zemlji teče
Krik neprijatelja do neba se diže
Svijet ispuni vapaj „aman, pomozi Bože“.
(MVA 93-96)*

Po stilu opisivanja bitki Varvari Ali-paša donekle podsjeća na Ali-bega Širija Hercegovića i Nasuha Matrakčija Bošnjaka. Razlika je u tome što su Širi i Matrakči pisali uglavnom biografije a Varvari Ali-paša autobiografiju. Opisuje i događaj kad je ranjen prilikom osvajanja bagdadske tvrđave. Varvari nedvojbeno iskazuje pokazuje namjeru da želi iza sebe ostaviti autobiografiju. Boraveći u Boluu i razmišljajući o sebi, „prisjećao se svojih doživljaja po svijetu“. Mehmed-paša je zamolio za Ali-pašino postavljenje za valiju Bosne.

*Nakon četrdeset i tri godine stigoh tamo ja
I uskliknuh – želja mi se ispunila* (Maqālāt, 169)

Razlog za sreću bio je „povratak u domovinu“. Za razliku od njegovog zemljaka Muhameda Hevajija Uskufija, Ali-paša ostaje zahvalan državnoj upravi bez ostatka i bez bilo kakve kritike tadašnje situacije u društvu. Zanimljiv je završetak Ali-paštine autobiografije:

*Napisan je jedan hiljaditi dio pustolovine
Da se onaj koji je gleda ne dosađuje.* (Maqālāt, 177)

Na taj način Ali-paša pokušava ponuditi jedno od objašnjenja zašto je njegova autobiografija pisana sažeto i kratko. Zapravo, veći dio poeme Varvarijske Ali-paše pisan je u stilu klasične osmanske kronike, iako se u opisu nekih bitaka srećemo i sa fragmentima naglašenije poetske stilizacije, odnosno sa većim stupljem slikovitog iskaza. S obzirom na sažetost opisa i spominjanje velikog broja događaja iz vlastitog života, autobiografija Varvarijske Ali-paše ima relativno mali broj deskriptivnih komentara manje važnih događaja. On hvali svakog sultana kod kojeg je bio. S obzirom na vremensku konfiguraciju autodijegetičkog pristupa naraciji, kod Varvarijske Ali-paše zapaža se linearnost i povezanost vremena i mjesta po uzročno-posljeđičnom nizu/slijedu dok kod Alija Riza-bega Stočanina dolazi više do izražaja metaforička relativizacija autobiografskog diskursa u pogledu preciziranja vremena i mjesta

vršenja radnje. Glavni lik i autor djela ista su osoba, a pripovijedanje je u prvom licu. Metakomentari u djelu integralni su dio tradicije, bez poigravanja sa porukom djela, sastavni dio i identiteta autora i povijesno-kulturološke tradicije kojoj autor pripada.

Savremenik Varvarija Ali-paše i također pisac autobiografskih poglavlja u svojoj kronici bio je i Aga-dede Doborac. Za razliku od stihovane Ali-paštine autobiografije, koja je jednotematska i usredištena na opis životne sudbine pisca, struktura djela Ali-dedea Doborca složenija je i svako poglavljje može predstavljati zasebnu narativnu scenu.³ Jasna je i pozicija autorsksog subjekta. Na samom početku djela Aga-dede piše: *Počeh kroniku da pišem / da je sredim u formi knjige// u toj knjizi da objasnim stanje / i o drugim stvarima da kažem nešto detaljnije // odakle potječem i ko od moga roda je / odakle moj djed dođe, otac moj ko je //* (Maqalat, 1-3, usp. Sokolović, 1972: 14). Također piše sljedeće i o povodu pisanja (sebeb-i te'lif) nekih memoarskih dijelova knjige, a u poglavlju gdje hvali Ibrahim-bega, jednog od najznačajnijih utemeljitelja naselja Odžak u prvoj polovini 17. stoljeća: *U knjigu upisah ugledne i gospodu / kako bi cijenili knjigu moju // kad knjigu dobiju, da se razonode / i saznaju ponešto iz historije // i neka me se trajno blagoslovom sjete / jadnog siromaha, mene // skromnog i s puno nedostataka / kako bih u njihovo okruženje imao pristupa // svi bi da mi prijeteljstvo ponude / poštovanje veliko, preko sposobnosti moje // za djecu isposlova službe ...* (usp. Sokolović 1972:22)

Kao što se vidi, u autobiografskim memoarima načešće se uočava tzv. eksplicitni „autobiografski sporazum”, kao što de uočava i kod Varvarija Ali-paše. Autobiografski sporazum podrazumijeva svijest autora o potrebi da se čitateljima obrati u formi autobiografije.

Autobiografija Ali Rizaa Stočanina

S druge strane, Ali Riza-beg Stočanin svoje narativno djelo naziva pojmom sergüzeş - pustolovinom, avanturom, prezivljenim nedaćama. Navedeno djelo u stihovima pisano je u 19. vijeku i nosi stilske, tematske odlike i koncepciju literarnih strujanja i vremena u kojem je autor živio.

³ Uvodna poglavљa daju neke zanimljive informacije o utvrdi Doboru, o selu Jakešu, te o Odžaku i Modrići na početku 17. stoljeća. Gledajući djelo u cjelini, ono se sastoji iz dva dijela, prvi dio je memoarsko-autobiografski dio a drugi je pisan u formi kronike, sa zanimljivim autorskim komentarima. Prvi dio rukopisa sastoji se od brojnih detalja, autor je svjestan svoga čina pisanja, on je svjestan i kruga potencijalnih čitatelja, kao i njihovih mogućih reakcija na njegove kvalifikacije unutar uvodnih memoarsko-autobiografskih poglavlja.

Mir Ali Riza-beg Stočanin pisac je stihovane pustolovne autobiografije (*serguzeštname*). Djelo je poznato pod nazivom *Sergüzešt-i Istolçevī / Životopis Stočanina*. Jedno je od rijetkih djela ovog žanra rimovanih satiričnih životopisa u bošnjačkoj književnosti na osmanskom jeziku u 19. stoljeću. Djelo je napisano 1272/1855-56. godine, a već nešto više od dvije godine nakon toga isto djelo je štampano u Istanbulu.⁴ Ali Riza-beg vodi porijeklo iz poznate porodice Derviš-bega Stočanina (*bu ‘āciz-i nā-tüvān Eyālet-i Bosna’da kā’in Hersek sancāğında vāqi‘ qaşaba-i Istolçe ’de hānedān-i qadīmden Derviš Beg’üñ sulbinden*) - ... ovaj nemoćni i bespomoćni od potomaka je Derviš-bega, stare plemićke porodice iz kasabe Stolac koja se nalazi u Hercegovačkom sandžaku, u Bosanskoj ejaletu. Jedno vrijeme bio je pisar, a potom i lični sekretar hercegovačkoga valije Ali-paše. Autobiografija Mira Alija Riza-bega Stočanina sastoji se od prozognog uvoda i 202 bejta (404 stiha).

Stihovana autobiografija *Sergüzešt-i Istolçevī* Alija Riza-bega ima 17 poglavlja. Narativna tehnika kod Alija Riza-bega uključuje više naratora. Pripovjedač je čak i „glas“ iz svijeta nevidljivoga (gajba), a povremeno sa kao poseban pripovjedač javlja i personificirani pjesnikov razum. Likovi i mesta preuzimaju se iz stvarnoga života. *Životopis* Alija Riza-bega Stočanina sadrži i vrlo zanimljiv motiv u orijentalnim književnostima: *motiv ostvarenja istinitoga sna*. Motiv sna čest je u književnostima na orijentalnim jezicima. Ali Riza-beg je sanjao san u kojem mu se ukazala vijest o tome da će ozdraviti. U javi je, također prožet istim nadahnućem, video i bolnicu koju je sagradila Valide sultanija za nevoljne i siromašne. Sve što je u snu video, isto je video i kad se probudio iz sna, u javi. Ljekari su izlijecili pjesnika. No, pjesnikova radost zbog ozdravljenja nije se ni stišala, a već su ga na vratima bolnice, na samome izlazu, čekali povjerioci koji su mu posuđivali novac za liječenje. Opis je prilično ekspresivan:

*U vrijeme kad iz bolnice izaći treba
Moj gospodine što čitaš, posve zdrav dođoh ja
Odbačena bi prepreka/bolest tjelesna
Ali dođe bol duševna
Sa četiri strane zajmodavci navaliliše
Gle, na me navalije i nemoćnim me učiniše
Srce pogodjeno postade zbog prodavca povréa
Briga kasapina - na mojoj glavi mesarska satara...*

⁴ Dva su poznatija štampana primjerka ovog djela koja se spominju i u literaturi: a) *Sergüzešt-i Istolçevī* - İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kütüphaneesi OE 570, 1272. H. / 1855. godine; b) *Sergüzešt-i Istolçevī* - İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi İbnü'l-Emin Koleksiyonu - 1136, No: 17639.

Poema predstavlja vrlo zanimljiv kritičko-satirički opis ljudske naravi, sa elementima karnevalizacije poetskog diskursa i vrlo je važna za formiranje ukupne opće slike unutarnjeg svijeta starije bošnjačke pripovjedne književnosti na orijentalnim jezicima.

4. NEKA TEORIJSKA RAZMATRANJA

Formalna obilježja autobiografskog diskursa, izuzev općepoznatih odrednica, vrlo su raznolika i neujednačena u današnje vrijeme i u klasičnom periodu pismenosti u osmanskoj Bosni. Stoga je vrlo teško odrediti granice žanra, a kamoli pisati o pravolinijskoj historiji razvitka autobiografskoga žanra. Pisanje o sebi, odnosno potraga za *jastvom* u literarnim tekstovima iz povijesti vrlo često vode ka implicitnoj prići o kulturnoškom identitetu. Stoga povjesničari takve tekstove žele čitati kao historijske autobiografije. Neki povjesničari žele posmatrati autobiografije kao historijske tekstove pojedinaca o sebi sa jasnom porukom i namjerom implicitne reprezentacije kolektivnog identiteta u određenom povijesnom razdoblju. S pozicije autorskog subjekta uvijek se može pretpostaviti namjera autora da se opiše određeni period života u prvom licu jednine koja bitno određuje pristup tekstu, a sa pozicije recepjenata, zbog velikih mogućnosti kombinacije autoreferencijalnih stvarnih ili fiktivnih opisa, narativnih i nenarativnih cjelina, autobiografski žanr se najčešće razumijeva kao otvorena narativna figura sa dominantnom odlikom naracije u prvom licu jednine. Autobiografizam se definira kao tendencija da se vlastiti život opiše svojim riječima a autobiografija je rezultat takvog nastojanja. Pisanje o sebi odvija se na različite načine i u različitim kontekstima u pisanim tekstovima u prošlosti. Vrlo često se ne određuje ni opseg minimalnog teksta koji mora sadržavati autobiografija, tako da je prilično teško postaviti precizne odrednice autobiografije kao žanra i u tom pogledu. Problem se usložnjava kad se pokušava odrediti proces/ stupanj *narrativizacije* u autobiografskom diskursu, *fikcionalizacije* sadržaja ili formalne *tekstualizacije* autobiografskog diskursa koji kani (p)ostati zatvoreni značenjski sistem. Moglo bi se slobodnije reći kako pojedini autobiografski elementi u strukturi složenih poetskih ili proznih djela u starijoj književnosti Bošnjaka na orijentalnim jezicima predstavljaju autobiografsku figuru slikovitog izraza ili pozicije autoreferencijalnog usredištenja radnje ili emocija u prvom licu jednine. Neke od tih autobiografskih „figura“ slikovitog izraza sadrže tek autobiografske nagovještaje ili fragmentizirane opise, dok neke figure obiluju sadržajnjim narativnim detaljima vrlo važnim za

definiranje autobiografskog diskursa u cjelini. Katkada su ti detalji jedini, najdetaljniji ili najprecizniji izvori za proučavanje biografije određenih pjesnika.

U epskim mesnevijama i proznim kronikama Bošnjaka na orijentalnim jezicima autobiografske naravi nadvladava princip historiografsko-dokumentari-stičkog svjedočanstva⁵ o preživljenim događajima, dok u drugim vrstama, najčešće u lirici i satiri, „književno svjedočenje”⁶, često poprima ona obilježja autofikcionalnosti koja naglašavaju osobni doživljaj i stav prema određenom, vlastitom životnom iskustvu. No, i svjedočenje, ukoliko nije simboličke naravi ili izneseno na osnovu fiktivne zamisli, obavezuje na izvjesnu vjerodostojnost.

Svjedočanstvo u autobiografskom diskursu obično odražava kolektivni ukus i kriterije građenja teksta, dok književno svjedočenje ovisi i od komunikacijskih situacija ali i od namjere samog autora. Međutim, postoje djela u staroj književnosti Bošnjaka na orijentalnim jezicima koja su pisana u formi kronike u trećem licu jednine a u kojima se sasvim jasno prepoznaju autobiografske referance, doživljaji ili stav autora iskazan kroz fiktivne junake djela. Takvo je djelo *Knjiga o čudnovatim događajima* Rašid-bega Beograđanina u kojem opisuje neke događaje koji su se njemu desili, ali kroz usta fiktivnog junaka, jednog od dvojice koji pričaju priču o teškom stradanju muslimanskog stanovništva sredinom 19. stoljeća u šest nahija zapadne Srbije i u Beogradu. No, ipak, prevladava potreba za iznošenjem svjedočanstva, bez obzira na emotivni odnos autora prema određenim događajima, dok se autobiografski diskurs stavlja potpuno po strani, a nadjačava glas kolektiva i klasični historiografsko-didaktički stil pripovijedanja. S druge strane, Aga-dede iz Dobora⁷ u uvodnom dijelu svoje kronike (*Tārīh-nāme*) piše detaljno i o svom životu, o svom porijeklu, mladosti i napredovanju u službi. Pošto i kronike na osmanskom jeziku spadaju u tzv. angažiranu literaturu, stil pisanja autobiografskih cjelina unutar kronike Aga-dedea Doborca također također odgovara stilu pisanja klasičnih osmanskih kronika.

Ako bi se pokušalo dokučiti koji su to ponavljamajući prototipski/ arhetipski oblici/forme u autobiografskom diskursu u staroj književnosti Bošnjaka na orijentalnim jezicima, bilo bi potrebno ustanoviti u kojim se klasičnim literarnim formama na orijentalnim jezicima koriste određeni motivi iz opće kulturno-istorijske tradicije i na koji način dolazi do modifikacije istih u djelima uzorima. Tako bi se,

⁵ Svjedočanstvo, u smislu preuzimanja obaveze svjedoka određenih događaja, obavezuje autora na vjerodostojnost odvijanja same radnje.

⁶ Pod književnim svjedočenjem ovđe podrazumijevamo, prije svega, moralne aspekte, osobno iskustvo zapisivanja i osobni stav o nekim važnim ili manje važnim događajima koji su se desili.

⁷ Dobor u blizini Modriče.

zapravo, autobiografije mogle vrednovati u odnosu na djela uzore, odnosno literarnu školu kojoj pripada određeni model pisanja narativnih djela. Klasične autobiografije kod Bošnjaka javljaju se po uzoru na klasične pisce autobiografija u široj orijentalno-islamskoj kulturno-loškoj tradiciji, dok se autobiografski diskurs nekih autora u 19. stoljeću, kao što je to slučaj sa djelom Alja Rizaa Stočanina, može promatrati iz posve drugačijeg literarnog konteksta. Naime, u njegovom autobiografskom diskursu prelama se motiv „istinitog sna”, poznat u istočnjačkim književnostima, sa motivima satiričkog realizma iz turske književnosti nastale pod utjecajem prijevodne francuske književnosti u prvoj polovini 19. stoljeća. Narativna figura obistinjenja sna iz postojeće klasične literarne tradicije ima funkciju naglašavanja postojeće klasične prototipske ideje u književnosti, dok je satiričko poigravanje motivima tek odraz odgovarajućeg sižejnog oblikovanja radnje nastalo najvjerovaljnije pod utjecajem novih kretanja u književnosti na osmanskom turskom jeziku sredinom 19. stoljeća.

Autobiografija predstavlja i neku vrstu samoreprezentacije, katkada i kolektivne identifikacije, može sadržavati i kraće opise i podatke o drugim ličnostima i o članovima porodice. Autobiografije se mogu dijeliti i na osnovu „kolektivnog identiteta” autora teksta unutar određene društvene skupine ili hijerarhijski ustrojene zajednice, kao što su: autobiografije učenjaka, pisara, vojnika, ljudi iz kulturnog života ili vjerskih velikodostojnika. Prostorni (spacijalni) tropi katkada igraju važnu simboličnu ulogu pri pisanju autobiografije. Kod Varvarija Ali-paše Bosna je metafora a povratak u nju razlog zašto se odlučuje pisati autobiografiju u kojoj iznosi podatke o svojim brojnim pohodima i putovanjima prije dolaska u Bosnu. Kod Valija Novopazarca i Hasana Zijajija Mostarca sreće se pored stvarnog prostora i topos „unutrašnjeg prostora”, prostora duha, putovanja i stvarnog i mističkog na simboličkoj razini, što se može donekle tumačiti vezivanjem za duhovni identitet i sadržaj duhovnog putovanja duše koja traga za spoznajom. Autobiografije u staroj književnosti Bošnjaka na orijentalnim jezicima svakako odražavaju i duh vremena u kojem je živio autor teksta, tako da se „autorsko jastvo” jasno prepoznaće tek nakon uobičajenih i gotovo šabloniziranih pohvala državnih velikodostojnika njihovog vremena, sa pokojim detaljem iz njihova života. Također se i prostor „prešućenih činjenica” može shvatiti samo u kontekstu vremena u kojem je autor živio. Dok se čita tekst autobiografije, može se jasno razlučiti „glas” koji se obraća čitateljima i pripovijeda im događaje koji se uglavnom linearno opisuju, s manje ili više vremenskoga diskontinuiteta. Dakako uočava se i ritam, zvuk i sintaksa teksta. Također, sam stil implicira izravno obraćanje čitateljima, što je jedna od važnih stilskih dominanti autobiografskog diskursa.

Samoprezentacija ili „spoznaja sebe/jastva” nije identična danas kakva je bila u periodu kad su živjeli Derviš-paša Bajezidagić, Aga-dede Doborac, Muhamed Nergisi i ostali autori ranog osmanskog novovjekovlja. Štaviše, model samospoznaje kod nekih autora posve se razlikuje i na razini na kojoj se to spoznajno iskustvo ostvaruje i u prvom licu prenosi tadašnjim pretpostavljenim čitateljima. Doduše, u autobiografijama naglašene historiografske vrijednosti, kao što je stihovana autobiografija Varvariya Ali-paše, često izostaje tesavufska-gnostička mistifikacija teksta i metafore koje ju odlikuju, dok se odstupanje od šabloni i modela gnostičke samospoznaje u drugim autobiografijama, unatoč postojanju nekih prepoznatljivih tekstualnih signala, može, štaviše, smatrati autorskim pomakom prema posve drugom stilističkom pravcu i poetskom obrascu, kao što je to slučaj sa stihovanom autobiografijom Ali Riza-bega Stočanina. Dakle, paratekstualno okruženje, kao što su pretpostavljeni čitatelji, stilski ukus epohe ili kulturološki milje, ima dosta utjecaja na autorski pristup u prikazivanju svoga životnog iskustva pretočenog u književni tekst.

Pisac autobiografije sam određuje kontekst u kojem iznosi događaje u rpvom licu jednine, a tekstovni markeri tek su posljedica takvog autorskog odabira i vještine vladanja jezičkim izrazom. Autobiografski sporazum objedinjava strukturu i stilski izraz autora djela, a pozicija autorskog subjekta zapravo je istodobno i pozicija pripovjedača i lika i pisca djela.

LITERATURA I IZVORI

1. Christian, Roesler (2006), “A narratological methodology for identifying archetypal story patterns in autobiographical narratives”, In: *Journal Of Analytical Psychology* 51(4), Freiburg, str. 574-586. [serial online, available from: Academic Search Complete, Ipswich, MA. Accessed May 8, 2017.]
2. Gökpal, Haluk (2004), „Bir Osmanlı Memurunun Häl-i Pür-Melâl: Sergüzeşti İstolçevî”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XIII/1, Üyö, Adana, s. 151-166.
3. Grgić, Stipica (2016), „Autobiografije i memoari u hrvatskoj povijesnoj znanosti”, *Historijski zbornik*, god. LXIX, br. 1., Društvo za hrvatsku povjesnicu, Zagreb.
4. Kadar, Marlene (1992), *Essays on life writing : from genre to critical practice*, University of Toronto Press, Toronto.
5. Kuvač-Levačić, Kornelija (2016), „Identitet subjekta u književničkoj autobiografiji djela”, *Libri & Liberi*, 5(1), Sveučilište u Zadru, Zadar.
6. Reynolds, Dwight F. & Brustad, Kristen E. (2001), ed.: *Interpreting the self: autobiography in the Arabic literary tradition*, Univ. of California Press, Berkeley [u.a.].
7. *Sergüzeşti İstolçevî* - İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kütüphanesi OE 570, 1272. H. / 1855. godine.
8. Smith, Sidonie & Watson, Julia (2010), *Reading Autobiography: A Guide for Interpreting Life Narratives*, Minneapolis, University of Minnesota Press.
9. Sokolović, Osman A. (1972), “Pjesnik Aga-dede iz Dobor-grada o svome zavičaju i pogibiji Osmana II”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu*, knj. I, GHB, Sarajevo.
10. Velčić, Mirna (1991), *Otisak priče. Intertekstualno proučavanje autobiografije*, August Cesarec, Zagreb.
11. Zlatar, Andrea (1998), *Autobiografija u Hrvatskoj*, Matica hrvatska, Zagreb,
12. Zlatar, Andrea (2000), *Ispovijest i životopis, Srednjovjekovna autobiografija*, Antibarbarus, Zagreb.

THE ISSUE OF THEORETICAL DEFINITION OF AUTOBIOGRAPHICAL DISCOURSE/ GENRE IN OLD BOSNIAKS LITERARY TRADITION IN ORIENTAL LANGUAGES AND POSITION OF AUTHORS SUBJECT IN AUTOBIOGRAPHIES BY ALI PASHA VARVARI AND ALI RIZA STOLČEVI

Summary

While researching the manuscripts by Bosniak Muslims in Oriental languages in Bosnian literary criticism, we could notice the different approaches, varying from philological and literary-historical to the theoretical-literary approach, and very often could see the various problems at the level of understanding the essence of the work message. The current theoretical literature is striving to exceed the fluid boundaries of genres, and from the other hand, the personality of the author as a subject of the work has been extremely relativized. Although the term of autobiography seems to be easy to understand, there are several possible interpretations and problems of the pure theoretical nature, in the literary theory. From the other hand, while studying the autobiographies by Bosniaks authors in Oriental languages in Ottoman period, we could also notice some interesting new approaches in current literary criticism, which are insufficient for a proper understanding the theoretical description of the phenomenon itself. In the Bosniaks literature in Oriental languages, the particular problems of poetic conceptualization of authors subject in the text are evident, and they complicate the reception of just complicated term of poetic and biographical self-reference, together with the manners of overemphasized auto-reference. The mentioned issues in the scope of theoretical boundaries of definitions, as well as the other significant issues in the field, are described in this work.

Key words: older Bosniaks literature in Oriental languages, autobiographical, discourse, authors subject, Ali-paša Varvari, Ali Riza Stočanin

Adresa autora
Authors' address
Adnan Kadrić
Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu
adkadric@gmail.com

UDK 81'373.231(497.6)"04/14"

811.163.4*3(497.6)"04/14"

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Indira Šabić

FONOLOŠKI RAZVOJ LIČNIH IMENA U SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI

U radu će se analizirati fonološke promjene antroponima u starobosanskom jeziku. Također, rad se bavi i općim, bitnim značajkama vokalnoga i konsonantskoga sistema definiranoga korpusa. Autorica se naročito fokusira na sljedeće promjene koje su se realizirale na terenu srednjovjekovne Bosne: refleks poluglasa, refleks glasa jat, promjena *l* u *o*, promjena *s* u *š*, kako se ponašaju slogotvorni sonanti *r* i *l*, i suglasnici *h* i *f* u domaćim riječima i posuđenicama.

Ključne riječi: antroponimi, fonološke značajke, refleks poluglasa (*jer* i *jor*), nepostojano (poluglasničko ili pokretno) *a*, refleks jata, slogotvorni sonanti *r* i *l*, glas *h*, starobosanski jezik

Kako su imena i prezimena leksemi, oni, poput apelativa, imaju glasovne i naglasne značajke govora u kojem su nastali. S obzirom na vokalni i konsonantski te naglasni sistem, srednjovjekovna bosanska imena i prezimena pripadaju zapadnoštokavskom dijalektu. Kako su mnoga od njih nastala u razdoblju srednjovjekovnoga razvoja bosanskoga jezika, prije dolaska Osmanlija, uglavnom su domaći, slavenski leksički elementi bili prisutni u govoru ondašnjega srednjovjekovnog bosanskog puka, pa mnoga imena i prezimena iz definiranoga korpusa u svojim osnovama čuvaju stare slavenske lekseme i tvorbene osobine. Dakle, antroponimi su, kao sastavni dio leksika srednjovjekovnoga bosanskog jezika, pratili i njegove fonološke mijene.

GLASOVNE PROMJENE U STAROBOSANSKOME JEZIKU

Glasovne promjene koje su se manifestirale na terenu srednjovjekovne Bosne, interferiraju, križaju se i supostoje s glasovnim razvitkom i glasovnim promjenama koje su odlikovale južnoslavensku regiju. Glasovne promjene starobosanskoga jezika zrcale i utjecaje crkvenoslavenskoga jezika koji se koristio u Hrvatskoj, Srbiji i šire. Neke su općeslavenske glasovne opreke koje su bile svojstvene starocrkvenoslavenskom bile neutralizirane, a time su neka glagoljska slova postala fonološki nefunkcionalna, tj. ostala su bez odgovarajućega glasa (usp. Mihaljević 2009: 294). Takva su slova ili uklonjena iz slovnoga popisa ili su postupno promijenila svoju ulogu. U tom segmentu može se pratiti odnos povijesti bosanske i hrvatske pismovne kulture, u domeni istočnoga pola hrvatskoga glagoljaštva, odnosno dijela sastavnice hrvatskoga glagoljaštva kao kulturološkoga kompleksa. On uključuje svu pismovnu produkciju na slavenskim pismima i jezicima (s bazičnim staroslavenskim), pri čemu odnos nipošto nije paralelan (Žagar 2009: 188). Unutar bosaničnoga korpusa koji je posvјedočen od X/XI stoljeća, i s obzirom na njegovu tematsku širinu tekstova, kulturološki spektar koji je bio pokriven i teritorijalna rasprostranjenost upotrebe, karakteristike koje je bosančica unijela u korpus nameću se važnim i dominantnim. Već u X/XI stoljeću, na Humačkoj ploči, na slovnome inventaru se ogledaju kasnije potvrđivane bosanične posebnosti, npr. slovo *đerv*, kojeg u cirilici izvorno nije bilo, za meko /g'/ (vjerojatno pod sistemskim utjecajem glagoljice), što je doprinisilo markiranosti i izgradnji starobosanskoga jezika.

REFLEKS POLUGLASA

U znanstvenoj su literaturi jerovi poznati pod razliitim nazivima. Njihov je nastanak vezan uz jednu od glasovnih tendencija u oblikovanju samoglasničkoga sistema praslavenskoga jezika poznatu kao prijelaz kvantitativnih u kvalitativne razlike. Riječ je o dvama glasovima, tzv. *joru* i *jeru* (u skladu s nazivima glagoljične i ciriličke azbuke). Jor se kao tvrdi, velarni glas razvio iz indoeuropskoga kratkog *ü* (< *u*) dok se njegov meki, palatalni parnjak razvija iz, kratkog glasa *i* (< *i*). (usp. Lukić 1999: 148-149) Nedugo nakon postanka, tj. nakon kvalitativnoga odvajanja kratkih samoglasnika od dugih, i razvijanja dvaju anofonskih inačica *ь* i *ъ*, poznatih kao slabi i jaki jerovi, proces njihova razvoja bio je različit. Slabi su se jerovi izgubili, a jaki su zadržani kao puni samoglasnici. Te su dvije promjene poznate kao gubljenje ili

redukcija i vokalizacija jerova ili poluglasa. Redukcija i vokalizacija poluglasa, zajedno s gubljenjem nosnih samoglasnika, označuju kraj praslavenskoga (općeslavenskog) razdoblja i početak razvoja pojedinačnih slavenskih jezika. Stoga ne čudi da je razvoj poluglasa na različitim dijelovima slavenskoga ozemlja različit (usp. Mihaljević 2002: 198-199).

Jerovi su počevši od druge polovine X stoljeća na terenu srednjovjekovne Bosne, imali dvojaku vrijednost: glasovnu (vokalizovani jaki poluglasi) i pravopisnu (potpuno reducirali slabi poluglasi), bez glasovne vrijednosti, koji su se i dalje pisali, naročito na kraju riječi, čemu se pripisuje vrijednost pisarskoga manira naslijedena iz prošlosti. Do kraja XII stoljeća poluglas još uvijek vjerojatno egzistira kao zaseban fonem u vokalnom sistemu, ali kao jedan, budući da su se jer i jor fonološki izjednačili (Malić 1985: 87). U to vrijeme poluglas se kao fonem čuva u jakom položaju, ali se bilježi i na kraju riječi, dakle, u slabom položaju kao pisani manir, bez izgovorne vrijednosti. U korpusu antroponima zabilježena je vokalizacija jakog poluglasa (ъ > a) u slogovima nastalim nakon pomicanja sloganove granice uslijed nestanka slabog poluglasa na kraju ili/i u sredini imena: *Bogavacь* (Zb.2: 63), *Radinac* (Zb.4: 290), *Radovac* (Zb.1: 29)

Međutim, u primjerima koji su i tokom XIV, XV, XVI i XVII stoljeća nastavili bilježiti poluglas koji se uglavnom tumači kao pisarski manir (to potvrđuju i oblici u kojima je poluglas iza vokala, što je svjedočanstvo da je poluglas izgubio svoju glasovnu vrijednost: sije leži *Vukšаь* Mitrović Zb.3:172) poluglas se pisao i umjesto a u N i G jd.: a se leži *Vukšь* Dubčević (N sing) Zb.3: 143, a se leži gospoē *Goisavь* (N sing) Zb.3: 178, a se leži *Trt[i]šь* (N sing) Zb.4:221, a se leži Radosavь Vukčić, [sin] *Vukсь* Pićevića (G sing) Zb.2: 91, a se leži sin *Vukašinь* (G sing) (Zb.4: 220).

Historijski gledano, nepostojano, pokretno ili poluglasničko a nastao je vokalizacijom poluglasa i vokalizacijom sekundarnoga poluglasa kao sekundarni glas a (a u novijim tvorbama po sistemu). Glas a u primjerima tipa *Vukac* (N jd.) nastao je vokalizacijom poluglasa u jakom položaju *Vukac* < *Vukьсь* (kao lovac, konac, vijenac < lovьсь, konьсь, vénьсь).

Oblik za G jd. *Vukca* izvodi se prema Vukьса (kao lovca, konca, vijenca prema lovьса, konьса, vénьса) jer je došlo do ispadanja poluglasa u slabome položaju. (usp. Mihaljević 2007: 299) Sekundarni poluglas javlja se (nakon nestanka krajnjega poluglasa) u završnom skupu (osim *st*, *zd*, *šć*, *žj* < *žd*). Refleks sekundarnoga poluglasa ponaša se analogno refleksu jakoga poluglasa u tom položaju, tj. kao nepostojano a, što znači da dolazi samo u određenim gramatičkim kategorijama: *Viganj* (Zb.1: 1, 2: 103, 3: 199) < *Vign'ь* < *Vigъn'*. (Ivšić 1970: 110)

Postupak bilježenja poluglasa tamo gdje mu po etimologiji nije mjesto, markirano je postupkom *imprudentia scriptoris*, odnosno nedovoljno erudiciji pisara ili nespretnosti klesara, što je također “jedan među najboljim dokazima kako srednjovjekovni pisari više ne poznaju njegovu pravu funkciju” (Lukić 1999: 154): *Rъdiši* (Zb.3:145), *Mъilo* (Zb.2:97), *Branьkombъ* (Zb.3:113) Međutim, značajan je i broj primjera u kojima je poluglas etimološki zabilježen: *Zagorъc* (Zb.3:138), *Bunьсъ* (Zb.3:141), *Milъсъ* (Zb.4:310), *Dragъсъ* (Zb.4:307), *Hramъka* (Zb.3:130), ali navedeni primjeri nisu odraz narodnoga govora tog vremena. Vjerojatno su ti primjeri odraz pisarske tradicije i staroslavenske norme, a ne stvarnog stanja u jeziku, jer je vokaliziranje poluglasa u sufiksima –ъсъ i –ъкъ bivalo najdosljednije provođeno (Damjanović 2009: 367). Tome u prilog idu i sljedeći primjeri s poluglasom u slabom položaju: *Bratъmio* (Zb.4:304), *Milъtena* (Zb.2:102), *Vratъka* (Zb.2:102).

REFLEKS JATA

Refleski su praslavenskoga fonema *jat* u savremenim slavenskim jezicima vrlo raznoliki i kreću se od niskoga samoglasnika *a*, preko ‘*a*, *e*, zatvorenoga *ɛ* i visokoga samoglasnika *i*, sve do dvoglasa tipa *ie* ili *ei* (usp. Mihaljević 2002: 214) Često se grafem *jat* javlja u srednjovjekovnim bosanskim tekstovima, zapisima i natpisima, u kojima njegovo ostvarenje najviše ovisi o govoru piščeva kraja i u tekstu književnoga (i narodnoga) jezika, u kojima refleksi ne moraju biti isti i često nisu isti. Kada u tekstu nađemo pokoju zamjenu za *jat*, ili se često javlja on sam, onda nam sporadične zamjene govore o tome kako se *jat* ostvario u piščevu govoru ili govoru piščeva kraja, a za nezamjenjeni *jat* prepostavljamo određena pravila čitanja koja su dio vladajućega ortoepijskog uzusa. (Damjanović 2009: 360) Refleks jata u definiranome korpusu najčešće ovisi o tome je li mjesni govor pojedinoga pisca ikavski, ekavski, ijekavski ili mješoviti, stoga će u srednjovjekovnim bosanskim zapisima i natpisima koji su predmet ovoga istraživanja, prevaga jednoga od različitih refleksa jata ovisiti upravo o navedenom unutarjezičnom čimbeniku.

Dokumenti srednjovjekovne pismenosti svjedoče najraniju pojavu ikavizama (*ê > i*), što se javlja krajem XIII stoljeća u zapadnome dijelu štokavskoga govora, a stoljeće kasnije ijekavizmi. Ikavski refleksi jata zabilježeni su na prostorima koji su i danas ikavski, odnosno na području zapadno od Neretve, i u međuriječju Bosne i Vrbasa. Potvrde iz antroponijske domene su sljedeće: *Sulimana* (Zb.4:230, 281), *Stipko* (Zb.2:89, 4:207), *Stipan* (Zb.1:1, 45, 2:55; P.14, 45, 53, 54, 59, 62, 70, 71, 97, 103, 111), *Stipoe* (P.26, 15, 40), *Stifan* (P.41, 70, 76), *Stipac* (P.47), *Cvitimir* (P.59),

Cvitchovich (Zb.4: 271). Natpis iz Dumanjića, blizu Rogatice ima ijekavsko-ikavski refleks jata. U ličnome imenu refleks je ikavski: *Suliman*, dok je imenica *biljeg* pisana u jekavskome obliku. Po cjelokupnemu razvitku govora u Bosni i Hercegovini, Aleksandar Belić smatra da se ikavizam javlja krajem XIII stoljeća i u zapadnom dijelu štokavskoga govora i u obližnjem čakavskom, ali tako da je nemoguće znati gdje se prvo pojavio. Pri tome, on ističe da se ikavizam na terenu srednjovjekovne Bosne prvotno razvio u bosanskome zapadnom govoru, između Bosne i Vrbasa, pa da se odatle centrifugalno širio na sve strane (usp. Nakaš 2008: 201, i Peco 2001: 50). Međutim, Pavle Ivić (2001: 194) oponira takvome stavu smatravši da je “u nauci iznošena pretpostavka da su jekavski ščakavci u Bosni jekavizirani ikavci, i da je taj dio Bosne, sve do Drine, bio u srednjem vijeku ikavski, te da je tek docnije promijenio narijeće pod pritiskom hercegovačkih doseljenika”. Jedan od temeljnih argumenata takvoj tvrdnji su ikavski refleksi jata na natpisima u istočnoj Bosni. “Vrijednost toga argumenta ograničena je zbog opće nesigurnosti ovih natpisa, punih pogrešaka u jeziku i pisanju, a i zbog mogućnosti da se iza ovog ikavizma krije tradicija u stereotipnim grobnim formulama. Uostalom nije isključeno da su klesari bili svi iz istog kraja gdje se gajila tradicija tog zanata, i da je taj kraj bio ikavski.” (Ivić 2001: 194-195) Dževad Jahić također smatra da istočna Bosna nikada nije bila ikavska te za ikavski refleks jata prihvaća Ivićevu tezu o podrijetlu klesara: “vjerljivo su klesari i ovdje bili iz južnijih, najčešće dalmatinskih krajeva, ili onih bliže Dalmaciji, i da su ikavizam donosili kao izvornu dijalekatsku crtu. Njome su se mogli naslanjati na bosanski ikavizam, prihvaćen i njegovan kao pisani manir dvorca i vlastele.” (Jahić 2002: 30) Međutim, iz razloga što se na natpisima ne nalazi više čakavskih osobina, što su bosansko-humske povelje pisane ikavskim refleksom jata, te što je na području Hercegovine bilo pismenih klesara, prethodni argumenti postaju sporni.

Imena i prezimena kao i apelativi, imaju glasovne značajke govora u kojem su nastala, pa ikavski refleks jata u prezimenima *Stipojević* (P.96, 97), *Stipković* (P.71), *Stipanović* (P.72, 97), *Stipanić* (P.14), sugeriraju da je riječ o ikavskom govoru. Takve potvrde su odgovarale središnjem dijelu današnje Bosne, odnosno evidentirane su na poveljama pisanim u Vranduku, Sutjesci, Kreševu i Sokolu, odnosno “ikavizam je kao pisani manir preovladavao i u ijekavskim sredinama (dijalekatski iskonski ijekavskim) kakvo je npr. Sarajevo. Radilo se, dakle, o jednom širem bosanskom pisanim maniru.” (Jahić 1999: 121)

Dokumenti srednjovjekovne pismenosti pokazuju sljedeći vremenski slijed u vezi s reflektiranjem jata: u njima se javljaju najprije ikavizmi, a stoljeće kasnije ijekavizmi. Zanimljivo je da tek u vrijeme kada se u pojedinim tekstovima počinju

javljati i jekavizmi, moguće je posvjedočiti, po prvi put, posve dosljedno ikavske povelje, i to na području koje nije dijalekatski ikavsko (usp. Nakaš 2008: 201).

Pojava hiperjekavizama kod Kosače intrigantna je po tome što se suprotstavlja u nauci postavljenoj hipotezi da je, neposredno pred defonemizaciju, bilo sljedeće stanje, u zapadnoštokavskom jekavskom: prid, nêšto, mêt, u zapadnoštokavskom ikavskom: *pr d, n  sto, mir*; u istočnoštokavskom jekavskom: *pr d, ne sto, mir*. Zbog toga se može pretpostaviti da je hiperjekavizam katkad kod pisara shvaćen kao dio manire, ili da ovakvi primjeri dokazuju sporadično ostvarivanje diftongizacije. Druga mogućnost bi mogla biti posljedica ponervanskog dijalekta koji je u prošlosti predstavljaо vezu izme du dubrovačkoga i isto nobosanskoga dijalekta. "Samo na 17 natpisa zabilježen je ijekavski i jekavski refleks jata, cetiri su natpisa smještena u Bosni, i to tri u blizini Rogatice, i jedan u blizini Kalesije. Ostatak natpisa su u Hercegovini, zabilježeni većinom na području južno i jugoistočno od Stoca." (usp.  ator 2009: 97) Ijekavski refleksi jata u antroponomima zabilježeni su u sljedećim oblicima: *Stiepanov* (Zb.1:31), *Cvietko* (Zb.3:155), *Ruzier* (P.90, 93, 106).

Oblici u kojima je zabilježen kratki jat: *Beoka* (Zb.3:186, 4:247), *Boleslav* (Dizdar 1969: 77), a koji je na natpisima zabilježen sa e, treba citati kao je s obzirom da u bosančici nije postojao poseban grafem j (usp.  ator 2009: 103).

Na velikom broju natpisa jat je zabilježen u svome etimološkom obliku "sto znači da se radi o ijekavskome tlu, gdje je zamjena izvršena tek u XV stoljeću" (Kuna 2008: 78): *St  pan* (Zb.1:24, 4:213, 222), *Cr  p* (Zb.2:80, 3:141), *Cv  tko* (Zb.2:90, 3:157), *B  losav * (Babić, 2004: 90), *B  lhan* (P.7), *B  lijak* (P.25, 26, 37), *B  lica* (P.25, 61), *Pr  rad* (Zb.4:297), *Pr  hten* (Zb.4:311), *N  mi  i * (P.46), *Mlad  n* (P.46), *Grad  sa* (Zb.4:252), *Kur  k* (Zb.3:177), *M  rak* (Babić, 2004:93). Općenito se u Bosni grafija jata na etimolo kome mjestu staroga vokala zadržavala du e nego sto se to očekivalo, s obzirom na primjere tolike rane ikavske zamjene u crkvenim spomenicima tog područja poput XIII stoljeća. Može se reći da se ikavizam nije u potpunosti razvio i da je s njim supostojao fonematski difton ki refleks zatvorenog   koji se i dalje bilježio zasebnim grafemom. To bi značilo da proces defonemizacije refleksa jata te e postupno i zahvaća neke pozicije ranije od drugih, očito u ovisnosti od fonemskoj okolini, ili o prozodijskim obilježjima.

SLOGOTVORNI SONANTI

Proto nici su mogli u indoeuropskome praeziku biti i slogotvorni, a prvi je to za proto nik r uocio Hermann Osthoff 1876. godine, a onda iste godine za ostale glasove

iz te skupine Karl Brugmann. U praslavenskome su se indoeuropski slogotvorni sonanti razdijelili na niz samoglasnik + sonant (usp. Mihaljević 2002: 94. i 121). Kako već u najstarijim spomenicima dolazi do zamjenjivanja ъ i й, pa se uz prvju pisalo prvju, uz srđuce i srđuce, uz съмгътъ и съмгътъ (npr. u Zografskom evanđelju), zaključivalo se da je razlikovanja po palatalizaciji u staroslavenskom jeziku moralo rano nestati i da su svi ъ i й pomalo (u izgovoru) prelazili u гь и ль. Da je to morala biti mlađa pojava, koje u IX stoljeću možda nije bilo ili još nije bila toliko raširena, dokazuje se time što se iskonska podjela na ъ, й и гь, ль u nekim kategorijama (npr. u Zografskom evanđelju) još dobro čuvala (Hamm 1974: 81).

Zanimljivo je da ni u srednjovjekovnim tekstovima, gdje je poluglas uglavnom samo tradicionalna grafijska oznaka bez stvarne izgovorne vrijednosti, zbog čega se vrlo često i izostavlja, rijetko ima iznimaka u njegovom bilježenju kada je u pitanju oznaka za slogotvorno r: *Grѣgurъ* (Zb.1: 10), *Tvrѣtka* (Zb.1: 15, 2: 102, 4: 215, 245), *Tvrѣdkо* (Zb.3: 182), *Grѣdbъ* (Zb.3: 129), *Mrѣč[иć]ъ* (Zb.3: 150, 173), *Tvrѣdisav* (Zb.3: 187), *Crѣničanъ* (Zb.3: 190), *Prѣž[o]vъ* (Zb.4: 235), *Hrѣvatin* (Zb.4: 278), *Prѣvъko* (Zb.4: 290), *Crѣničъ* (Zb.4: 310), *Ozrѣko* (Zb.4: 311)

Dijaci gotovo nikada ne zaborave staviti svoju pravopisnu oznaku (poluglas) za slogotvorno r. U svim srednjovjekovnim tekstovima gdje je poluglas samo tradicijska grafijska oznaka, bez stvarne izgovorne vrijednosti pa se vrlo često izostavlja, nikada nema propusta kada je u pitanju oznaka za slogotvorno r. Uzrok takvoj pravilnosti mogao se očitovati jedino u razlici izgovorne vrijednosti između slogotvornog i neslogotvornog r koja je nekada bila dostupna prosječnom sluhu, dok je danas ona detektibilna samo mjernim instrumentima i praktički neraspoznatljiva prosječnom govorniku (usp. Nakaš 2010: 211).

Dakle, oba sonanta se najčešće bilježe po klasičnom staroslavenskom uzusu (*rъ*, *lъ*), a kada nije tako, onda je znak za poluglas ispred sonanata (samo formalan povratak na tautosilabičke skupove ъг, ъг i ъл, ъл) ili su sonanti s obje strane okićeni grafemima za poluglase. Asim Peco smatra da finalno l u srednjovjekovnim zapadno-humskim spomenicima opstaje zahvaljujući djelovanju formiranoga pisarskog manira (Peco 1986: 46). Također se javljaju oblici sa sonantom l na kraju sloga u zapadnobosanskih spomenicima sve do početka XVIII stoljeća, za što nalazi objašnjenje u snažnom djelovanju pisarske tradicije (Peco 2007: 78). Iako se mijena datira u razdoblje od XII do XIV stoljeća (Holzer 2011: 84) u ekscerpiranim oblicima antroponima, proces zamjene slogotvornoga l samoglasnikom u je trajao do kraja XV stoljeća. U antroponimijskim je oblicima prisutno uglavnom u izvedenicama od osnove *vuk-*: *Vѣlkъs* (Zb.4: 239), *Vѣlk* (Zb.4: 313), *Vlk* (Dizzar 1969: 77), *Vlkanъ*

(Zb.4: 243), *Vlčko* (Dizdar 1969: 77), *Vl̄kcu* (P.20), *Vl̄kvb* (P.18), *Vl̄koslavu* (P.11), *Vl̄ku* (P.15), *Vl̄č̄kom* (P.12), *Vl̄kota* (P.21), pored oblika u kojima je *l* dalo u: *Vukac* (P.61, 70), *Vuk* (P.14, 73), *Vukosav* (P.14), *Vukman* (P.91), *Vukašin* (P.62), *Vukmir* (P.74), *Vukić* (P.96).

Vatroslav Jagić i Vatroslav Oblak su pretpostavljali da je proces zamjene tekao na sljedeći način: *l* > *ul*, *uo* > *u*. Po njihovu mišljenju taj je proces počeo u dugim slogovima, kada je narasla potreba da se *l* dulji, porao se razviti pazvuk (Jagić 1880: 386-397; Oblak 1896: 209). Aleksandar Belić je pretpostavio mogućnost da dugo *l* daje *lu*, a kratko u (Belić 1972: 78; Damjanović 2009: 362)

Poznato je da je proces zamjene slogotvornoga *l* samoglasnikom u štokavici okončan u XIV stoljeću (Lukežić 1989: 25), ali treba istaknuti činjenicu da će se neizmjenjeno slogotvorno *l* naći i u mlađim tekstovima sve do kraja XV stoljeća.

PRELAZAK L U O

Od druge polovine XIV stoljeća do druge polovine XV stoljeća, proces je promjene *l* u *o* bio završen na velikome dijelu štokavske teritorije (Vuković 1974: 107). Na osnovu analize natpisa na kojima se bilježi *l* na kraju riječi, zapaženo je da se na svim tim natpisima čuvaju starije jezičke osobine: poluglas se bilježi na kraju riječi koja završava suglasnikom, uz vokalno *r* bilježi se poluglas, korišten je prijedlog *v* ili *va*, neizvršena metateza u oblicima *kto* i *vse*. Svi se ti natpisi osim kočerinskoga nalaze sjeverno od luka Neretve, na graničnom području istočne Bosne koja je bila zapadnoštokavska i istočne Hercegovine, koja je bila istočnoštokavska (Šator 2009: 111). Čuvanje finalnoga *l* može se objasniti fonetsko-grafijskom osobinom u kojoj se odražava kontinuitet zapadnoštokavskoga pisanog idioma (Nakaš 2010: 211; Peco 2007: 65) U analiziranome korpusu suglasnik *l* se čuva na kraju ili u sredini riječi *Milbrat* (Zb.4:297, 303, 3:179), *Radmilb* (Zb.4:290), *Radomil* (Zb.4:257), *Pavalb* (P.36), *Pavlb* (P.53), *Gr̄domilb* (P.7), *Mil̄tēnb* (P.9), ali u onim tekstovima koji su pod većim utjecajem štokavštine prelazi u o: *Pavao* (Zb.1:11, 2:88, 3:163), *Brat̄mio* (Zb.4:304), *Miobrat* (Zb.3:166), *Miogost* (Zb.1:46)

SUGLASNIK H

Glas *h* je frikativni zadnjonepčani bezvučni suglasnik, koji je po svome izgovoru podložan slabljenju i gubljenju, koji je u dobrom dijelu istočnoštakavskih govora (ekavskih i ijekavskih), a i u većem dijelu kajkavskih govora taj glas se potpuno gubi ili je zamjenjen drugim suglasnicima ili sonantima. U bosanskoj pisanoj tradiciji srednjega vijeka glas *h* se redovito koristi. On je stabilan glas kako u antroponimima tako i u ostalim riječima. U zadanome korpusu suglasnik *h* se uglavnom čuva u svim slogovima imena, tako u inicijalnoj poziciji: *Herak* (Zb.1:32), *Hrabren* (Zb.2:49), *Humko* (Zb.3:126), *Hrambъk* (Zb.3:130), *Hotin* (Zb.4:298), *Hlap(a)c*, *Hrvatin* (P.68), *Hrnjak* (P.69), *Hrstić* (P.88), *Hrela* (P.9), *Hržičić* (Zb.4: 285), *Hrabren* (Zb.1: 49, 50, 55), *Horić* (Zb.4: 298), *Heraković* (Zb.2: 62), *Hateljević* (Zb.2: 93), *Hrvoje* (P.59); u medijalnoj poziciji: *Polihrania* (Zb.2:102), *Mihail* (Zb.1:14, 4:256, 294), *Božihnnin* (Zb.4:236), *Radohnić* (Zb.1: 51), *Vlahović* (Zb.1: 43, 2: 58, 3: 142); te u finalnoj poziciji: *Tarah* (Zb.2:63), *Vlah* (Zb.3:142). Samo u jednome primjeru došlo je do redukcije ovoga suglasnika, u inicijalnome slogu imena, što se s obzirom na mnogobrojnost primjera u kojima se suglasnik *h* bilježi, može smatrati i pisarskom pogreškom *Umko* (Zb.2: 123).

Kontinuitet čuvanja suglasnika *h* zadržat će se i nakon srednjega vijeka, primjerice, u krajišničkim pismima samo 15 procenata čine primjeri s nedosljednosti ili nepravilnosti u vezi s bilježenjem ovoga suglasnika (usp. Nakaš 2010: 240). Preko riječi iz ostalih jezika (turskog, arapskog, perzijskog, grčkog, njemačkog i sličnih) u bosanskom jeziku suglasnik *h* je postajao sve frekventniji i u općem leksiku i u antroponimiji: *Hasan* (Zb.4:217), *Mahmut* (Zb.4:225), *Ahmat* (Zb.4:217).

SUPOSTOJANJE SUGLASNIKA *f* I *p* U TUĐICAMA

Bosanski je jezik u srednjem vijeku adoptirao i nove suglasnike. Takav je slučaj bio i sa suglasnikom *f*, koji je u jezik ušao uglavnom s posuđenicama iz latinskoga i s učenim europeizmima (usp. forma, fizika i sl.) kao i s onomatopejama (npr. frktati). (Matasović 2009: 65) Nisu zabilježeni oblici domaćih riječi u kojima je zabilježen suglasnik *f*, ali posvjedočen je u oblicima posuđenica *fratar*, *februar*, *logofet* i imenima koja nisu označavala osobe iz srednjovjekovne Bosne *Frančesko*, *Rafail*. Ime Stjepan (lat. *Stephanos*), koje je među navedenim stranim imenima, dolazi odomaćeno, pa na mjestu izvornoga *f* dolazi uglavnom domaće *p*.

U većem dijelu štokavskih narječja glas *f* se zamjenjuje u početku sa *p* (*Stefan > Stjepan*): *Stjepan* (Zb.1: 31), *Stapian* (Zb.2: 52), *Stepko* (Zb.4: 320), *Stipan* (Zb.1: 1, 45, 2: 56), *Stipko* (Zb.2: 89, 102, 4: 207), *Stipojević* (P.96, 97), *Stipković* (P.71), *Stipanović* (P.72, 97), *Stipanić* (P.14), *Stefan* (Zb.3: 193, P.17, 41, 62), *Stifan* (P.41, 70, 76), *Stefković* (P.25), *Stefanović* (P.25), *Stefanić* (P.17), *Štefan* (P.96, 97, 109), *Štepan* (P.97), *Štifan* (P.103), *Štipan* (P.49).

S obzirom na to da u imenu *Stepan*, *Stjepan*, *Stipan* (koje se javlja s tri refleksa), nije bilo, niti je moglo biti, staroslavenskoga glsa jat, navedeni oblici su hiperjekavizmi. To ime, od koga je kasnije izvedeno prezime patronimičkoga porijekla, postalo je od grčke riječi *stefanos*, što znači *okrunjeni, krunisani*. U početku su taj oblik uz vlastito ime dodavali vladari (Stefan Nemanja i Stjepan Ostoja – *okrunjeni Nemanja, krunisani Ostoja* i sl.), ali je kasnije postalo uobičajeni antroponim. Oblici s pseudojatizmom prihvaćeni su kao normalni, ne samo zbog proširenosti i uobičajenosti nego i zato što vlastita imena imaju poseban status u standardnom jeziku, pa često i odstupaju od norme. (usp. Šipka, 2005: 99)

PROMJENA S U Š U TUĐICAMA

Do promjene je dolazilo u inicijalnome dijelu ličnoga imena, međutim u većini slučajeva ova promjena nije dosljedna. To je vrlo markantna osobina srednjo-vjekovnoga mađarskoga latiniteta pa su Josip Hamm, Petar Skok i drugi, tu pojavu u glagoljičnim i ciriličnim tekstovima tumačili kao mađarski utjecaj mada je Hamm (1960: 164) upozorio na činjenicu da tu pojavu nalazimo i vrlo daleko od mađarske granice, a Hercigonja je naglašavao da ona ni izdaleka nije tako dosljedno provedena kao u kasnijim etapama razvitka čakavštine i kajkavštine i da ne bi bilo dobro zaboraviti da su termini i lična imena ulazili u jezik i preko venecijanskoga govora. (Hercigonja 1968: 335-336) Ova promjena u analiziranome korpusu posvjedočena je u sljedećim oblicima: *Štefan* (P.96, 97, 109), *Štepan* (P.97), *Štifan* (P.103), *Štipan* (P.49).

ZAKLJUČAK

Antroponimi su, kao sastavni dio leksika starobosanskoga jezika, pratili i njegove fonološke mijene. Glasovne promjene koje su se manifestirale na terenu srednjo-vjekovne Bosne, interferiraju, križaju se i supostoje s glasovnim razvitkom i

glasovnim promjenama koje su odlikovale južnoslavensku regiju. Glasovne promjene starobosanskoga jezika zrcale i utjecaje crkvenoslavenskoga jezika koji se koristio u Hrvatskoj, Srbiji i šire. S obzirom na to da su se slabi jerovi izgubili, a jaki zadržani kao puni samoglasnici, u korpusu antroponima zabilježena je vokalizacija jakog poluglasa (**ь > a**) u slogovima nastalim nakon pomicanja slogovne granice uslijed nestanka slaboga poluglasa na kraju ili/i u sredini imena. U antroponimima koji su i tokom XIV, XV, XVI i XVII stoljeća nastavili bilježiti poluglas, takav postupak se uglavnom tumači kao pisarski manir (to potvrđuju i oblici u kojima je poluglas iza vokala, što je svjedočanstvo da je poluglas izgubio svoju glasovnu vrijednost). Imena i prezimena imaju glasovne značajke govora u kojima su nastajali, pa je u definiranome korpusu moguće posvjedočiti ikavski, ekavski i ijekavski refleks jata. To bi značilo da proces defonemizacije refleksa jata teče postupno i zahvaća neke pozicije ranije od drugih, očito u ovisnosti od fonemske okolice, ili o prozodijskim obilježjima. Dijaci, u pisanju antroponima, gotovo nikada ne zaborave staviti svoju pravopisnu oznaku (poluglas) za slogotvorno *r*, a što se tiče procesa zamjene slogotvornog *l* samoglasnikom, u na terenu srednjovjekovne Bosne, isti je okončan u XIV stoljeću, ali valja istaći činjenicu da neizmjenjeno slogotvorno *l* nalazi i u mlađim tekstovima, sve do kraja XV stoljeća. U bosanskoj pisanoj tradiciji srednjega vijeka frikativni zadnjonepčani bezvručni suglasnik *h* se redovito koristi. On je stabilan glas kako u antroponimima tako i u ostalim riječima. Bosanski je jezik u srednjem vijeku adoptirao i nove suglasnike. Takav je slučaj bio i sa suglasnikom *f*. Do promjene s u š dolazilo je u inicijalnome dijelu ličnoga imena, međutim u većini slučajeva ova promjena nije dosljedna.

IZVORI

Administrativno-pravni tekstovi

1. Dizdar, Mehmedalija Mak (1969), *Stari bosanski tekstovi*, Svjetlost, Sarajevo
2. Kovačević-Kojić, Desanka (1978), *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Svjetlost, Sarajevo
3. Kuna, Herta (1974), *Hrestomatija starije bosanske književnosti*, knj. I, Svjetlost, Sarajevo
4. Nakaš, Lejla (2011), *Konkordancijski rječnik ciriličkih povelja srednjovjekovne Bosne*, Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije, Sarajevo

Popis administrativno-pravnih tekstova i njihove kratice

- P.1. Povelja bana Kulina 1189.
- P.2. Ninoslav, Bosnae magnus banus prije 1232.
- P.3. Humski knez Andrej Dubrovniku prije 1235.
- P.4. Ninoslav, veliki ban bosanski 1240.
- P.5. Matthaeus Ninoslav, Bosnae magnus banus 22. mart 1240.
- P.6. Povelja humskog kneza Andreja Dubrovniku 1247-1249.
- P.7. Matheus Stephanus, Bosnae magnus banus 1249.
- P.8. Pismo kneza Črnomira Dubrovniku 1252-1254.
- P.9. Povelja humskog župana Radoslava Dubrovniku 22. maj 1254.
- P.10. 22. maj 1254. humski župan Radoslav
- P.11. Stjepan Kotromanić oko 1322.
- P.12. Stjepan Kotromanić oko 1323.
- P.13. Jelisaveta, supruga bana Stjepana, kćerka srpskog kralja Dragutina oko 1323.
- P.14. Stjepan Kotromanić oko 1326. godine
- P.15. Stjepan Kotromanić oko 1331.
- P.16. Ugovor bosanskoga bana Stjepana Kotromanića s Dubrovčanima 23. oktobar 1332.
- P.17. Ban Stjepan Kotromanić 15. mart 1333. u Srebreniku
- P.18. Knez Vladislav, kneginja Jelena, ban Tvrtko i brat njegov Vuk knezu Vlatku 1353.
- P.19. Tvrtko Kotromanić godine 1357.
- P.20. Ban Tvrtko Kotromanić 11. august 1366. pod Prozorom u Rami
- P.21. Tvrtko Kotromanić 1. juni 1367.

- P.22. Tvrtko Kotromanić 9. februar 1375. pod Bobovcem
P.23. Tvrtko Kotromanić 7. februar 1376.
P.24. Tvrtko I Kotromanić 1377-1385.
P.25. Tvrtko I Kotromanić 10. april 1378.
P.26. Tvrtko Kotromanić 12. mart 1380. na Moštru
P.27. Tvrtko Kotromanić 2. decembar 1382.
P.28. Tvrtko Kotromanić 2. decembar 1382.
P.29. Kralj Tvrtko I 4. mart 1387.
P.30. Kralj Tvrtko I 28. septembar 1388.
P.31. Kralj Tvrtko I 25. novembar 1388.
P.32. Kralj Tvrtko I maj 1389.
P.33. Kralj Tvrtko I 19. maj 1389.
P.34. Kralj Tvrtko 12. juni 1389.
P.35. Župan Milten i Ružir prije oktobar 1335.
P.36. Župan Sanko prije 1391.
P.37. Radić Sanković 15. april 1391.
P.38. Radić Sanković 15. maj 1391.
P.39. Kralj Dabiša 6. mart 1392. na Ceceni
P.40. Kralj Dabiša 17. juli 1392.
P.41. Kralj Dabiša 17. juli 1392. na Čihovićima
P.42. Kralj Dabiša 21. august 1392.
P.43. Kralj Dabiša 18. februar 1393.
P.44. Kralj Dabiša oktobar 1393.
P.45. Kralj Dabiša prije 15. oktobar 1393.
P.46. Kralj Dabiša 26. april 1395.
P.47. Kralj Dabiša 17. maj 1395.
P.48. Elena, udova kralja Dabiše 13. maj 1397. u Sutisci
P.49. Elena 22. maj 1397.
P.50. Elena 15. novembar 1397. na Moštru
P.51. Elena 9. mart 1398.
P.52. Elena april 1398.
P.53. Kralj Stefan Ostoja 20. novembar 1398.
P.54. Kralj Stefan Ostoja 15. januar 1399.
P.55. Kralj Ostoja 15. januar 1399. na Usori u Lišnici
P.56. Kralj Stefan Ostoja 5. februar 1399. u Sutisci
P.57. Bosanska kraljica Jelena Gruba 5. mart 1399.

- P.58. Vojvoda Radič Sanković i župan Bjeljak 25. august 1399.
- P.59. Kralj Ostoja 8. decembar 1400.
- P.60. Hrvoje Vukčić Hrvatinić, veliki vojvoda bosanski i herceg splitski 15. januar 1404.
- P.61. Stefan Tvrtko Tvrtković 24. juni 1405.
- P.62. Kralj Ostoja 4. decembar 1409.
- P.63. Vojvoda Sandalj banici Anki 4. mart 1410.
- P.64. Vojvoda Sandalj Dubrovniku 19. oktobar 1413.
- P.65. Kralj Ostoja 20. novembar 1414.
- P.66. Kralj Ostoja 28. oktobar 1416.
- P.67. Kralj Ostoja decembar 1416.
- P.68. Kralj Ostoja 1418.
- P.69. Knez Grgur Vukosalić 6. juli 1418.
- P.70. Kralj Stjepan Ostojić 5. mart 1419.
- P.71. Sandalj Hranić, veliki vojvoda bosanski 14. juni 1419.
- P.72. Kralj Stjepan Ostojić 4. decembar 1419.
- P.73. Sandalj Hranić 30. juni 1420.
- P.74. Kralj Stefan Tvrtko Tvrtković 16. august 1420.
- P.75. Vojvoda Radosav Pavlović 24. april 1421.
- P.76. Stefan Tvrtko Tvrtković 18. august 1421.
- P.77. Radosav Pavlović 7. april 1423.
- P.78. Sandalj, veliki vojvoda bosanski 1. novembar 1423.
- P.79. Sandalj bosanski vojvoda 27. decembar 1423.
- P.80. Radosav Pavlović 31. decembar 1427.
- P.81. Knez Tvrtko Borovinić 14. mart 1430. pismo Dubrovačkoj općini
- P.82. Radosav Pavlović 25. oktobar 1432.
- P.83. Kralj Tvrtko II Tvrtković 2. mart 1433.
- P.84. Vojvoda Radosav Pavlović 25. mart 1433.
- P.85. Juraj Vojsalić, sinovac Hrvoja Vukčića, 12. august 1434.
- P.86. Veliki vojvoda Stjepan Kosača, sin Vukca Hranića 10. oktobar 1435.
- P.87. Veliki vojvoda Radosav Pavlović, 31. januar 1437.
- P.88. Kralj Tvrtko II 26. mart 1438.
- P.89. Radosav Pavlović januar 1439.
- P.90. Radosav Pavlović, supruga Todora i sin Ivaniš 19. august 1439. u Borču
- P.91. Herceg Stjepan Kosača 7. maj 1440.
- P.92. Radosav Pavlović 10. april 1441.

- P.93. Vojvoda Ivaniš, sin Radosava Pavlovića 29. septembar 1442.
- P.94. Veliki vojvoda Stjepan Kosača, sin Vukca Hranića 1. april 1443.
- P.95. Stefan Tvrtko Tvrtković 22. juni 1443.
- P.96. Tomaš Ostojić 3. septembar 1444.
- P.97. Tomaš Ostojić 22. august 1446.
- P.98. Kralj Tomaš 3. februar 1449.
- P.99. Herceg Stjepan Kosača 5. juli 1450.1
- P.100. Herceg Stjepan Kosača 5. juli 1450.2
- P.101. Vladisav Hercegović oko 1450.
- P.102. Vladisav Hercegović 15. august 1451. u Drinaljevu
- P.103. Kralj Tomaš Ostojić 18. decembar 1451.
- P.104. Herceg Stjepan Kosača 19. juli 1453.1 (oproštaj sinu)
- P.105. Herceg Stjepan Kosača 19. juli 1453.2 (oproštaj supruzi Jeleni i vlastelinima)
- P.106. Herceg Stjepan Kosača 10. april 1454.
- P.107. Kralj Tomaš 19. februar 1459.
- P.108. Herceg Stjepan Kosača 13. oktobar 1461.
- P.109. Kralj Stjepan Tomašević 23. novembar 1461.
- P.110. Stjepan Tomašević 25. novembar 1461.1
- P.111. Stjepan Tomašević 25. novembar 1461.2
- P.112. Stjepan Tomašević 25. novembar 1461.3
- P.113. Stjepan Tomašević 25. novembar 1461.4
- P.114. Herceg Stjepan Kosača 3. februar 1464.
- P.115. Herceg Stjepan Kosača 17. septembar 1465.
- P.116. Vojvoda Vladisav Hercegović 13. oktobar 1465.
- P.117. Herceg Stjepan Kosača 5. decembar 1465.
- P.118. Knez Vlatko Popović 1. januar 1466.
- P.119. Herceg Stjepan Kosača iz 3. februar 1466.
- P.120. Knez Žarko humski (Žarko chlmensis) 26. maj 1466.
- P.121. Herceg Vlatko iz 1466. 122. Hercežica Cecilija 28. maj 1467.
- P.123. Herceg Balša 1467-1470.
- P.124. Veliki vojvoda Vladisav Hercegović 17. juni 1469.
- P.125. Herceg Vlatko 26. januar 1470.
- P.126. Herceg Vlatko 26. juli 1470.a
- P.127. Herceg Vlatko 26. juli 1470.b
- P.128. Alibeg Vlahović, sin kneza Ivana Vlahovića 26. juli 1470.

P.129. Herceg Vladislav 27. oktobar 1487.

P.130. Žarko, Tadija i Juraj humski (braća Vlatkovići) prije 25. mart 1493.

Epigrafski izvori

1. Babić, Mirko, Gordana, Tomović (2004), Starosrpski natpisi iz Bijeljine, Istočni institut, Mešovita građa, *Miscellanea*, Nova serija knj. 22, Beograd, 82–104.
2. Bešlagić, Šefik (1971), *Stećci i njihova umjetnost*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo
3. Zb.I–IV – Vego, Marko (1962-1970), *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. I–IV, Izdanja Zemaljskoga muzeja, Sarajevo

LITERATURA

1. Belić, Aleksandar (1972), *Istorija srpskohrvatskog jezika*, knj. II, sv. 1, Reč sa deklinacijom, Naučna knjiga, Beograd
2. Damjanović, Stjepan (2009), Staroslavenski i starohrvatski u hrvatskim srednjovjekovnim tekstovima, *Povijest hrvatskoga jezika* knj. I, Croatica, Zagreb, str. 351-403.
3. Hamm, Josip, L. Hadrovics (1960), Der südslavische Trojaroman und seine ungarische Vorlage (recenzija), *Slovo* 9-10, str. 145-149.
4. Hamm, Josip (1974), *Staroslavenska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb
5. Hercigonja, Eduard (1968), *Jezik glagoljaške neliturgijske književnosti 15. stoljeća i Petrisov zbornik* (doktorska disertacija u strojopisu), Zagreb
6. Holzer, Georg (2011), *Glasovni razvoj hrvatskoga jezika*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovje, Zagreb
7. Ivić, Pavle (2001), *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika: uvod i štokavsko narjeće*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci - Novi Sad
8. Ivšić, Stjepan (1970), *Slavenska poredbena gramatika*, Školska knjiga, Zagreb
9. Jagić, Vatroslav (1880), Zur Frage über den Uebergang das silbenbildenden 1 in u, Archiv für slav., *Philologia*, IV, 386-397.
10. Jahić, Dževad (1999), *Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora*, Ljiljan, Sarajevo
11. Jahić, Dževad (2002), Ijekavskoštakavski govor jugoistočne Bosne, *Bosansko-hercegovački dijalektološki zbornik VII*, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo

12. Kuna, Herta (2008), *Srednjovjekovna bosanska književnost*, Forum Bosnae, 45/08.
13. Lukić, Milka (1999), Bilježenje jera u Psalmu prvočasnog Brevijara iz 1491. godine, *Jezikoslovje*, 2-3; 147-156.
14. Lukežić, Iva (1989), O jeziku Vinodolskog zakona, *Godišnjak Riječkog književnog i naučnog društva* 3, 22-28.
15. Malić, Dragica (1984-85), Jezični sadržaj Povaljskog praga, *Rasprave ZJ* sv. 10-11, Zagreb, 87-98.
16. Matanović, Julijana (2009), Požurite, že-ne mo-je!, *Matanović Knjiga od žena, muškaraca, gradova i rastanaka*, Zagreb: Mozaik knjiga.
17. Matasović, Ranko (2003), *Kratka poredbenopovijesna gramatika latinskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb
18. Mihaljević, Milan (2009), Hrvatski i crkvenoslavenski jezik, u: *Povijest hrvatskoga jezika*, knjiga I, Croatica, Zagreb, 283-347.
19. Mihaljević, Milan (2002), *Slavenska poredbena gramatika*, Školska knjiga, Zagreb
20. Mihaljević, Milica, Marijana Horvat (2007), Glasovne promjene nepostojano a i e (problematizacija naziva, definicija i međuodnosa glasovnih promjena), *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovje* 33, Zagreb
21. Nakaš, Lejla (2008), Zapadnoštokavski pisani idiom u srednjem vijeku, *Časopis za kulturu bosanskoga književnog jezika* 5, Tuzla
22. Nakaš, Lejla (2010), *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, Slavistički komitet, Bosnistika, Sarajevo
23. Oblak, Vatroslav (1896), Zum silbenbildenden I im Slavischen, Archiv für slav. Phil. XVI, 198-209.
24. Peco, Asim (1986), *Ikavsko-štakavski govor zapadne Hercegovine*, Djela ANUBiH, knj. LXI, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 35, Sarajevo
25. Peco, Asim (2001), *Sa naših jezičkih izvorišta, Od Kulina bana do naših dana*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
26. Peco, Asim (2007), *Ikavsko-štakavski govor zapadne Bosne*, Dio 1, Uvod i fonetika, Bosansko filološko društvo, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo
27. Šator, Edim (2009), *Paleografske i fonetske odlike natpisa na stećcima u BiH*, Magistarski rad u rukopisu, Univerzitet Džemal Bijedić u Mostaru, Fakultet humanističkih nauka, Odsjek za bosanski, hrvatski i srpski jezik, Mostar, str. 149.

28. Šipka, Milan (2005), *Kultura govora*, Institut za jezik Sarajevo
29. Vuković, Jovan (1974), *Istorija srpskohrvatskog jezika*, I dio, Uvod i fonetika, Naučna knjiga, Beograd
30. Žagar, Mateo (2009), *Hrvatska pisma u srednjem vijeku*, Povijest hrvatskoga jezika, knjiga I, Croatica, Zagreb, 107-217.

PHONOLOGICAL DEVELOPMENT OF PERSONAL NAMES IN MEDIEVAL BOSNIA

Abstract:

This paper will analyze the phonological changes in anthroponyms in old Bosnian language. This paper also deals with important features of the vocal and consonantal system in this defined Corps. The authors focus especially on changes that were realized in the field of medieval Bosnia: the reflexes semi-vowels (*jer* and *jor*), the reflexes of *jat*, changes *l* in *o*, changes *s* in *š*, and how to behave consonants *r* and *l*, and consonants *h* and *f* in local words and loanwords.

Keywords: anthroponyms, phonological characteristics, semi-vowels (*jer* and *jor*) reflex, fugitive (semi-vowel or movable) *a*, reflex of *jat*, syllabic *r* and *l*, voice *h*, Old-Bosnian language

Adresa autora

Authors' address

Indira Šabić

Filozofski fakultet u Tuzli

indirasmajlovic@yahoo.com

UDK 81'373.421 Humo H.
Pregledni rad
Review paper

Enisa Gološ

NEKI OBLICI SINONIMIJE U DJELU HAMZE HUME

U ovom radu analizirana je sinonimija, paradigmatski odnos koji se tiče pojedinačnih riječi jednog konteksta, tačnije, analiza je zasnovana na konkretnom materijalu iz književnog opusa Hamze Hume. I dok je u prvom dijelu rada predstavljen teorijski aspekt analize utemeljen na stavovima pojedinih lingvista o naznačenom problemu, dotele su u drugom dijelu rada dati primjeri iz ekscerpiranog korpusa koji znače konkretizaciju i sadržajno bogatstvo sinonima. Rezultati istraživanja pokazali su da sinonimija kao leksičko-semantički fenomen ima poseban značaj a može se ticati istog pojma materijalnog svijeta tipa *kafana – krčma, džamlija – odaja* i sl. Osim toga, istraživanjem se došlo do saznanja da razlika u značenju pojedinih leksema zavisi i od individualne predodžbe kao i utjecaja emocija, društvene stvarnosti ili nekih drugih semantičkih vrijednosti bitnih u samom procesu dekodiranja leksema. Istovremeno, izdvojeni primjeri sinonima predstavljaju izuzetan doprinos leksikologiji utemeljen na književnom djelu bosanskohercegovačkog pisca. Osim izdvajanja i ukazivanja na posebnosti tih leksema čije značenje je uglavnom potvrđeno u rječnicima, postoje mada u manjem broju i primjeri leksema za koje možemo reći da su plod piščevog individualnog stvaranja.

Budući da je analiza zasnovana na leksičko-semantičkom aspektu, to su izdvojene lekseme posmatrane unutar konteksta jer kontekst daje onaj smisao koji leksemu čini posebnom. I najzad, cilj rada je bio da se kroz analizu karakterističnih leksema, sinonimskih parova, stvari slika o razmjerama upotrebe tog leksičkog sloja.

Poseban akcenat je stavljen na grupisanje sinonima tipa *vrat – šija, zuriti – gledati, kudrava – kovrdžasta* (kosa), *kradom – krišom* (gledati) pri čemu je uzet u obzir i kriterij značenja i upotrebe u smislu zamjenjivosti lekseme u okviru istog konteksta, te na dokazivanje teze o

postojanju/nepostojanju pravih sinonima i uopće pojavu apsolutne sinonimije. U isto vrijeme, u radu su sinonimski parovi razvrstani i prema vrsti riječi kojoj pripadaju.

Dakle, ovim radom je objašnjeno ne samo kako funkcioniра sinonimija u stvaralaštvu Hamze Hume nego i koliko je prisutna u standardnom jeziku i jeziku svakodnevne komunikacije i koji značaj ima uopće u komunikaciji.

Ključne riječi: sinonimija, paradigmatski odnosi, riječi, kontekst, komunikacija.

1. SINONIMIJA – POJAM I DEFINICIJA

Šta je sinonim, a šta sinonimija? Prema Rikardu Simeonu sinonim je „istoznačnica; riječ različita po zvuku i podrijetlu, no ista ili vrlo bliska po značenju“ (Simeon 1969: 378/II), a sinonimija je leksičko-semantička pojava u kojoj se među leksemama unutar istog jezičkog sistema uspostavlja značenjski odnos istoznačnosti. U istraživanom korpusu sinonimski odnos uspostavljen između leksema očituje se, uglavnom, u tzv. sinonimskim parovima, vrlo rijetko u sinonimskim nizovima. Za dvije lekseme se može reći da su sinonimi ukoliko je moguća njihova zamjenjivost u istom kontekstu, gdje se ne mijenja ostatak konteksta, odnosno značenje iskaza ostaje nepromijenjeno. Naprimjer *domaćica* i *stopanica* – lekseme koje imaju jedno zajedničko značenje, a to je veza sa domaćinom, pa otuda i značenje 'domaćinova žena'. Ovaj sinonimski par je primjer moguće zamjenjivosti u većini konteksta bez promjene značenja. Riječ je o leksemama istog denotativnog značenja, koje pripadaju različitim varijitetima šire jezičke zajednice. Naravno, na širem području je u upotrebi leksema domaćica, dok je leksema stopanica vezana za određeno područje govora. Njen opstanak u jeziku zavisi od toga koliko je aktivna, što znači da je potrebno da poprими novo značenje u smislu stilske funkcije ili da bude pomjerena iz aktivne leksike u sloj pasivne.

Pitanje istoznačnosti je dosta kompleksno pa se mnogi lingvisti razilaze u pogledu definiranja i klasificiranja sinonima. Jedni ističu mogućnost istog značenja dviju leksema i njihove zamjenjivosti u svim kontekstima, što znači pojavu apsolutnih sinonima (Zgusta 1991, Šipka 1998, Gortan-Premk¹ 2004, Prćić 1997) tipa *kuća i dom, murva i dud, harem i groblje, raj i dženet, pendžer i prozor*. Za ovaj tip sinonima, u literaturi se koriste i drugi nazivi: potpuni sinonimi (Samardžija 1995),

¹ Pojam sinonimije Darinka Gortan-Premk povezuje sa polisemijom, tako da su sinonimi – lekseme koje u svome semantičkom sadržaju imaju istu arhisemu i makar jednu istu semu, a mogu imati i više istih sema.

potpuna jednakost (Petrović 2005), istoznačnost (Petrović 2005, Tafra 2005, Šipka 1998) i sl. I dok su pojedini lingvisti kategorični u zastupanju stava o postojanju samo sinonima istoznačnica² (Tafra 2005), drugi postavljaju pitanje ima li apsolutnih sinonima i ako ne postoji apsolutna sinonimija, da li se kao glavni razlog nepostojanja može smatrati više značnost svake lekseme u jednom jeziku, gdje dolazi i do nepodudaranja u nekim od značenja (Riđanović 1998), dok treći istoznačnost smatraju pravom rijetkošću dajući prednost bliskoznačnicama čije je postojanje opravdani i poželjnije (Šipka 1998, Petrović 2005). Paralelno su u upotrebi i drugi nazivi za bliskoznačnice: djelimični sinonimi (Samardžija 1995, Riđanović 1998), velika sličnost/bliskost, (Petrović 2005) i sl. Riječ je o leksemama koje su međusobno zamjenjive samo u nekim kontekstima. Zapravo, jedna leksema može biti zamijenjena drugom samo u određenom kontekstu, ali nikako u svim kontekstima jer onda se javljaju ozbiljne posljedice po njeno značenje. Primjera radi, za lekseme *šija* i *vrat* može se reći da su sinonimi što potvrđuje objašnjenje dato u Rečniku srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika, dok Rječnik bosanskog jezika Instituta za jezik i RMS-MH ukazuju na djelimične razlike u značenju navedenih leksema. Za leksemu *šija* nude objašnjenje da je to dio tijela između glave i trupa kičmenjaka, ali i značenje stražnjeg dijela vrata, dok leksema *vrat* ima značenje dijela tijela koji spaja glavu s trupom bez upućivanja na kičmenjake, kao i objašnjenja koja govore o dijelu nekog predmeta koji spaja njegova dva dijela. Zaključuje se da leksema *šija* ima uže značenje od lekseme *vrat*. Uvidom u dio konteksta (...) *pisnu Roda pa iskrivi šiju da ga svi vide.* (GK³: 12) bolje je, uz ime lika, upotrijebiti imenicu *šija* nego imenicu *vrat*.

Slijedeći sinonimski par čine lekseme *kafana* i *krčma* koje se javljaju paralelno u korpusu. Često su međusobno zamjenjive bez narušavanja smisla konteksta. Značenje ovih riječi upućuje na istoznačnost, jer *kafana* = *kavana* = *gostionica*, a *krčma* je *kafana* i *gostionica* uz dodatno objašnjenje *nižeg reda*. Pisac je upotreboom prisvojnih pridjeva želio ukazati na različitost u smislu kvaliteta usluge i kvaliteta kahve te drugog pića koje se ispijalo u pojedinom objektu kao i posjetilaca tog objekta, pa stoji *Pred Aganovom kafanom škiljila je sijalica (...) Čabrić upade u kafanu (...) i poruči kafu.* (AČ: 15) i (...) *svako veće sakupljaju se i akšamluče u Abidovoj krčmi. Tamo dolaze prvi ljudi...* (AČ: 40). Primjer sinonimskog para čine

² Branka Tafra isključuje mogućnost postojanja bliskoznačnosti ili sličnoznačnosti jer su one naziv za paronimiju (Tafra 2005: 225).

³ U radu se umjesto punih naziva djela koriste skraćenice: *Grozdanin kikot* – GK, *Grad rima i ritmova* – GRiR, *Pod žrvnjem vremena* – PŽV, *Pripovetke* – P, *Zgrada na ruševinama* – ZNR, *Adem Čabrić* – AČ, *Tri svijeta* – TS i *Poema o Mostaru* – POM.

lekseme **pas i ker**, koje se često u komunikaciji u više konteksta zamjenjuju a da se pri tom ne narušava njegov smisao. Uvidom u rječnike konstatiše se djelimično razlikovanje, gdje leksema **pas** ima značenje domaća životinja srodnja vuku, dok leksema **ker** znači uopće pas. Kontekst ukazuje na nijanse značenja. Tako prvi primjer ...ovčarski **pas**. (GK: 34) upućuje na psa koji uz ovčare, pastire čuva stoku, dok drugi primjer ...vabi **kerove**... (ZNR: 92) znači 'mami, primamljuje pse' uopće. Ono što je karakteristika sinonimskog para leksema pas i ker jest ravnopravna upotreba u svakodnevnoj komunikaciji, posebno u razgovornom jeziku. Istovremeno, ne može se govoriti o dominaciji jedne lekseme u odnosu na drugu bez obzira na vremensku udaljenost od istraživanog korpusa.

Postojanje sinonima u jeziku čini jezik bogatijim i elastičnjim, a izražavanje preciznijim i kreativnijim, što svakako zavisi od konteksta ili namjera komunikatora u određenoj komunikacijskoj situaciji, tako da neki lingvisti govore o više tipova sinonimije (Prćić 1997, Riđanović 1998). U zavisnosti od intenziteta, sinonimičnost se može izraziti u vidu skale (Dragićević 2007), odnosno srodnost se može iskazivati u većoj ili manjoj mjeri, što je, opet, obilježje djelimične sinonimije (Riđanović 1998). Djelimični ili relativni sinonimi (Gortan-Premk 2004) tipa **griva i kosa** u primjerima *Pogni grivu vranče!* (GRiR: 7) ...*Zlatija poravna kosu...* (ZNR: 40) upućuje na dlaku, s tim da se griva veže za domaće životinje, a kosa za čovjeka. Dakle, pitanje sinonimije je moguće posmatrati iz različitih uglova, tako da je moguća i različita podjela, odnosno svrstavanje i grupisanje, ali u literaturi preovladava podjela na **istoznačnice i bliskoznačnice** (Zgusta 1991, Petrović 2005, Samardžija 1995, Šipka 1998).

2. PRIMJERI SINONIMSKIH PAROVA

Na osnovi građe iz korpusa moguće je govoriti o dominaciji sinonimskih parova **imenica**, zatim **glagola i pridjeva**, dok je prisustvo sinonimskih parova **priloga** neznatno.

Sinonimija je karakteristična kako za **konkretnе** tako i za **apstraktne imenice**. Primjeri **konkretnih imenica** su imenice tipa **koljenović i odžaković**, koje upućuju na lice iz dobra roda i iz dobre kuće, zatim imenice: **Bog i Alah, murva i dud, vlasnica i sopstvenica, bašluci i nišani, cvrčci, zrikavci i popci** i sl.

Njihovo zajedničko obilježje jest zamjenjivost u istom kontekstu bez narušavanja njegova smisla.

2.1. IMENIČKI SINONIMI

Neki od primjera imenica u sinonimskim parovima/nizovima tipa *sepetnjača* i *krošnja* iz sintagmi *izruči sepetnjaču* (GK: 66) i *istrese krošnju* (PŽV: 6) upućuju na korpu koja je pletena od pruća i imaju istu funkciju – nošenje ratarskih usjeva, jedino se razlikuju po veličini pa se može govoriti o djelimičnoj zamjenjivosti. Ovim imenicama se može pridružiti i imenica *vrša* iz sintagme *drži vršu* (GK: 32) što znači krošnju, pa se stvara sinonimski niz. Izdvojene imenice su dovedene u vezu preko zajedničke osobine - materijala od kojega su izrađeni predmeti, a razlikuju se prema namjeni predmeta jer vrša služi za hvatanje ribe.

Slični prethodno navedenim su i primjeri tipa *toljaga i motka* iz sintagmi *stišćem toljagu* (GK: 71), *metnuo motku* (P: 123), što upućuje na batinu kao zajedničku odrednicu i moguću zamjenjivost u istom kontekstu, mada rječnici ističu i razliku u nijansama značenja jer je toljaga jak štap, a motka tanko drvo.

Slijede imenice *konak* i *kuća* u rečenicama *Konaci su pusti i prazni* (PŽV: 27) i *i meni bi bilo žao napustiti (...) kuću* (ZNR: 226) gdje imenica *konak* upućuje na kuću i palaču, a *kuća* na građevinski objekt za stanovanje. Imenica *krovnjara* upućuje na kolibu koja je pokrivena krovom te se dovodi u vezu sa imenicom *koliba*, koja i jest pokrivana krovom. Ukoliko se imenica *kula* iz rečenice *Kula se nakrivila* (PŽV: 32) uvrsti među imenice *konak*, *kuća*, *dom* i *palata* stvara se sinonimski niz, s tim da imenica *kula* upućuje na kamenu kuću. Analizom pojedinih imenica i dovođenjem u sinonimski odnos imenica *kuća* i *dom* iz sintagme *aginske kuće* (PŽV: 107) i *hadžijin dom* (AČ: 23), uočava se razlika u konotaciji jer jedan član ima jasnu konotativnu vrijednost dok je kod drugog člana ta vrijednost izostala. Isti odnos je prisutan i u paru *kapija* i *kapidžik* iz primjera *široke kapije* (PŽV: 107) *baštenom kapidžiku* (PŽV: 146). Iako obje riječi u paru upućuju na isto, ipak postoji razlika u nijansi značenja drugih riječi u paru za koje se, s pravom, može reći da imaju posebne konotativne boje.

Imenice *grad*, *kasaba*, *čaršija* iz rečenica *Ćuti grad* (GRiR: 16), *Kasaba se pomladila* (PŽV: 32) i *Čaršija čuči na stenama iznad Neretve* (PŽV: 151) imaju djelimična podudaranja u značenju jer grad predstavlja veliko, naseljeno mjesto u smislu administrativnog, kulturnog, trgovackog i industrijskog centra jednog kraja, dok kasaba upućuje na manji grad, a čaršija na dio naselja gdje se razvio trg ili poslovni dio grada. Osim navedenih primjera sinonimskih parova/nizova, nezaobilazni su i slijedeći tipa *lampa i karbituša*, *kamen i stijena*, *kaduna i hanuma*, *car i kralj*, *stomak i trbuh*, *avlija i dvorište*, *vodenica i mlinica*, *krevet i ležaj*,

bičevima i pramenovima (kose), *šurduf i sepet, auto i kola, sova i jejina, bedevija i konj, zalogaj, komad i parče* (hljeba), *idealista i zanesenjak te bravi i šiljež*.

Korpus sadrži primjere sinonimskih parova različite stilske funkcije, a istog značenja, tipa *pare* i *novac*, što upućuje na novčana sredstva, određeni iznos koji služi kao sredstvo plaćanja u sintagmama *dao i poslednju paru* (ZNR: 49) *spustim nekoliko dinara* (ZNR: 37) ili *drum i put* u sintagmama *zavejava drum* (P: 22) *leva i šiba puteve* (P: 71) upućuje na uski dio zemlje u obliku trake koji služi za kretanje, može biti i glavni put, cesta. Zapravo, put ima šire značenje u odnosu na drum. Zatim, *konj* i *at* iz sintagmi *umoran konj* (GRiR: 20) i *belom atu* (GRiR: 18) gdje obje imenice upućuju na domaću životinju koja služi za jahanje i vuču. Prve riječi iz sinonimskog para ili niza upotrebljavaju se u razgovoru dok se druge koriste radije u pisanju ili govoru sa višim stilom. Ovo su primjeri sinonima posebnih stilova, jer se dešava pomjeranje unutar lingvističkog sistema. Upotreba spomenutih sinonima unutar istog konteksta može uzrokovati različito značenje.

U odnosu na sinonimske parove konkretnih imenica, primjeri sinonima **apstraktnih imenica** su rjeđi. Neki od primjera tipa *vriska i cika, kikot i smijeh, fijuk i zvižduk, mrak i tama* obilježeni su istim denotativnim značenjem općeprihvaćenim među govornicima jednog jezika. Drugi primjeri tipa *praznina i tjeskoba, topot i kas* (konja) *dert i tuga, buka i šum, zora i jutro, suton i sumrak* govore da među članovima unutar sinonimskog para/niza postoji razlika u nekom segmentu leksičkog značenja, ali navedene imenice pružaju mogućnost biranja jedne od njih, što je uvjetovano društvenim kontekstom, odnosno identifikacijom likova Humina djela.

2.2. GLAGOLSKI SINONIMI

Istraživanje korpusa rezultiralo je primjerima **glagola** koji imaju sinonimski odnos tipa *gleda* i *zuri* u rečenicama *Ivana gleda zamišljeno niz njive* (GK: 36) i *Prozori prestrašeno u oči zure* (POM: 26), što upućuje na opažanje čulom vida, obuhvatanje pogledom, posmatranje ali i nesvesno gledanje ili gledanje netremice što označava drugi član sinonimskog para i tako ukazuje na nijansu u značenju i nemoguću zamjenjivost sinonima u pojedinim kontekstima. Sama upotreba dovela bi do različitog značenja. I slijedeći primjer tipa *uperiti* i *upiljiti* ima djelimično podudaranje značenja jer *uperiti* znači 'usmjjeriti pogled', dok *upiljiti* znači 'zagledati se netremice u koga', 'unijeti se pogledom' i sl.

Sinonimski par glagola *juriti* i *hrliti* iz rečenica *Potoci su jurili ulicama* (PŽV: 120) i *Bujica hrlji put mora* (POM: 20) upućuju na brzo kretanje, pomjeranje, mada

glagol *hrliti* ima i dodatno značenje u smislu 'stremiti', 'težiti nekud' pa nije moguća zamjenjivost u nekim kontekstima bez narušavanja značenja.

Glagoli **šumi** i **hući** u rečenicama *Branica šumi i srlja niz stenje* (P: 36) i *A ispod kuće Neretva hući* (POM: 7) prema značenju datom u rječniku mogu biti zamjenjivi unutar istog konteksta bez narušavanja značenja ostatka konteksta, kao i glagoli **oboriti** i **objesiti** iz sinonimskih izraza u *Mutno se obazre oko sebe, pa i ne gledajući u kafedžiju, obori glavu pred se* (PŽV: 32) i (...) *to nije Dobri, to je Suljo Čemerdžić, haramija i lopov, a vi svi kao ludi obesili glave, pa mašete njima* (P: 104). U istu skupinu spadaju i glagoli iz para **metnuti** i **položiti**, **fijukati** i **zviždati**, **zafijukati** i **zazviždati** i dr.

Uočeno je da korpus sadrži znatan broj primjera glagolskih sinonima, kako onih koji su zamjenjivi u većini konteksta bez narušavanja značenja tako i drugih primjera gdje postoje nijanse u značenju pa bi zamjenjivost dovela do djelimičnog razilaženja i razlikovanja u samom značenju.

2.3. PRIDJEVSKI SINONIMI

U korpusu je zabilježen znatan broj primjera **pridjeva** koji se nalaze u sinonimskom odnosu uz mogućnost zamjenjivosti sinonimskog člana njegovim parnjakom u istom kontekstu, bez narušavanja njegova značenja, ili zamjenjivost samo u određenim kontekstima, jer je riječ o nijansama značenja. Primjeri tipa **kovrdžasta** i **kudrava** (kosa) u rečenicama *Imao je zlatnu kovrdžastu kosu* (PŽV: 132) i (...) *on kudrave kose i zamagljena oka, upilji se svakoj u srce*. (PŽV: 50) samo su neki od pokazatelja zamjenjivosti pridjevskog parnjaka iz sinonimskog para u istom kontekstu bez promjena u samom značenju konteksta u kojem se zamjenjuje. U istu skupinu se mogu uvrstiti i sinonimski parovi **zelene** i **zelave** (oči), **sitne** i **male** (oči), **modra** i **plava** (Neretva), **poštena** i **čestita** (djevojka) i sl., dok primjeri tipa **naherena** i **iskriviljena** (čaršija) u rečenicama *Naherena i oronula naša stara čaršija čući na stenama iznad Neretve* (PŽV: 151) i (...) *iskriviljena čaršija kunja nemoćna kao obešena* (PŽV: 56) ili **znamenita** i **ugledna** (ličnost) ukazuju na nijanse u značenju, zamjenjivost samo u određenim kontekstima.

2.4. PRILOŽNI SINONIMI

Pored brojnih imeničkih, glagolskih i pridjevskih sinonima, korpus sadrži i rijetke primjere **priložnih** sinonima tipa **netremice** što upućuje na pogled očiju koje ne trepću

i **jednako** – bez prestanka, bez prekida gledati, a u isto vrijeme bez treptanja ili **uznemireno** i **usplahireno** (zverati) što upućuje na zbumjenost uzrokovano određenom situacijom, zatim **kradom** i **krišom** (gledati) ili **muklo** i **nečujno** (odgovoriti) i sl. Zanimljivo je da svi primjeri priloga unutar izdvojenih sinonimskih parova imaju mogućnost zamjenjivosti unutar određenih konteksta ali u isto vrijeme svaki od članova ima i jednu nijansu u značenju, koja u zavisnosti od ostatka konteksta u kojem se pojavljuje prilog, ne daje mogućnost zamjene jer dolazi do narušavanja značenja. Jednostavno, članovi unutar sinonimskog para priloga u pojedinim kontekstima imaju šire značenje u odnosu na svoj parnjak. Dakle, kontekst utiče na djelimično razilaženje u značenju.

3. ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Analizom međuodnosa najmanje dviju leksema koje bi se mogle javiti u istom kontekstu, ukazano je na sinonimiju – paradigmatski odnos, koji se zasniva na principu istoznačnosti ili biskoznačnosti. Istožnačnost je dosta kompleksna pa su se u literaturi mogla naći razilaženja u pogledu definiranja sinonima. Većina lingvista govori o istoznačnicama ukazujući u isto vrijeme i na bliskoznačnost. Mogućnost odabira znači i međuisključivost, tj. odabir jedne u odnosu na ponuđenu drugu/druge lekseme. Analiza je pokazala da korpus sadrži primjere sinonimskih parova kod kojih je ta jednakost veća ali i onih kod kojih postoje nijanse razlika u značenju. Razlika se javlja u konotaciji, stilskoj funkciji i sl., a istost se javlja u denotativnom značenju.

Osim toga, istraživanje je pokazalo da različitost koju predstavljaju sinonimi unutar korpusa treba shvatiti kao bogatstvo jednog jezika jer jezik u kojemu ima više sinonima bogatiji je i elastičniji, a izražavanje je preciznije i kreativnije. Istovremeno, upotreboom određenih sinonima unutar konteksta podržava se racionalnost, a isključuje pretjerana složenost jezika koja bi uslijedila gomilanjem sinonima.

Korpus je ponudio niz parova koji jesu bili dio književnog jezika da bi vremenom jedna leksema preuzeila dominantniju ulogu u odnosu na drugu, te da ova druga ustupa mjesto prvoj povlačeći se u oblast pasivne leksike. Djela Hamze Hume sadrže mješavinu standardnog i razgovornog jezika, dijalektizama, lokalizama, žargonizama, posuđenica pa i riječi za koje se može reći da su nastale kao plod piščeva stvaranja, tipa *zelave oči* (od *zelav*) i sl., što je važno radi razumijevanja sinonimije i stavljanja leksema u sinonimski odnos. Uočena je mogućnost zamjenjivosti unutar istog

konteksta ili u više konteksta bez narušavanja značenja ostatka konteksta, odnosno zamjenjivost samo u određenom kontekstu.

Istraživanje je ponudilo i druge rezultate koji ističu dominaciju imeničkih sinonima u odnosu na glagolske i pridjevske sinonime, dok je prisustvo priložnih sinonima rjeđe. I uopće, sinonimija kao pojava obilježje je ne samo stvaralaštva Hamze Hume, odnosno književnog djela, već je prisutna i u standardnom jeziku te u jeziku svakodnevne komunikacije.

CITIRANI IZVORI

1. Humo, Hamza (1924), *Grad rima i ritmova*, Beograd, Raskrsnice
2. Humo, Hamza (1928), *Pod žrvnjem vremena*, Sarajevo, Prosveta
3. Humo, Hamza (1932), *Pripovetke*, Beograd, Grafički institut „Narodna misa“ a. d.
4. Humo, Hamza (1927), *Grozdanin kikot*, Beograd, S. B. Cvijanovića
5. Humo, Hamza (1939), *Zgrada na ruševinama*, Beograd, Knjižare Radomira Ćukovića
6. Humo, Hamza (1947), *Adem Čabrić*, Sarajevo, Svjetlost
7. Humo, Hamza (1951), *Tri svijeta*, Banja Luka, Glas
8. Humo, Hamza (1949), *Poema o Mostaru*, Sarajevo, Svjetlost

LITERATURA

1. Beruto, Gaetano (1994), *Semantika*, Zagreb, Antibarbarus
2. Čedić, Ibrahim, ur. (2007), *Rječnik bosanskog jezika*, Instituta za jezik, Sarajevo
3. Čosić, Pavle i saradnici (2008), *Rečnik sinonima*, Kornet, Beograd
4. Dragićević, Rajna (2007), *Leksikologija srpskog jezika*, Zavod za udžbenike, Beograd
5. Gortan-Premk, Darinka (2004), *Polisemija i organizacija leksičkog sistema u srpskome jeziku*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
6. Kristal, Dejvid (1985), *Enciklopedijski rječnik*, preveli Ivan Klajn i Boris Hlebec, Nolit, Beograd

7. Petrović, Bernardina (2005), *Sinonimija i sinonimičnost u hrvatskome jeziku*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb
8. Prćić, Tvrko (1997), *Semantika i pragmatika reči*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad
9. Puriš, Bernisa (2015), *Žamor večernjaka u košćelama: Lingvostilistikom kroz Grozdanin kikot*, Institut za jezik, Sarajevo, 2015, str. 218.
10. Rečnik MS-MH (1967), *Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika*, Matica srpska – Matica Hrvatska, Novi Sad – Zagreb
11. Rečnik SANU (1959–2006): *Rečnik srpskohrvatskoga književnog i narodnog jezika*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd
12. Riđanović, Midhat (1998), *Jezik i njegova struktura*, Sarajevo, Šahinpašić
13. Samardžija, Marko (1995), *Leksikologija hrvatskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb
14. Simeon, Rikard (1969), *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Matica hrvatska, Zagreb
15. Šipka, Danko (1998), *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Matica srpska, Novi Sad
16. Tafra, Branka (2005), *Od riječi do rječnika*, Školska knjiga , Zagreb
17. Zgusta, Ladislav (1991), *Priručnik leksikografije*, Svjetlost, Sarajevo

SOME FORMS OF SYNONYMY IN THE LITERARY WORK OF HAMZA HUMO

Summary

This paper focuses on synonymy, a paradigmatic relation that deals with individual words within a context, and is based on the literary material of Hamza Humo. The first part of the paper presents the theoretical aspect of the analysis, which is constructed on eminent linguists' attitudes towards the mentioned problem. The second part of the paper is more focused on providing examples from the aforementioned corpus, which propose concretization and content richness of synonyms. The results have shown that synonymy as a lexical-semantic phenomenon has a special significance and may relate to the same term in the material world, such as *kafana – krčma* (pub – tavern), *džamlija – odaja* (glazed extension, e.g. wardrobe, cabinet – chambers) etc. The difference in the meaning of some lexemes depends on the individual perception, as well as the impact of emotion, social reality or some other semantic values that are essential in the process of decoding lexemes. At the same time, the distinctive examples of synonyms represent an exceptional contribution to lexicology based on the literary work of this Bosnian-Herzegovinian writer. In addition to specifying and referring to the specific features of these lexemes whose meaning is mainly confirmed in dictionaries, there are examples of lexemes, but in a small number, that are results of the writer's personal efforts.

Special emphasis is put on the grouping of synonyms, such as *vrat – šija* (neck – back of the neck), *zuriti – gledati* (stare – look), *kudrava – kovrdžasta* (kosa) (curly (hair)), *kradom – krišom* (gledati) (stealth – glance), the criteria of meaning and use in terms of lexeme substitutability within the same context, as well as proving the thesis of the existence/ non-existence of true synonyms and, overall, the notion of absolute synonymy. Moreover, the synonymous pairs in the paper are also sorted according to the type of words they belong to.

Given that the analysis is based on lexical-semantic aspect, the chosen lexemes are observed within the context, because it is the context itself that gives the impression and makes each lexeme special. The

analysis of characteristic lexemes, i.e. synonymous pairs, created a depiction of the extent of use of this lexical layer. In other words, this paper deals not only with the notion on how synonymy is utilized within Hamza Humo's literary works, but also on its frequency in the standard language and the language of everyday communication, as well as its importance in the communication as a whole.

Keywords: synonymy, paradigmatic relations, words, context, communication

Adresa autora

Authors' address

Enisa Gološ

Pedagoški zavod Mostar

enisa64mostar@gmail.com

ČASOPIS
FI LOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

ANGLISTIKA

Alen Avdić

- “GABBLING LIKE A THING MOST BRUTISH”: LANGUAGE
IN THE SERVICE OF COLONIALISM IN *THE TEMPEST*/
“MRMLJANJE K’O U DIVLJE ZVIJERI”: JEZIK U SLUŽBI
KOLONIJALIZMA U ŠEKSPIROVOJ *OLUJI* 61

Amira Sadiković, Selma Đuliman

- PREVOĐENJE JEZIKA J. K. ROWLING – ANALIZA PREVODA
THE PRISONER OF AZKABAN NA BOSANSKI JEZIK /
TRANSLATING THE LANGUAGE OF J. K. ROWLING – AN
ANALYSIS OF THE BOSNIAN TRANSLATION OF *THE
PRISONER OF AZKABAN* 81

Selma Kešetović

- EARLY FOREIGN LANGUAGE EDUCATION IN BOSNIA
AND HERZEGOVINA - A HISTORICAL OVERVIEW / RANO
PODUČAVANJE STRANOG JEZIKA U BOSNI I HERCEGOVINI 95

UDK 821.111.09 Shakespeare W.
Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Alen Avdić

“GABBLING LIKE A THING MOST BRUTISH”: LANGUAGE IN THE SERVICE OF COLONIALISM IN *THE TEMPEST*

The portrayal of Caliban from *The Tempest* is a prototypical example of representing the *other* in Shakespeare. He is described as a savage and deformed slave who is also a monster, a strange fish whose smell is awful and a commodity that could earn his owners a lot of money when exhibited as a freak back home in England. The language employed by colonial discourse in *The Tempest* portrays Caliban as inhuman and this makes his unjust treatment justified by the colonizer. He is repeatedly described using metaphors of earth (as Ariel is given metaphors of air). Thus Caliban is portrayed as earthy – coarse, heavy and crass. However here is depth to his character. He is aware of the history of the island and that his mother held it first, making him its true heir. He is also resentful that Prospero and Miranda have tried to impose their language and culture onto him as well as sexually uninhibited in that he had tried to rape Miranda. His resentfulness of the burden that Prospero lays on him is so big that he ultimately rebels against him. As such Caliban is the quintessential *other*, and as such destined to be subjugated by his colonizer by the use of the colonizer’s language. He attempts to undermine Prospero’s authority and challenge the colonial rule over his island.

Key words: postcolonial literary theory, the *other*, Shakespeare, Caliban, Prospero, colonialism

The Tempest is a prime example of postcolonial literary theory where one can observe the manner in which the identity of the *other* is constructed. This is best seen in the depiction of Caliban through the language of the colonizers. The allegorical reference of this play has been incorporated in the history of Shakespearean criticism primarily in the light of postcolonial literary theory (Hart 2003:130). This paper will analyze the manner in which language serves as a means of subjugation of the colonized by signifying them as *other*, base and subhuman beings that are used and exploited as seen fit.

This is best observed in how Prospero and Miranda treat Caliban. The language they employ in describing Caliban echoes the sentiments of the colonizer towards the *other*. The colonizer perceives Caliban as a lesser being¹. This notion is further amplified by Prospero’s portrayal of Caliban as a brute who attempted to rape his daughter. By using language as a tool of colonial domination we will gain insight into the machinations Prospero uses to constructs an image of Caliban as a creature with base needs and desires. He then attempts to devoid Caliban of any humanity thus trying to make the process of his exploitation justified as he treats his servant as a subhuman entity devoid of any reason. The other characters in the play as well follow this pattern mainly by showing their supremacy over the island’s native either by imposing their language onto him or by envisioning profit in displaying the exotic *other* as a sideshow attraction in England. Either way, the will to rule over the *other* rests on the power of language to signify the *other* as uncivilized and brutish hence making the process of civilization justified in the course of their narrative.

A brief overview of political allegory displayed in *The Tempest* will be necessary before analyzing the interplay between language and colonialism:

Between about ninety and a hundred and twenty years ago, a shift seems to have happened in interpretations of *The Tempest*. Whereas in 1873 Daniel Wilson thought that *The Tempest* was a social Darwinist work, in 1904 W. T. Stead objected to the imperialism and sided with indigenous cultures. In the twentieth century a central debate over the use of canons as a means of promoting tradition and empire has occurred in English-speaking countries. Shakespeare has been at the heart of that debate as in those countries he occupies the center of literature and education in the humanities. In traditional criticism, Prospero’s art and power were sometimes identified with

¹ In his *Life of William Shakespeare* (1901) Sir Sidney Lee, perhaps for the first time, stresses the colonial aspect of *The Tempest* wherein he touches on the portrayal of Caliban as a subhuman being that is equated with Native Americans. Although thus notion today does not reflect the full sentiments that a postcolonial reading would provide it is interesting to note in Lee’s writing that from the very inception of the play there have been criticism directed towards *The Tempest* even in the time when postcolonial literary studies were non-existent.

Shakespeare's and Europe's while Caliban was sometimes associated with the physical, moral and political dependency of non-European peoples. As an understandable reaction to this European position, some writers in Africa and the Caribbean set out to use *The Tempest* for their own literary and political purposes. Between 1957 and 1973, most African and large Caribbean colonies won their independence. Dissenting intellectuals and writers from these regions decided to appropriate *The Tempest* as a means of supporting decolonization and creating an alternative literary tradition.² In *The Tempest* African and Caribbean writers saw hints of pre-European traditions and European colonization. (Hart 2003:130)

From the very beginning of the play we can see that *The Tempest* is a complex play from a cultural point of view and as such it is opened to many theoretical renderings. However, the most provoking one is the one regarding a postcolonial reading of the play, especially when the focus is set on Prospero's dark, earthy slave Caliban and the manner his identity is construed within *The Tempest*.

The English colonial project seems to have been on Shakespeare's mind as he seems also to have drawn on Montaigne's essay *Of the Cannibals* which was translated into English in 1603 (Hart 2003: 137) when he wrote *The Tempest*. In this connection, the name of Prospero's servant, Caliban, seems to be an anagram or derivative of “cannibal”. To paraphrase Egan (2007: 218), critics who read *The Tempest* in relation to colonialism tend to bring it into the connotations derived from postcolonial theory. The key figure in the postcolonial analysis of the play is Caliban, the island native who regards himself as the rightful owner of it, now forced against his will to serve Prospero and Miranda and he constantly proclaims his unwillingness to do so:

Initially, Prospero extends to Caliban his European hospitality, teaches him language, and, in return, is shown all the natural resources of the island by Caliban, in an act of love. But Caliban refuses to live by Prospero's rules, tries to rape Miranda (he still wants to), and their relationship changes to one of master and slave. The gift of language, Caliban now says, is good only because it enables him to curse. Prospero may control Caliban (with painful torments), but he has not vanquished his resistance. (*ibid.*)

The language in *The Tempest* is essential in understanding the manner in which the play is interpolated with colonialism. Whether written or spoken, the need for human beings to communicate is pivotal to our social development and so in the colonial discourse language will be the first thing to be passed on from colonizer to the colonized: “In this play, it's not the case that the Europeans forced Caliban to

forget his language and learn theirs. Before they came Caliban had no language at all” (ibid.) Miranda obviously believes it to be a great honor and reminds Caliban how she “took pains to make thee speak” and describes Caliban's previous way of speaking as “gabble” (ibid.). However Caliban himself obviously takes a very different view towards his master:

Caliban is [...] enslaved to his master. [...] This *other*, the offspring of a witch and a devil, the wild man and savage, the emblem of morphological ambivalence [...] was even without language before the arrival of the exiles. It was Miranda, the civil virgin, who, out of pity, taught Caliban to “know thine own meaning” (I, 2). Yet, the gift of language also inscribes a power relation as the other is hailed and recognizes himself as a linguistic subject of the master language. Caliban's refusal marks him as obdurate yet he must voice this in a curse in the language of civility.

(Dollimore, J.&Sinfield, A. 1994:61)

The language is “a tool of colonial domination and as a means of constructing identity” (Orkin, M. & Loomba, A. 2004: 22). There is, however, obviously much more here one might point to as an allegory on European colonial or capitalist practices:

One might well argue that the presentation of Caliban is itself a very European perception of alien New World cultures, and thus Prospero's moral authority rests on a complete inability to see the natives as fully cultured human beings, in other words, on his European mind set, which automatically labels those different from Europeans as ugly, uncivilized, and threatening “others.” (Johnston 1999)

Thus in a quote that is often cited by anti-colonialist critics Caliban famously cries: “You taught me language; and my profit on't is I know how to curse” (*The Tempest* 1.2.517-518) and he goes on further to wish “the red plague rid you for teaching me your language!” (ibid.518-519) and thereby clearly not sharing Miranda's view that she has done him a great service:

Caliban however does recognize the importance of education, citing Prospero's books as the source of all of his magical power and when Stephano and Trinculo fail to see the importance of the books and are more interested in the fine clothes they find, Caliban is incredibly scathing of them. (Smith 1916)

Unlike most of Shakespeare's plays the origins of *The Tempest* could not be claimed with certainty. Amongst the most probable sources for the play are the essay *Of The Cannibals* (1580) by Michel de Montaigne and *The Bermuda Pamphlets*,

records of a miraculous survival of the passengers of the ship “Sea Venture” on one of the Bermuda isles in 1609 (Hulme 1986: 91). Drawing to this source *The Tempest* itself begins with a shipwreck near a seemingly uninhabited island:

Ariel: Safely in harbour

Is the king's ship; in the deep nook, where once

Thou call'dst me up at midnight to fetch dew

From the still-vex'd *Bermoothes*, there she's hid. (*The Tempest* 1.2.226-229)

Despite the first impressions of the shipwrecked crew the island is not uninhabited – Miranda and her father Prospero, the former Duke of Milan rule the island. They are not native to the island and their slave Caliban conveys the account of how they seized the power over the island:

This island's mine, by Sycorax my mother,

Which thou tak'st from me. When thou cam'st first,

Thou strok'st me and made much of me; wouldst give me

Water with berries in't; and teach me how

To name the bigger light, and how the less,

That burn by day and night: and then I lov'd thee,

And show'd thee all the qualities o' th' isle,

The fresh springs, brine-pits, barren place, and fertile.

Curs'd be I that did so! All the charms

Of Sycorax, toads, beetles, bats, light on you!

For I am all the subjects that you have,

Which first was mine own king; and here you sty me

In this hard rock, whiles you do keep from me

The rest o' th' island. (*The Tempest* 1.2.331-344)

Caliban's recapitulation of past events here in its core is his narrative of the creation of the colonial *Other*. The play is “imbued with an unequivocal colonial context” (Mooneeram 2009:156). By claiming the island from its original ruler and wanting to make it ‘civilized’ Prospero seizes the control over the island and assumes the role of the master. He calls Caliban the worst names he is able to think of such as “poisonous slave” (1.2.468), “thou earth” (1.2.455), “hag seed” (1.2.520), “whelp” (1.2.405), “poor credulous monster” (2.2.1231), “demi-devil” (5.1.2341). Prospero also keeps him in a cave, away from himself and his daughter Miranda clearly showing Caliban’s role as subordinate.

Caliban, however, refuses to be subordinated. His narrative of the past and present state of affairs undermines Prospero’s narrative of ‘civilizing’ the island. Very much like Prospero, Caliban too wishes to become a colonial historian (Hulme 1986: 125) but the subaltern voice of the *other* does not manage to contradict the official narrative of history voiced by Prospero. Until the latter half of the twentieth century critics have been listing Prospero’s virtues and qualities, especially his ability to forgive his brother’s misdeeds². They have not been as detailed in observing Prospero’s manipulative and scheming ways. He is the one who is controlling the events throughout the play through magic and manipulation. Prospero’s retelling of past events to Miranda and Ariel in act one does much more than merely filling the audience in on the story lying at hand. His story also illustrates how Prospero maintains his power, through sorcery and, most notably through language:

Language, for Prospero and Miranda, is a means to knowing oneself, and Caliban has in their view shown nothing but scorn for this precious gift of language. Self-knowledge for Caliban, however, is not empowering. It is only a constant reminder of how he is different from Miranda and Prospero and how they have changed him from what he once was. Caliban’s only hope for an identity separate from those who have invaded his home is to use what they have given him against them. (*ibid.*)

The introduction of Caliban at the beginning of the play gives Prospero another chance to repeat the history that he had told Ariel just a few moments ago. The reader discovers during Caliban and Prospero’s confrontation that Prospero initially “made much of” Caliban (*The Tempest*, 2.2.336), that Caliban showed him around the island and that Prospero later imprisoned Caliban after he had taken all he could take from him. We hear of the island’s former ruler, the witch Sycorax and how Prospero took control over her island and over her son Caliban, as well.

Only in recent few decades Prospero’s flaws seem to have come out into the foreground and he and Caliban are being viewed “as archetypes of the colonizer and the colonized” (Hulme 1986: 125):

Thou most lying slave,
Whom stripes may move, not kindness! I have used thee,
Filth as thou art, with human care, and lodged thee
In mine own cell, till thou didst seek to violate. (*The Tempest* 1.2.496-499)

---

⁶ See essay by Amanda Mabillard: „Forgiveness and Reconciliation in Shakespeare’s *The Tempest*”, also by Lindsay Nemelka “The Pseudo-Forgiveness of Prospero in *The Tempest*”.

In order to justify inhumane treatment of Caliban, Prospero uses the clichéd attitude towards the sexually insatiable *other*. This cliché was deconstructed by Fanon claiming that “unconscious neurotic tendencies” are at work here (Fanon 2008: 80) by means of projecting one’s own forbidden desires to the *other*. The presence of the colonized subjects in the vicinity of daughters, wives and mothers makes the colonizer afraid and angry as they think that the colonized subjects “are just waiting for the chance to jump on white women” (*ibid.*). Assigning sexual deviance to the colonized will become a frequent practice in labeling the *other*. Shakespeare was among the first writers to notice this practice of the colonizer and Fanon named it “The Prospero Complex” (*ibid.*). Whether Caliban actually tried to rape Miranda is not easy to discern. His reply to the charges brought forth by Prospero:

O ho, O ho! would’t had been done!
Thou didst prevent me; I had peopled else
This isle with Calibans. (*The Tempest* 1.1.501-503)

This can be interpreted as spiting the colonizer because Caliban is not as base as he is depicted to be. He rebels against Prospero in every turn. He does everything he can to enrage his conqueror. In accordance to this interpretation one can also note Caliban’s seemingly honest praise of Miranda when he talks to Stephano:

The beauty of his daughter; he himself
Calls her a nonpareil: I never saw a woman,
But only Sycorax my dam and she;
But she as far surpasseth Sycorax
As great’st does least.
[...]
Ay, lord; she will become thy bed, I warrant.
And bring thee forth brave brood. (*The Tempest* 3.2.1495-1501)

This “brood” is where the Prospero’s essential problem with Caliban lies. Caliban’s and Miranda’s children would be hybrids whose existence would erase the difference between master and slave, the colonizer and the colonized and it is something that would bring into question the authority the colonizer holds over the colonized:

“Hybridity [...] becomes a third term which can never in fact be third because, as a monstrous inversion, a miscreated perversion of its progenitors, it exhausts the differences between them” (Young 1995: 22).

Erasing the differences between himself and Caliban terrifies Prospero as that would mean that the positions of power would change. If his role as a colonizer is not a *natural* one he will not be able to insist on being dominant. Caliban, on the other hand, aspires to become as close to the white master as possible. A relationship with a white woman would make this possible, metaphorically. This mechanism is described by Fanon:

“By loving me she proves that I am worthy of white love. I am loved like a white man.
I am a white man. [...] When my restless hands caress those white breasts, they grasp white civilization and dignity and make them mine.” (Fanon 2008: 45)

Caliban’s attempt to be with Miranda, either being by attempted rape or by a legitimate courtship³, was very likely inspired by his desire to regain his status as the ruler of the island. This he attempts by erasing the difference between himself and Prospero. It was precisely Caliban’s attempt to rape Miranda, it will be recalled, which lost him Prospero’s original affection (Nevo 1987:140) and thus:

Caliban, “the poisonous slave got by the devil himself”; “hagseed”; “freckled help”; “filth”; “earth”, once the recipient of Prospero’s affection [...] now becomes the object of his unmitigated hatred and contempt (*ibid.*)

Any privilege that Caliban might have had before are now diminished and he is left to the mercy of Stephano and Trinculo, a butler and a jester respectively, who continue the dehumanization of the rightful owner of the island by stripping Caliban of his privileges as a native of the very island that they wish to conquer. In order to cement his hegemonic position Prospero presents his narrative which describes him as being an educator tasked with civilizing Caliban:

Abhorred slave,
Which any print of goodness wilt not take,
Being capable of all ill! I pitied thee,
Took pains to make thee speak, taught thee each hour
One thing or other: when thou didst not, savage,
Know thine own meaning, but wouldst gabble like
A thing most brutish, I endow'd thy purposes
With words that made them known. But thy vile race,
Though thou didst learn, had that in't which
good natures

Could not abide to be with; therefore wast thou
Deservedly confined into this rock,
Who hadst deserved more than a prison. (*The Tempest* 1.2.504-516)

Miranda’s speech displays how the aforementioned mission of “civilizing” is being done. It is based on mimicking. According to Bhabha *mimicking* is a means of turning a colonized being into a civilized one. It is a desire for a “reformed, recognizable *Other* as a subject of one difference that is almost the same but not completely” (Bhabha 2004: 161). The addition of “not completely” is the key here for understanding the mission of civilizing – Caliban can never become Prospero. The difference between them is impossible to overcome.

Teaching the colonized language of the colonizer is an integral part of imperialism. Caliban denounces the imposed language because on a subconscious level he realizes that he is enslaved through language. Language of the colonized makes him think within the frame of the same conceptual categories as the colonizer. To Caliban English will always be an imposed language, the tongue of the usurper. Therefore Caliban uses his master’s language to curse and swear – for he will not be a slave to “your tongue” (*The Tempest* 1.2.462). Interestingly, Caliban’s cursing makes Prospero reciprocate in the same fashion thereby “reducing the eloquent master of civil language to the raucous registers of the other” (Brown 1994: 61). The play abounds in examples of this notion. For example, when Caliban swears “The red plague rid you For learning me your language!” Prospero replies with threats:

Prospero: Hag-seed, hence!
[...]
If thou neglect'st or dost unwillingly
What I command, I'll rack thee with old cramps,
Fill all thy bones with aches, make thee roar
That beasts shall tremble at thy din. (*The Tempest* 1.2.520-526.)

Such an exchange of insults reveals that on the level of language there is no real difference between Caliban and Prospero and by the same analogy between the colonizer and the colonized.

---

³ See Hulme 1986

The next step Prospero undertakes to create the image of the *other* is to present Caliban as subhuman. Negating Caliban’s humanity is done explicitly by employing the language of zoology: Caliban is a “whelp (*The Tempest* 1.2.417), a “tortoise” (*The Tempest* 1.2.462), a “beast” (*The Tempest* 1.2.527), but this notion is also implied between the lines. This implication is interesting as Miranda says in act two scene one that Ferdinand is the third man she saw in her life (after Prospero and Caliban) while in act three talking to Ferdinand again, she excludes Caliban from belonging to humanity:

Miranda: Nor have I seen
More that I may call me than you, good friend,
And my dear father. (*The Tempest* 3.1.1338-1340)

Portraying the colonized subject as “a non-human *Other*” (Spivak 1999: 180) is very characteristic of the imperialistic discourse. According to Spivak the animal/human border is deliberately left unclear so as to justify the mission of civilizing *the other*. Kant’s categorical imperative, to act in such a way that you treat humanity, whether in your own person or in the person of any other, never merely as a means to an end, but always at the same time as an end, imperialism brings down to “turn the wild man into a human so he can be treated as his own purpose” (Spivak 1999: 182). However, before the process of civilizing the *other* he can be used as a *thing*. Prospero explains why he tolerates Caliban:

We cannot miss him: he does make our fire,
Fetch in our wood and serves in offices
That profit us. (*The Tempest* 1.2.456-458)

Caliban is represented as an inhumane *other* that can be used and abused as desired. This manner of representation ensures that the colonizer can exploit him. The portrayal of Caliban as half man half animal is almost mythical:

Trinculo: (seeing Caliban)
What have we here? a man or a fish? Dead or
Alive? A fish: he smells like a fish; a very ancient and
Fish-like smell; kind of not-of-the-newest Poor-John. A
Strange fish! Were I in England now, as once I was, and
Had but this fish painted, not a holiday fool there but
Would give a piece of silver. There would this monster
Make a man; any strange beast there makes a man; when
They will not give a doit to relieve a lame beggar, they

Will lay out ten to see a dead Indian. Legg'd like a
Man, and his fins like arms! Warm, o' my troth! I do now
Let loose my opinion; hold it no longer: this is no
Fish, but an islander, that hath lately suffered by
Thunderbolt. (*The Tempest* 2.2.1109-1121)

From Trinculo's description of Caliban, it would seem that the actor who was playing the part of Caliban was costumed like a composite being, part man and part fish (Egan, 2007: 205). This idea of composite identity of Caliban is taken even further when Trinculo joins Caliban under the gabardine and the two of them together are mistaken for a strange looking native by the drunken Stephano (2.2.1148-1156):

STEPHANO: What's the matter? Have we devils here? Do you
Put tricks upon 's with savages and men of Ind? Ha! I
Have not scap'd drowning to be afear'd now of your four
Legs [...]
This is some monster of the isle with four legs,
Who hath got, as I take it, an ague

Once Trinculo and Stephano are separated from their group, they assume mastery over Caliban, whom they five times call 'moon calf' (*The Tempest*, 2.2.1194, 2.2.2000, 2.2.1222; and *The Tempest*, 3.2.1416, 3.2.1417). One may wonder what should Caliban look like; whether he is a man or a monster? Caliban is referred to as a 'monster' forty four times throughout the play (Egan 2007: 206). He is best observed physically when opposed to the airy spirit Ariel:

The one is a Mayblossom suspended in the azure; the other is half man and half brute, condensed and gross in feeling, he has the dawning of understanding without reason or the moral sense, he shows the approach of the brutes to the mental powers of man. He is malicious and cowardly and false; yet different from Shakespeare's merely vulgar knaves. He is rude but not vulgar; he always speaks in verse. He has a vocabulary of his own. [...]

Caliban is one of the dramatist's masterpieces. He has attracted attention from the first thinkers of every age. He is wild, deformed, irregular, neither man nor brute, the essence of grossness without vulgarity. He comes from the dark soil, of the earth [...] Here is a savage with a child's simplicity. What a curious mixture of devil and man and beast! Evil he desires for its piquancy. He thinks gross injustice has been done him and believes himself a slave. [...]

He is laughably horrible, a specimen to be examined more than a creature to be execrated; at times he shows great prudence, and again he roars with hate. Yet Shakespeare grants him some

instincts of goodness, we meet him when full grown and a victim of heredity. Miranda taught him, and Prospero stroked him when young. He is a land-fish, a dullard, service to him is slavery; his fins are like arms, some have thought him the missing link between man and brute [...] He is the natural man, uneducated and untrained, the creature in the rough, the material for evolution, allied to the ape, and ages will be required to lift him to his proper height. Prospero sends pains on him, and cramps, and side-stitches. He has memory, for he recalls how he was taught to name the bigger light, and how the less; he knew all the springs and brine-pits of the mystic isle. Language was taught him but he uses it only to curse. (Smith 1916)

One of the reasons why critics have questioned Caliban's humanity is his brutishness. He conspires against Prospero and is very content when contemplating on the bloodshed that he hopes will ensue

Caliban: Having first seized his books, or with a log
Batter his skull, or paunch him with a stake,
Or cut his wezand with thy knife. Remember
First to possess his books; for without them
He's but a sot, as I am, (*The Tempest* 3.2.1484-1488)

Caliban is full of anger and resentment but these feelings are not without reason because Prospero had proven equally violent. For example the punishment he imparts to his enemies is, in his opinion, equal to the gravity of the crime they had committed:

Prospero: Go charge my goblins that they grind their joints
With dry convulsions, shorten up their sinews
With aged cramps, and more pinch-spotted make them
Than pard or cat o' mountain. (*The Tempest* 4.1.2002-2005)

Prospero's cruelty is not directed just against Caliban but also towards obedient and loyal servants such as Ariel. Unlike Caliban, Ariel obediently serves Prospero and addresses him humbly as “great master” (*The Tempest*, 1.2.108) and “grave sir” (*The Tempest*, 1.2.307). Just in one scene in act one Ariel addresses Prospero as “sir” nine times. Despite this even to the smallest hint of insubordination, for example when Ariel asks for the freedom he was promised, Prospero will use swear words very much like Caliban. The insults he showers Ariel with are perhaps a shade smaller than the ones he imparts to Caliban: “thou malignant thing” (*The Tempest* 1.2.391), “moody” (*The Tempest* 1.2.373), “my slave” (*The Tempest* 1.2.451), “dull thing” (*The Tempest* 1.2.422), but his threats towards Ariel have the same gravity:

Prospero: If thou more murmur'st, I will rend an oak
And peg thee in his knotty entrails till
Thou hast howl'd away twelve winters. (*The Tempest* 1.2.432-434)

Essentially Prospero threatens to imprison Caliban in the same way as Caliban's mother Sycorax did, who is Prospero's despised Other, "the foul witch" (*The Tempest*, 1.2.392) and "the blue-eyed hag" (*The Tempest*, 1.2.405). Ironically Prospero insists on her being cruel without realizing that he is very similar to her. Herself being an exile, she took the island to herself much earlier than Prospero did and in doing so she became its first colonizer (Skura 2004: 822). She was the one who imprisoned Ariel and Prospero threatens to do the same to the smallest hint of disobedience. Ariel used to serve Sycorax and now he is in the service of Prospero, both of them being magicians but while we have no clear insight into the kind of magic Sycorax used, Prospero's magic becomes tainted by the end of act four when he charges his spirits morphed into hunting dogs to torment Caliban, Stephano and Trinculo. This scene alludes to the Spaniards who used hunting dogs to torture Indians, which was considered extremely cruel in Shakespeare's time (Hulme 1986: 133-134).

Prospero's control over Caliban rests on his ability to master him through the power of words, and the closer Caliban comes to outdoing Prospero in their feud, the closer he comes to achieving his freedom from Prospero:

You taught me language, and my profit on't
Is I know how to curse. The red plague rid you
For learning me your language! (*The Tempest* 1.2.517-519)

This speech, delivered by Caliban to Prospero and Miranda, makes clear in a very concise form the relationship between the colonized and the colonizer that lies at the heart of this play. The son of a witch, perhaps half-man and half-monster, his name a near-anagram of "cannibal," Caliban represents the archetypal "savage" figure in a play that is much concerned with colonization and the controlling of wild environments. Caliban and Prospero have different narratives to explain their current relationship. Caliban sees Prospero as purely oppressive while Prospero claims that he has cared for and educated Caliban, or did until Caliban tried to rape Miranda. Prospero's narrative is one in which Caliban remains ungrateful for the help and civilization he has received from the Milanese Duke.

We see once again here how important language is in *The Tempest*. Whether written or spoken, the need for human beings to communicate is pivotal to our social

development and so language is the first thing to be passed on from colonizer to the colonized:

The politics of language, [...], the acutely uneven relations of power highlighting the civilizing mission of Englishness when it encounters the ‘Other’, the lure of subversion, and an obsession with commotion which is overtly reflected in the very title – all combine to make of the rewriting of this play a compelling and resolute postcolonial endeavour (Mooneeram 2009: 143)

One can notice this in *The Tempest* as Caliban has been taught English by Prospero and Miranda and “he seems to speak it with a certain amount of fluency” (Smith 1916). *The Tempest* shows us how the relationship between the colonizer and the colonized can seem to be mutually beneficial but also details the descent of this relationship into hatred and betrayal. It is also a study that delves deep into the psychology of the colonized party.

The way in which Caliban meets Trinculo and Stephano in act three is also very important. This scene dramatizes the initial encounter between an almost completely isolated, “primitive” culture and a foreign, “civilized” one.

Throughout *The Tempest*, as almost every character, from the lord Gonzalo to the drunk Stephano, ponders on how he would rule the island on which the play is set if he were its king. (*ibid.*)

The reader can see these events in act two, scene two, with Trinculo and Stephano in the place of Prospero. Stephano calls Caliban a “brave monster” (*The Tempest*, 2.2.1275) as they set off singing around the island. In addition, Stephano and Trinculo give Caliban wine, which Caliban finds to be “celestial liquor” (*The Tempest* 2.2.1205). Moreover, Caliban initially mistakes Stephano and Trinculo for Prospero’s spirits, but alcohol convinces him that Stephano is a “brave god” (*ibid.*) and decides unconditionally to “kneel to him” (*The Tempest* 2.2.1206). This scene shows the foreign, civilized culture as decadent and manipulative. Stephano and Trinculo can be seen a grotesque, parody version of Prospero upon his arrival to the island. In a similar manner Caliban sees them as godlike characters.

Caliban has his moment in act three where his striking and apparently heartfelt speech about the sounds of the island is to be heard. Reassuring the others not to worry about Ariel’s piping, Caliban says:

The isle is full of noises,
Sounds and sweet airs, that give delight and hurt not.
Sometimes a thousand twangling instruments
Will hum about mine ears, and sometime voices,

That, if I then had waked after long sleep,
Will make me sleep again: and then, in dreaming,
The clouds methought would open and show riches
Ready to drop upon me, that, when I waked,
I cried to dream again. (*The Tempest* 3.2.1533-1541)

In his speech, we are reminded of Caliban’s very close connection to the island. It is a connection we have seen previously only in his speeches about showing Prospero or Stephano which streams to drink from and which berries to pick (*The Tempest* 1.2.486 and 2.2.1246). After all, Caliban is not only a symbolic “native” in the colonial allegory of the play. He is also an *actual native* of the island, having been born there after his mother Sycorax came there. Throughout much of the play, Shakespeare seems to side with powerful figures such as Prospero against weaker figures such as Caliban, allowing us to think, with Prospero and Miranda, that Caliban is merely a monster. However, in this scene he takes an extraordinary step of briefly giving the monster a voice. Because of this short speech, Caliban becomes a more understandable character, and even, for the moment at least, a sympathetic one. Just when Caliban seems to have debased himself completely and to have become a purely ridiculous figure, Shakespeare gives him this speech and reminds the audience that Caliban has something within himself that Prospero, Stephano, Trinculo, and the audience itself generally cannot see or refuse to see. Caliban’s speech is most remarkable and compelling largely because of how different it is from anything he has said before. This poetic speech changes our perception of Caliban. It reveals a deeply tragic side of him; suddenly we see that his curses and his drunkenness make tragic sense: since the arrival of Prospero, the island’s beauty is no longer Caliban’s. *The Tempest* shows us how the relationship between the colonizer and the colonized is sustained through the use of language. By describing Caliban’s love of nature which redeems the character to some extent in the eyes of the audience, Shakespeare refuses to paint the picture of *the other* as completely dark. Caliban has become one with his island and this become irrefutable after he speaks to Stephano in act two:

I prithee, let me bring thee where crabs grow;
And I with my long nails will dig thee pignuts;
Show thee a jay's nest and instruct thee how
To snare the nimble marmoset; I'll bring thee
To clustering filberts and sometimes I'll get thee
Young scamels from the rock. (*The Tempest* 2.2.1253-1258)

This side of Caliban’s personality was a basis for the critics to assume that his character was based on Montaigne’s “cannibals”. In his essay *On The Cannibals* this contemporary of Shakespeare is surprisingly affectionate towards the American Natives: “There is nothing barbarous and savage in that nation [...]” (Montaigne 1958: 152). They live in harmony with the nature, they are very braving, endurable and not prone to lying. It is the encounter with the white man that will corrupt them in the end. Indeed the play does not offer an insight into Caliban’s character prior to Prospero’s arrival to the island. Even his name being an anagram of cannibal, the product of a match between a witch and the devil, a character identified with earthiness. He seems to be ruled by his lower appetites (sexual and bodily needs), psychologically unable to connect with his soul (as in water) or rise spiritually (as with air) or emotionally (as with fire). This only leaves a connection with earth that stands in line with baseness, coarseness, and bestiality. Caliban is, however, no cannibal. He feeds on fruits, berries and fish and very much like Montaigne’s “cannibals” he lives in harmony with nature. By signifying the other as cannibal Shakespeare undermines Prospero’s stereotypical portrayal of the *other* as unscrupulous, backward and inhuman. Caliban is also deformed. He is unlike *others* in appearance and assumed to be defective. Thus we have his identification in postmodern productions with slaves in Prospero’s colonial project. Shakespeare does not sympathize with him, yet he does give him enough intelligence to know that he’s been robbed by Prospero’s “colonial” enterprise, see that his hoped-for accomplices are indeed fools, and know when to ask for forgiveness for his rebellion.

By glorifying Caliban, very much like Montaigne, Shakespeare structures a critique of his contemporary English society in his play. The same equality and the freedom that is can be found anywhere in nature around us is nowhere to be found in the very inception of racism. Sebastian resents Alonso for marrying his daughter to an African:

Sir, you may thank yourself for this great loss,
That would not bless our Europe with your daughter,
But rather lose her to an African (*The Tempest*, 2.1.825-827).

Instead of marrying his daughter to “our Europe” (ibid.) Sebastian shows his condescending view of the *other*. Gonzalo, on the other hand is given as an antithesis to Sebastian with a different worldview. Apart from Ferdinand, Gonzalo is portrayed as a pure and at times one could assume that Shakespeare speaks through him. For example when he is painting the picture of his perfect society:

I' the commonwealth I would by contraries
Execute all things; for no kind of traffic
Would I admit; no name of magistrate;
Letters should not be known; riches, poverty,
And use of service, none; contract, succession,
Bourn, bound of land, tilth, vineyard, none;
No use of metal, corn, or wine, or oil;
No occupation; all men idle, all;
And women too, but innocent and pure;
No sovereignty;--
[...]
All things in common nature should produce
Without sweat or endeavour: treason, felony,
Sword, pike, knife, gun, or need of any engine,
Would I not have; but nature should bring forth,
Of its own kind, all foison, all abundance,
To feed my innocent people. (*The Tempest*, 2.1.856-874).

One can notice here that Shakespeare glorifies the *natural state* as well as Montaigne did in his essay. Montaigne calls the natural state “happy” and it coincides with Gonzalo’s imaginary state. Barbarians have “no science”, “no contract”, “no dividends”, “no ownership”, “no lies”, “and no fraud” (Montaigne 1958: 13). Julia Kristeva claimed Montaigne to be “the first antiracist”, and “the first ant-colonialist” (Kristeva 1991: 122). It seems as Shakespeare considered him such a regard as well and he even used the same words as him in Gonzalo’s speech above. Both Shakespeare and Montaigne use words „traffic”, „letters”, „riches”, „poverty”, „use of service”, „contract”, „succession”, „the golden age”⁴. The key difference between the two authors is that the voice of the *other* not as loud in Montaigne as it is in Shakespeare. The subaltern *other* voices their narrative in *The Tempest* by undermining the colonizer’s narrative and calling their reality in an ironic phrase “a brave new world” (*The Tempest* 5.1.2235) – which is a world of unequal opportunities, unfair power relations, a world of supremacy of one race over the other, a world of subjugation and exploitation.

⁴ It is almost impossible that this is a coincidence

For over a century, and particularly in the past twenty years, a number of interpreters have taken a very different approach to this play, seeing in it the exploration of some particularly relevant political issues:

The English critic, William Hazlitt, was the first to point out (in 1818) that Prospero had usurped Caliban from his rule of the island and was thus an agent of imperialism. Since then such an approach to the play (with various modifications) has remained more or less current, although only in recent decades has it become widespread in North America. (Smith 1916)

In taking charge of a place which is not his and in exerting his European authority over non-European creatures, Prospero is obviously a symbol for European colonial power, “with which England was growing increasingly familiar during Shakespeare's lifetime” (Johnston 1999). The relationship between the colonizer and the colonized remains ambivalent until the end of the play. Prospero's statement “This thing of darkness I acknowledge mine” (*The Tempest* V, I) can be interpreted in two ways. As Skura claims, he possibly reclaims Caliban as his own property (Skura 2004: 822). However, in the light of previous forgiveness and repentance that precede this statement one could observe these words, at least for one moment, as Prospero's attempt to sympathize with Caliban by recognizing he had projected his dark *other* onto Caliban. Prospero seems to have understood the unconscious mechanisms behind the creating of the *other*. This *other* is his reflection in the mirror, an unconscious carrier of his own dark desires and fears.

Having in mind that language operates in *The Tempest* as a means of establishing colonial dominion we can observe the play as a reflection of England's colonial expansion. In such a rendering Shakespeare's island itself is a symbol of a colony. In this allegoric colony one could say that Caliban is merely a stereotype, reaffirming cultural ideas about black sexuality and the desire for colonization on the part of the colonized, but then we also see more to Caliban throughout the course of the play. Constructing the narrative of the other around Caliban makes him seem inferior. This justifies his subsequent exploitation by Prospero. His usage of language in creating his own narrative is pivotal in establishing the colonial history of the colonizer and signifying the *other* as lesser and subhuman. In *The Tempest* language is used as a weapon of subjugation of the colonized. However, Caliban uses the language that was imposed onto him to defy the colonizer and in doing so manages in the eyes of contemporary audiences to reaffirm his status as the island's true ruler.

REFERENCES:

1. Bhabha, Homi (2004), *The Location of Culture*, Routledge: London
2. Brown, Paul (1994), ‘This Thing of Darkness I Acknowledge Mine’: *The Tempest* and the discourse of colonialism. In: J. Dollimore and A. Sinfield (eds.). *Political Shakespeare: Essays in Cultural Materialism*. Manchester: Manchester University Press, 48–71.
3. de Montaigne, Michel (1958), “The Complete Essays of Michel de Montaigne”, translated by D. M. Frame. Stanford University Press. Stanford
4. Dollimore, Jonathan, Alan Sinfield (1994), *Political Shakespeare: Essays in Cultural Materialism*. Manchester University Press, Manchester
5. Egan, Gabriel (2007), *Shakespeare*, Edinburgh University Press Ltd. Edinburgh
6. Fanon, Frantz (2008), *Black Skin, White Masks*. Pluto Press. London
7. Hart, Jonathan (2003), *Columbus, Shakespeare and the Representation of the New World*, Palgrave Macmillan, New York
8. Hulme, Peter (1986), *Colonial Encounters: Europe and the Native Caribbean, 1492-1797*. Cambridge University Press, Cambridge.
9. Johnston, Ian (1999), “You Can Go Home Again, Can’t You? An Introduction to *The Tempest*” *Johnstonia.com* [online] dostupno na <http://records.viu.ca/~johnstoi/eng366/lectures/tempest.htm> [pristupljeno 17.4.2017.]
10. Kristeva, Julia (1991), *Strangers to Ourselves*, translated by L. S. Roudiez. Columbia University Press. New York
11. Mooneeram, Roshni (2009), *From Creole to Standard: Shakespeare, Language and Literature in a Postcolonial Context*, Cross Cultures, Amsterdam - New York.
12. Nevo, Ruth (1987), *Shakespeare’s Other Language*, Cambridge University Press: Cambridge.
13. Orkin, Martin, Annia Loomba, (2004), *Postcolonial Shakespeares*, Routledge London – New York.
14. Shakespeare, William (1996), “The Tempest”, in: *The Complete Works of William Shakespeare*, 1135-1159, The Shakespeare Head Press, London
15. Skura, Meredith Anne (2004), “Discourse and the Individual: The Case of Colonialism in *The Tempest*”. In: R. McDonald (Ed.). 8 *Shakespeare: An Anthology of Criticism and Theory*, 1945-2000, 817–844, Blackwell Publishing, Oxford

16. Smith, F. Hyatt (1916), “Shakespeare Studies: Papers Read Before the Literary Clinic” *Theatre History Online* [online] dostupno na <http://www.theatrehistory.com/british/caliban.html>[pristupljeno 15.4.2017.]
17. Spivak, Gayatri Chakravorty (1999), *A Critique of Postcolonial Reason*, Cambridge Harvard College Press,
18. Young, Robert (1995), *Colonial Desire: Hybridity in Theory, Culture and Race*. London: Routledge.

“MRMLJANJE K’O U DIVLJE ZVIJERI”: JEZIK U SLUŽBI KOLONIJALIZMA U ŠEKSPIROVOJ OLUJI

Prikaz Calibana iz *Oluje* je prototipičan primjer predstavljanja *drugoga* i *drugosti* u Shakespeareovim djelima. Caliban je opisan kao divljak i deformisani rob koji je također čudovište, čudnovata riba odvratnog mirisa kao i obična roba kojom bi se moglo zaraditi dosta novca kada bi ga pokazivali kao nakazu u Engleskoj. Jezik kojim se kolonijalni diskurs služi u *Oluji* prikazuje Calibana kao neljudsko biće i time se opravdava nehuman odnos prema njemu. Konstanto ga se opisuje u konotaciji sa metaforama za zemlju (dok se Ariel opisuje metaforama za zrak). Sukladno tome Caliban je prašnjav, hrapav, snažan i surov. No u liku Calibana se nazire dubina jer je on svjestan povijesti otoka i činjenice da je njegova majka vladala njime prije Prospera čime je on njen pravi nasljednik. Vrijedeđu ga Prosperovi i Mirandini pokušaji da mu nametnu svoj jezik dok je u svojoj seksualnoj nesputanoati čak pokušao da siluje Mirandu. Štavise, teret koji mu Prospero tovari postaje toliko težak da situacija konačno rezultira Caliabanovom pobunom. Kao takav Caliban je sama suština *drugosti*. Iako mu je suđeno da bude podvrgnut željama svog tlačitelja on jezikom podriva Prosperov utjecaj i preispituje njegov autoritet kolonijalnog vlastaoca nad otokom.

Ključne riječi: postkolonijalizam, *drugost*, Shakespeare, Caliban, Prospero, kolonijalizam

Adresa autora

Authors' address

Alen Avdić

Tuzla

avdic.alen@yahoo.com

UDK 81'255.2

811.111'255.2.09 Rowling J. K.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Amira Sadiković, Selma Đuliman

PREVOĐENJE JEZIKA J. K. ROWLING – ANALIZA PRIJEVODA *THE PRISONER OF AZKABAN* NA BOSANSKI JEZIK

Serijal romana o Harryju Potteru uživa izuzetan uspjeh, još od objavljivanja prvog romana J. K. Rowling *Harry Potter and the Philosopher's Stone* 1997. godine. Svjetski poznati romani o Harryju Potteru su prevedeni na mnoge jezike, uključujući i jezike koji se govore u Bosni i Hercegovini. Međutim, ovi su prevodi uglavnom iz Srbije ili Hrvatske. Naš je cilj da ispitamo strategije za koje se opredijelila prevoditeljica romana *Harry Potter and the Prisoner of Azkaban*, koji je objavila izdavačka kuća Buybook iz Sarajeva 2015. godine. Prevodenje književnosti za djecu je zahtjevan zadatak jer su djeca najiskreniji kritičari te se neuspjeh pisca da očara, te prevodioca da uspješno prenese magiju bajke, pjesme itd., obznamo još pri prvom čitanju. U tom smislu, romani o Harryju Potteru nisu izuzetak. Štaviše, prevodilački proces je utoliko veći iz razloga što je Rowling stvorila potpuno novi svijet mašte, pun novih pojava (stvorenja, igara, čarolija, geografskih odrednica itd.). Kako prevodilac pronalazi pogodna rješenja za koncepte koji su bili potpuno nepoznati prije objavljivanja prvog romana o Harryju Potteru i da, pri tome, bude zadovoljan kvalitetom prevedenog teksta, imajući u vidu mlade čitaoce i čitateljice? Naš rad sadrži klasifikaciju leksičkih kategorija i analizu prevodilačkih postupaka u prijevodu ovog romana na bosanski jezik.

Ključne riječi: dječija književnost, Harry Potter, prevodilačke strategije, leksičke kategorije, kulturno-jezični specifični pojmovi.

1. O PREVOĐENJU KNJIŽEVNIH DJELA NA NAŠIM PROSTORIMA

Vrlo se često dešava u prevodilačkoj praksi u zemljama bivše Jugoslavije da se književna djela prevode *ad hoc* – prevodioci rade pod pritiskom izuzetno kratkog roka, nekoliko prevodilaca radi na istom tekstu, bez dovoljno vremena da se prijevod(i) usaglase, radi se za izuzetno mali honorar... Sve to doprinosi nemuštim prevodilačkim rješenjima koja, dugoročno, štete čitalačkoj javnosti koja ostaje uskraćena za kvalitetan doživljaj književnog djela, i koja je, nažalost, izložena nekada čak potpuno pogrešnim interpretacijama brojnih elemenata djela.

Iako je izdavaštvo u Bosni i Hercegovini u teškom položaju, posebno imajući u vidu da se u našoj državi zrela čitalačka publika nije, još uvijek, formirala, to ne bi smjelo biti izgovor da se prevodi stranih književnosti objavljuju po svaku cijenu. Brojni su i žalosni primjeri kada su određeni izdavači jednostavno preuzimali prevode stranih književnih djela iz Srbije i Hrvatske, koje bi, tako na brzinu, „pobosančili”, odnosno, ekavicu zamijenili ijekavicom ili intervenirali na drugim mjestima na način da su u potpunosti izmijenili ne samo poruke djela nego čak i čitalačku publiku. Kada ovo kažemo, a u svrhu ovog rada, imamo prvenstveno u vidu dječiju književnost, koja je u nekim prijevodima i “prijevodima” u potpunosti izgubila one sadržaje mašte koji su toliko često prisutni u književnosti za djecu i omladinu.

Zašto je ovo bitno spomenuti? Iz jednostavnog razloga što svi imamo veliku odgovornost prema najmlađem naraštaju. Ono što se djeci ponudi kroz najraniji književni sadržaj obilježit će ih, zapravo, kroz cijeli život. Svaka generacija se sjeća svoje omiljene knjige iz djetinjstva, omiljenih likova, zanimljivih zagonetki, poštupalica ili izraza koje rado koristi tokom cijelog života. U tom smislu, piščev zadatak je izuzetno veliki – nije lako privući dječiju pažnju. Međutim, zadatak prevodioca je jednako izazovan – kako učiniti da djeca nekog drugog kulturnoškog područja, nekog drugog lingvističkog područja, zavole neke nove likove, dogodovštine ili svijet koji je (možda) uobičajena paradigma na jeziku-izvorniku?

Ovo je polazna tačka za razmatranje u ovom radu – koliko je na bosanski jezik uspješno preveden tekst jednog od omiljenih likova iz svijeta mašte ranog 21. vijeka – Harryja Pottera?

1. 2. PROCES DONOŠENJA ODLUKA U PREVOĐENJU

1.2.1. Lingvističko uporište

S teleološke tačke gledišta, prijevod je komunikacijski proces; s pragmatičke tačke gledišta, prijevod je proces donošenja odluka, odnosno, slijed radnji koje kod prevodioca stvaraju neophodnost da vrši odabir na osnovu određenog broja alternativa, nastalih na različite načine (Levý 2000: 148). Još je 1959. Roman Jakobson u radu „O lingvističkim aspektima prevođenja“ definirao možda ključni i univerzalni problem u prijevodu – lingvističko značenje i pitanje ekvivalencije. U istom tom tekstu, Jakobson govori i o tome da prijevod, zapravo, pretače poruku iz jednog jezika ne u zasebno razmatrane jedinice jezika-cilja, već u kompletne poruke na drugom jeziku (Jakobson 2000: 114).

Osnova za njegovu teoriju bio je De Saussureov koncept *oznake* i *označenog*, koji čine lingvistički *znak*. Dakle, *znak* je proizvoljni i nemotiviran element i, u skladu s tim, ne postoji nikakav inherentni razlog da, na primjer, riječ *sir* (označitelj) označava cjelokupni koncept hrane napravljene od specifično obrađenog mlijeka (označeno). (Munday 2001: 36).

1.2.2. Uporište teorije prevođenja

Komunikacijska funkcija prijevoda je posebno izražena u književnosti za djecu i omladinu. Za razliku od neknjiževnog, kod književnog prijevoda se ne može prepostaviti ko će biti čitaoci. Teorija skoposa, koja smatra da je prijevod, zapravo, proizvođenje teksta u ciljnem okruženju, u ciljne svrhe, i sa ciljnim primaocima, kako je to rekao njen autor Hans J. Vermeer (Baker 2011: 117), nije primjenjiva na književni prijevod – osim kada je u pitanju književnost za djecu i mlade. Neknjjiževni tekst je uglavnom pisani za određenu publiku, književni tekst za najširu moguću publiku, a dječja književnost je pisana za određenu starosnu grupu. Shodno tome, prijevod dječje književnosti ima izraženu komunikacijsku funkciju, a time, i u skladu sa teorijom skoposa, obavezu da značenje, strukturu i poruku izvornika prenosi na način u potpunosti razumljiv ciljnoj publici.

1. 3. PREVODITI HARRYJA POTTERA

Žanrovske se Harry Potter može svrstati u ono što se u engleskom jeziku naziva *fantasy*, za koji se predlaže i žanrovska termin epska, odnosno, visoka fantastika. Premda se često smatra sinonimom za fantastiku, može se reći da je riječ o tekstovima nastalim na temeljima koje je svojim djelima uspostavio J. R. R. Tolkien (Hameršak, Zima 2015: 262).

Autorica J. K. Rowling je lansirala u svijet malog čarobnjaka Harryja Potera koji je privukao pažnju ne samo djece nego i odraslih. Oduševljenje je nastalo, možda, iz razloga što su ljudi željni novih sadržaja u svijetu mašte, a možda čak i iz razloga što se svijet toliko promijenio da ni djeca više ne smatraju da su bajke zanimljive. Kako bilo, 1997. godine, imali smo priliku da vidimo neku novu bajku, nova bića, nove okolnosti pripovijedanja koje su ponovno razbuktale maštu mnogih čitalaca. Anglosaksonski svijet je postao jednostavno zaluđen ovim novim fenomenom, kao u doba prvog uspjeha grupe The Beatles, a i jedno i drugo su simbolički izraz sasvim novog kulturnog senzibiliteta savremenog čitalačkog svijeta.

Međutim, šta to znači za prevodioce?

Prevodioci romana o Harryju Potteru su nesumnjivo svjesni koliko je zadatak istinski prestižan, ali i zahtjevan. Suočili su se (možda i prvi put) sa svijetom koji ne mogu pojmiti kroz bilo šta iskustveno u svom životu. Vještice, čarobnjaci i čarolije su *presupozicijski okidači* (Mišković – Luković 2015), ali njihova pozicija u svijetu mašte, njihovo ponašanje i navike su svakako nešto potpuno novo. Naravno, tu se ne završava prevodilački napor, naprotiv. Kako prevesti potpuno nove fenomene u svijetu bajki: čarolije, stvorenja, igre, toponime? Pored toga, ne treba zaboraviti i na one „uobičajene“ izazove u prevođenju, koji se kreću od transpozicije na svim nivoima jezičke analize (morfologija, fonologija, sintaksa...), do kulturološki specifičnih karakteristika svakog književnog djela.

Iz tog razloga, prijevod romana *Harry Potter and the Prisoner of Azkaban* na bosanski jezik je svakako vrijedan i hvale i pažnje. Taj je prijevod objavljen u Sarajevu, u Izdavačkoj kući Buybook, 2015. godine. Za razliku od ranije spomenutih slučajeva skrnavljenja književnog djela kroz prevode, ovo je posebno izdanje jer je prijevod rađen za tržište Bosne i Hercegovine. Skoro sva druga djela ove autorice objavljena kod nas su prijevodi rađeni u zemljama u okruženju i jezički su minimalno prilagođeni našem tržištu.

2. ANALIZA PRIJEVODA

Analiza koja slijedi bavit će se prevoditeljicinim leksičkim odabirom. Naravno da se svaki se prijevod može posmatrati na različitim nivoima lingvostilističke analize, ali mi smo se u ovom slučaju opredijelile za leksiku s obzirom na njen značaj za percepciju samog djela.

Vlastita imena su u izvorniku prvenstveno plod mašte i autoricine kreativnosti, te upravo zato predstavljaju poseban prevodilački izazov. Značenja sadržana u vlastitim imenima direktno su vezana za cijeli svijet koji autorica oblikuje. Koristeći tvorbeni potencijal koji ima engleski jezik, stvorila je cijeli jedan novi leksikon u kojem se pojavljuju i nazivi čarobnih predmeta i nazivi izmišljenih igara i nazivi čarobnjačkih nastavnih predmeta itd.

Pristup odabran za ovu analizu rezultat je želje da se pokaže raznorodnost i višeslojnost prevodilačkog procesa, ali i težina prevodilačkog zadatka, te da se naglasi uloga koju pri prevođenju igraju percepcija svijeta samog prevodioca, te njegova/njena uvjerenja, sistem vrijednosti, kultura, estetski standardi, skopos i vrsta teksta, te ciljana publika – u ovom slučaju, prvenstveno, djeca.

2.1. VLASTITA IMENA

Uobičajena praksa u transponiranju imena iz engleskog jezika u naš je da se ona zadržavaju u izvornom obliku (Halilović 1996: 141–144). Međutim, problem nastaje kada je riječ o dječjoj književnosti, jer, prvo, to će kod djece izazvati poteškoću u čitanju, u slučaju razmatranog djela, a drugo i značajnije, transponiranje mora podrazumijevati prevođenje jer se bez toga značenje sadržano u tim imenima ne može iskazati. Vlastita imena u ovom i sličnim djelima su izuzetno važna iz razloga što ona vrlo često opisuju i sam lik – ona obično u sebi nose njegove glavne odlike. Naprimjer, da je prevodilac djela *Pipi Longstrump* ostavio ime glavnog lika u izvorniku, generacije djece s ovih prostora se vjerovatno ne bi istim intenzitetom smijale *Pipi Dugoj Čarapi*, djevojčici koja je, zapravo, i danas tema mnogih maskenbala, priča pred laku noć u izvornom ili nekom novom obliku itd. I serija romana u Harryju Potteru sadrži mnoštvo likova čija imena uvijek nešto kriju¹:

¹ U interesu čitljivosti, i s obzirom na činjenicu da je riječ o leksičkoj a ne sintaksičkoj analizi, primjeri su kratki i brojni, te se neće pojedinačno navoditi brojevi stranica na kojima se oni mogu naći u izvorniku i u prijevodu.

- (1) Wendelin the Weird = Otkačena Wendelin,
- (2) Stan Shunpike = Stan Shunpike,
- (3) Madam Hooch = Madam Hooch,
- (4) Sirius Black = Sirius Black.

U primjeru (1) riječ je o liku vještice koja je preživjela višestruko spaljivanje. Wendelin je vlastito ime bez posebnog značenja. Međutim, odrednica *the Weird* kao postmodifikacija stilski se uklapa u dodavanje osobina u vlastita imena u tradiciji srednjevjekovne britanske književnosti. Taj element je nemoguće prenijeti jer bi u našem jeziku takva konstrukcija djeci zvučala čudno. Pridjev *otkačen* i nije jedini prijevodni ekvivalent pridjeva *weird* (čudan, neobičan...), ali je očito prevodilački izbor vođen uzrastom ciljne publike.

U primjeru (2) riječ je o vozaču. Ime je vrlo uobičajeno, a prezime je, zapravo, idiom kojim se označava cesta kojom će se zaobići prepreka, naplata cestarine, policijska kontrola i slično. Osobine iskazane ovim idiomom značajne su za shvatanje lika i njegovih postupaka. Međutim, na ovom mjestu se prevoditeljica odlučuje da ne unosi nikakve značenjske ekvivalente i riječ ostavlja u izvornom obliku, te tako osiromašuje prijevod. Pitanje je kakvim bi se elementima ovo značenje moglo izraziti u obliku prezimena – Obilaznić, Izbjegić ili nešto slično tome.

Isto se može reći i za primjer (3). Riječ je o liku koji se pojavljuje u nekoliko romana u Harryju Potteru. Ona je nastavnica fizičkog, prisutna u svim čarobnim igrama, bilo kao trener ili kao sudija. Imenica *hooch* je više značna, i u različitim kontekstima se može prevesti kao element kojim se opisuje alkohol, izgled osobe, čak i moralne osobine. Međutim, čini se da ništa od ovoga ne bi moglo ponuditi adekvatan prijevodni ekvivalent u ovakovom kontekstu, te se prevoditeljica očito oslonila na zvučni element imena (huč), što ga djeci čini zabavnim za izgovor, i na ovom se mjestu može smatrati dovoljnim.

U primjeru (4) prevoditeljica se opredijelila da ne daje bilo kakvu eksplikativnu varijantu tog imena, što jezički nije neispravno, ali se gube značenjski elementi u njemu sadržani. *Sirius* se, poput naziva sazviježđa, koristi i kao vlastito ime, ali je i homofono sa riječju ozbiljan (engl. *serious*). Pridjev *black* se pojavljuje i kao prezime, ali ima i jasno značenje – 'crn'.

2.2. TOPONIMI

Toponimi su možda najveći izazov za prevodioca romana o Harryju Potteru. Kao što je slučaj i sa vlastitim imenima, toponimi skrivaju mnoštvo značenja:

- (5) Privet Drive = Privet Drive,
- (6) Magnolia Crescent = Magnolia Crescent,
- (7) Honeydukes = Mednoštosovi,
- (8) Whomping Willow = Vrba koja lema.

Primjer (5) je naziv ulice u kojoj živi Harry Potter. Premda imenica *privet* (privit) ima značenje (jedna vrsta grma), može se smatrati i poigravanjem, s obzirom na sličnost sa pridjevom *private*, u značenju privatni. Imenica *drive* označava ili sporednu ulicu, ili, češće, cestovni prilaz. I kod nas se obično koristi za imenovanje sporednih i pristupnih ulica. Iz ovoga se može zaključiti da se u ovom slučaju mogao pokušati naći neki kreativniji prijevodni ekvivalent umjesto pukog ostavljanja izvornika bez naznake svih ovih zanimljivih značenjskih karakteristika.

Povezan s ovim je i primjer (6). Opet je riječ o adresi. *Crescent* je polumjesec i u ovom se kontekstu koristi za imenovanje lučnih ulica u stambenim kvartovima. Obično je riječ o ulicama koje su s jedne strane potpuno omeđene kućama i privatnim vrtovima, često s drugim ulicama povezane prilaznim stazama i putevima. U anglosaksonskoj tradiciji se, kao i kod nas, često koriste dominantne biljne vrste da se imenuju ulice (npr. Aleja lipa u Sarajevu). Prema tome, opet se postavlja pitanje da li se ovdje moglo ponuditi neko kreativno rješenje koje bi sadržavalo ove značenjske elemente.

Primjer pod brojem (7) je naziv trgovine slatkišima koju likovi u romanu često posjećuju. Premda originalni naziv sadrži riječ *med* (honey), prijevodno rješenje *mednoštosovi* nije u potpunosti jasno, ali se može smatrati funkcionalnim, zbog izvedenog pridjeva medno kao prvog dijela naziva.

Sljedeći primjer (8) je izведен iz naziva za žalosnu vrbu – *wheeping willow*, što je doslovno *vrba koja plače*. Prijevod *vrba koja lema* se uklapa u izvedeni naziv na engleskom jeziku, ali ne funkcioniра na željeni način u odnosu na kod nas uobičajenu žalosnu vrbu.

Prema tome, možda bi se modifikacijom značenja prvog elementa mogao izvesti naziv strašna vrba, ili se čak poigrati ići na opciju lemajuća vrba.

2.3. NASTAVNI PREDMETI

U školi koju pohađa Harry Potter i njegovi prijatelji, postoje izborni, ali i obavezni predmeti:

- (9) Divination = Divinacija,
- (10) Muggle studies = Proučavanje levatina,
- (11) Defence against the dark arts = Odbrana od mračnih sila,
- (12) Nastily exhausting wizarding tests = Grozno udavne štreberske test Revizije.

Premda primjer (9) djeluje kao krajnje jednostavno prevodilačko rješenje, drugo se, zapravo, i ne može naći. S obzirom na sadržaj predmeta koji u potpunosti odgovara nazivu, transponirani naziv u našem jeziku zvuči dovoljno neuobičajeno cilnjom čitaocu, a porijeklo naziva se može vrlo lako pronaći. Prema tome, takav naziv se može smatrati podjednako i običnim i neobičnim.

Primjer (10) u izvorniku ima uobičajenu formu naziva predmeta, s tim što riječ *muggle* označava osobu kojoj je, po različitim osnovama, čarolija nedostupna. U prijevodu se pojavljuje oblik koji nije uobičajen za nazive predmeta, tako da bi, što se forme tiče, možda bolje funkcionirao naziv *Nauka o levatinima*. Premda se u samom tekstu objašnjava šta je *muggle*, odnosno *levatin*, u engleskom jeziku se radi o riječi koja već ima takvo značenje, a u našem jeziku se radi o zanimljivoj izvedenici za koju samo možemo pretpostaviti od čega je nastala (žarg. *levat?*).

Sljedeći primjer (11) bi se djelimično mogao opisati kao neadekvatan prijevod, s obzirom na to da *dark arts* obuhvata i vještine, i alate i oruđa koji se koriste u svrhu čarolija – loših i negativnih s obzirom na pridjev *dark*. S druge strane, mračne sile sadrže i značenje negativnije od čarolije i podrazumijevaju mogućnost da se odnose i na najmračnija mitska bića.

Primjer (12) je doslovno naziv za *zločesto zamarajući test iz čarobnjaštva*. Prema tome, prijevodni ekvivalent ne samo da ne iskazuje značenje iz izvornika nego sadrži elemente koji su u našem jeziku neprihvatljivi. *Grozno udavno* se može shvatiti kao žargonski prilagođeno uzrastu čitalaca. *Štreberski* se u izvorniku ne pojavljuje, ali se u prijevodu *čarobnjaštvo*, koje je suština testa, također ne pojavljuje. Na kraju se pojavljuje sintagma *test revizija*, čime se korištenjem neprihvatljive imeničke premodifikacije stvara rogobatan naziv. Za ovaj primjer se može reći da se radi o neuspješnom prijevodu. S druge strane, obrazloženje za to može biti i potreba da

napravi funkcionalan akronim, po uzoru na izvornik (NEWT). Ovakvo rješenje daje akronim GUŠTER, što u tom obliku funkcioniра, ali je bez obzira na to jezički neprihvatljivo.

2.4. ČAROBNI PREDMETI

Najzanimljivija karakteristika svih ovih predmeta je što iskazuju crte ličnosti, tako da pri prvom čitanju prevodilac zaista mora razmisliti da li je u pitanju neka osoba ili predmet. Sigurno je, međutim, da prevodilac mora imati bujnu maštu da bi ostvario uspješan prijevod:

- (13) Pocket Sneakoscope = Džepni spletkoskop,
- (14) The time-turner = Okretač vremena,
- (15) Knight Bus = Viteški noćni autobus,
- (16) Marauder's Map = Mapa probisvjeta.

Džepni spletkoskop je kreativno rješenje koje u potpunosti odražava sve značenjske elemente izvornika, a u našem jeziku funkcioniра kao razumljiv naziv (složenice koje se završavaju na *-skop* su uobičajene – npr. stetoskop, endoskop itd.).

I naredni primjer (14) je naizgled jednostavno ali uspješno prevodilačko rješenje, jer je riječ o *spravi koja okreće tok vremena*. U primjeru (15) je riječ o igri riječi, s obzirom na to da su *knight* (vitez) i *night* (noć) homofoni u engleskom jeziku. Pitanje je koji od ova dva elementa sadržana u nazivu smatrati značajnijim. Prevoditeljica se opredijelila za to da iskaže oba.

Kada je u pitanju primjer (16), riječ je o potpuno prikladnom prijevodnom ekvivalentu – probisvjetu, jer se zaista radi o mapi koju su napravili učenici skloni nestašlucima. Međutim, sintagma *mapa probisvjeta* nije u potpunosti jasna, jer treba da prenese značenje *probisvjetska mapa*.

2.5. ČAROLIJE I IGRE

Bez čarolije svijet mašte ne bi ni postojao. J. K. Rowling je izmislila niz zabavnih (a i nekih opasnih) čarolija i igara, što i priliči jednoj školi za vještice i čarobnjake:

- (17) Exploding Snap = Eksplozivne škljoce,
- (18) Gobstones = Hrakomet,
- (19) Flame-freezing charm = Čini za zamrzavanje plamena.

Primjer (17) je, premda leksički djeluje adekvatan, pomalo zbumujući, jer implicira da bi se moglo raditi o spravi, a zapravo se radi o igri koja se isto tako mogla nazvati, recimo, *praskavac*. Primjer (18) je izvrsno prevodilačko rješenje. Premda se u izvorniku pojavljuje riječ *kamen* što bi moglo navesti na drugačije prevodilačko rješenje, riječ je o igri u kojoj se pojavljuje neugodna radnja pljuvanja, tako da je ponuđeno rješenje i kreativno i zanimljivo.

Posljednji primjer (19) ilustrira sistemsko rješenje za sve nazine za čini. Umjesto bilo kakvog pokušaja stvaranja teško čitljive premodifikacije, prevoditeljica se pri prijevodu ovakvih naziva opredijelila za konstrukciju „*čini za...*“. Ovakvo rješenje u našem jeziku zvuči vrlo prirodno, i bez obzira na to koliko ono što slijedi može zvučati neobično, *čini za zamrzavanje plamena*, ili bilo šta drugo zvuče sasvim logično.

3. ZAKLJUČAK

Kako je navedeno na početku, svrha ove analize je da detaljnije razmotri prijevodna rješenja na nivou leksike. Razlog za to je što je leksika jedna od osnovnih stilogenih karakteristika izvornika. Autorica je serijom romana objedinjenih likom Harryja Pottera stvorila jedan sasvim novi svijet, a to je mogla učiniti, između ostalog, kreativnim intervencijama na nivou leksike. Engleski jezik ima tu sposobnost da jednostavnošću procesa tvorbe riječi lako formira složenice i prihvata neuobičajena rješenja, uključujući posuđenice, promjenu vrste riječi, te polusloženice i složenice koje čine članovi koji se ranije nisu koristili u takvim kombinacijama. U našem jeziku su takvi procesi mogući, ali nisu toliko česti.

Svrha ove analize nije da pruži detaljan uvid u lingvostilističke aspekte teksta, niti da analizira različite elemente prevodilačkog procesa. Fokus je bio samo na leksici. Iz analize je vidljivo da su neka prevodilačka rješenja više, neka manje uspješna. To, pak, nije ni u kom slučaju sud o kvalitetu prijevoda, niti ga tako treba shvatiti. Ostaje izvan opsega razmatranja ovog rada pitanje čitljivosti prijevoda. Upravo zato je neophodno reći da je riječ o prijevodu nastalom u BiH, koji je uradila prevoditeljica iz BiH, za izdavača u BiH. Prijevod ukupno jeste čitljiv, prohodan, i u potpunosti prihvatljiv bosanskohercegovačkom čitaocu.

Ti aspekti prijevoda prepoznatljivi su u rečeničkoj strukturi, u odabiru reda riječi, glagolskih oblika, drugih prijevodnih ekvivalenta koji nisu tražili ovako kreativne intervencije jer se ne radi o izmišljenoj leksici, a posebno u elementima razgovornog

jezika gdje je to potrebno. U takvim situacijama, prevoditeljica poseže za supstandardnim rješenjima bosanskohercegovačkog govornog područja, čime se prijevod čini još čitljivijim bosanskohercegovačkom čitaocu, što je i namjera ovakvog prevodilačkog i izdavačkog poduhvata.

Riječ je o djelu koje je prevedeno i u Srbiji i u Hrvatskoj. Usporedna analiza tih triju prijevoda također bi dala zanimljive rezultate. Međutim, to nije bila svrha ovog rada. U ovom slučaju namjera autorica bila je da se pokaže višeslojnost svakog prijevoda, te zahtjevnost prevodilačkog procesa kad je u pitanju jezik pun posebnosti – onako kako je to slučaj kod J. K. Rowling.

Shodno tome, nadamo se da ovakva analiza, što joj je i namjera, služi kao motivacija drugim istraživačima za detaljnije analize brojnih prijevoda koji se nalaze na našem tržištu. Ne postoji bitan i nebitan prijevod, ne postoji mali i veliki prijevod, postoji samo prijevod koji odgovara svom zadatku, i onaj koji to ne čini.

Kada je u pitanju književnost za djecu i mlade, prijevod treba ostvariti svoju lingvističku i komunikacijsku funkciju: poštovati lingvostilističke karakteristike izvornika, i istovremeno prenijeti sadržaj izvornika na način koji će čitaocu omogućiti ne samo da razumije sadržaj nego i da u potpunosti doživi sve ono što je autor svojom spisateljskom vještinom u taj izvornik ugradio.

Bez obzira na to što ovakve analize otkrivaju da neka prevodilačka rješenja mogu biti i manje i više dobra i uspješna, ovakvi prevodilački i izdavački poduhvati zaslužuju sve pohvale. Njima se dokazuje da je naš jezik dovoljno živ, pun energije i otvoren ka novom, te da može podnijeti i kreativne intervencije kakve se pojavljuju, u ovom slučaju, u romanima o Harryju Potteru. Izmišljena leksika, kako je vidljivo iz ove analize, jeste prevodiva na naš jezik. Naš jezik može podnijeti i zahvaljujući dobrom prijevodu može proizvesti novu izmišljenu leksiku kad prevodilački proces to traži. Sposobnost jezika da usvoji i kao svoje koristi potpuno nove stvari dokazuje njegovu vitalnost i ovovremenu funkcionalnost. Nepotrebno je naglašavati koliko je u tome značajna uloga prevodioca.

4. LITERATURA

1. Baker, Mona, Gabriella Saldanha, ur. (2011), *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*, Second Edition, Routledge, Abingdon, UK
2. Halilović, Senahid (1996), *Pravopis bosanskoga jezika*, KDB Preporod, Sarajevo
3. Hameršak, Marijana, Dubravka Zima (2015), *Uvod u dječju književnost*, Leykam International doo, Zagreb
4. Jakobson, Roman (2000), “On linguistic aspects of translation”, u: Lawrence Venuti, ur., *The Translation Studies Reader*, 113–118, Routledge, Abingdon, UK
5. Levý, Jiří (2000), “Translation as a decision process”, u: Lawrence Venuti, ur., *The Translation Studies Reader*, 148 – 159, Routledge, Abingdon, UK
6. Mišković Luković, Mirjana (2015), *Pragmatika*, Filološko-umetnički fakultet, Kragujevac
7. Munday, Jeremy (2001), *Introducing Translation Studies*, Routledge, London & New York
8. Rowling, Joanne K. (1999), *Harry Potter and the Prisoner of Azkaban*, Bloomsbury Publishing PLC, London
9. Rowling, Joanne K. (2015), *Harry Potter i zatvorenik Azkabana* (prev. Mirjana Evtov), 2015. Buybook. Sarajevo

TRANSLATING THE LANGUAGE OF J. K. ROWLING – AN ANALYSIS OF THE BOSNIAN TRANSLATION OF THE PRISONER OF AZKABAN

Abstract:

The Harry Potter franchise has proven an incredible success since the publication of J. K. Rowling's debut novel, *Harry Potter and the Philosopher's Stone*, in 1997. Achieving a worldwide success, the Harry Potter novels have been translated into many languages, including those spoken in Bosnia and Herzegovina. However, many of those translations originate from Serbia or Croatia. Our goal is to examine strategies the Bosnian translator opted for in her translation of *Harry Potter and the Prisoner of Azkaban*, published by Buybook, Sarajevo, in 2015. Translating literature for children is a demanding task since children are the most honest critics, hence, failure of the writer to enchant, and of the translator to successfully transpose the magic of a fairy tale, a poem, etc., is made clear upon first reading. In that sense, the Harry Potter novels are no exception. What is more, the translation process is even more challenging because Rowling created a new fantasy world, abundant with new phenomena (creatures, games, spells, geographical locations, etc.). How does a translator find suitable solutions for notions that had not been known prior to the publication of the first Harry Potter novel, and, at the same time, feel comfortable with the quality of the translated text, keeping in mind the young recipients? Our paper will focus on analysis of lexical categories and translation procedures observed in the translation of this novel into the Bosnian language.

Key words: children's literature, Harry Potter, translation strategies, lexical categories, culture-specific terms

Adresa autora
Authors' address
Amira Sadiković
Selma Đuliman
Filozofski fakultet u Sarajevu
amira.s@bih.net.ba
selma.djuliman@gmail.com

UDK 81'243:94(497.6)

371.3:81'243

Pregledni rad

Review paper

Selma Kešetović

EARLY FOREIGN LANGUAGE EDUCATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA - A HISTORICAL OVERVIEW

This article gives a brief historical overview of foreign language education in Bosnia and Herzegovina with special emphasis on primary education. Bosnia and Herzegovina has a long history of teaching foreign languages. Geopolitical changes influenced foreign language policy and, thus, different languages have been taught throughout the history of formal education: Turkish, Arabic, German, French, Russian, English. After the World War 2 Russian was obligatory in primary and secondary schools, and even at the university level. Pupils attending grammar schools learned English, German or French as their second foreign language. However, from the 1980ies this policy changed and pupils had the chance to choose between English and German. Majority of pupils (about 95%) opted for English. Again extra-linguistic factors proved to be decisive for foreign language teaching policy and global status of English resulted in its becoming the first obligatory foreign language in Bosnian formal education in the mid-1990ies. It was first taught from the fifth grade and in secondary schools for all four years followed by German or French as second foreign language. With the introduction of nine-years-long primary school in the 2000s, English is taught from the first grade. Pupils now have the chance to choose between German, French or Turkish in the fifth grade. English and one more language are also taught in secondary schools. English for specific purposes is introduced at tertiary level of education. The state organization additionally complicates the situation with foreign language policy. The lack of ministry of education at the state level resulted in the fact that two entities and ten cantons regulate foreign language education policy.

Key words: Foreign language policy, primary education, English, curriculum, education system, Bosnia and Herzegovina

1. INTRODUCTION

Bosnia and Herzegovina has a long history of teaching foreign languages. Geopolitical changes influenced foreign language policy and, thus, different languages have been taught throughout the various historical periods. This will be shown in the following chapters.

2. THE PRE-OTTOMAN PERIOD

There are very few records on the organization of education before the arrival of the Ottomans to the region¹. Education was exclusively the right of churches. In this way churches held their followers in the subordinate position. There were no system or curriculum, but, rather, prayers and religious ceremonies were taught and learned by heart due to the lack of books and materials. Therefore, all education was mainly of religious character. There are some records of education at medieval feudal or ruler's castles and self-education. Bosančica (Bosnian medieval alphabet) was used in the medieval Bosnia.

3. THE OTTOMAN PERIOD

After conquering territories, the Ottoman introduced their system of administration including the system of education². The first forms of primary schools in the territory of present state of Bosnia and Herzegovina were introduced with the arrival of the Ottomans. Those were the so-called sibijan maktabs, religious schools for Muslim children, where they were taught basics of Arabic alphabet in order to learn to read Quran, the holy book. The Ottomans accepted and used Bosančica together with Arabic alphabet. The two alphabets and languages, Arabic and Bosnian, mixed and resulted in Arebica (Bosnian language written with Arabic alphabet). This alphabet was used in many Bosnian Muslim literary works, the so called alhamijado literature, which present a valuable asset of the Bosnian language and culture in general.

However, this period of development of school system must be observed from three perspectives:

¹ For more details on development of education in this period see: Bijedić, E. (ed.) (2014). *115. godina Gimnazije "Meša Selimović" u Tuzli*. Sarajevo: Dobra knjiga.

² Ibid.

a view of the development of Muslim education and training,
a view of the development of Catholic education and training, and
a view of the development of Orthodox education and training (Kasumović, 1999: 22).

In 1869, Topal Osman Pasha introduced the Law on Schools which proposed that Ottoman Turkish language be a means of instruction for all subjects except for Writing and Calculus for non-Muslim pupils. They were to be taught those two subjects in Serbo-Croatian. The primary school lasted for four years where pupils were taught basics of reading and writing and mathematics. In secondary schools foreign languages were introduced, i.e. in 1865 in Roman-Catholic schools pupils learned Latin, German and French. In madrassas (Muslim secondary schools) pupils learned Arabic, Turkish, and in Orthodox seminary pupils learned Old Slavic and Greek.

In Muslim primary schools (maktaba) pupils learned Ottoman Turkish language and Arabic alphabet, but since pupils learned by heart and without understanding they could not read and comprehend texts in Arabic or in Turkish. In secondary schools – madrassas pupils learned Arabic, Ottoman Turkish and Persian. Both instructions and textbooks were in these three languages and pupils had the chance to master them. Beside these religious schools, there also existed secular secondary schools at the time – ruždija, where pupils also learned Arabic, Persian and Ottoman Turkish in addition to history, geography, calculus and geometry.

The organized education of Bosnian Orthodox population started in the 19th century, i.e. in 1820 in Livno, and later on such schools opened in other towns and cities throughout Bosnia. There are no data on subjects and curricula taught in those schools. In 1855 the first secondary school for Bosnian Orthodox was established in Sarajevo as a need for good merchants to trade with Vienna and Trieste. The emphasis was on learning German and Italian and basics of trade with the aim to become well-equipped future merchants.

The beginnings of education of Bosnian Catholics are connected to monasteries in Fojnica, Kreševo and Kraljeva Sutjeska. Primary schools were mostly of religious character where Franciscans held the positions of teachers. There were some forms of secondary schools attended by boys who were prepared for priests and monks. Those secondary schools in time transformed into grammar schools where, in addition to their mother tongue, they were taught Italian and German.

There are very modest data about them but should be mentioned here because they add a special value to Bosnian colorfulness – the Jewish schools. The language of instruction was Spanish that Jews brought with them in the 15th century when they

were persecuted from Spain and in those schools they taught religious ceremonies and prepared future religious leaders.

4. THE AUSTRO-HUNGARIAN PERIOD

However, with the arrival of the Austro-Hungarian Monarchy the education system on the territory of today's Bosnia and Herzegovina changed and the contemporary schools and trainings are based on the foundations laid by the Austro-Hungarian administration³. The Austro-Hungarian curricula and classes were constituted in 1879. The Austro-Hungarian governance insisted on the existence of both religious and secular schools⁴.

The first private schools were introduced with the Austro-Hungarians (Papić, 1972: 41) where either German or Hungarian was used as a means of instruction. In 1880/81 they introduced the first civic schools which were attended by pupils of all religions: Muslims, Catholics, Orthodox and Jews. They had unique schedule of subjects and it did not include foreign language at the primary level of education. From 1881 German was elective subject. Foreign languages were taught at the secondary level of education and mainly German and Hungarian in teacher training colleges and Arabic in madrassas. German, Hungarian, Arabic and Turkish were taught together with Latin and Greek in grammar schools. Bosnian was means of instruction for all subjects. Pupils had the right to choose between German and Hungarian, and between Greek and Arabic.

In Sunday schools pupils learned Arabic, Church Slavic, Greek and Spanish together with religious ceremonies.

5. THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA PERIOD

The Kingdom of Yugoslavia inherited and mostly retained the Austro-Hungarian model of education⁵. Pupils age six to twelve attended primary schools where they learned to read, write and basics of mathematics, and afterwards either continued

³ For more details on development of education in this period see: Bogićević, V. (1965). *Istorijat razvijatka osnovnih škola u BiH u doba turske i austrougarske uprave (1463-1918)*. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika BiH.

⁴ For more details on development of education in this period see: Ćurić, H. (1965). *Školske prilike muslimana u Bosni i Hercegovini 1800-1878*. Beograd: Naučno delo.

⁵ For more details on development of education in this period see: Bijedić, E. (ed.) (2014). *115. godina Gimnazije "Meša Selimović" u Tuzli*. Sarajevo: Dobra knjiga.

with vocational or grammar schools. The same curricula was instructed for all four religions in public schools and religious schools, maktabs and Sunday schools, taught religious ceremonies.

The new governance insisted on deletion of all Austro-Hungarian influence in the education system – books on the Habsburg Monarchy were evicted from libraries, and ministries insisted that secular subjects such as history and geography prevail in the teaching process. Grammar schools also developed in this period and there were three types of grammar schools: secondary schools, ordinary secondary schools and classical grammar school. The curricula in those three were different, e.g. classical languages were not taught in ordinary secondary schools, and in other two in addition to Serbo-Croatian as a mother tongue, German, French and Latin were taught as foreign languages.

6. THE SFR YUGOSLAVIA PERIOD

The primary schools in that period worked according to the curricula that were valid for a whole Bosnia and Herzegovina, and they were renovated in 1945, 1947, 1948, 1959, 1964, 1972 and 1980. Then were mostly adopted new laws on primary schools in Bosnia and Herzegovina. Unlike at the beginning of this periods⁶.

Foreign languages were for the first time instructed at the primary level of education. Russian, German and English were instructed from the forth grade until 1959. Due to political circumstances, Russian became the first and only foreign language taught at primary and secondary level. The situation changed at the beginning of the 1980ies. Again, after the end of Cold War, geopolitical situation influenced the changes in curricula and English and somewhat less often German was again introduced to the primary level of education. In some grammar schools French was also taught.

However, the situation completely changed and Russian was taught only sporadically in rural schools. English prevailed.

---

⁶ Ibid.

7. THE INDEPENDENT BOSNIA AND HERZEGOVINA PERIOD

The pre-war period of independent Bosnia and Herzegovina lasted for a few months and during this period the complete education system was copied from the period of SFR Yugoslavia⁷.

English, and in some schools German, was taught from the fourth or fifth grade depending on a school. Russian was almost completely neglected and often teachers ended up working in libraries.

8. THE INDEPENDENT BOSNIA AND HERZEGOVINA PERIOD POST-WAR

The education system in Bosnia and Herzegovina faced several significant changes after the Dayton agreement was signed in 1995 and war ended⁸. Very often these changes were illogical and retrograde. In order to satisfy national demands and usually enticed by national demands the curricula in Bosnia and Herzegovina was deteriorated.

8.1. THE EDUCATION SYSTEM

The first and main reason of deterioration is the lack of ministry of education at the state level. Planning, organization and implementation of education has been lowered to the levels of entities, or cantons and even municipalities. Thus, it all resulted at uneven and scattered system of education at the state level. The Ministry of Civil Affairs of Bosnia and Herzegovina is responsible for education sector but its role is more formal because the Ministry can give recommendations, suggestions, organize seminars, workshops, supervise local and international projects, but cannot impose decisions, rules and rulebooks on any level of education: pre-primary, primary, secondary or tertiary.

The Ministry of Education and Science of Federation of Bosnia and Herzegovina is responsible for education in one entity but cannot force cantonal ministries of education to implement any of its rules. Their role is rather advisory. Ten cantonal

⁷ For more details on development of education in this period see: Tufekčić, A. (2003). *Školstvo na području Srebrenika*. Srebrenik: BZK "Preporod".

⁸ Ibid.

ministries of education can develop and adopt and apply their own laws on education on all four levels of education. For example, although there is the Framework Law on Higher Education at the state level, it very often is in collision with cantonal laws on higher education and even more often cantonal laws on higher education are applied rather than the State Law. The Ministry of Education of Republic of Srpska has its own law on education that is legal on the territory of Republic of Srpska. Laws on education on all these levels are very different, and thus, prevent horizontal harmonization of education in Bosnia and Herzegovina. For example, in the Republic of Srpska elementary school lasts for eight years and in some cantons in the Federation of Bosnia and Herzegovina, i.e. the Middle Bosnian Canton. In other cantons (Sarajevo, Tuzla, etc.) elementary school lasts for nine years. Therefore, the curriculum significantly differs. Children age 6 or 7, depending on the length of primary school, enroll and must attend it because it is compulsory. Secondary schools e.g. grammar, technical and art schools last for four years and vocational schools last for three years and are not obligatory. Upon completion of secondary schools students may enroll universities that last from four to six years depending on the study program.

8.2 CURRICULUM

Curriculum, time-table, study programs and courses are not stipulated on the national level but are rather hockly on all levels of governance: cantonal, entity and state. For example, in the Federation of B&H textbooks are stipulated by the Pedagogical Institutes or Ministries of Education and it also varies from canton to canton and in the Republic of Srpska they are stipulated by their Ministry of Education. The same situation is applied to the issuance of certificates at both primary and secondary level of education. The form and content of certificates differ from canton to canton, from entity to entity. At the end of secondary school students take the final exams in their mother tongue, Mathematics and English. This exam is also not certified at national level but at cantonal or entity levels. Students usually receive the highest score in English at this exam.

At the university level situation is harmonized due to the Bologna Declaration and obligatory forms of Diploma and Diploma Supplement are respected.

8.3 THE TEACHING STAFF

Generally speaking, teachers of foreign language must get a university degree. In all cantons except the Canton of Sarajevo, they finish the four-year study program with obligatory language, literature, language teaching methodology, pedagogy and psychology courses and it equips them to work in primary and secondary schools. In the Canton of Sarajevo this study program lasts for five years upon which students receive their master's degree and can work in primary and secondary schools. In the Tuzla Canton K/1-4 teachers⁹ teach all subjects but English. However, in the Canton of Sarajevo K/1-4 teachers teach all subjects including English.

Teacher education programs are mostly financed by British Council or American Embassy programs or European Union funds, and very rarely by the Ministry of Education, Sports, Science and Technology. Very often the Pedagogical Institutes organize seminars and courses together with different associations of English teachers (e.g. TETA in Tuzla). Sporadically, language teachers attend courses and seminars abroad.

The Ministries of Education organize a trainee exam after a nine-month of probation work in schools which teachers must pass in order to receive a license for work. A novice has a mentor, an experienced teacher who guides them to learn profession and laws related to education sector. After this period a novice takes an exam which consists of two parts, practical part and laws and rulebooks on education and passes it in front of a three-member committee. Further, teachers who achieve significant results during their work can be promoted into mentors and advisors.

8.4 LANGUAGE LEARNING SYSTEM

There is no unique system at the national level according to which foreign language learning is introduced to children. It depends from canton to canton, entity to entity when children will start learning foreign language institutionally.

From 2000 English is taught as the first foreign language in the Tuzla Canton from the first grade (It was elective subject in the first grade until 2003 but all pupils attended it.), which was not the case in the Canton of Sarajevo until this academic 2016/17 year. However, the policy also changed in the Tuzla Canton in 2016/17 when parents of first graders were offered to choose between English and German as their

---

⁹ K1-4 teachers teach pupils from the first to the fourth grade.

children's first foreign language. The problem is that the issue of foreign language policy is not approached in an academic manner and it is not resolved after conducting a study analysis but rather in an elemental and amateur way. Also, children in the City of Tuzla are taught English in kindergarten and preschools since the age of three which is also elective but 99% of children attend these classes. Furthermore, German is introduced as a second foreign language at the fifth grade in the Tuzla Canton. Also, students learn both languages in all secondary schools and English at the University of Tuzla. In grammar schools students choose between French, German and Turkish and in madrassas Arabic and Turkish are obligatory for all four years. In the private school sector, courses are offered in various foreign languages, Turkish predominantly, for all age groups.

Institutional foreign language acquisition should generally be differentiated from foreign language acquisition in society. Some authors, e.g. David Crystal (1987: 368) emphasize two terms "language acquisition" and "language learning". He explains that these two terms are sometimes interchangeable but the first one is accentuated as a natural assimilation of language that happens at the unconscious level. However, he also adds that sometimes a line is drawn between the two with the distinction that acquisition is a natural process of learning, and learning is organized process supervised by a teacher.

Despite all the obstacles Bosnian students do speak English fluently. The reason should be sought outside the school system. The first reason is that parents are aware of the advantages that the knowledge of foreign languages provide and, thus, invest energy and resources in their children's mastering of foreign language, English predominantly, via private lessons, courses, and even summer language camps abroad. The second reason is the favorable atmosphere towards the USA and awareness of their dominance in all the aspects: political, economic and cultural. Both students and their parents recognize English as a *lingua franca*. However, together with geopolitical changes foreign language policy changes. Thus, nowadays there has been recorded an increase of interest in learning German.

9. CONCLUSION

Due to all obstacles in the organization of education system, students learn and are successful in foreign languages, English in the first place followed by German and Turkish. Despite all the inconsistencies in the curricula, the teaching process, the number of years of learning, the wish and the need to communicate with the rest of

the world prevail. The second reason is the turbulent history of the country and its people who contacted with different cultures and languages and have a long tradition of learning foreign languages. Furthermore, foreign language learning policy is promoted through media and labor market. Employers both from private and state sector encourage future employees to learn foreign languages regardless of their primary profession and level of education.

The representation of language learning in education systems in Bosnia and Herzegovina in the past in some stages was determined by the domination of cultural and civilization circles, representation of certain languages in the official, everyday, educational and religious use. However, sometimes the ideological reasons were dominant. Thus, the predominance of some languages (e.g. Russian) in different periods was purely ideologically specified, as is its absence today.

This article is a small contribution to such an important topic as early foreign language education is and the author only hopes that it will contribute to upgrading the topic to the national level.

10. REFERENCES

1. Bijedić, E. (ed.) (2014). *115 godina Gimnazije „Meša Selimović“ u Tuzli*. Sarajevo: Dobra knjiga.
2. Bogićević, V. (1965). *Istorijat razvijeta osnovnih škola u BiH u doba turske i austro-ugarske uprave (1463-1918)*. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika BiH.
3. Crystal, D. (1987). *The Cambridge Encyclopedia of English Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Ćurić, H. (1965). *Školske prilike muslimana u Bosni i Hercegovini 1800-1878*. Beograd: Naučno delo.
5. Islamović, E. (2008). *Školstvo i obrazovanje na području Okruga Bihać za vrijeme austrougarske uprave*. Bihać: BZK "Preporod".
6. Kasumović, I. (1999). *Školstvo i obrazovanje u bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*. Mostar: Islamski kulturni centar Mostar.
7. Nikolov, M. and H. Curtain (eds.) (2003). *An Early Start: Young Learners and Modern Languages in Europe and Beyond*. Strasbourg: Council of Europe.
8. Papić, M. (1972). *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878-1918)*. Sarajevo: Veselin Masleša.
9. Tufekčić, A. (2003). *Školstvo na području Srebrenika*. Srebrenik: BZK "Preporod".

RANO UČENJE STRANIH JEZIKA U BOSNI I HERCEGOVINI – HISTORIJSKI PREGLED

Sažetak:

Ovaj rad je kratak historijski pregled učenja i podučavanja stranih jezika u Bosni i Hercegovini sa posebnim osvrtom na osnovno-školsko obrazovanje. Bosna i Hercegovina ima dugu historiju podučavanja stranih jezika. Geopolitičke promjene su utjecale na politiku učenja stranih jezika, i s tim u vezi različiti jezici su se podučavali tokom godina u formalnom obrazovanju: turski, arapski, njemački, francuski, ruski, engleski. Poslije Drugog svjetskog rata ruski je bio obavezan u osnovnim i srednjim školama, kao i na univerzitetima. U gimnazijama se engleski, njemački ili francuski podučavao kao drugi strani jezik. Međutim, jezična politika se mijenja početkom 1980-ih i učenici su imali mogućnost izbora između engleskog i njemačkog jezika. Većina učenika (čak 95%) se odlučivalo za engleski jezik. Ponovo su izvanlingvistički faktori se pokazali kao odlučujući za politiku učenja stranih jezika, te je globalni status engleskog jezika doveo do toga da postane prvi obavezni strani jezik u bosansko-hercegovačkim školama sredinom 1990-ih. Najprije se podučavao od petog razreda osnovne škole, a u srednjim školama zajedno sa njemačkim ili francuskim kao drugim stranim jezicima. Prelaskom na devetogodišnje osnovno obrazovanje 2000-ih godina engleski se podučava od prvog razreda. Učenici sada biraju između njemačkog, francuskog i turskog u petom razredu. Engleski je i prvi obavezan strani jezik u srednjim školama uz još jedan strani jezik. Također je uveden i engleski za specijalne namjene kao obavezan ili izborni predmet na univerzitetima u Bosni i Hercegovini.

Organizacija države dodatno usložnjava ionako komplikovanu jezičnu politiku. Nedostatak ministarstva obrazovanja na državnom nivou je rezultirao činjenicom da dva entiteta i deset kantona reguliraju jezičnu politiku svaki na svoj način.

Ključne riječi: jezična politika, osnovno obrazovanje, engleski jezik, nastavni plan i program, obrazovni sistem, Bosna i Hercegovina

Adresa autora
Authors' address
Selma Kešetović
Filozofski fakultet u Tuzli
selma.kesetovic@untz.ba

ČASOPIS
FI LOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

Tuzla, God. Br. 1, decembar 2016.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FI LOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

TURKOLOGIJA

Alena Ćatović

KONCEPT TUGE U KLASIČNOJ OSMANSKOJ POEZIJI /
CONCEPT OF SORROW IN THE CLASSIC OTTOMAN POETRY 109

društvene i humanističke studije

Alena Ćatović, Sabina Bakšić

KONCEPT TUGE U KLASIČNOJ OSMANSKOJ POEZIJI

Sažetak

Osnovu klasične osmanske književnosti čini lirska poezija kojom dominira emocija tuge. Naime, tuga je i kvantitativno najzastupljenija leksema koja označava emociju u osmanskoj poeziji pa je tako koncept tuge nezaobilazna tema u svakoj analizi i istraživanju klasične osmanske književnosti. Tuga je uvijek iskazana kroz proširene (poetske) metafore, odnosno inovativne jezičke izraze što upućuju na percepcijske i retoričke posebnosti pjesnika koji je nastoјao unaprijed definiran vokabular i zadani sistem simbola i motiva upotrijebiti na nov način. Umijeće pjesnika očitovalo se u sposobnosti da kreira novu pjesničku sliku koristeći već poznate elemente preuzete iz orijentalno-islamske književne tradicije. Stoga će zadatak ovog rada biti analiza inovativnih jezičkih izraza koji sadržavaju leksemu *tuga*. Pokušat će se odgovoriti na pitanje koliko su ti izrazi rezultat konceptualnih metafora, da li tu postoji dodavanje novih elemenata u postojeća preslikavanja, ili dodavanje specifičnih znanja u postojećim preslikavanjima, ili je, pak, riječ o kombiniranju više metafora u nove strukture.

Ključne riječi: koncept tuge, klasična osmanska poezija, konceptualna metafora

1. UVOD

Klasična je osmanska poezija bila zasnovana na *poetici istovjetnosti*, koja je podrazumijevala da je ideal književnog umijeća već dostignut i da ga treba samo oponašati i reproducirati. Osmanska književnost, kao i sve književnosti orijentalno-islamskog kruga, zasnovana je na književnoj tradiciji i normi gdje je Sakralni Tekst nedostižni ideal, riznica iz koje treba crpiti. U tom smislu, Kur'an u svom utjecaju na druge narode, prije svega Perziance i Turke, nije nametnuo samo jezik već i čitav niz stilskih sredstava. (Duraković 2007: 285)

Imajući u vidu prisustvo konvencija u pogledu žanra, tema, motiva, stilskih figura u klasičnoj osmanskoj književnosti, nameće se pitanje prostora u kome pjesnik može iskazati svoju kreativnost. Historičari osmanske književnosti kao tradicionalni kriterij kreativnosti osmanskih pjesnika ističu pojam „*bikr-i manâ*“ (bikr znači *djevičanstvo, netaknutost; manâ znači značenje*), odnosno pronalaženje novog estetskog izraza, novog značenja unutar tradicionalno utvrđenih okvira. Kreativnost pjesnika, odnosno prestiž u pjesničkim krugovima ogledao se u njegovojo sposobnosti da kombinira već poznate elemente na drugačiji način. S druge strane, tu se može govoriti o postojanju *mazmuna* (znači značenje, pojam, ali i *duhovita riječ, dosjetka*), ustaljenih metafora koje, opet, mogu sačinjavati dio pjesničke slike. Često su rezultat pjesnikovog kreativnog izričaja bile nekonvencionalne metafore, odnosno originalne pjesničke slike koje su nezaobilazno uključivale ustaljene teme, simbole, aluzije i motive. U tom su smislu čak i emocije koje su bile unaprijed definirane u lirskoj osmanskoj poeziji najčešće izražavane putem metafora, a kao dominantne zapažaju se metafore ljubavi i tuge.

Iako neki autori, kada govore o klasičnoj osmanskoj književnosti, prave distinkciju između ertske/čulne ljubavi i tuge koje je prati, na jednoj strani, te sufiske ljubavi u kojoj je „tuga“ bitno pozitivna emocija, posljednja istraživanja američkog historičara osmanske književnosti Waltera Andrewsa pokazuju da je to dvoje teško razdvojiti. Naime, odnos zaljubljenog i voljene/og može se istovremeno promatrati kao odnos čovjeka i Boga ali i podanika i vladara, odnosno zaljubljenog i njegove drage.¹ O nezaobilaznosti islamskog, uglavnom sufiskog konteksta u analizi klasične osmanske poezije svjedoče i istraživanja Annemarie Schimmel, koja kaže: “U djelima najvećih majstora perzijske, turske i urdu poezije teško je pronaći gotovo ijedan stih koji ne reflektira na neki način vjersku pozadinu islamske kulture.” (1975: 288) Stoga

¹ Vidi: Walter G. Andrews (2000), *Şiirin Sesi, Toplumun Şarkısı*, prev. Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul

je teško napraviti distinkciju između erotske i sufiske ljubavi, odnosno „tuge” koja ih prati.

U ovom radu analizirat ćemo koncept tuge u klasičnoj osmanskoj poeziji, tačnije rečeno, pokušat ćemo primijeniti model konceptualnih metafora iz kognitivne lingvistike na korpus koji sačinjava poezija na osmanskem jeziku iz 16. i 17. stoljeća čiji su autori İşretî, Hasan Ziyâ'î, Karamanlı Nizâmî, Zâtî, Fuzûlî, Figânî, Meâlî, Emrî, Nâbî, Bâkî, Rahmî, Tâcîzâde Câfer Çelebi, Kemâl Paşazâde, Nev'î, Rûhî, Usûlî i Âgehî. Nastojat ćemo utvrditi koliko je spomenuti model primjenjiv na takvu vremenski i prostorno udaljenu jezičku građu. Istraživanje neće biti književno-historijskog ili pak književnoteorijskog karaktera, već prije svega lingvističko, te se neće baviti karakterom poezije.

2. ODNOS PJESNIKA I VOLJENE OSOBE, KONCEPT LJUBAVI

Jedan od poznavalaca klasične osmanske poezije Cemal Kurnaz (1999: 321) definira odnos između pjesnika i voljene osobe kao “metaforu dvora”: voljena posjeduje osobine specifične za vladara - moć, plemenitost, okrutnost, ona pobuđuje neizmjernu ljubav, strahopoštovanje i ljubomoru, a sama ne gaji niti uzvraća osjećaje. Pjesnik je, pak, uvijek u ulozi roba, koji pati i tuguje pred vratima dvora svoje drage, stalno se bori sa suparnicima i ne nailazi na milost i saosjećanje. Draga je prema njemu uvijek okrutna i hladna, što kod njega pobuđuje duboku tugu i bol koja se često opisuje tjelesnim povredama i slabosću, povijenim stasom te “morem suza” koje zaljubljeni pjesnik proljeva, kao i “uzdasima koji se dižu sve do neba”. Drugim riječima, emocija tuge rezervirana je isključivo za lirsko ja, dok je draga “pošteđena” te emocije, o čemu govore i sljedeći İşretîjevi stihovi:

*Sada twoje sluge čiste twoju kosu,
Kako ti na skute ni trunka tuge ne bi pala
(Zerrece gam gerdi konmasun diyü dâmânuna
Zülfini cârûb iden kûyunda gilmândur henüz)
(İşretî, u: Şentürk, 1999: 342)*

Čini se da se mogu povući značajne paralele u karakterizaciji “drage” u osmanskoj i trubadurskoj poeziji, odnosno u ta dva, često pretjerano i vještački udaljena, svijeta. Naime, i u trubadurskoj je poeziji “draga” opisana kao hladna, nezainteresirana i nedostižna, što se često tumači tako da ona i nije stvarna žena, već pjesnikovo

ostvarenje, odnosno znak njegova diskursa (Reddy 2012: 23). Takva draga nije smjela imati želje i strasti, što su neki smatrali još jednim znakom monopola koji su muškarci posjedovali i u toj sferi života, kao i to da je njeno postavljanje na pijedestal u konačnici ukazivalo na moć muškarca. Njegovu moć pokazuje i to što je pjesnik držao monolog, nikad dijalog sa svojom voljenom. Romantičnu ljubav na Zapadu od drugih ljubavi odvaja prisustvo seksualne želje (što se, opet, opisuje kao Zapadni kulturni konstrukt s dugom historijom, u posljednje vrijeme modeliran kroz medije, holivudske filmove i sl.) i ona se opisuje kao žudnja za spajanjem (eng. *longing for association*, Reddy 2012: 6), dok je u 12. stoljeću ona “uglađena ljubav” (eng. *courtly love*, Reddy 2012: 2), za koju se tvrdi da je preuzeta iz kršćanske teologije, gdje se cijeni djevičanstvo (utjelovljeno u djevici Mariji) i potpuna čistota, koji kao takvi mogu biti samo opresivni prema stvarnoj ženi.

Model Božanske ljubavi i u osmanskoj mističkoj (sufijskoj) tradiciji može se promatrati kao model za romantičnu ljubav. Paralelno sa mističkim iskustvom bola i patnje kako bi se dostigla Božanska ljubav, zaljubljeni je spreman na bol i dugu patnju da bi dospio do svoje voljene. Tako je ljubav u turskoj kulturi nedokučivo i bolno, ali istovremeno i prijatno, iskustvo. Stoga se mnoge metafore Božanske ljubavi primjenjuju i za romantičnu ljubav (Aksan, Aksan 2012: 304). Patnja je esencijalna komponenta prototipa modela ljubavi i u arapskoj ljubavnoj priči o Lejli i Medžnunu. Dvoje zaljubljenih ne mogu biti zajedno jer im to ne dozvoljavaju njihove porodice. Medžnun zbog toga silno pati i od patnje postaje lud (*Mecnûn* na arapskom jeziku znači *lud, luđak, poludjeli*), te odlazi u pustinju, gdje kroz ovozemaljsku dostiže Božansku ljubav. Prisustvo modela Božanske ljubavi u romantičnoj ljubavi pokazuje i upotreba idioma *abayi yakmak*, što doslovno znači *zapaliti abu* (ogrtač koji su nosili islamski misteri), odnosno *zaljubiti se*. Sufije su, objašnjava Īskender Pala, slušajući šejha, prestajali biti svjesni sebe i svoje okoline pa im se zbog toga ogrtač znao zapaliti na vatri na ognjištu a da to oni i ne primijete. (Pala 2006: 3)

3. KONCEPTUALNA METAFORA, METAFORE LJUBAVI I TUGE

Kako je već rečeno, nedostižnost drage u klasičnoj osmanskoj poeziji prouzrokuje vječitu patnju i tugu pjesnika. Tuga zbog neuvraćene ljubavi jeste preovladavajuća emocija te poezije. To statistički pokazuje i Walter G. Andrews. On je u svojoj strukturalističkoj analizi osmanskog gazela, na osnovu uzorka od 160 gazela

osmanskih pjesnika klasičnog perioda, formirao listu najučestalijih leksema, gdje se, prema toj analizi, leksem gam (tuga) nalazi na vrhu ljestvice. (Andrews 2003: 56-58)

Koncept tuge u toj poeziji ovdje će biti predstavljen u svjetlu teorije konceptualne metafore s obzirom na to da je jezik koji se odnosi na emocije moguće istraživati iz perspektive kognitivne lingvistike, promatrajući zajedno jezik, kulturu i tijelo (za tijelo je ključna njegova univerzalna priroda). (Kövecses 2000)

Neki autori smatraju da je većinu aspekata emocija moguće konceptualizirati jedino kroz metaforu. Metaforički su izrazi manifestacije konceptualnih metafora kakve su opisali Lakoff i Johnson, gdje se dvije različite domene dovode u vezu. Prva je domena više fizičke prirode i konkretnija od one druge. Veza se uspostavlja radi omogućavanja razumijevanja onoga što je apstraktno pomoću onog što je konkretno. Ili, kako Mateusz-Milan Stanojević (2009: 343) pojašnjava: konceptualna metafora jeste metafora kao kognitivna sposobnost povezivanja dviju domena u stvarnom vremenu, odnosno preslikavanja izvorne u ciljnu domenu, gdje se preslikava samo središnje znanje izvorne domene. Upravo nedostatak središnjih znanja o pojedinačnom konceptu, između ostalog, omogućuje različite interpretacije književnog teksta.

Konceptualna se motiviranost metafora i metonimija odnosi na njihovu iskustvenu utemeljenost koja se ponekad naziva usidrenost. Primarne metafore utemeljene su na primarnim prizorima iz ljudskog iskustva. Konceptualnim integracijama primarnih metafora dobijamo metafore koje nisu primarne i koje se nazivaju korelacijskim metaforama. Koncepti bazirani direktno na fizičkom iskustvu, kao što su glad, temperatura, bol, prisustvo/odsustvo, čine bazu za konceptualne metafore koje izražavaju apstraktnije koncepte, kao što je, naprimjer, ljubav.

Prema Zoltanu Kövecsesu (2000: 25), postoje sljedeće metafore tuge (eng. sadness):

TUGA JE DOLJE, TUGA JE MRAK, TUGA JE SUPSTANCA U SPREMNIKU,
TUGA JE FIZIČKA SNAGA, TUGA JE PRIRODNA SNAGA, TUGA JE BOLEST,
TUGA JE LUDILO, TUGA JE TERET, TUGA JE ŽIVI ORGANIZAM, TUGA JE
ZAROBLJENA ŽIVOTINJA, TUGA JE PROTIVNIK.

Tuga u klasičnoj osmanskoj poeziji prouzrokovana je ljubavlju prema dragoj (ljubav je tu uvijek praćena emocijom tuge; Andrews 2003: 147), a ljubav je najviše metaforiziran emotivni koncept, jer nije samo emocija već i odnos. Spomenuti autor navodi sljedeće metafore ljubavi (Kövecses 2000: 26):

LJUBAV JE HRANA, LJUBAV JE PUTOVANJE, LJUBAV JE SPAJANJE DI-JELOVA, LJUBAV JE BLISKOST, LJUBAV JE VEZA, LJUBAV JE SUPSTANCA

U SPREMNIKU, LJUBAV JE VATRA, LJUBAV JE EKONOMSKA RAZMJENA, LJUBAV JE PROTIVNIK, LJUBAV JE ZAROBLJENA ŽIVOTINJA, LJUBAV JE RAT, LJUBAV JE SPORT/IGRA, LJUBAV JE BOLEST, LJUBAV JE MAGIJA, LJUBAV JE LUDILO.

Izvorne domene za sve emocije jesu: SPREMNIK, PRIRODNA I FIZIČKA SNAGA, DRUŠVENA NADMOĆ, PROTIVNIK, ZAROBLJENA ŽIVOTINJA, LUDILO, PODIJELJENO JA, TERET, BOLEST, dok su izvorne domene za neke emocije: TOPLO-HLADNO, SVIJETLO-MRAČNO, DOLJE-GORE, EKONOMSKA VRIJEDNOST, HRANA, RAT, IGRA, MAŠINA, MAGIJA, JEDINSTVO, PUTOVANJE, FIZIČKA ŠTETA.

Najčešće istraživana i najpoznatija metafora za emocije jeste: EMOCIJA JE PRITISAK U SPREMNIKU, koja uključuje još dvije metafore: LJUDI SU SPREMNICI i EMOCIJA JE SUPSTANCA U SPREMNIKU.

Prototipi emocija mogu se unutar jedne kulture mijenjati kroz vrijeme, a može postojati i niz oprečnih ili komplementarnih prototipova u isto vrijeme. Nekada je istinska ljubav bila religijsko iskustvo, dok je u današnje vrijeme poželjnije biti cool (odnosno hladan, bez emocija). (Kövecses 2000: 181)

Metafore koje su izvan našeg konvencionalnog konceptualnog sistema jesu imaginativne i kreativne metafore. One čine smislenim naša iskustva na isti način kao i konvencionalne metafore, istovremeno osvjetljavajući i skrivajući neke aspekte tog iskustva. Općenito, moć metafore ogleda se u tome da ona i kreira stvarnost, a ne samo da se pomoću nje konceptualizira ono što u izvanjezičnoj stvarnosti već postoji. Metafora ujedinjuje um i maštu.

Ona predstavlja jedno od od najvažnijih sredstava za razumijevanje onog što se ne može potpuno razumjeti: naših osjećanja, estetskog iskustva. (Lakoff, Johnson 2003: 193)

4. LJUDSKO TIJELO KAO NAJAVAŽNIJA IZVORNA DOMENA, SRCE KAO SREDIŠNJI ORGAN

Kako je već rečeno, primarne se metafore baziraju na našem, prije svega, tjelesnom iskustvu. Uvođenje tijela u različite teorije 20. stoljeća, nakon što je ono bilo zanemarivano - da ne kažemo prezreno - u kršćanskoj kulturi, nazvano je *tjelesnim obratom*. Ljudsko je tijelo najvažnija izvorna domena. No, iako biološki događaji mogu inspirirati konceptualizaciju emocija, ta konceptualizacija nije predeterminirana

biološkim događajima, jer oni prema modelima kulture mogu biti drugačije opisani i interpretirani. (Sharifian, Dirven, Yu, Niemeier 2008: 18)

Kompleksne svakodnevne metafore izgrađene su od primarnih metafora koje dodatno sadrže forme zajedničkog znanja, ili znanja i vjerovanja karakteristična za određenu kulturu (Sharifian, Dirven, Yu, Niemeier 2008: 10). Ovisno o tome koji je dio tijela “centralni” za određenu kulturu (da li abdomen uključujući jetru i žuč, srce ili mozak), razlikuju se: 1. abdomencentrizam 2. kardiocentrizam 3. cerebrocentrizam. (Sharifian, Dirven, Yu, Niemeier 2008: 4)

Srce ima značajnu ulogu u sakralnim tekstovima, odnosno u Bibliji (“umekšavanje nečijeg srca pomoću riječi”), kao i u Kur’anu, gdje srce služi za razumijevanje. U Kur’anu se spominju “zapečaćena srca” i “srca koja ne čuju”, što ukazuje na to da je RAZUMIJEVANJE VIĐENJE I SLUŠANJE (Sharifian, Dirven, Yu, Niemeier 2008: 398-399). Povezanost duha (duše) sa tijelom u islamu ostvaruje se preko srca (Sharifian, Dirven, Yu, Niemeier 2008: 400). Islamski mistik, sufija, vodi borbu sa svojim egom (sjedištem strasti), a srce se nalazi između ega i duše (sjedište ljubavi u duhovnom i božanskom smislu) i predstavlja sjedište znanja u sufizmu (Sharifian, Dirven, Yu, Niemeier 2008: 256). Srce predstavlja spremnik koji može sadržavati pozitivne i negativne emocije, te može biti ispunjeno vjerom, hipokrizijom, mirom, ozlojeđenošću, tugom, razvratnošću. (Sharifian, Dirven, Yu, Niemeier 2008: 400)

Specifični aspekti koji proizlaze iz konceptualne metafore SRCE KAO SPREMNIK jesu: srce je konstruirano od određenog materijala, ono ima određenu poziciju u tijelu, može mijenjati mjesto i veličinu, i ono je objekt kojim drugi mogu manipulirati. (Sharifian, Dirven, Yu, Niemeier 2008:380)

5. KONCEPT TUGE U KLASIČNOJ OSMANSKOJ POEZIJI

Najčešći termin koji označava tugu u klasičnoj osmanskoj poeziji jeste *gam* (riječ arapskog porijekla), koja se u savremenom turskom jeziku vrlo rijetko susreće. U savremenom korpusu² najčešće je zastupljena u idiomu *ne gam* („koga briga“). Pored tog termina, u pojedinim se stihovima nalaze i lekseme: *gussa*, *mihnet*, *kaygı* i *hüzün*.

Srce je, opet, organ koji je u toj poeziji najviše zastupljen kao spremnik emocija, mada se spominje i duša, a najčešće se susreću konceptualne metafore poput: TUGA JE SUPSTANCA U SPREMNIKU, TUGA JE PROTIVNIK, TUGA JE

² ÖDTÜ Türkçe Derlem, vidi <http://www.ii.metu.edu.tr/node/1441> i Sayı, Zeyrek, Oflazer i Özge (2004).

FIZIČKA/PRIRODNA SILA, ali se nikad ne smije zaboraviti da je ona sastavni dio života. Yeşim Aksan i Mustafa Aksan tvrde kako sufijska tradicija Anadolije još uvijek ima ključnu ulogu kao sociokulturna baza za ciljnu domenu ŽIVOT. To pokazuju i na metafori koja glasi: ŽIVOT JE PUTOVANJE ISPUNJENO BOLOM I STRPLJENJEM (Aksan, Aksan 2012: 287), i koja u sebi sadržava filozofske i duhovne aspekte tradicije misticizma iako ona više ne predstavlja aktivnu praksu u savremenom društvu. Isti autori navode i da metafora LJUBAV JE PATNJA ukazuje na to da je snaga ljubavi koja donosi bol i potčinjanje nešto poželjno za zaljubljene Turke. U turskom jeziku iskustvo romantične ljubavi viđeno je kao patnja, a turski je subjekt sklon da se ne odupire fizički i psihološki uznenimirujućoj sili ljubavi i prihvata je kao njen prirodni sastojak. (Aksan, Aksan 2012:303)

U tom pogledu zapaža se razlika u odnosu na zapadnjačko poimanje emocija kao štetnih za ispravno funkciranje racionalne osobe, koja predstavlja ideal kojem se teži (Kövecses, 2000: 47). No, i u osmanskom društvu kontrola emocija bila je poželjna, jer se, prema pisanju Andrewsa, smatralo da pretjerivanje u emocijama može dovesti do mnogih problema, čak i do smrti, što se pokazuje i u poeziji gdje većina zaljubljenih završava tragično. Nemogućnost kontrole emocija izjednačavana je čak i sa napadom na samo društvo, jer je prelaženje granica ugrožavalo biće i tkivo šire društvene zajednice, pa je i sankcionirano vrlo strogim, ponekad i teškim kaznama. (Andrews 2003: 147-148)

Ukoliko se vratimo konceptualnoj metafori: ŽIVOT JE PUTOVANJE ISPUNJENO BOLOM I STRPLJENJEM, izvorne domene često predstavljaju turske riječi *çile* (patnja) i *sabır* (strpljenje) koje su, zapravo, posuđenice; prva je iz perzijskog jezika i znači *četrdeset*, što ukazuje na četrdeset dana povlačenja sufija u ćeliju unutar tekije. Tako je *patnja* nešto što je poželjno i svrhovito. Isto tako, ispod figurativne upotrebe lekseme *çile* u sintagmama leži shema SPREMNIKA, odnosno apstraktни koncept *çile* metaforiziran je na sljedeći način: PATNJA JE SPREMNIK, PATNJA JE SILA (Aksan, Aksan 2012: 291). S druge strane, riječ *sabır* jeste jedna od najfrekventnijih riječi u Kur'anu. Strpljenje je sila suprotstavljena patnji. Kako ono može biti "dato", ili, pak, "izgubljeno", može se reći da je STRPLJENJE OBJEKT KOJI SE POSJEDUJE (Aksan, Aksan 2012: 291). Kao izvorna domena, patnja, tj. *çile*, preslikava se na ciljnu domenu ŽIVOT i može se predstaviti kao konceptualna metafora koja u turskom jeziku glasi: ŽIVOT JE PATNJA (*çile*). No, istovremeno važi i konceptualna metafora: ŽIVOT JE STRPLJENJE (*sabır*).

Razlika postoji i kod orientacijskih metafora. Na Zapadu je prisutna konceptualna metafora: AKTIVNOST JE GORE, a PASIVNOST JE DOLJE (Lakoff, Johnson

2003), što se, s obzirom na vrijednost koja se pridaje strpljenju, ne može tvrditi i za istočna društva, u konkretnom slučaju - za osmansko društvo. Ista iskustva različito se konceptualiziraju. Naime, naša saznanja posredovana su kulturom, kao i iskustvom koje je produkt naših tijela, naše interakcije sa fizičkim okruženjem i s drugim ljudima iz naše kulture.

Prema konceptualnim metaforama koje su u njima zastupljene, stihove klasične osmanske poezije možemo podijeliti u četiri kategorije:

1. SRCE JE SPREMNIK, A TUGA JE SUPSTANCA U SPREMNIKU;
2. TUGA JE PROTIVNIK;
3. TUGA JE PRIRODNA/FIZIČKA SILA, TUGA JE DOLJE;
4. ŽIVOT JE PATNJA (što je poželjno, i tuga se prihvata bez borbe).

Prema navedenoj klasifikaciji pokušat ćemo analizirati primjere izabranih stihova iz klasične osmanske književnosti.

5.1. SRCE JE SPREMNIK. TUGA JE SUPSTANCA U SPREMNIKU

Stihovi Hasana Ziyâ'je, pjesnika iz 16. stoljeća, ilustriraju konceptualne metafore: SRCE JE SPREMNIK. TUGA JE SUPSTANCA U SPREMNIKU. Drugim riječima, one predstavljaju primarne metafore na osnovu kojih pjesnik kreira pjesničku sliku.

*Dok sam se poput Zijaije nadao ruži, noge mi ostadoše u blatu
Upomoć! U srcu je ostala tuga, nesreća i bol
(Gül umarken Ziyâ'î gibi kaldı ayagım gilde
Dirîgâ gitmedi kaldı belâ vü derd ü gam dilde)
(Hasan Ziyâ'î, 2002: 122)*

U stihovima pjesnika Karamanlı Nizâmîja spremnik koji sadržava tugu nije srce, već DUŠA:

*Jedan crni mlađež drage sa tenom boje pšenice
Vatrom tuge ispunio je od poda do stropa hambar duše
(Dâne-i hâl-i siyâhi yâr-i gendüm-gûnumun
Odlara yandurdu **gamdan** hirmen-i câni dürüst)
(Karamanlı Nizâmî, u: Şentürk 1999: 40)*

Navedeni stihovi mogu se analizirati i kroz konceptualnu integraciju, gdje se povezuju dva ulazna mentalna prostora: 1. Mlađež na licu drage sa tenom određene boje (boje pšenice) koji rastužuje pjesnika i 2. Hambar s pšenicom koji se zapalio.

Tako nastaje generički prostor, koji ujedinjuje opće značajke dva ulazna prostora. Ten se zbog određene boje preslikava na pšenicu, a duša na hambar. Tako se dobija originalna (nemoguća) slika u kojoj mladež na tenu boje pšenice tugom pali hambar duše.

U stihovima pjesnika Zâtîja nalazimo leksemu gussa, arapsku riječ koja znači *tuga, patnja*:

*Kad se zapodjene riječ o nekom poglavlju knjige njene ljepote
Srca se otvaraju, a slušatelje tuga obuzima*
(Gönüller açılar gûş eyleyenden fasıl olur **gussa**
Ne dem feth-i kelâm olsa kitâb-i hüsni bâbindan)
(Zâtî, u: Şentürk 1999: 236)

U posljednjem stihu zastupljena je i konceptualna metafora: SRCE JE MJESTO RAZUMIJEVANJA. Isto tako, tuga kao supstanca obuzima cijelog čovjeka, koji predstavlja spremnik. Metafora prema kojoj je srce spremnik a tuga supstanca u tom spremniku može se prepoznati u stihovima još jednog pjesnika klasičnog perioda - Figânîja:

*O Figânî, ako se moja kragna ne oslobođi ruku tuge
Zapalit ću nebeske skute svojim vatrenim uzdasima*
(Yakam âh-i âteşinümle sipihrün dâmenin
Dest-i **mihnet**den Figânî ger alınmazsa yakam)
(Figânî, u: Şentürk 1999: 172)

Ovdje je, također, zastupljena konceptualna metafora: EMOCIJE SU PRITISAK U SPREMNIKU, kao i: TUGA JE NEPRIJATELJ koji pjesnika drži za kragnu. Drugi stih se, pak, može tumačiti i metaforom strukture događaja i emocije: Uzrok-Emocija-Kontrola-Gubitak kontrole-Ogovor u ponašanju, odnosno:

UZROCI SU SILE, EMOCIJA JE UNUTRAŠNJI PRITISAK (LJUDI SU SPREMNICI I EMOCIJA JE SUPSTANCA U SPREMNIKU), INTENZITET PRITISKA PROIZVODI UČINAK-INTENZITET MOTIVACIJE DA SE EMOTIVNO ODGOVORI.

Stihovi sadrže i metaforu: VATRA KAO SADRŽAJ SPREMNIKA MOŽE OŠTESTITI I DRUGE OBJEKTE, ali "vatreni uzdasi" mogu zapaliti samo donji dio neba ("skute").

S druge strane, metaforu: SRCE KAO SPREMNIK KOJI ISPUNJAVA TUGA, kod pjesnika Meâlîja pronalazimo u kombinaciji s još jednom konceptualnom metaforom koja glasi: EMOCIJA JE OPIJENOST:

*Srce puno tuge oraspoloži se kad se nađe s vinom i dragom
Na pijanci u ružičnjaku kojim vode teku
(Dil-i pür-gam meger ol dem açila k'olina 'ayş
Mey ü mahbûb ile gülşende akar sular ile)
(Me'âlî, u: Şentürk 1999: 220)*

U drugom stihu, učinak jakog emocionalnog stanja jest ludilo od čega je blaža opijenost, što znači da je ugodnost opijenosti, zapravo, ugodnost bivanja u određenom emocionalnom stanju. „U divanskoj poeziji vino je sredstvo kojim se rasplamsava ljubav prema Bogu. Zbog boje i ukusa vino se često u poeziji poistovjećuje s okusom usana drage...” (Nametak 2007: 175)

5.2. TUGA JE PROTIVNIK

Konceptualna metafora: TUGA JE PROTIVNIK, koju nalazimo u Zapadnoj kulturi, prisutna je i u osmanskoj poeziji. U stihovima osmanskih pjesnika odnos lirskog ja prema toj emociji često je opisan kao borba na ratnom polju, vojni pohod u kome se poseže za tradicionalnim oružjem: lukom, strijelom ili, pak, sabljom.

*O andele, pošto sam ubijen sabljom ljubavne tuge
Nebo je nada mnom podiglo smaragdno turbe
(Küşte-i tîg-i gam-i 'ışk oldugumçün ey melek
Bir zümürrûd türbe yapıldı üstüme çarh-i felek)
(Emrî, u: Şentürk 1999: 378)*

Pored metafore: TUGA JE PROTIVNIK, ovdje se može utvrditi i konceptualna metafora: LJUBAV JE RAT. Drugi je stih moguće tumačiti kroz konceptualnu integraciju gdje se povezuju dva ulazna mentalna prostora: 1. Nebo i nebeski svod, 2. Osoba i turbe (grob). Nebo je osoba i Nebeski svod je kupola na grobu (turbe).

Ista metafora nalazi se i u poeziji Nâbîja, omiljenog pjesnika osmanskog dvora 17. stoljeća:

*Nemam namjeru ratovati sa vojnicima tuge
Jer svaka povijena grana u ružičnjaku moj je luk
(Sipâh-i gamla peykâr itmege yok niyyetüm yohsa
Benüm gülşende her şâh-i hamîde bir kemânumdur)
(Nâbî, u: Şentürk 1999: 589)*

Konceptualna metafora: TUGA JE PROTIVNIK, karakteristična je i za stihove pjesnika Bâkîja. Taj autor spominje vino kao lijek za tugu, što je čest motiv klasične osmanske, ali i Zapadne poezije:

*Svaki gutljaj onoga što na tvom skupu čašu poteže
O peharniče, da uništi armiju tuge, vojsku šalje
Sablja drage ravnalo zariva u moje ranjene grudi
Kako bi pisar tuge dnevnik rada moje ljubavi mogao ispisati*
(Meclisünde ş'ol ki dâim sâkiyâ sâgar çeker
Hayl-i **gam** tâlânına her cûr'ası leşker çeker
Kâtib-i **gam** nâme-i a'mâl-i 'aşkum yazmaga
Tîg-i dilber şerhalardan sîneme mîstar çeker)
(Bâkî, u: Şentürk 1999: 468)

I naredni Zâtîjevi stihovi sadrže konceptualnu metaforu: TUGA JE PROTIVNIK:

*O draga, dođi i slomi u hiljadu komada naše srce na sto mjesta ranjeno
Ne bi li se naše tužno srce radošću i srećom ispunilo
O peharniče, put pod noge
Zmija tuge nas je uništila, protuotrov nam donezi*
(Eyle gel bin pâre cânâ sîne-i sad-çâküümüz
Şâd u hurrem olsun açılsun dil-i **gamnâkümüz**
Başun için al ele yürüt ayağı sâkiyâ
Ef'î-i **gam**dan helâk olduk getür tiryâkümüz)
(Zâtî, u: Şentürk 1999: 244)

Ovdje su prisutne i sljedeće konceptualne metafore: SRCE JE OD ODREĐENOOG MATERIJALA, SRCE JE OBJEKT KOJIM DRUGI MOGU MANIPULIRATI, SRCE JE LOMLJIV OBJEKT i TUGA JE ŽIVOTINJA. Isto tako, u pozadini je metafora: LJUBAV JE PATNJA (koja je poželjna).

5.3. TUGA JE FIZIČKA/PRIRODNA SILA

Već smo ranije naveli da značajan dio klasične osmanske poezije obilježavaju konceptualne metafore: TUGA JE FIZIČKA SILA, TUGA JE PRIRODNA SILA, TUGA JE TERET i TUGA JE DOLJE. Stoga, tuga uzrokuje povijen stas pjesnika, ili ga, čak, i gazi.

Drugim riječima, fizička baza za metaforu: TUGA JE DOLJE, upravo i jeste klonulost tijela, koja ide zajedno s tugom. Za tu metaforu ilustrativni su stihovi ranije spomenutog pjesnika Hasana Ziyâ'îje:

*Zbog tvojih izvijenih obrva poput polumjeseca sam se povio
Nije se čuditi ako poludim, na putu tuge pregažen sam ostao
(Kemân ebrûlarun derdiyle mânend-i hilâl oldum
N'ola başdan çıkışsam râh-ı **gamda** pây-mâl oldum)
(Hasan Ziyâ'î, 2002: 118)*

Ovdje je prisutna i konceptualna metafora: TUGA JE LUDILO. Metonimija *obrva* predstavlja, zapravo, dio *lica* (koje je, opet, metonimija za osobu). Kako podsjećaju Lakoff i Johnson, pokazujemo fotografije lica osoba kako bismo pružili informaciju o njihovom karakteru (Lakoff, Johnson 2003). Obrve su važan dio lica jer imaju bitnu ulogu u pokazivanju emocija i stoga ne čudi što se često spominju u osmanskoj klasičnoj poeziji.

Motiv polumjeseca ne koristi se samo u opisu obrva drage, već se i klonuli stas nesretno zaljubljenog pjesnika, odnosno lirskog *ja*, često poredi s polumjesecom. Takav opis naći ćemo u stihovima pjesnika Rahmîja, unutar koncepta: TUGA JE DOLJE:

*Kako god moje oči pokažu koliko su krvi prolile, draga im ne vjeruje
Da kažem da mi se tijelo od tuge u polumjesec pretvorilo, pomislila bi da je to san
(Ne kanlar dökdügin ‘arz itse çeşmüm yâre âl anlar
Tenüm **gamdan** hilâle döndi dirsem bir hayâl anlar)
(Rahmî, u: Şentürk 1999: 351)*

Liti krvave (gorke) suze tipično je za konceptualizaciju ljubavi u turskom jeziku. Tu bi se mogla, također, utvrditi i metafora: LJUBAV JE RAT, jer je zaljubljeni ranjen pa lije krv (turski *kan ağlamak*; Aksan, Aksan 2012: 304).

Upotreba konceptualne metafore: TUGA JE FIZIČKA SILA, odnosno: TUGA JE DOLJE, u stihovima osmanskih pjesnika često je obilježena prisustvom metonimije. U tom smislu, posebno je zanimljiv primjer iz poezije Tâcîzâde Câfer Çelebija, koji je obremenjen religijskom simbolikom:

*Golubu pismonoši sav se stas povio od težine bola i tuge
U pismu što mu ga je nebeska ruka za krilo privezala
(Baglamış devrân eliyle meh hamâmî perrine
Nâmenün bâr-i **gam u mihnet**den olmiş kaddi dâl)
(Tâcîzâde Câfer Çelebi, u: Şentürk 1999: 123)*

Golub, kao čest motiv u književnoj tradiciji orijentalno-islamskog kruga, u kršćanskoj religiji predstavlja Duh sveti (radi se o metonomiji). Zapravo, Lakoff i Johnson (2003: 419) kažu da je religijski simbolizam posebna vrsta metonomije. U spomenutom primjeru pažnju privlači i to da pjesnik koristi dvije lekseme, *gam* i *mihnet*, odnosno bliskoznačnice koje smo ovdje preveli kao *tuga* i *bol*, a koje se često koriste zajedno u osmanskom poetskom diskursu kako bi se naglasio intenzitet emocije tuge.

5.4. ŽIVOT JE PATNJA

Za razliku od Zapadne kulture, koja emociju tuge definira kao protivnika s kojim se treba boriti, mistička kultura orijentalno-islamskog kruga doživljava tugu i patnju kao poželjne. Sljedeći stihovi pokazuju konceptualnu metaforu: ŽIVOT/LJUBAV JE PATNJA (ali poželjna), što predstavlja posebnost klasične osmanske poezije prožete islamskim misticizmom - tesavvufom.

*O srce, uživaj čas maštajuć' o dragoj
Čas sanjajuć' tugu, jer ovaj svijet je samo san
(Geh hayâl-i yâr ile geh hâb-i **gamla** ey gönü'l
Hôş geçir vaktünikim 'âlem hayâl-i hâbdür)
(Kemâl Paşazâde, u: Şentürk 1999: 208)*

U stihovima Nev'îja očigledno je otvoreno prizivanje ljubavi kao patnje:

*Kao što prijatelj od prijatelja pomoć isčekuje kad se u nevolji nađe
Tako se i srce u moru tuge nada čamcu čaše vina
U moru tuge srce je žedno šiljaka tvojih strijela
Postalo je poput otvorene školjke koja se nada aprilskoj kiši*

(Bahr-i **gamda** zevrak-i câm-i şerâbı cân umar
Derde düşse âşinâdan âşinâ dermân umar
Teşnedür dil bahr-i **gamda** oklarun peykânına
Agız açmış bir sedefdür katre-i nîsân umar)
(Nev'î, u: Şentürk 1999: 344)

Ovdje je prisutna konceptualna metafora: SRCE JE U SPREMNIKU (a taj spremnik jeste TUGA). Isto tako, prisutne su i sljedeće konceptualne metafore:

LJUBAV JE GLAD, LJUBAV JE RAT, TUGA JE SPREMNIK, SRCE JE SPREMNICKIĆ (ući u njega znači nešto dobro), LJUBAV JE HRANA, LJUBAV JE SUPSTANCA U SPREMNIKU.

Prihvatanje patnje, odnosno pomirenost sa sudbinom, u stihovima osmanskih pjesnika može ići tako daleko da emocija tuge potpuno izostaje:

*Kako smo srcem i dušom prihvatali sudbinu
Kad nas bol i patnja zadesi ne tuguјemo
(Virdük dil ü cân ile rıza hükm-i kazâya
Gam çekmezüz ugrasak eger derd ü belâya)
(Rûhî, u: Şentürk 1999:489)*

Prihvatanje tuge i patnje u osmanskoj poeziji često je praćeno religijskim kontekstom. Takav primjer prisutan je u stihovima pjesnika Usûlîja, gdje se predanost emociji tuge potvrđuje najsvetijim mjestima u islamskoj kulturi. Sveta mjesta ovdje su: kibla, prema kojoj se okreću muslimani kada obavljaju molitvu, te Merva, odnosno uzvišenje u Mekki čiji je obilazak sastavni dio hodočašća- hadža.

*Kunem se u Mervu, trn tuge za dragom za mene je radost
Sve i da mi ode glava, pogled neću s kible skrenuti
(Mugaylân-i **gam**-i dilber safâdur Merve hakkıçün
Başum gitse yüzüm döndürmezsem ben kible-gâhumdan)
(Usûlî, u: Şentürk 1999: 224)*

Religijski kontekst opisivanja i prihvatanja tuge često je izražen i kroz aluzije koje svoj izvor imaju u Sakralnom Tekstu - Kur'anu. Upotreba takvih aluzija može ukazivati na to da je doživljaj života kao patnje koncept karakterističan za islamsko, odnosno osmansko društvo.

*O ljepoto Jusufova, ti si vladarica zemlje ljepote
Koliko će još naše srce poput Jakubovog trpjeti tugu i bol?
O ti izvijenih obrva, iako je moje tijelo od sjene tanje
Umrlo je a da nije uspjelo ući u tvoje srce
(Mîsr-i hüsnün pâdişâhisun sen ey Yusûf-cemal
Nice bir çeksün dil-i Ya'kûbumuz **hüzn** ü melâl
Girmedin gönlüne gitdi ey hilâl ebrû senün
Gerçi cism-i nâtüvânûm **gamdan** ilmişdur hayâl)
(Âgehî, u: Şentürk 1999: 386)*

U navedenim stihovima nalaze se i dvije aluzije: JUSUF, sin poslanika JAKUBA i simbol ljepote, i JAKUB, Božiji poslanik, Jusufov otac. Aluzija *Jakubov plač* odnosi se na plač za sinom zbog čega je Jakub oslijepio: "Njegov plač postao je simbol tugujućeg oca i često kao simbol korišten u poeziji." (Nametak 2007: 255) Inače, *telmih* (aluzija) jeste stilska figura u klasičnoj stilistici koja podrazumijeva referiranje na općepoznati događaj ili poznatu ličnost iz prošlosti, vjerovanje ili izreku (Dilčin 1995: 461), odnosno „figura misli, govor koji temu obrađuje posredno, upućujući na podudarnu (arhetipsku) situaciju, događaj, osobu ili tekst. Figura kojom pošiljatelj povezuje trenutak iskazivanja i sam iskaz s drugim epohama, iskazima i kulturnim kodovima.” (Bagić 2012: 24)

6. ZAKLJUČAK

Iako je klasična osmanska poezija bila zasnovana na poetici istovjetnosti, pjesnik je svoju kreativnost pokazivao kroz sposobnost da kombinira već poznate elemente na nov, do tada neupotrijebljen način. U ovom su radu analizirani stihovi koji kroz originalne pjesničke slike, utemeljene na ustaljenim temama, simbolima, aluzijama i motivima, opisuju pjesnikovu tugu koja je najčešće zastupljena emocija, i to upravo zbog ljubavi koja je, prema pravilu, uvijek nesretna i neuvraćena. U toj se poeziji, vremenski i prostorno udaljenoj od Zapada, mogu utvrditi iste primarne konceptualne metafore koje leže u pozadini. U analiziranim stihovima zastupljene su metafore poput: TUGA JE SUPSTANCA U SPREMNIKU, TUGA JE PROTIVNIK, TUGA JE DOLJE, TUGA JE BOLEST, TUGA JE PRIRODNA SILA, TUGA JE FIZIČKA SILA, TUGA JE LUDILO.

U toj poeziji srce se najčešće spominje kao organ, spremnik emocija, ali i razumijevanja (što je zastupljeno u Kur'anu). Specifični aspekti koji proizlaze iz konceptualne metafore srca kao spremnika poput: srce je konstruirano od određenog materijala, ono ima određenu poziciju u tijelu, može mijenjati mjesto i veličinu, i ono je objekt kojim drugi mogu manipulirati, zastupljeni su i u klasičnoj osmanskoj poeziji.

Razlike koje su se ukazale tokom analize nalaze se prvenstveno u konceptualnoj metafori koja se odnosi na život i ljubav. Naime, iako i na Zapadu, kao i klasičnoj osmanskoj poeziji, nalazimo metaforu: ŽIVOT JE PATNJA, odnosno: LJUBAV JE PATNJA, ta je patnja za pripadnike turske kulture i danas nešto pozitivno, čak poželjno, jer sufijска tradicija Anadolije još uvijek ima ključnu ulogu kao društveno-

kulturna baza za ciljnu domenu: ŽIVOT. Razlika se ogleda i u još jednoj metafori koja važi za tursku kulturu: ŽIVOT JE STRPLJENJE, gdje se pokazuje da bi, umjesto metafore: AKCIJA JE GORE, koja preovladava na Zapadu, ovdje prije važila metafora: PASIVNOST JE GORE.

Uočene sličnosti i razlike još jednom pokazuju kako se ista iskustva mogu različito, ili, pak, slično/isto konceptualizirati. Naime, naša saznanja, iako su posredovana iskustvom kao proizvodom naših tijela (koja predstavljaju univerzalnu konstantu, na svim prostorima i u svim vremenima), istovremeno su posredovana i kulturom i fizičkim okruženjem te iskustvom koje je produkt naše interakcije s drugim ljudima.

LITERATURA

1. Aksan Yeşim, Mustafa Aksan (2012), “Armed with patience, suffering an emotion. The conceptualization of life, morality and emotion in Turkish”, u: Fiona Mac Arthur, Jose Luis Oncins-Martinez, Manuel Sanchez-Garcia, Ana Maria Piguer-Piriz ur., *Metaphor in Use. Context, culture and communication*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, Philadelhia, 285-308.
2. Andrews, Walter (2003), *Şiirin Sesi, Toplumun Şarkısı*, İletişim Yayıncıları, İstanbul
3. Bagić, Krešimir (2012), *Rječnik stilskih figura*, Školska knjiga, Zagreb
4. Bilge Say, Deniz Zeyrek, Kemal Oflazer, Umut Özge (2002), „Development of a Corpus and a Treebank for Presentday Written Turkish”, *Proceedings of the Eleventh International Conference of Turkish Linguistics*
5. Dilçin, Cem (1995), *Türk Şiir Bilgisi*, Türk Dil Kurumu, Ankara
6. Duraković, Esad (2007), *Orijentologija- univerzum sakralnoga teksta*, Tugra, Sarajevo
7. Gürğendereli, Müberra (2002), *Hasan Ziyâ’î Hayati-Eserleri-Sanatı ve Divanı*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayıncıları, Ankara
8. Kövecses, Zoltan (2000), *Metaphor and Emotion. Language, Culture and Body in Human Feeling*, Cambridge University Press, Cambridge
9. Kurnaz, Cemal (1999), “Âh'a Dair”, *Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler*, u: M. Kalpaklı. ur., Yapı Kredi Yayıncıları, İstanbul
10. Lakoff, George, Mark Johnson (2003), *Metaphors We Live By*, The University of Chicago Press, London

11. May, Simon (2011), *Love - A History*, Yale University Press, New Haven and London
12. Nametak, Fehim (2007), *Pojmovnik divanske i tesavvufske književnosti*, Orientalni institut, Sarajevo
13. Özçalışkan, Şeyda (2003), “Metaphorical Motion in Crosslinguistic Perspective: A Comparison of English and Turkish”, *Metaphor and Symbol*, 18 (3), 189-228.
14. Özçalışkan, Şeyda (2003), “In a caravanserai with two doors I am walking day and night: Metaphors of death and life in Turkish”, *Cognitive Linguistic*, 14-4, 281-320.
15. Reedy, M. William (2012), *The Making of Romantic Love. Longing and sexuality in Europe, South Asia and Japan 900-1200 CE*, The University of Chicago Press, Chicago and London
16. Ritchie, L. David (2012), *Metaphor*, Cambridge University Press, Cambridge
17. Sharifian, Farzad, ReneDirven, NinYu, Susanne Niemeier (2008), *Culture, Body and Language*, Mouton de Gruyter, Berlin, New York
18. Schimmel, Annemarie (1975), *Mystical Dimensions of Islam*, University of North Carolina Press, Chapel Hill
19. Şentürk, Ahmet Atillâ (1999), *Osmanski Şiir Antolojisi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul

CONCEPT OF THE SORROW IN THE CLASSIC OTTOMAN POETRY

Summary

Lyric poetry, dominated by the emotion of sorrow, is the essence of the Classical Ottoman poetry. Out of all emotion-indicating words the sorrow is the one that appears the most, and the concept of sorrow is inevitable topic for the analyses of the Classic Ottoman poetry where it is always expressed through extended (poetical) metaphors. Innovative from the language perspective, these metaphors unveil the poet's extraordinary insight and outstanding rhetorical skills that enable him to juggle predefined vocabulary in unorthodox way, as well as to wittily make use of the existing system of motives and symbols. The poet's virtuosity was depicted by his ability to create a new, unseen, image from well known and many times seen elements. In light of the aforementioned, this paper looks at innovating usage of the word *gam* (sorrow) and other expressions that incorporate it in themselves. Hence, the paper elaborate to which extent these expressions stem out of conceptual metaphors, whether there is an addition of new elements or specific knowledge in the existing mapping, and whether it is a result of merging several metaphors in new structures.

Key words: concept of the sorrow, Classic Ottoman poetry, conceptual metaphor

Adresa autora

Authors' address

Alena Ćatović

Sabina Bakšić

Filozofski fakultet u Sarajevu

alenacatovic@yahoo.com

baksic@bih.net.ba

ČASOPIS
FI LOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

HISTORIOGRAFIJA

Uroš Dakić

ZADUŽBINE ČLANOVA PORODICE SOKOLOVIĆ U
OSMANSKOM CARSTVU SA POSEBNIM OSVRTOM NA
MEHMED-PAŠIN ODNOS PREMA SVOM POREKLU
I PRVOBITNOJ RELIGIJI / FOUNDATIONS OF THE SOKOLOVIC
FAMILY MEMBERS IN THE OTTOMAN EMPIRE - MEHMED
PASHA'S ATTITUDE TOWARDS THEIR ORIGIN AND
ORIGINAL RELIGION .....

131

Omer Hamzić

„ONI SU ODSPLITILI” – BLAJBURG 1945. I BOŠNJACI U
HISTORIOGRAFIJI I SJEĆANJIMA: PRIMJER GRAČANICE /
„THEY RETREATED” - BLYBURGH 1945 AND
BOSNIKS IN HISTORIOGRAPHY AND MEMORIES:
AN EXAMPLE OF GRACANICA .....

145

Semir Hadžimusić

ZNAČAJ IZUČAVANJA LOKALNE HISTORIJE ZA RAZVOJ
HISTORIOGRAFIJE - PRIMJER ISTRAŽIVANJA PROŠLOSTI
OPĆINE LUKAVAC / THE IMPORTANCE OF STUDYING LOCAL
HISTORY FOR THE DEVELOPMENT OF HISTORIOGRAPHY -
RESEARCHING THE PAST OF LUKAVAC .....

167

UDK 930.1:929 Sokolović M.
69:929 Sokolović M.
Pregledni rad
Review paper

Uroš Dakić

ZADUŽBINE ČLANOVA PORODICE SOKOLOVIĆ U OSMANSKOM CARSTVU, SA POSEBNIM OSVRTOM NA MEHMED-PAŠIN ODNOS PREMA SVOM POREKLU I PRVOČITNOJ RELIGIJI

Rad se bavi značajem Mehmed-paše Sokolovića i pripadnika njegove porodice posmatranim kroz viziju koju su oni delili i sprovodili svojim građevinskim poduhvatima. Cilj ovog rada je da ovu viziju predstavi lišenu svih romantičarskih tragova koji su i dalje prisutni u delima osmanističke istoriografije na jezicima i prostoru bivše Jugoslavije i pri tom istakne značaj Mehmed-paše Sokolovića pre svega kao jednog velikog omanskog državnika. Navodne tvrdnje da je Mehmed-paša oživeo Pećku patrijaršiju, ili da je izgradio most na Drini usled svoje privrženosti kraju i narodu iz kojih je potekao, nemaju utemeljenje u istorijskim činjenicama. Sa druge strane je očigledno da su članovi uže i šire porodice Sokolović obeležili ove krajeve Bosne i Srbije, pa i Hrvatske i Mađarske, različitim tipovima javnih građevina, što je dobro poznato u istoriografiji pisanoj na jezicima ovih država. Međutim, posmatranjem kulturnih i političkih delovanja članova ovog klana, uočava se da su one bile manifestacije jedne vizije čiji je kreator bio veliki vezir. Vizija Mehmed-paše je bilo jedno svetsko carstvo, multikonfesionalno ali sa islamom kao krunom, povezano mostovima i kanalima kojima prolaze vernici, trgovci, misije, ekspedicije i vojska, i koji će služiti uspostavljanju meke moći Osmanlija u čitavom islamskom svetu. Najveći projekti Mehmed-paše nisu izvođeni na Balkanu, već su to bili kanali Volga-Don, kanal kod Sueca i ekspedicija na Daleki Istok sa ciljem širenja meke moći i samo su političke i geopolitičke okolnosti mogle da ih zaustave ili preusmere.

Ključne reči: Mehmed-paša Sokolović, klan, Sokolovići, graditeljske aktivnosti, Osmansko carstvo, vizija

U 16. veku, naročito u njegovoј drugoj polovini, svet postaje scena različitih politika koje su ga počele povezivati u jednu globalnu celinu. U Evropi, Aziji, Africi i Amerikama u ovom periodu možemo primetiti kretanja koja su međusobno uslovljena i koja u sebe uvlače regionalne i lokalne aktere. Ovakva globalna politika svog pokretača ima u prekookeanskim ekspedicijama, razvoju trgovine, migracijama, kolonizaciji, verskim misijama, tehnološkom napretku... U istoj meri u kojoj možemo ustanoviti ove elemente kao osnovu globalizacije politike, takođe možemo krenuti obrnutim putem argumentacije - moćne politike su, finansirajući raznovrsne projekte, izvršile presudan uticaj na globalizaciju. Bilo kako bilo, svet u 16. veku postaje povezaniji, pri čemu, ujedno, dolazi i do ukrupnjavanja polarizacije. Regionalna polarizacija polako ustupa mesto traženju saveznika i resursa moći po čitavom globu. U takvom ambijentu, svaka svetska i regionalna sila se trudila, manje ili više uspešno, da prilagodi svoj mehanizam opstojavanja u novonastalom vremenu. Da li je, i kako je, globalna politika uticala na promenu političkog idioma Osmanskog carstva i, ako jeste, ko su bili nosioci ovih promena?

U Osmanskom carstvu su postojali pojedinci među nosiocima vlasti koji su bili svesni važnosti hvatanja koraka sa savremenim političkim, geo-političkim, društvenim, tehnološkim i kulturnim trendovima. Međutim, u drugoj polovini 16. veka oni nisu imali dovoljno moći da odnesu pobedu nad konzervativnim i tradicionalnim krugovima. Stoga je Osmansko carstvo ostalo lišeno slobodarskih i progresivnih duhova, nastavivši da inertno drema u iluziji svoje svetske imperijalne nadmoći.

Ličnost koja je bila predvodnik progresivne struje u drugoj polovini 16. veka bio je veliki vezir Mehmed-paša Sokolović (1505-1579). Radnje koje je ovaj veliki vezir preduzimao tokom svog dugog vezirovanja za vladavine trojice sultana (1566-1579) zarad očuvanja Osmanskog carstva i njegovog izvođenja na put svetske sile u novim okolnostima, jasno predstavljaju njegovu viziju o tome kakvu bi ulogu Osmansko carstvo trebalo da ima u ranom novom dobu. Ubistvo Mehmed-paše Sokolovića 1579. godine predstavlja pobedu konzervativnih sila koje su se, zarad svojih interesa, grčevito borile da Osmansko carstvo sačuva tradicionalni sistem, koji ga je, zapravo, kočio. Upravo su ovakvi pojedinci najglasnije lamentovali za „starom slavom” i sistemom vladavine sultana Sulejmana Zakonodavca (1520-1566), a odjek ovakvog narativa prožima i hronike Ibrahima Pečevije i Mustafe Alija. Ovom su se mišljenju priklanjali i neki moderni istoričari koji su u samim naslovima svojih istoriografija preciznim godinama ograničavali „zlatno doba” Osmanske imperije. (Inaldžik 2003) Međutim, novi svetski poredak je zahtevaо nove mehanizme upravljanja državom i

„vrhunac” na kome se Carstvo nalazilo u Sulejmanovo doba se nije mogao permanentno održavati istim načinom unutrašnje uprave i spoljne politike oličene u skupim i neizvesnim ratovima i širenju već ionako ogromnih i teško kontrolisanih granica Carstva. Na neopravdanost naziva „zlatno doba” i žal za navodnim uređenim sistemom oličenim u ovom konstruktu istoričari su već ukazali. (Kafadar 1993) Iako je Sulejman Zakanodovac imao univerzalnu viziju Osmanskog carstva, ona je bila ograničena vremenom u kome je ovaj sultan vladao. Ta se vizija nije mogla sprovoditi istim instrumentima tokom vladavine Murata III (1574-1595), kada je svet postao globalniji. Upravo je veliki vezir Mehmed-paša Sokolović dobro shvatio novonastali globalni ambijent i način na koji mu se treba prilagoditi. U tome, zapravo, i leži sva veličina ovog velikog vezira poreklom iz Bosne.

Istoriografije koje pripadaju prostoru bivše jugoslovenske državne zajednice često previđaju značaj Mehmed-paše Sokolovića kao, pre svega, *velikog osmanskog državnika* koji je negovao viziju Osmanskog carstva kao svetske i za to vreme moderne sile i padaju u zamku romantičarskog i nacionalističkog manirizma. U tome im pomažu brojni tragovi materijalne i duhovne kulture koje su članovi porodice Sokolović ostavili na ovom prostoru - od čuvenog mosta na reci Drini do obnove Pećke patrijaršije. Međutim, vizija Mehmed-paše Sokolovića je kategorično isključivala favorizovanje bilo kakve etničke ili verske skupine (osim ako se nije radilo o islamu kao vladajućoj religiji). Ovaj rad će pokušati da demistifikuje delo i lik Mehmed-paše Sokolovića kao privrženika Bosni ili hrišćanskoj pravoslavnoj veri.

Iako je Mehmed-paša Sokolović jedna od ključnih ličnosti osmanske istorije, u literaturi mu je posvećena iznenađujuće mala pažnja, sve do skora.¹ Rođen u selu Sokolovići, pokraj mesta Rudo u istočnoj Bosni, on je kao dete devširme (tur. *devşirme*) odveden najpre u Jedrene, a zatim u Istanbul, gde je školovan na sultanovom dvoru i gde se uzdigao do najvećih visina do kojih je mogao da dopre onaj koji ne pripada vladajućoj porodici - do položaja velikog vezira. Mehmed-paša Sokolović je bio u prilici da postavlja (ili utiče na postavljanje) članova svoje porodice na visoke položaje, kao što su upravnici sandžaka – sandžakbegovi, i upravnici beglerbegluka - beglerbegovi. Sve ove osobe su bile štićenici Mehmed-paše Sokolovića, i na jedan ili drugi način su podržavali autoritet velikog vezira.

¹ Do sada su o njemu napisane samo dve monografije, obe činjenično prilično bogate ali metodološki prevaziđene: Радован Самарџић, *Мехмед Соколовић* (Beograd: Zavod za udžbenike, 1971) i Ahmet Refik Altınay, Sokollu (Istanbul: Tarih Vakfi Yayımları, 2001). Nedavna istoriografija je osvetlila određene aspekte njegovog pokroviteljstva u domenu arhitekture (Gülru Necipoğlu, *The Age of Sinan*, Princeton: Princeton University Press, 2005: 331-368), ilustrovanih rukopisa (Emine Fetvacı, „The Production of the *Şehnâme-i Selîm Hân*”, *Muqarnas* 26 (2009): 236-315) i pomorskih istraživanja u strateške svrhe (Giancarlo Casale, *The Ottoman Age of Exploration* (Oxford: Oxford University Press, 2010)).

U drugoj polovini 16. veka, dvor velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića je postao važan centar moći van sultanskog dvora. Delom zbog svojih zasluga, delom zbog nezainteresovanosti Selima II (1566-1574) za državne poslove, ovaj veliki vezir je uspeo da sebi obezbedi značajan stepen nezavisnosti u vođenju državne politike. Ugledni hroničar iz 16. veka, Mustafa Ali, piše da je Sokolović dominirao vladom deleći različite položaje svojim srodnicima i štićenicima. (Fleischer 1986: 56) Mehmed-paša Sokolović je, zapravo, koristeći svoj visok položaj sprovodio neku vrstu svoje vlastite devširme, što znači da je dovodio srodnike iz Bosne, nadgledao njihovo obrazovanje na sultanskom dvoru i, nakon obuke za državnu službu, postavljao ih na visoke državne pozicije. Najprominentniji članovi familije Sokolović zauzimali su položaje sandžakbegova i beglerbegova - najvažnije položaje vojno-administrativne službe. Ovi položaji su srodnicima Mehmed-paše Sokolovića obezbedili visoke prihode, čime im se, zauzvrat, pružila prilika da imaju velike saraje i, shodno tome, veliki uticaj i političku moć.² Uz subvencije koje su nekad prevažilazile hiljadu akči godišnje, beglerbegovi su bili među najbogatijim ljudima Carstva (Kunt 1983: 27), a samim tim i najmoćnjim.

Međutim, značaj Mehmed-paše Sokolovića za osmansku istoriju u celini, a naročito za osmansku političku scenu 60-ih i 70-ih godina 16. veka, ne može se objasniti samo činjenicom da je on oformio jednu široku porodičnu mrežu čiji su članovi bili raspoređeni širom Carstva, da je oženio osmansku princezu, ili da je upravljao državom usled nezainteresovanosti Selima II za državne poslove. Svi ovi činioци se moraju uzeti u obzir zajedno sa političkom ulogom Mehmed-paše Sokolovića i njegove porodice, pokroviteljstvom u arhitekturi i umetnosti te pomorskim ekspedicijama koje reflektuju posebnu političku viziju o ulozi Osmanskog carstva u svetu i mesto Sokolovića u tom carstvu. Ova politička vizija je bila panislamska i globalna, i širila se daleko van granica Carstva. Nije slučajnost da su najveći projekti Mehmed-paše Sokolovića i njegove porodice bili izgradnja kanala i mostova, džamija i humanitarnih objekata. U ovom radu će se posebno obratiti pažnja na građevinsko pokroviteljstvo članova porodice Sokolović, i to samo na važnije poduhvate ove vrste.

Ako pogledamo geografsko područje pokriveno građevinama koje su podigli članovi porodice Sokolović, videćemo da se radi o jednom širokom potezu koji dijagonalno obeležava Osmansko carstvo, od Budima do svetih gradova islama, Meke i Medine. Najveća i najlepša dela su, uglavnom, u Istanbulu i izgrađena su naredbom

² O vrstama dvorova, njihovom uticaju i političkoj moći, videti: Metin Kunt, „Royal and Other Households”, u: *The Ottoman World*, pr. Christine Woodhead (New York: Routledge, 2012), 103-115.

i novcem najvećeg Sokolovića - Mehmed-paše. Međutim, građevine Sokolovića na teritorijama Srbije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Hrvatske su indikativne kada se radi o njihovom poreklu, mestima njihovog nameštenja, njihovoј politici i viziji Osmanskog carstva u Evropi i svetu. Koja je bila svrha graditeljskih projekata osmanskih uglednika?

Uobičajena praksa osmanskih uglednika, pa i imućnijih trgovaca, bila je da, u skladu sa svojim položajem i mogućnostima, grade objekte različite veličine i namene: od molitvenih do trgovačkih. Podizanje objekata različitih namena je prožimalo osmansko društvo, od sultana na vrhu pa čak do predstavnika trgovačkog sloja, i pratilo je obrazac kojeg je uobličio sam osmanski sultan. Ovaj obrazac je strogo utvrđen za vreme vladavine Sulejmana Zakonodavca, koji je sebe smatrao velikim graditeljem - drugim Solonom. (Necipoğlu 1992: 195) Dakle, ko god da je bio graditelj, on (ili ona) je bio prinuđen da sledi utvrđeni obrazac koji je odražavao njegov društveni status i poziciju u osmanskoj hijerarhiji. Sa rastućim značajem religijske ortodoksije i religijske svesti u Osmanskom carstvu u drugoj polovini 16. veka, podizanje džamija i drugih sakralnih objekata je postalo znak raspoznavanja vladajuće elite više nego ikada ranije. Veliki veziri ovog perioda su obeležili čak i najudaljenije provincije Carstva džamijama i mesdžidima. Ove akcije su preduzimali kao rezultat svoje pobožnosti i radi kreiranja imidža moćnih i pravednih državnika. Važnost politike građevinskog pokroviteljstva koju su vodile dinastija i elite odražava se u činjenici da je sultanski dvor imao zasebnu kancelariju za arhitekte. Oni bi često pratili vladara prilikom vojnih pohoda, sa zadatkom da grade mostove za vojsku, opravljaju oštećene utvrde i ovekovečuju osmanske pobeđe pretvaranjem crkava u džamije, ili podizanjem novih džamija u sultanovo ime u novoosvojenim područjima. Najangažovaniji predstavnik ove kancelarije je Mimar Sinan, koji je, kao i veliki vezir Sokolović, služio pod tri sultana - Sulejmanom Zakonodavcem, Selimom II i Muratom III, od 1539. do 1588.

Bogatstvo velikih vezira sultana Sulejmana i njihovih supruga, sultanskih princeza, omogućilo im je da naruče izgradnju monumentalnih džamija. Naročito poznati kao ktitori bili su parovi Rustem-paša i kći Sulejmana, Mihrimah, te Mehmed-paša i kći Selima II, Ismihan. Njihova građevinska zaostavština se vidi iz njihovih vakufnama (lista nekretnina). Prema određenim istoričarima u ovom polju, Mehmed-paša Sokolović je bio najprefineniji građevinski ktitor svog vremena. (Necipoglu 2005: 331-368) Većina Mehmed-pašinih zadužbina je nastala dok je on bio na vrhuncu moći, tj. tokom vladavine Selima II.

Mehmed-paša Sokolović je za sobom ostavio objekte od Sigetvara u Mađarskoj do svetih gradova islama u regiji Hidžaza (danas u Saudijskoj Arabiji). Njegova vakufnama nam govori da je izgradio četiri palate, sedam džamija, sedam mesdžida, dve medrese, jednu školu Kurana, osam mekteba, pet karavansaraja, tri tekije, tri konačišta, bolnicu u Mekki, brojne česme i fontane, popločani put u Luleburgazu i najmanje pet mostova. (Necipoglu 2005: 331-368) Veliki deo je raspoređen na Balkanu, i to na teritorijama današnje Srbije i Bosne i Hercegovine. Kao i pri izradi ilustrovanih rukopisa, Mehmed-paša je i u građevinarstvu angažovao najuglednijeg - Mimara Sinana, koji je realizovao većinu Sokolovićevih poduhvata. Za ovakve poduhvate je Mehmed-paša morao biti jako bogat, kao što je i bio slučaj sa velikim vezirima Sulejmmana Zakonodavca. Prema nepouzdanim izvorima, bogatstvo Mehmed-paše je procenjeno na 18.000.000 dukata. (Andrejević 1970: 439) U više navrata Stefan Gerlach pominje kako je bogatstvo osmanskih velikih vezira prevazilazilo bogatstvo bilo kog evropskog kralja, a velika je verovatnoća da se Gerlach u ovo uverio kroz primer Mehmed-paše Sokolovića budući da je u Istanbulu boravio upravo u vreme službe ovog velikog vezira. Pored naknada za svoju službu i prihoda ubiranih sa svojih imanja rasutih po čitavom carstvu, veliki veziri su primali ogromne poklone u novcu od stranih država, naročito kada su u toku bili određeni pregovori, a neki su bili poznati i po primanju mita, kao što je, na primer, Rustem-paša Opuković. Sa današnje tačke je logički teško uvideti razliku između poklona i mita, ali je formalna razlika dakako postojala, jer pomenuti pokloni nisu smatrani nečim nelegalnim i prolazili su kroz registre. Ibrahim Pečevija je ostavio popis Rustem-pašine imovine nakon smrti ovog velikog vezira, i taj nam popis može poslužiti kao ilustracija imovnog stanja osmanskih velikih vezira u doba Sulejmmana Zakonodavca: 8.000 kaligrafski pisanih mushafa, 130 draguljima ukrašenih ukoričenih mushafa, 5.000 raznih knjiga, 170 muških robova, 1.160 grla kamila, 80.000 tulbenta, 5.000 u gotovom novcu, 1.100 zlatnih kapa - uskufa, 5.000 svilom izvezenih ogrtača, 290 čebadi, 2.000 komada oklopa i štitova, 476 srebrnih sedala, 500 zlatom ukrašenih sedala, 130 parova srebrnih uzengija, 860 zlatom intarziranih korica mačeva, 1.500 zlatom intarziranih kaciga, 100 zlatnih topuza, 30 vrednih dragulja, 476 ručnih pokrivača, približno 1.000 tovara novca od sirovog i livenog zlata, 1.000 čifluka u Anadoliji i Rumeliji; sve u ukupnoj vrednosti od 11.300.000 dukata. (Pečevija 2000: 36)

Mesta na kojima su nikle Mehmed-pašine građevine u Istanbulu otkrivaju mnogo u pogledu položaja i statusa ovog velikog vezira među osmanskom elitom. Njegova prva džamija je sagrađena u blizini palate Kadırga, koja je sa svog položaja gledala

na luku Kadırgalimanı i jedna je od najprefinjenijih Sinanovih džamija.³ Druga palata Mehmed-paše i njegove supruge Ismihan se nalazila na prostoru vizantijskog hipodroma, tj. osmanskog Atmeydana, koji je postao izrazito važan javni prostor u periodu vladavine sultana Sulejmana.⁴ Ovo je bila druga vezirska palata sagrađena na hipodromu - prva je svojevremeno pripadala Sulejmanovom „miljeniku”, velikom veziru Ibrahim-paši. Medresu sa grobnicama za svoje sinove je Mehmed-paša izgradio u neposrednoj blizini nekropole Ajuba Alija el-Ansarija, jednog od ashaba proroka Muhameda, čiji je grob pod zidinama Istanbula navodno otkriven u toku opsade vizantijske prestonice 1453. godine.⁵ Grobna mesta na ovoj lokaciji svakako da jasno govore o reputaciji i statusu bračnog para Sokolović. I sam Mehmed-paša je sahranjen na istom mestu, u turbetu u okviru svog kompleksa, pored groba Ebu's-Suud-efendije (umro 1574.), proslavljenog šejhul-islama, kome je sam paša bio prijatelj i savremenik.

Džamije Mehmed-paše Sokolovića su takođe vredne pažnje. Prvu džamiju je sagradio pored svog dvora na Kadırgi. Ova džamija je, u smislu dimenzija, sagrađena u stilu koji je negde između sultanskog i vezirskog, ukazujući tako na Mehmed-pašinu povezanost sa carskim dvorom kroz suprugu. Svoju drugu džamiju je Mehmed-paša sagradio na Azap-kapiji. Ona je smeštena na samoj obali Zlatnog roga, van zidina Galate i gleda na Rustem-pašinu džamiju. Džamija je bila lako uočljiva sa strane grada, kao produžetak Kasim-pašinog arsenala. Mehmed-paša ju je sagradio pred kraj svog života da bi, po nekim, podsećala narod Istanbula na njegove zasluge prilikom obnavljanja osmanske flote 1572. i 1574. godine, nakon bitke kod Lepanta. (Necipoglu 2005: 362)

Mehmed-paša Sokolović je svoje veze sa Bosnom učvršćivao ne samo preko članova svoje porodice već i kroz gradnju džamija, mesdžida, mostova, karavansaraja. Međutim, bilo kakve spekulacije o njegovoj navodnoj privrženosti svom poreklu i svojoj prvobitnoj religiji nesuvisele su i ne smeju biti predmetom jednog istorijskog rada, utemeljenog na naučnim principima. U prilog demitolologizaciji ove privrženosti, potrebno je obrazložiti neke od Mehmed-pašinih postupaka koji su

³ Detalje o Kadırga palati pogledati u: Tülay Artan, „The Kadırga Palace: An Architectural Reconstruction”, *Muqarnas* 10 (1993), 201-211.

⁴ O Atmeydanu, njegovoj važnosti i ceremonijama održavanim na njemu, pogledati: Derin Terzioğlu, „The Imperial Circumcision Festival of 1582: An Interpretation”, *Muqarnas* 12 (1995), 84-100; Nutku Özdemir, „Festivities at Atmeydani”, u: *Hippodrom/Atmeydani - A Stage for Istanbul's History* [dvojezično izdanje], ur. B. Pitarakis (Istanbul: Pera Müzesi Yayıncılık, 2010), 71-94.

⁵ O nekropoli Ajuba Alija el-Ansarija i njenom značaju, pogledati: Kaya Şahin, „Constantinople and the End Time: The Ottoman Conquest as a Portent of the Last Hour”, *Journal of Early Modern History*, 14 (2010), 317-354.

poslužili kao osnova ovakvim i sličnim neutemeljenim stavovima. Uzmimo slučaj Pećke patrijaršije. U vreme obnavljanja Pećke patrijaršije, Mehmed-paša Sokolović je bio treći vezir. Pre obnavljanja Patrijaršije, on je komandovao napadima na Temišvar 1551. i 1552. godine i učestvovao u utvrđivanju osmanske vlasti severno od Dunava i Save. U ovim oblastima se nalazilo mnogobrojno srpsko stanovništvo, koje je tu migriralo u prethodnom veku i u prethodnim decenijama, nakon direktnog uključivanja Budima u osmanske domene. Irelevatno je da li je Mehmed-paša Sokolović ili neka druga struktura osmanske vlasti prepoznala momenat kada treba obnoviti Pećku patrijaršiju. U svakom slučaju, taj momenat je izabran na najbolji mogući način, zajedno sa nosiocem vojnih kampanja severno od Save i Dunava, koji je govorio jezikom doseljenika raspoređenih po habzburškim utvrđenjima. Mehmed-paša se tom stanovništvu obraćao pismima pisanim cirilicom, u nameri da ih privuče u osmanske redove.⁶ Trebalo je još samo obnoviti crkvu kao stožer tog naroda i potpuno ga pridobiti za osmansku stvar. Pisani dokazi o učešću Mehmed-paše u obnovi srpske crkve do sada nisu pronađeni, tako da nije poznata osnova na kojoj se zasnivaju romantičarske tvrdnje o njemu kao obnovitelju srpske crkve. Imenovanje Mehmed-pašinog rođaka ili brata, Makarija, za patrijarha obnovljene srpske crkve je neosnovano pripisati brizi velikog vezira za ovu instituciju. Pre bi se moglo tvrditi da je Mehmed-paša služio kao medijator između osmanske centralne administracije i srpske crkve kao jedinog preostalog oblika državnosti srpskog življa, koje je predstavljalo značajan konstituent Osmanskog carstva.

Osmanska vlast je za vreme vladavine Selima II odlučila da konfiskuje sva crkvena i manastirska imanja te da ih nakon toga proda. Pri tome je istim tim crkvama i manastirima ostavila pravo prvenstva pri otkupu. Zbog velikog finansijskog pritiska, mnoge crkve su napuštene i dovedene u ruinirano stanje.⁷ Ako se već izvode pretpostavke bez pisanih dokaza, interesantno je zašto domaća istoriografija u ovom potezu osmanske administracije ne vidi umešanost Mehmed-paše Sokolovića. Za takvu jednu pretpostavku ima čak i više osnova. Mehmed-paša je tokom vladavine Selima II bio stožer Osmanskog carstva, virtualni sultan (osm. *padişah-i manevî*), kako ga je odredio hroničar Mustafa Ali. (Fleischer 1986: 53) Pri tom je notorna i sultanova neposvećenost državnim poslovima. Za vreme vladavine Selima II javila

⁶ O ratovanju Mehmeda Sokolovića u Banatu i opsadi Temišvara, pogledati: Бранислав Ђурђев, „Прва година ратовања Мехмеда Соколовића у Банату и прва опсада Темишвара”, *Glasnik istoriskog društva u Novom Sadu* 7. (1934), 64-69.

⁷ O konfiskaciji i prodaji manastira i crkava u drugoj polovini XVI veka, pogledati: Александар Фотић, „Конфискација и продаја манастира (цркава) у доба Селима II (проблем црквених вакуфа)”, *Balcanica* XXVII (1996), 45-77.

se potreba da se konsoliduju finansijske prilike u Carstvu, jer je doba ekonomskog prosperiteta počelo postepeno da bledi uprkos osvojenju novih teritorija. U pozadini ove strategije se nije nalazila verska tolerancija ili netolerancija u modernom smislu ovih termina. Svrha ove strategije je bila praktične, finansijske prirode i postoje mogućnost da je Mehmed-paša bio njen, ili jedan od njenih, protagonista. Poznato je da je ovaj veliki vezir 1571. godine crkvu sv. Anastasije Farmakolitrije u Istanbulu, jedinog čuvara pravoslavlja u vreme arijanske prevlasti, preobratio u džamiju. Mimar Sinan je ovom pravoslavnom svetilištu, koje je u Sokolovićevo vreme bilo u ruševinama, dao novi sjaj. (Samardžić 1971: 520) Putopisac i plemić iz Vićence, Mark-Antonio Pigafeta, 1568. godine, prilikom povratka iz Istanbula u Beč, po drugi put se zadržao u Beogradu i tu zabeležio sledeće: „Zbog toga što hoće da podigne bezistan, karavansaraj i druge građevine, Mehmed-paša je, u ovome gradu, naredio da se poruše tri crkve raških hrišćana i jevrejske sinagoge. On te bogomolje nije razrušio toliko radi svoje gradnje koliko da se u njima ne bi vršili obredi. To su mi pričale, plačući, neke sirote žene, koje su mi se požalile i na neke druge turske zulume.” (Samardžić 1971: 233-234; Andrejević 1970: 432-433)

Jedno od građevinskih obeležja porodice Sokolović bili su mostovi. Svaki član porodice Sokolović koji je zauzimao neki administrativni položaj izgradio je barem jedan most, uključujući i jednu ženu. Čuveni most na reci Drini je projektovao Mimar Sinan. Blizina mosta Sokolovićevom rodnom mestu navodi istoričare da spekulisu o snažnom sentimentu velikog vezira prema rodnom kraju. Međutim, ako se posmatra sa strateške tačke gledišta, ovaj most je u tom razdoblju bio upravo od strateškog značaja: predstavljao je sponu između provincije i centra. Bosanski sandžak je bio prema zapadu najisturenija pogranična provincija. Slaba povezanost ovog sandžaka sa centrom i susednim sandžacima i pašalucima predstavljala je prepreku u kontroli i odbrani ove važne osmanske provincije. Pored ovog mosta, Mehmed-paša je izgradio još najmanje četiri mosta: Vezirov most, most na reci Trebišnjici, pogrešno nazvan Arslanagića most, most na Žepi, i jedan most u Sarajevu nazvan Kozja čuprija. (Čelić/Mujezinović 1998: 178) Vezirov most je spajao puteve između Bosanskog i Skadarskog sandžaka te omogućavao da se lakše suzbijaju arbanaške pobune i obuzdavaju nemirna crnogorska plemena. Sokolović se nikad nije vratio u svoju rodnu Bosnu u kojoj je pokrenuo ove građevinske projekte, ali je zato u Bosanski sandžak na upravu postavljao najsposobnije iz svog roda.

U slučaju najvećeg ktitora ove porodice, vidimo da su njegovi najmonumentalniji spomenici bili, a neki još uvek jesu, u carskoj prestonici. Ovim monumentalnim spomenicima se može dodati i most na Drini, koji je zbog svog izuzetnog značaja

morao biti takav. Ostali članovi porodice Sokolović su gradili uglavnom na mestima gde su bili postavljeni na upravničke položaje, a ti položaji su uglavnom bili u Bosni. Kada bi u Bosni izučili zanat upravljanja sandžakom, bivali bi slati na još odgovornije položaje, kao npr. položaj budimskog beglerbega. Ova utabana putanja se može pratiti kroz primer karijera dvojice nećaka velikog vezira, Mustafa-paše i Ferhad-paše.

Mustafa-paša je ostavio materijalne tragove širom Bosne i Mađarske. Godine 1558., on je od sultana dobio mulknamu, kojom mu je dodeljeno parče zemlje pod nazivom Rudo u Bosni. Tu je počeo da gradi grad Rudo, dižući redom: džamiju, mekteb, veliki han, most na Limu, kupatila, vodenicu i mnogobrojne dućane. (Gazić 1985: 105-110) Pored mosta na Limu, Mustafa-paša je napravio i jedan most u Goraždu. (Čelić/Mujezinović 1998: 25) Dok je bio budimski beglerbeg, Mustafa-paša je potrošio čitavo bogatstvo na džamije, mesdžide, karavansaraje, hamame i dr. u Budimu, Pešti, Stolnom Beogradu, Ostrogonu, Novigradu, Sečenjiju, Hatvanu, Segedu, Šimontornji, Kopanjiju, Osijeku, Fileku, Sremu, Vacu, Feldvaru, Tolni, Szigetvaru, Mohaču, Vukovaru i Tovarniku.⁸ Mustafa-paša je kao budimski beglerbeg raspolagao većim bogatstvom i uticajem, pa je stoga bio posvećeniji graditeljskim aktivnostima.

Ferhad-paša je zaslužan za razvoj Banjaluke u važan administrativni centar Bosne, dok je tamo bio sandžakbeg i beglerbeg. Izgradio je čuvenu džamiju Ferhadiju, utvrđenje, most i mnoge druge javne objekte u ovom gradu (Bejtić 1953: 91-119; Čelić/Mujezinović 1998: 163-164), koji je postao sedište Bosanskog pašaluka zbog važnog strateškog položaja, tj. zbog blizine Austriji i „ostacima ostataka” nekadašnje Kraljevine Hrvatske. Sinan Boljanić, zet Mehmed-pašin, napravio je dva mosta: jedan u Priboju preko Lima i drugi preko Janjine. (Čelić/Mujezinović 1998: 25) Čak je i jednan ženski član porodice Sokolović ostao upamćen po svom mostu u Banjaluci - Šemsu, sestru Mehmed-paše Sokolovića. (Čelić/Mujezinović 1998: 165-166)

Mehmed-paša Sokolović je, nesumnjivo, bio posvećen osmanskoj ideji, bez favorizovanja bilo koje verske i etničke skupine unutar granica Carstva, pri tom poštujući i ispovedajući islam kao posvećeni vernik. Ogranak porodice Sokolović koji je primio islam je imao viziju koju su delili svi njeni članovi. Očigledni su napori

⁸ Gyula Káldy-Nagy, „Budin Beylerbeyi Mustafa Paşa (1566-1578)”, *Bulletin* 54. (1990), 661-663; Gyöző Gyerő, „Balkan Influences on the Mosque Architecture in Hungary” u *Archeology of the Ottoman Period in Hungary. Papers of the conference held at the Hungarian National Museum*, ur. Ibolya Gerelyes, Gyöngyi Kovács (Budimpešta, Mađarski nacionalni muzej, 2003), 184; Adrienn Papp, „Archeological Research at the Rudas and Rák baths” u *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon; Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary*, ur. Elek Benko, Gyöngyi Kovács (Budimpešta: Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézet, 2010), 207-220.

Mehmed-paše Sokolovića da stvori jednu imperiju s neposrednom ili mekom moći nad celom svetskom muslimanskom populacijom i nad trgovačkim putevima, poštujući pri tom religijske denominacije Osmanskog carstva. Ova meka moć je trebalo da bude uspostavljena kroz dobro organizovanu komunikacionu mrežu sa različitim zajednicama, kako unutar tako i izvan Carstva. Sokolovićevo viziju se pri tome nije ograničila samo na versko-političke akcije već je uključivala i jedan drugi idiom: kanali i mostovi su bili prioritetni projekti Mehmed-paše Sokolovića i članova njegove porodice.⁹

Za kraj je značajno ostaviti reči *velikog osmanskog državnika*, velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića, o svom položaju i službi, koje je, navodno, izdiktirao u pero svom sekretaru Feridun-begu u pero. One su ilustrativne u pogledu slike koju je veliki vezir želeo da o sebi ostavi posle sebe: „Prvo, u svemu se mora postupati tako da se udovolji želji Svevišnjega; drugo, svi poslovi velikog vezira moraju potpuno odgovarati propisima Šerijata; treće, on mora delovati u smislu pokornosti i odanosti njegovom veličanstvu božijem halifi (sultanu); i četvrto, on je dužan voditi računa o narodnim običajima. Ako se veliki vezir ogreši makar o jedan od ova četiri svoja oslonca, izgledaće bedno i otrcano kao lešina koju je duša napustila.” (Samardžić 1971: 517-518)

⁹ Panislamska vizija Mehmed-paše Sokolovića se ogleda u sledećem: Zbog učestalih žalbi muslimanskih hodočasnika iz Samarkanda, Buhare i Havarezma na Safavide u Iranu i Ivana IV u Rusiji, koji su ometali njihov put u svete gradove Meku i Medinu, Mehmed-paša je odlučio da pokrene projekt prokopavanja kanala između Dona i Volge 1569. godine. (Pečevija 2000: 383-384; Casale 2010: 135-137) Uvidevši da bi se hodočašće i cirkulacija robe i vojske još lakše obavljali kada bi postojao pomorski put od Istanbula do svetih gradova islama, Sokolović je razvio i projekt prokopavanja još jednog kanala u Suecu. (Casale 2010: 135-137) Usled tehničkih problema i borbe među klanovima, nijedan od ova dva velika projekta nije realizovan.

LITERATURA

1. Андрејевић, Андреј (1970), “Удео Мехмед-паше Соколовића у подизању Београда”, *Zbornik Filozofskog fakulteta* 11, no. 1, 431-442.
2. Alajbegović Pečevija, Ibrahim, *Historija 1520-1576*, Fehim Nametak, ur. (2000), El-Kalem, Sarajevo
3. Altinay, Ahmet Refik (2001), *Sokollu*, Tarih Vakfi Yayınları, İstanbul
4. Artan, Tülay (1993), “The Kadırga Palace: An Architectural Reconstruction”, *Muqarnas* 10, 201-211.
5. Beđić, Alija (1953), “Banja Luka pod turskom vladavinom: arhitektura i teritorijalni razvitak grada u XVI i XVII vijeku”, *Naše starine* 1, 91-119.
6. Kafadar, Cemal (1993), “The Myth of the Golden Age: Ottoman Historical Consciousness in the post-Süleymanic Era”, u: Halil İnalcık i Cemal Kafadar, ur., *Süleymân the Second and His Time*, ISIS Press, İstanbul
7. Casale, Giancarlo (1998), *The Ottoman Age of Exploration*, Oxford University Press, Oxford
8. Čelić, Džemal, Mujezinović, Mehmed (1998), *Stari mostovi u BiH*, Sarajevo Publishing, Sarajevo
9. Ђурђев, Бранислав (1934), “Прва година ратовања Мехмеда Соколовића у Банату и прва опсада Темишвара”, *Glasnik istoriskog društva u Novom Sadu* 7, 64-69.
10. Fetvacı, Emine (2009), “The Production of the *Şehnâme-i Selîm Hân*”, *Muqarnas* 26, 236-315.
11. Fleischer, H. Cornell (1986), *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli (1541-1600)*, Princeton University Press, Princeton
12. Фотић, Александар (1996), „Конфискација и продаја манастира (цркава) у доба Селима II (проблем црквених вакуфа)”, *Balcanica* XXVII
13. Gazić, Lejla, ur. (1985), *Vakufname iz Bosne i Hercegovine*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo
14. Gyerő, Gyözö (2003), “Balkan Influences on the Mosque Architecture in Hungary”, u: Ibolya Gerelyes, Gyöngyi Kovács, ur.: *Archeology of the Ottoman Period in Hungary*, Papers of the conference held at the Hungarian National Museum, Hungarian National Museum, Budapest, 181-184.
15. Inaldžik, Halil (2003), *Osmansko carstvo: Klasično doba 1300-1600*, Utopija, Beograd

16. Káldy-Nagy, Gyula (1990), “Budin Beylerbeyi Mustafa Paşa (1566-1578)”, *Bulletin* 54, 649-663.
17. Kunt, I. Metin (1983), *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650*, Columbia University Press, New York
18. Kunt, I. Metin (2012), “Royal and Other Households”, u: Christine Woodhead, ur., *The Ottoman World*, Routledge, New York, 103-115.
19. Necipoğlu, Gülrü (1990), “A Kânûn for the State, A Canon for the Arts: Conceptualizing a Classical Synthesis of Ottoman Art and Architecture”, u: Gilles Veinstein, ur., *Soliman le magnifique et son temps*, Actes du Colloque de Paris. 7-10 mars, Galeries Nationales du Grand Palais, Paris, 1992, 195–216.
20. Necipoğlu, Gülrü (2005), *The Age of Sinan*, Princeton University Press, Princeton
21. Özdemir, Nutku (2010), “Festivities at Atmeydani”, u: B. Pitarakis, ur., *Hippodrom/Atmeydani – A Stage for Istanbul's History* (dvojezično izdanje), Pera Muzesi Yayınları, İstanbul, 71-94.
22. Papp, Adrienn (2010), “Archeological research at the Rudas and Rác baths”, u: Elek Benko, Gyöngyi Kovács, ur., *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon; Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary*, Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézet, Budapest, 207-220.
23. Самарџић, Радован (1971), *Мехмед Соколовић*, Zavod za udžbenike, Beograd
24. Şahin, Kaya (2010), “Constantinople and the End Time: The Ottoman Conquest as a Portent of the Last Hour”, *Journal of Early Modern History* 14, 317-354.
25. Terzioglu, Derin (1995), “The Imperial Circumcision Festival of 1582: An Interpretation”, *Muqarnas* 12, 84-100.

FOUNDATIONS OF THE SOKOLOVIC FAMILY MEMBERS IN THE OTTOMAN EMPIRE - MEHMED PASHA'S ATTITUDE TOWARDS THEIR ORIGIN AND ORIGINAL RELIGION

Summary

The article deals with the significance of Sokollu Mehmed Pasha and his family members observed through the vision they shared and implemented by means of their building endeavors. The aim of this paper is to present this vision deprived of all romantic narratives which are still existent in the works of the Ottoman historiography written in Serbian and Bosnian languages and to portray Sokollu Mehmed Pasha primarily as an Ottoman statesman who was the bearer of this ambitious vision. Statements that Sokollu Mehmed Pasha restored the Patriarchate of Peć or that he commissioned the bridge over Drina river due to his alleged attachment to the region or people of his origin have no foundation in historical facts. On the other hand, it is manifest that both close and distant members of the Sokollu family marked the territories of Bosnia and Serbia, and even those of Croatia and Hungary, by constructing public buildings of various types which is well documented in historiographies of the respective countries. The vision of Mehmed Pasha was a multi-confessional world empire under the umbrella of Islam, an empire interconnected by channels and bridges utilized by pilgrims, merchants, missions, expeditions, and armies, and in the service of establishing the Ottoman soft power in the entire world of Islam. The most significant projects of Sokollu Mehmed Pasha were not conducted in the Balkans. Those were the Volga-Don and Suez channels and the expedition to the Far East and these projects could be interrupted only due to political and geopolitical circumstances.

Adresa autora

Authors' address

Uroš Dakić, Filološki fakultet u Beogradu

uros.dakic12@gmail.com

UDK 930.1(=163.4*3)"1945"
Pregledni rad
Review paper

Omer Hamzić

„ONI SU ODSTUPILI” – BLAJBURG 1945. I BOŠNJACI U HISTORIOGRAFIJI I SJEĆANJIMA: PRIMJER GRAČANICE

Pojam *blajburška tragedija* uglavnom se odnosi na snage NDH i civile zarobljene na Blajburgu i Sloveniji te njihova stradanja u povlačenju ispred snaga Jugoslavenske armije u završnici rata i neposrednom poraću. Iako u posljednje vrijeme zaokuplja pažnju historijske nauke (naročito u Hrvatskoj i Sloveniji), ova tema još uvijek izaziva razne kontroverze i sporenja na čitavom prostoru bivše Jugoslavije. Kao što je poznato, nove komunističke vlasti od početka nisu dozvoljavale da se o tome govori, jer su imale svoju viziju Drugog svjetskog rata. Zapravo su sve te žrtve, i katolici i muslimani i Srbi, Slovenci – od 1945. do 1990., bile zaboravljene. Ove teme otvaraju se tek nakon pada komunizma, raspada socijalističke Jugoslavije i nastanka novih država na tom prostoru. Između ostalog, otvara se proces revizije prošlosti, pa i pitanje žrtava komunističkog režima.

Polazeći od činjenice da je tema *Blajburga* u dobroj mjeri ostala izvan interesa historijske nauke u Bosni i Hercegovini, u ovom prilogu autor je, referirajući se na rezultate jednog lokalnog istraživanja, posebnu pažnju posvetio kulturi sjećanja i specifičnoj percepciji blajburške tragedije u narodnom pamćenju Bošnjaka gračaničkog kraja. Osvrnuo se i na tretman ove problematike u hrvatskoj historiografiji, na komemorativnim okupljanjima i u političkom narativu, posebno kada su u pitanju Bošnjaci, koji su stradali na Blajburgu kao Hrvati islamske vjeroispovijesti. To su oni koji su, prema narodnom pamćenju Bošnjaka, odstupili 1945. godine kao vojnici za njih još jedne propale države - kojoj su služili.

Podsjetivši na osjetljivost i različitu percepciju *Blajburga* u pojedinim slojevima bošnjačkog stanovništva, autor je ukazao na činjenicu da je blajburška tragedija do sada ostala izvan

interesiranja historijske nauke u Bosni i Hercegovini i ostavio otvorenim pitanje sadržaja komemoracija i odavanja počasti bošnjačkim žrtvama na Blajburškom polju.

Ključne riječi: Blajburg, Jugoslovenska armija, ustaše, partizani, komunistička Jugoslavija, Nezavisna država Hrvatska, Gračanica, žrtvoslov

UVODNE NAPOMENE

Pojam *Blajburg* (Bleiburg) odnosi se na događaje krajem Drugoga svjetskog rata, koji su se odigrali na jugoslavensko (slovensko)-austrijskoj granici, u maju 1945. Na tom prostoru Jugoslovenska armija je opkolila i zarobila vojne postrojbe Trećega rajha i Nezavisne države Hrvatske koje su se povlačile na liniji: Celje – Slovenj Gradec – Dravograd – Blajburg. U samom mjestu Blajburg u Austriji, 15. maja 1945. pripadnici različitih oružanih formacija s područja Nezavisne države Hrvatske (NDH) i izbjegli civili pokušali su se predati snagama zapadnih saveznika. Međutim, bili su izručeni Jugoslovenskoj armiji i komunističkim vlastima, koji su ih kao zarobljenike, zajedno sa ostalim, odatle odvodili na masovne egzekucije širom Slovenije, ili u tzv. marševima smrti sprovodili do zarobljeničkih i radnih logora, kroz Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu i Srbiju, ponekad sve do Hercegovine, Dalmacije, Kosova i Makedonije, uz mučenja, zlostavljanja, te pojedinačna i masovna ubistva.

Blajburškim zločinom je izvršeno teško kršenje zakona i običaja ratovanja, kao i međunarodnih pravnih propisa koji su tada važili. Premda je uključivao elemente poput osvete, te klasne i nacionalne mržnje, to nije bio skup nepovezanih incidenata i osvetničkih ekscesa, nego planiran i sistematski izveden zločin koji je predstavljao jedan dio represalija i likvidacija političkih i ideoloških protivnika od strane novouspostavljenog komunističkog režima. Tačan broj žrtava tog zločina vjerovatno se neće nikada ustanoviti.¹ Brojni su dokumenti iz neposrednog poratnog perioda, sa raznih nivoa vlasti, u kojima se jasno naglašava da ne treba popisivati one žrtve koje

¹ Najrealnijom se, po ocjeni većeg broja istraživača, smatra procjena da je u blajburškoj tragediji stradalokoko 80.000 ljudi, najvećim dijelom Hrvata, ali isto tako i Bošnjaka, Nijemaca, Slovenaca, Srba, Crnogoraca, itd. (Gajger 2010: 670) Na prostoru Republike Slovenije, do 2009. godine, otkrivena je ukupno 581 masovna grobniča, a više stotina njih je locirano i na području Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srbije. Mali broj njih je za sada istražen. Kao jedan od karakterističnih primjera može se navesti tenkovski rov u šumi Tezno pokraj Maribora, sa tijelima od blizu 15.000 žrtava, te napušteni rudarski rov u Hudoj Jami kod Laškog, sa oko 400 mumificiranih leševa, sakrivenih iza više pregrada od betona, cigle i zemlje. Mnogi od njih su, prema forenzičkim izvještajima, bili živi u trenutku kada su zazidani, a među njima su pronađena i tijela invalida, kao i žena.

su pale u borbi protiv snaga Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije. (Gajger 2010: 694-695)

Uvidom u raspoloživu arhivsku građu, koja se odnosi na Sreski narodni odbor i Sresko povjerenstvo za unutrašnje poslove Gračanice, može se zaključiti da lokalni organi nove vlasti, u skladu sa uputstvima viših vlasti, nisu ni prikupljali niti evidentirali imena onih koji su se 1945. godine povukli ispred partizanske vojske.² Tako, naprimjer, Mjesni narodni odbor u Malešićima (kod Gračanice), na kraju svog dopisa sa spiskom poginulih u borbi protiv NOVJ i partizanskih odreda, od 1. 2. 1946., piše: „Ovom odboru nije poznato da li je još netko poginuo jer ima mnogo za koje se ne zna da li su živi ili mrtvi.”³ Državna i zemaljske komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača davale su uputstva sreskim nadleštвима i komisijama da se njihove naredbe o popisu žrtava ne odnose na ubijene od strane partizanske vojske.⁴

U monopoliziranoj kulturi sjećanja sistematski su se „brisala i potiskivala” sjećanja onih koji su pripadali takozvanoj drugoj, „krivoj” strani. „Narativ komunističke Jugoslavije o Drugom svjetskom ratu pojednostavljavao je složene okolnosti sukoba, dijeleći zaraćene strane na dobre partizane i na, njima dijametralno suprotne, uniformno zle okupatore i domaće kolaboracioniste (ustaše, četnike, slovenske belogardiste itd.). No, nedavna su istraživanja pokazala da granica između otpora i kolaboracionizma nije uvijek bila jasna, ljudi su mijenjali stranu koliko iz ideoloških toliko i iz oportunističkih razloga, a u svojim su se završnim operacijama oružane

² Zemaljska komisija za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Arhiv TK, Fond Sreski narodni odbor Gračanica br. 2509/45, 11. 12. 1945., Dopis: Zemaljska komisija za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača svim sreskim narodnim odborima i gradskim komisijama; ATK, F. Općina Gračanica, dok. br. 625/455 od 31. 12. 1945. God.

³ Arhiv TK, Fond Općina Gračanica, nesređena grada, Dopis Mjesnog narodnog odbora Malešići, br. 3 od 1. 2. 1946.

⁴ Nakon Drugoga svjetskog rata, u Jugoslaviji se namjerno preveličavao i zamagljivao broj, porijeklo i struktura žrtava, što je i pogodovalo da se bolje manipulira ljudskim gubicima. Poznato je da su za prostor čitave Jugoslavije obavljena tri popisa ljudskih gubitaka Drugoga svjetskog rata, 1944. do 1946./1947., 1950. i 1964. Ti popisi su se odnosili na one stradale i žrtve „koje su uzrokovale u prvom redu okupacijske snage i njihovi suradnici te nisu bili obuhvaćeni stradali i žrtve koji su u ratu izgubili život od Narodnooslobodilačke vojske i Partizanskih odreda Jugoslavije/Jugoslavenske armije ili snaga protuosovinske koalicije”. Rezultati spomenutih popisa nisu objavljeni zato što nisu iskazali službeni i očekivani broj stradalih i žrtava od 1.706.000, nego znatno manji. Posljedice toga bile su ekstremno umnožavanje ljudskih gubitaka Jugoslavije u Drugome svjetskom ratu, a posebno srpskih žrtava u NDH i žrtava logora Jasenovac. „Pitanje ljudskih gubitaka Jugoslavije, i Hrvatske, u Drugome svjetskom ratu postalo je već 1945. prvorazredno političko pitanje i ostalo takvo do danas. Naime, najveći broj rasprava o ljudskim gubicima Hrvatske, i Jugoslavije, tijekom Drugoga svjetskog rata i porača nije znanstveno utemeljen i ima prepoznatljivu ideoško-promidžbenu podlogu. Posebno je mnogobrojna literatura o logoru Jasenovac i slučaju Bleiburg, koja često spominje različite neutemeljene i, štoviše, izmišljene brojke, što je dovelo do stvaranja 'jasenovačkog mita' s jedne i 'bleiburškog mita' s druge strane.” (Gajger 2010: 694-695).

snage pod kontrolom KPJ osvetile svim svojim neprijateljima masovnim likvidacijama i izvanzakonskim razračunavanjem... ” (Pavlaković 2009: 173 -174)

Od dolaska na vlast, pa do svoje propasti, komunistički režim je strogo zabranjivao propitivanje događaja iz 1945. ili spominjanje žrtava *blajburške tragedije*. Cilj je bio da se stradalnici trajno brišu iz sjećanja, kao da nisu nikada ni postojali. Zbog tog višedecenijskog i sistematskog negiranja i prikrivanja, *blajburška tragedija* je ostavila duboku traumu u kolektivnoj svijesti većine naroda s prostora bivše države, pa i u Bosni i Hercegovini. To je znatno otežavalo, a i danas otežava, njegovu objektivnu historiografsku prosudbu. U nedostatku takvog pristupa, svjedoci smo raznih podjela i kontroverzi, pretjerivanja i mitiziranja, kako o karakteru, uzrocima i motivima, tako i o razmjerama tragedije, identitetu, broju i strukturi žrtava, njihovoј regionalnoj, vojničkoj, ali i etničkoj pripadnosti itd.

U ovom radu pokušali smo ukazati samo na neke od tih pojava, referirajući se na konkretne rezultate istraživanja ratnih stradanja bošnjačkog stanovništva, koja su prije nekoliko godina obavljena na prostoru sadašnje općine Gračanica. Uz pokazatelje o broju i identitetu žrtava, ovo istraživanje otkriva nam i neke specifičnosti narodnog pamćenja i izbjlijedjelog sjećanja na te tragične događaje u bošnjačkom narodu ovoga kraja, na što posebno želimo ukazati u ovom prilogu. To nam je dalo povoda da postavimo i pitanje sadržaja i forme komemoriranja i odavanja počasti bošnjačkim žrtvama *Blajburga* i njegovanja kulture sjećanja na te žrtve u bošnjačkom narodu, stavljajući u fokus redovne komemoracije ispred spomenobilježja na Blajburškom polju, koje još uvijek izazivaju kontroverzne reakcije, ne samo u zemljama bivše Jugoslavije, već i u Austriji i još nekim evropskim zemljama.

JEDAN POGLED NA DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA I KOMEMORIRANJA BLAJBURŠKE TRAGEDIJE

Velika i kompleksna tema o teškim ratnim zločinima pobjedničke vojske i komunističkog režima, krajem Drugog svjetskog rata i u neposrednom poraću, pod općim i simboličnim nazivom *Blajburg*, počela se istraživati tek od devedesetih godina prošlog stoljeća, uglavnom u Sloveniji i Hrvatskoj. Objavljen je značajan broj naučnih radova, studija, rasprava i članaka, koji rasvjetljavaju određene aspekte tih tragičnih događaja. Postoji i obimna memoarska literatura, a zahvaljujući Hrvatskom institutu za povijest, priređena su i objavljena i tri sveska zbornika dokumenata, u prvom redu onih jugoslavenske/komunističke provenijencije (uz napomenu da se ti

dokumenti ne odnose isključivo na Bleiburg nego općenito na komunističku represiju u razdoblju 1944-1946. godina.⁵ Kao i u drugim postkomunističkim društвима, događaji iz Drugog svjetskog rata su i u Hrvatskoj još uvijek predmet protivrječnih ocjena, kako u javnosti tako i prilikom historijskog prosuđivanja. Dok se na jednoj strani jasno ukazuje na zločinački karakter vlasti NDH i ustaškog režima, na drugoj se iznose argumenti i činjenice u vezi s *Blajburgom* i stradanjima pripadnika poraženih vojski, koji se uglavnom karakteriziraju kao nevine žrtve.⁶

U Bosni i Hercegovini, međutim, o tome se još uvijek jako malo piše i govori, o bošnjačkim žrtvama na Blajburgu gotovo nikako. Tako se stječe utisak da je *blajburška tragedija* u kolektivnoj svijesti i narodnom pamćenju Bošnjaka već izbrisana i da nije u fokusu historijske nauke. Prisjetimo se samo nekoliko relevantnih historijskih sinteza novijeg datuma, u kojima to pitanje nije ni spomenuto, takoreći ni u naznakama: *Historija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do Drugog svjetskog rata*, grupe autora, iz 1994. godine, *Historija Bošnjaka*, Mustafe Imamovića, iz 2000. godine, *Historija Bosne i Hercegovine*, Mehmedalije Bojića, iz 2006., *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, autora Rasima Hurema, iz 2016., te, napokon, knjigu *Historija BiH*, autora Noela Malkoma (1996. i kasnija izdanja), u kojoj je to pitanje samo malo dotaknuto, ali bez spominjanja Bošnjaka-muslimana. Ni u zbirci dokumenata Smaila Čekića, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu: Dokumenti* (Sarajevo, 1996), to pitanje nije tretirano.

U hrvatskoj historiografiji i publicistici, bošnjačke žrtve *Blajburga* rijetko se spominju izdvojeno, već se posmatraju u kontekstu stradanja ostalih pripadnika Hrvatskih oružanih snaga, u čijim su redovima, uostalom, Bošnjaci i služili te stradali kao Hrvati islamske vjeroispovijesti. Sa tog stanovišta gledano, teško je govoriti o nekom nehotičnom ili hotimičnom prešućivanju, ili, pak, svojatanju bošnjačkih žrtava.⁷ U službenim dokumentima NDH nije se pravila razlika između muslimana i

⁵ Vidi opširnije u: Martina Grahek Ravančić (2015), *Bleiburg i kržni put 1945*, Hrv. institut za povijest, Zagreb

⁶ Ovdje ćemo spomenuti samo dvije recentne knjige o Blajburgu s dijametralno suprotnim interpretacijama: Juraj Hrženjak, ur. (2007), *Bleiburg i Kržni put 1945*, Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, Zagreb; i: Josip Jurčević (2005), *Bleiburg: Jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima*, Dokumentacijsko informacijsko središte, Zagreb. Akademik Petar Strčić daje obuhvatan pregled literature o Blajburgu, uključujući knjige koje je objavila zajednica iseljenika (Petar Strčić, “Čemu danas nedoumice oko Bleiburga i Kržnog puta”, u: Hrženjak, *Bleiburg*, str. 9-30).

⁷ Vezano za to, karakteristična je reakcija predstavnika Islamske zajednice u Hrvatskoj Idriz-ef. Bešića na komemorativnom skupu u Blajburškom polju 14. 5. 2011. godine: „Pitam ovđe, zašto se muslimanske žrtve prešućuju, zašto se danas od muslimanskih žrtava Blajburga svi ograđuju. Jedni ih se odriču, drugi ih ne ističu. Oni koji danas pišu i koji su u posljednje vrijeme pisali o Blajburškoj tragediji nisu pomenuli ni jednog muslimana. U filmu ‘Četvorored’ također nije niko pomenut iako je, od ta četiri, jedan red bio muslimanski (...)”

katolika. Muslimani su se uvijek identificirali kao Hrvati. To samo po sebi zahtijeva dodatni napor i oprez kad se postavi pitanje o kojoj je populaciji u ovom slučaju, zapravo, riječ.

Općenito govoreći, više je razloga što se obilježavanje *Blajburga* danas smatra prvenstveno hrvatskom komemoracijom, pod snažnim utjecajem Katoličke crkve. U javnim istupanjima, kako vjerskih tako i političkih lidera, zavisno od političkog konteksta i prigode, Blajburg se imenuje kao hrvatsko spomen-mjesto koje simbolizira “najveću tragediju” hrvatskog naroda, neki smatraju da se na Blajburgu dogodio hotimičan genocid nad Hrvatima, za neke to je, opet, „hrvatska Golgota”, „hrvatski križni put” itd..⁸

Kada su u pitanju bošnjačke žrtve, treba reći da na tom spomeniku u Blajburškom polju, osim kršćanskih, ima i nekih islamskih simbola. U posljednjih nekoliko godina, na blajburškim komemoracijama i bogosluženjima redovno se pojavljuju i predstavnici Islamske zajednice u Hrvatskoj. Međutim, nije zapaženo prisustvo niti vjerskih niti političkih lidera iz reda Bošnjaka s prostora Bosne i Hercegovine. Opravdano ili neopravdano?

Opravdano je ako se time prešutno bojkotiraju vidljiva nastojanja određenog broja učesnika tih ceremonija da se preko komunističkih zločina, pod općim obilježjem *Blajburga*, izvrši rehabilitacija NDH i ustaštva, umanje razmjere zločina u Jasenovcu i relativizira krivica NDH i ustaštva.⁹ Nedolaženjem na komemoracije, međutim,

Oživljavajmo sjećanje na Blajburg tako što ćemo objektivno govoriti i pisati o Blajburškoj tragediji. Ne dozvolimo da blajburške žrtve padnu u zaborav i ostavljene i ostanu same!” („Blajburg naš svakidašnji”, govor Idriz-ef. Bešića na Blajburškom polju 14. 5. 2011., *Bošnjački glas*, br. 20, str 33-34 https://issuu.com/mirsad/docs/bg_smanjeno_ok_4_8_2011/34 (5. 6. 2016.)

⁸ Za ilustraciju takvog govora u obraćanjima nekih političkih predstavnika hrvatskog naroda, donosimo karakteristične dijelove obraćanja predstavnika hrvatskog naroda u BiH – predsjednika HDZ-a 1990., dr. Bože Ljubića, koji je, kako je objavljeno u medijima, na Središnjem komemorativnom skupu žrtvama blajburške tragedije i hrvatskog *Križnog puta*, održanom na Blajburškom polju 14. svibnja 2011. Godine, rekao i ovo: „Govoreći ovdje danas kao predstavnik Hrvata iz Bosne i Hercegovine, moram reći da Hrvatski narod u Bosni i Hercegovini ponovno proživljava još jedan *križni put*. Hrvate se pokušava izbaciti iz Ustava, oduzeti nam pravo na dom i domovinu, u zemlji Bosni i Hercegovini u kojoj su naši korijeni najdublji, koju smo oplemenjivali i branili više od tisućljeća. I gle paradoksa, ponovno ovaj politički etnocid nad Hrvatima u Bosni i Hercegovini predvodi politika koja se, za razliku od svojih europskih kolega, nikada nije odrekla ideoološkog i svakog drugog naslijeda egzekutora genocida iz '45. Nažalost, u tome što rade asistiraju im i kolaboriraju i neki koji nose hrvatsko ime. Srećom oni danas nisu niti izdaleka tako moćni kao njihovi prethodnici '45., a ni mi nismo bespomoćni kao što su to bili nenaoružani civilni i razoružani vojnici.” <http://www.hazud.ch/2011/05/bleiburg-i-hrvatski-krizni-put-1945/> (8. 6. 2017.)

⁹ Poznato je da su spomenik na Blajburškom polju podigli ustaški emigranti i godinama ritualno obnavljali sjećanje na svoju propalu državu i ideologiju. Na spomeniku piše: „U čast i slavu poginuloj hrvatskoj vojsci. Svibanj 1945.”. Podsjećanja radi, na prvoj komemoraciji poslije prvih višestračkih izbora 1990. godine, na Blajburgu se pojavio zapovjednik logara Jasenovac Dinko Šakić, „uz kompletne ustaški repertoar izjava i ikonografije”. Govorio je i bio pozdravljan u hrvatskim institucijama, rekavši, između ostalog: „Opet bih učinio

uskraćuje se odavanje počasti nevinim žrtvama *blajburške tragedije* iz bošnjačkog naroda, što samo po sebi, opet, nije opravdano. Ne ulazeći dublje u prosudbu ovakvih i sličnih dilema, činjenica je da njihovo postojanje nameće potrebu ozbiljnih istraživanja i identifikacije bošnjačkih žrtava *Blajburga*, uz jasno priznanje da je i među njima bilo i ustaških zločinaca. To podrazumijeva i potrebu iznalaženja prikladnijih formi obilježavanja i odavanja počasti, općenito, nevinim žrtvama Drugog svjetskog rata iz reda bošnjačkog naroda, uključujući, u simboličnom smislu, i žrtve *Blajburga* i žrtve Jasenovca¹⁰, bez bilo kakvih ideoloških, političkih ili pak nacionalnih opterećenja i predrasuda. Bosni i Bošnjacima nije potrebno da odavanjem počasti žrtvama jednog zločina (*Blajburg*) „peru” neki drugi zločin (*Jasenovac*), koji nije bio njihov. Upravo tu i počinje drugi, komplikiraniji, dio priče o sudbini Bošnjaka u Drugom svjetskom ratu, ali i o njihovom stvarnom položaju u Nezavisnoj državi Hrvatskoj, o antifašističkoj pobjedi i *blajburškoj tragediji*, o takozvanoj *pravoj i krivoj strani*.¹¹ Ne ulazeći dublje u tu problematiku (koja jednim dijelom izlazi iz okvira

isto.” Kasnije je, pod pritiskom iz svijeta, ipak suđen i osuđen kao ratni zločinac. „U istom stilu nastavljale su se manifestacije sljedećih desetak godina. Najviši HDZ-eovi čelnici, uz asistenciju klera, za blajburškom su govornicom prizivali sjećanje na Bleiburg kao temelj nove hrvatske države, nasuprot partizanskoj i komunističkoj Hrvatskoj koja je zločinačka. U tome je suština spora oko Bleiburga. Tamo se nije dogodio zločin, tamo se slavila NDH. Na eksploriranju blajburškog mita rasla je mlada hrvatska država, pravdujući se da je u ratu koji je uslijedio hrvatska nacionalna pomirba važnija od bilo čega.” (Preneseno s portala *Radio Slobodna Evropa*; <http://arhiva.nacional.hr/clanak/128570/bleiburg-bolje-ikad-neko-nikad> (9. 6. 2017.) Iako ovo nije usamljeno mišljenje, jer su se i ove, 2017., godine mogli čuti kako glasni zahtjevi nekih organizacija iz Austrije da se blajburška komemoracija zabrani kao manifestacija sa fašističkim obilježjima, ipak treba naglasiti da se, umjesto ovog (uvjetno, blajburškog), u Hrvatskoj danas razvija narativ domovinskog rata.

¹⁰ Vidi opširnije u: Nihad Halilbegović (2006), *Bošnjaci u Jasenovačkom logoru*, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo. (Svoj spisak pobijenih Bošnjaka u Jasenovcu autor je zaključio brojem 1.520, uz napomenu da to nije i konačan broj, jer istraživanja treba nastaviti.)

¹¹ Sudbina Bošnjaka u Drugom svjetskom ratu je multiperspektivna tema, koja iziskuje slojevitiji, objektivniji i ideologiziran pristup. Kao što je poznato, prevrat 1941., kao i onaj 1918., zatekao ih je nespremne i dezirnjene tirane. U vrijeme nastanka NDH, nisu imali jedinstveno političko rukovodstvo, niti bilo kakvu borbenu strukturu kao narodi u okruženju. Za nastanak te države, zato, nisu odgovorni, „niti pitani”. Manje je bitno koliko su se „pitali” i oni drugi, čije je narodno ime utkano u službeni naziv te države. Uprkos raznim proklamacijama, poput one o „cvijeću” hrvatskog naroda, Bošnjacima je u toj državnoj tvorevini, sve do njene propasti, bila namijenjena drugorazredna uloga, pa nisu ni mogli imati stvarnog upliva u bilo kojem važnijem segmentu njenog ustroja. Historijska je činjenica da Bošnjaci nikad nisu imali „svoje” ustaše (uspit rečeno, ni „svoje” četnike) ne zato što su bili bolji ili gori od onih drugih, već zato što nisu imali uvjete za to (svouj državu, dinastiju itd.). To ne znači da i među Bošnjacima nije bilo ustaških zločinaca, pa i u kolonama smrti na samom Blajburgu. Naprotiv, bilo ih je, i tu ne bi trebalo biti nikakvih nesporazuma. Od ovih nekoliko činjenica trebalo bi polaziti pri svakom pokušaju razumijevanja kompleksa pitanja pod radnim naslovom „Blajburg i Bošnjaci”. Manje je važno jesu li se osjećali kao Hrvati muslimanske vjere u nacionalnom smislu, ili samo kao slučajni pripadnici (podanici) te državne tvorevine. O položaju Bošnjaka u NDH vidi opširnije u: Ivo Goldstein (2013), „Bošnjaci između lojalnosti NDH i partizana”, *Bošnjačka pismohrana*, sv. 12, br. 36 – 37; Nada Kisić - Kolanović (2009), *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941. – 1945.*, Hrvatski institut za povijest i Školska knjiga, Zagreb; Safet Bandžović (2013), „Vrijeme i pamćenje: Muslimanske rezolucije 1941. godine”, *Bošnjačka pismohrana*, sv.

ove teme), poslužit ćemo se primjerom Gračanice, koji može biti dobra osnova u traženju odgovora na bar neka od spomenutih pitanja.

NEKA ISKUSTVA I REZULTATI TERENSKIH ISTRAŽIVANJA NA PODRUČJU GRAČANICE

Jedno od rijetkih istraživanja bošnjačkih žrtava tokom Drugog svjetskog rata u BiH obavljeno je u okvirima Redakcije Časopisa za kulturnu historiju „Gračanički glasnik”, u periodu od 2004. do 2007. godine. Zbog okolnosti i uvjeta pod kojima je izvedeno, moralo je biti ograničeno ne samo prostorno (svedeno na teritorij samo jedne općine). Nije bilo uvjeta da se istraže sve okolnosti pojedinačnih stradanja niti da se izvrše odgovarajuće komparacije sa rezultatima sličnih istraživanja u Hrvatskoj. Cilj je bio da se prikupe imena svih poginulih i nestalih Bošnjaka s toga područja tokom Drugog svjetskog rata, i da se objave u formi žrtvoslova. Prema prvobitnoj zamisli, trebalo je samo da potakne neka šira i obuhvatnija istraživanja.

Primarna metoda korištena u ovom istraživanju bila je metoda usmene historije, odnosno prikupljanje podataka od strane svjedoka, te rodbine i poznanika poginulih i ubijenih. U pripremnoj fazi, uže vodstvo istraživačkog projekta, sastavljeno od dva profesora historije i jednog geografa, dobrih poznavalaca lokalne prošlosti i terena, uradilo je Program istraživanja i okupilo širi istraživački tim anketara (volontera), koji su prethodno obučeni za prikupljanje takvih podataka. U međuvremenu, pri-premljen je spisak pouzdanih informatora (kazivača) za svako naselje i poseban anketni listić za unošenje podataka za svako poginulo i nestalo lice. Listić je oblikovan, iako ne u cijelosti, po uzoru na slične materijale Crvenog križa, a popunjivali su ga anketari na terenu (vidi prilog). Nakon obavljenih anketiranja i razgovora na terenu, pristupilo se sistematiziranju podataka i sastavljanju pojedinačnih spiskova po naseljima itd. Potom je izvršena njihova provjera i dopuna, metodom kompariranja pojedinih iskaza, kao i uvidom u druge dokumente, prvenstveno matične knjige i domovnice. Sekundarni izvor podataka predstavljali su različiti službeni dokumenti i popisi žrtava, od zvaničnog *Spiska žrtava rata 1941.-1945.* Saveznog zavoda za statistiku SFRJ (SZS), preko izvještaja i popisa mjesnih narodnih odbora, policijskih organa, evidencije SUBNOR-a, itd. Ipak, prednost se

12, br. 36 – 37; Adnan Jahić (2012), „Bošnjaci i Nezavisna država Hrvatska: Od nade i lojalnosti do gorčine i otpora”, *Vrijeme izazova: Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*, Bošnjačka nacionalna zajednica za grad Zagreb i Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo.

davala podacima prikupljenim od kazivača, posebno onih koji su bili očevici stradanja, jer se službeni dokumenti pokazuju vrlo često kao kontradiktorni i nevjerodostojni.

Kao pomoćni izvor, korištene su matične knjige i domovnice pojedinih naselja, te gruntovne i katastarske knjige. Pored toga, ostvaren je uvid i u određene arhivske fondove, prvenstveno u Arhivu TK, sačuvane spiskove žrtava na partizanskoj strani i u fondove Zemaljske komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (1945-1946.) u Arhivu BiH.

Prema do sada provjerenim, sređenim i objavljenim podacima iz ovog istraživanja, u toku Drugog svjetskog rata sa područja današnje općine Gračanica, osim gradskog područja Gračanice i Pribave, na raznim frontovima i u raznim vojskama (hrvatskim – ustaško-domobranskim, njemačkim i partizanskim), poginulo je ili nestalo 725 lica, od čega je njih 368, ili preko 50%, poginulo ili nestalo u posljednjim danima ili neposredno po završetku rata, u kolonama poražene vojske i okolnostima koje danas obilježavamo općim pojmom *Blajburg*. (Hamzić 2010c: 92-122) Ovom broju treba dodati još oko 100 lica bošnjačke nacionalnosti s gradskog područja Gračanice i Pribave za koja su podaci, u istom istraživanju, prikupljeni, ali još uvijek nisu sređeni i objavljeni.

Tokom istraživanja pokazalo se da više od 2/3 imena poginulih, do kojih smo došli putem intervjua i terenskih ispitivanja, nije bilo upisano ni u kakve zvanične knjige, popise žrtava i statistike. (Hamzić 2010a: 5-10)

Zabilježena su pojedina naselja u kojima je svaka druga ili treća kuća, u završnici rata, ostala bez jedne muške glave (Doborovci, Lukavica, Malešići, Piskavica, Soko, Stjepan Polje, Vranovići itd). Stoga nije čudo što je 1945. godina u tim mjestima u narodnom sjećanju obilježena kao godina velike narodne nesreće i ljudske patnje „dugog trajanja”, o kojoj se nije smjelo javno govoriti. Za nju će i danas mnogi reći da je to godina „u kojoj su naši odstupili”. (Hamzić 2006: 101-111)

Interesantno je da su, tokom istraživanja, kazivači (informatori) različito reagirali na najavljenu temu razgovora i postavljena pitanja iz anketnog listića. Jedni su bili iznenađeni da se, nakon tolikog proteklog vremena, neko našao (sjetio) da istražuje tu zaboravljenu temu, drugi su se ustezali da daju podatke, tražeći da se njihovi iskazi ne objavljuju pod njihovim imenom dok su živi. Tako je postupio i jedan kazivač iz sela Piskavica, koji se, prvi put nakon 60 godina, odlučio da nekome saopći svoju priču „sa Blajburga”, ali samo uz uvjet da se njegovo ime nigdje i ni u kakvom kontekstu ne navodi – „jer oprez je oprez”.¹² Čitavog života on je u podsvijesti

¹² Izjava u dokumentaciji Redakcije Časopisa “Gračanički glasnik”

strahovao da će se režim s njime obračunati zato što je bio na *uprotnoj* strani. Mnogi su u tom strahu živjeli do svoje smrti i istinu o svom stradanju odnijeli u grob. Ta činjenica, sama po sebi, više opominje i otkriva više nego što nam nudi sama sadržina njihovih kazivanja, koja se, inače, moraju uzimati s rezervom. Na pitanje, ko je kriv za *blajburšku tragediju*, jedni su kratko odgovarali: „Zna se”, dok su drugi bez ustezanja imenovali pobjedničku (komunističku) stranu i njeno vodstvo kao glavnog krivca. Zanimljivo je da je među kazivačima sa takvim stavom bilo i dugogodišnjih članova KPJ (SKJ), koji su, bez obzira na sve torture komunističkog režima kroz koje su prošli, u političkom smislu, do kraja života ostali privrženi tom režimu. Jedan od takvih bio je i ugledni Gračanlijanac Abaz Gazibegović (rođen 1927.), koji je kao mladić na granici punoljetstva slučajno preživio, prošavši sva stradanja i patnje *Blajburga*. (Hamzić 2010d: 80-106)

Bez obzira na naprijed spomenuta ograničenja ovog istraživanja, odmah poslije prvih terenskih izvida, vidjelo se (1) da je broj žrtava i obim stradanja bošnjačkog stanovništva u Drugom svjetskom ratu s prostora sadašnje općine Gračanica bio, nažalost, mnogo veći nego što se, na osnovu dotadašnjih saznanja, moglo pretpostaviti, i (2) da je ovakvo jedno istraživanje na terenu višestruko zahtjevnije i složenije nego što se očekivalo.¹³

Objavljanjem vjerodostojnog spiska svih bošnjačkih žrtava Drugog svjetskog rata i neposrednog porača s područja sadašnje općine Gračanica (žrtvoslova), ipak je postignut prvi cilj istraživanja. Istraživanjem je potvrđeno da su, nažalost, bošnjačke žrtve Drugog svjetskog rata (pa i *Blajburga*) bile mnogo veće u odnosu na dotadašnja saznanja i zvanične statistike.¹⁴

¹³ Napomena autora: kao osnivač, glavni i odgovorni urednik Časopisa za kulturnu historiju „Gračanički glasnik”, koji je bio i nosilac projekta, nikakvu podršku ni od koga nisam očekivao – a niti tražio. Zato nisam očekivao ni smetnje ni pohvale, još manje optužbe. A one su ipak počele stizati čim se o tome počelo govoriti u lokalnoj sredini – da ovim istraživanjem izjednačavamo partizane, ustaše i četnike, „žrtve i zločince”. Optužbe i nerazumjevanja, pa čak i prijetnje sudovima, nažalost, stizale su i od nekih bližih potomaka žrtava, čija su se imena našla u objavljenom žrtvoslovu. Nisam tome pridavao poseban značaj, vjerujući da radimo human i dobar posao, u ime i za račun naučne istine i historijske pravde, a ne zbog „pranja” ustaških ili bilo čijih drugih zločina, bilo čije i bilo kakve politike. Budući da takve pojave mogu biti zanimljive za neka druga istraživanja, ovdje su navedene s ciljem da se pokaže koliko su ovakve teme kompleksne, pa čak i traumatične. Tu, po našem mišljenju, leži i dio odgovora na pitanje zašto do sada nisu ni tretirane u bosanskohercegovačkoj historiografiji.

¹⁴ Prema zvaničnim podacima iz Opštinske organizacije SUBNOR-a, sa područja tadašnje, teritorijalno mnogo šire, opštine Gračanica (u odnosu na današnju), u koju je prije 1995. godine bilo uključeno i 25% srpskog stanovništva, u jedinicama NOV i POJ bilo je oko 1.200, a poginulo 224 borca, od kojih 161 srpske, 63 bošnjačke nacionalnosti i 1 Jevrej. Oko 850 lica bilo je evidentirano pod stavkom „žrtve fašističkog terora”. (Tihić, Hamzić 1988: 292-308) To su bile mahom osobe srpske nacionalnosti sa ozrenskog područja tadašnje općine, zatim iz Lohinje, Lendića i Skipovca, te jednim dijelom iz Gračanice, koje su tokom rata pobile ustaške i njemačke snage, ili ih deportirale u koncentracione logore iz kojih se nikad nisu vratili. Mada ovi podaci nisu uporedivi

Drugi cilj istraživanja, nažalost, nije ostvaren. U naučnim krugovima, i uopće u javnosti, ostalo je bez nekog šireg odjeka, kao „usamljen slučaj Gračanice”... Takvo jedno lokalno istraživanje nije moglo potaknuti neka nova, teritorijalno obuhvatnija i naučno bolje i stručnije pripremljena, proučavanja ovog, među Bošnjacima još uvijek kontroverznog, pitanja. Zašto je to tako? Odgovor nije jednostavan i prevazilazi okvire ove teme.¹⁵

U NARODNOM NARATIVU, „ONI SU ODSTUPILI...”

U završnici Drugog svjetskog rata, pred snažnim naletom jedinica JA (pretežno srpskih, novomobiliziranih brigada i divizija, popunjene najvećim dijelom bivšim četnicima i srpskim kvislinzima), na odbrambenim položajima oko Gračanice nalazilo se i nekoliko stotina boraca sa prostora današnje općine Gračanica, raspoređenih u domobranske i ustaške jedinice u povlačenju i rasulu.¹⁶ Od 1. decembra 1944., nakon treće reorganizacije oružnih snaga NDH i objedinjavanja domobranskih i ustaških snaga, te jedinice su formacijski pripadale 3. gorskog zdrugu „Bosanski planinci”, koji je, zajedno sa 12. stajaćim djelatnim zdrugom, ušao u sastav 12. hrvatske divizije sa stožerom u Brčkom. Stožer 3. gorskog zdrugu nalazio se najprije u Brčkom, a potom u Gračanici. Nakon uzaludnog otpora, znatan dio

---

sa podacima iz Istraživanja bošnjačkih žrtava Drugog svjetskog rata sa tog područja, ipak se - poređenjem broja od 825 stradalih Bošnjaka (725 prema objavljenim i oko 100 prema neobjavljenim podacima), u koje su uključena i 63 poginula u jedinicama NOV i POJ, sa brojem od oko 850 žrtava fašističkog terora koje su u najvećem broju bile srpske i nešto jevrejske nacionalnosti - može zaključiti da su gubici bošnjačkog stanovništva u Drugom svjetskom ratu na ovom području bili izuzetno visoki.

¹⁵ Ove problematike autor se prvi puta dotakao učestvujući na Konferenciji *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine*, koja je, u organizaciji Instituta za istoriju Sarajevo, održana 12-14. 5. 2005. u Sarajevu. Nastupio je sa temom: „Oni su 1945. odstupili (kako 1945. doživljavaju oni čiji su preci te godine napustili Bosni i Hercegovinu – na primjeru Gračanice)”. Nakon predstavljanja teme, bio je odmah javno, bez službenog otvaranja diskusije, oštro kritiziran od jednog uglednog učesnika Konferencije, kako zbog pristupa tako i samog načina otvaranja ove teme. Ipak, taj je prilog u cjelini objavljen u Zborniku radova sa Konferencije.

¹⁶ Srbijanske partizanske brigade (7., 9. i 14.) iz sastava 45. divizije NOVJ, od početka 1945. godine, u završnim operacijama za oslobođenje zemlje, vodile su šestoke okršaje u donjem toku Spreče i Bosne sa ostacima Hrvatskih oružanih snaga (od 1. 12. 1944. objedinjene ustaške, domobranske i zelenokadrovske postrojbe), četničkim snagama na Ozrenu i Trebavi i ostacima njemačkih snaga koje su se povlačile dolinom Bosne, oslobođivši i Gračanicu od fašističkog režima, 7. 4. 1945. godine. Spomenute partizanske jedinice popunjene su ljudstvom iz razbijenih četničkih postrojbi iz okoline Niša i Zaječara, nakon prodora partizanskih jedinica u Srbiju, ususret sovjetskoj Crvenoj armiji, u jesen 1944. godine. Kada je potpisnik ovih redova iznio spomenuti, inače općepoznati historijski podatak, o mobilizaciji pripadnika razbijenih četničkih jedinica u te srbijanske partizanske jedinice, na javnoj tribini održanoj 7. 4. 2010., povodom Dana oslobođenja Gračanice, bio je optužen od nekolicine sudionika da javno promovira rehabilitaciju Draže Mihajlovića

pripadnika ovog zdruga, među njima i gračaničke IX bojne („Bosanski planinci”), poljuljanog morala i u rasulu povukao se sa odstupajućim snagama HOS-a prema Sloveniji, gdje su zarobljeni i najvećim dijelom pobijeni na masovnim gubilištima i marševima smrti, u maju i junu 1945. godine. Istu sudbinu doživjeli su i pripadnici nekadašnje XXV ustaške bojne (Gračaničke), preimenovane kao IV djelatna bojna, koji su se sa ostacima 12. stajaćeg djelatnog zdruga, pod zapovjedništvom ustaškog viteza Ibrahima Pjanića, povlačili preko Doboja, Dervente i Odžaka dalje na sjever, prema Blajburgu. (Šaković 2010: 67-68)

Napuštajući svoje položaje i svoj zavičaj, bježeći ispred snažnijeg protivnika (kojeg nisu smjeli čekati, niti mu se predati), bili su uvjereni da se samo privremeno povlače i da će se brzo vratiti svojim kućama. Sa tim ubjedjenjem i njihovi najbliži ukućani (roditelji, supruge i djeca) dočekali su novu vlast, očekujući brz povratak svojih vojnika, koji su „samo privremeno odstupili”. U gračaničkom kraju tako se govorilo (a i danas se govori) za sve one koji su se tada povlačili pred partizanskom vojskom. Prema spomenutom istraživanju, posljednji put su viđeni krajem aprila i početkom maja, u dugačkim kolonama poražene vojske, negdje na relaciji od Siska do Maribora i Zidanog Mosta – i, dalje, do Blajburga.

Kako je vrijeme prolazilo, pojam „odstupio” u narodu je postepeno mijenjao svoje značenje: od privremenog povlačenja pripadnika poražene vojske s položaja, odnosno iz rodnog kraja, do definitivnog nestanka i *odstupanja* čak i iz sjećanja. U toj svojoj transformaciji, postajao je sve složeniji i slojevitiji, tako da je u narodnom pamćenju pokrivao nekoliko značenja: od čisto vojničkog povlačenja, pa do političkog i psihološkog bježanja od istine o velikom porazu i nade u privremenost novonastalog stanja – dok se ne vrate oni koji su samo „odstupili”, a nisu poraženi i tamo negdje pobijeni. Svako od tih značenja odražava zgušnutu percepciju završnice Drugog svjetskog rata u bošnjačkom narodu na širem prostoru Gračanice, a vjerovatno i na prostoru Bosne i Hercegovine. Na pitanje o okolnostima i mjestu stradanja u završnici rata, oko 300, ili skoro 70%, odgovora u spomenutom istraživanju glasilo je: „odstupio 1945.”. „Oni su 1945. odstupili” i danas je rečenica puna gorčine i nade, prkosa i očaja... (Hamzić, 2006: 101 – 111)

Razumjeli smo da se taj izraz prвobitno upotrebljavao u pravom svom značenju – vojničkom. Iako u rasulu, predstavnici razbijene vojske i gotovo uništenog režima propagirali su samo kratkotrajno, u vojničkom smislu, taktičko odstupanje s teritorije prema zapadu, te da će se vojska brzo vratiti svojim kućama. U strahu od „nadolazeće sile” u danima sloma, psihički je bilo lakše podnijeti sve to kao vojničko *odstupanje*, nego realnost poraza i neizvjesnost promjene.

U drugom sloju tog iskaza prepoznaće se pokušaj ublažavanja, pa i lakšeg podnošenja represije novog režima prema bližoj rodbini ili ukućanima „odbjeglih neprijatelja”. U danima uspostavljanja nove vlasti i obračuna sa ostacima starog režima – kako na političko-propagandnom planu tako i sa oružanim grupama poražene vojske po okolnim šumama (zaostalim ustaško-četničkim bandama, kako se govorilo) – prvi su na udaru bili oni koji su imali nekog bližnjeg u bjekstvu, odnosno *odstupaju*. Takve kuće redom su označavane kao ustaške, a sva odrasla čeljad u njima manje-više obilježena kao „neprijateljski elementi”. U strahu od represije i progona, niko nije smio ni spomenuti te, kako se govorilo, odbjegle „neprijatelje naroda” - ni roditelji, ni braća, ni supruge.... Za svoje nestale ukućane, na pitanje istražitelja ili predstavnika vlasti, gdje su im sinovi ili rođaci, mogli su samo odgovoriti da su *odstupili*. U nekom dubljem sloju svijesti, u nastojanju da izbjegnu dalja sumnjičenja i maltretiranja, kao da su ih željeli tom, na prvi pogled jednostavnom, riječju dodatno zaštititi, da im se ništa strašno ne bi dogodilo u tuđini, u ropstvu. Za one koji su ih čekali, ta je riječ prikrivala svu njihovu muku i patnju i primala se kao „mehlem na ranu”. U narodnom pamćenju ostali su neki prošli ratovi, nakon kojih su se zarobljenici vraćali svojim kućama čak i iz daleke Rusije... Očekivali su tako povratak „svog ropstva” (zarobljenika) i iz ovoga rata.

Kako je vrijeme odmicalo, nade u njihov povratak bilo je sve manje, a sumnje u *najgore* sve više. Nije se znalo jesu li živi, jesu li u logorima, u zatvorima, na prinudnom radu – ili su pobijeni, zauvijek nestali i već mrtvi. Za one koji su ih čekali, ipak, oni su samo *odstupili*. Ta je riječ ostavljala makar tračak kakve-takve nade da će se jednog dana iznenada pojavit na vratima. Sa tim ubjeđenjem lakše su podnosili užasnu neizvjesnost čekanja. O onima koji su odstupili pronosile su se fantastične i nerealne priče koje su samo podgrijavale nadu u njihov povratak, iako se o tome nije moglo javno govoriti.¹⁷

Dakle, sintagma: „Oni su odstupili...”, u kontekstu u kojem je ovdje data, ima drugačije značenje od bukvalnog značenja u našem jeziku - odstupanje vojne jedinice ispred nadmoćnijeg protivnika. Kasnije će taj izraz u narodu, postepeno, pomjerati

¹⁷ Materijalno i psihičko stanje „čekača”, nažalost, nije zanimalo nikoga, aktuelnu vlast najmanje. Osim roditelja, to stanje neizvjesnosti uzaludne nade i čekanja najteže su podnosile samohrane majke ostale sa malom djecom, ili mlade nevjeste. Prve su najčešće bile vezane za djecu, druge su dugo okljevale sa udajom i tihu patile... Sve je bilo prigušeno i zapretano u uskom porodičnom krugu, među bližnjima. Niko se na znanstvenoj osnovi time nije posebno bavio. Čak, to nije mogao biti ni motiv za neki literarni predložak, psihološki roman, dramu ili film. Referirajući se na simboliku i pomjereno značenje riječi „*odstupio*”, autor nije imao nikakve izvore, već je ova zapožanja iznio samo na osnovu vlastitog zapamćenja iz svoje bliže porodice, komšiluka, prisjećajući se mnogih priča koje je mogao čuti kao dijete na tihim ženskim sijelima, odlazeći sa majkom u posjete tim nesretnim porodicama.

svoje značenje. Oni koji su uzalud čekali da se njihovi najmiliji vrate iz rata, u početku, dakle, nisu smjeli, a kasnije ih je bilo stid da priznaju kako su „u rodu” imali odbjegle pripadnike jedne omražene i poražene vojske. Oni nisu nigdje evidentirani, ni kao nestali, ni kao poginuli, ni živi, ni mrtvi, osim onih koji su, na zahtjev zakonskih nasljednika njihove nepokretne imovine (iz uže porodice), službeno proglašeni mrtvim. Kasnije, kao da su ih tom frazom htjeli zaštiti, abolirati..., sve u nadi da će se nekad živi vratiti... Jer, niko nije potvrdio njihovu smrt - oni su samo *odstupili*... Ta prisilna šutnja i negacija u periodu od 1945-1990., bez sumnje, ima obilježja novog zločina.¹⁸

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Istraživanje žrtava Drugog svjetskog rata i porača na području općine Gračanica, koliko god bilo ograničenog dometa i obuhvata (za potrebu izrade samo jedne studije slučaja), potvrđilo je potpunu historiografsku neistraženost bošnjačkih žrtava Blajburga i svu delikatnost ove problematike. Širok je spektar pitanja koja se u vezi s tim još uvijek u raznim kontekstima postavljaju i otvaraju: od potpunog osporavanja potrebe za tim istraživanjima, koja se vide kao pokušaj rehabilitacije saradnika okupatora, kolaboracionista i ustaša, pa do raznih pretjerivanja i nastojanja da se sve žrtve Blajburga uzdignu do mitskih razmjera.

Dosadašnja iskustva iz Hrvatske u istraživanju, a posebno u komemoriranju, Blajburga nisu primjenjiva na bosanske prilike, bar ne u cjelini. Glavni razlog je što je Hrvatska, unatoč još uvijek prisutnim raznim sporenjima, dobrim dijelom već „prisvojila” Blajburg i obilježava ga kao nacionalnu golgotu, „križni put” i sl.. Godišnja komemoracija na Blajburškom polju vremenom je, u simboličnom smislu, obuhvatila sve hrvatske žrtve s kraja Drugog svjetskog rata i neposrednog porača. (Pavlaković 2009: 173-174) U narodnom pamćenju Bošnjaka, međutim, nema ni tragova od Blajburga kao simbola nacionalne golgotе ili nekog „križnog puta”. Majka muslimanka iz reda bošnjačkog naroda nikada nije mogla ni pomisliti da je njen sin stradao na nekom „križnom putu” – za nju, u njenom srcu i svijesti, „on je samo odstupio”. Od preživjelih, koji su intervjuirani u navedenom istraživanju, niko nije spominjao ni golgotu ni križni put. Džehennem jest. Zašto? Zato što ti stradalnici

¹⁸ Vidi opširnije: Josip Jurčević, „Sustavno prikrivanje zločina od strane neokomunista”, *Hrvatski tjednik*, <http://www.hkv.hr/hrvatski-tjednik.html> (10. 6. 2017.)

nisu *odstupali* ni kao katolici, ni kao Hrvati, već kao muslimani NDH, koja, doduše, jest bila i njihova, ali samo onoliko koliko je bila nezavisna.

Zato je u najmanju ruku upitno odavati počasti nevinim *bošnjačkim žrtvama Blajburga* po matrici ustaljenoj na godišnjim okupljanjima u Blajburškom polju, sa kontroverznom ikonografijom (koja, doduše, uključuje i poneku ahmediju), ali i sa narativima kojim se ponekad grubo falsificira prošlost i, uz nevine žrtve, odaje počast i onima koji to nisu zaslužili. Problem je u tome što godišnja okupljanja pred spomenikom u Blajburškom polju jedni vide isključivo kao vjersku komemoraciju, pored kršćanske i muslimanske, dok je drugi proglašavaju najvećom fašističkom manifestacijom u Evropi, osporavaju je i zahtijevaju njenu zabranu (npr., povodom komemoracija, sredinom maja 2017.).

Ukazivanjem na ove kontroverze, ovdje se ne osporava, niti dovodi u pitanje, civilizacijska obaveza i potreba da se *nevinim* žrtvama svakog zločina, pa i zločina na Blajburgu, odaje dostoјna počast i poštovanje, da se poduzimaju objektivna historijska istraživanja o obimu i identitetu tih žrtava, da se njeguje kultura sjećanja i pamćenja itd. Dakako, primjерено i u skladu sa općeprihvaćenim standardima, bez stvaranja novih, na ruševinama nekih starih, mitova.

Ukazujući na svu osjetljivost i različitu percepciju obilježavanja *Blajburga*, ne nudimo nikakav recept, već ostavljamo otvorenim sljedeća dva pitanja: (1) kako se sjećati mase nevinih bošnjačkih žrtava *Blajburga* ako se zna da je među njima bilo i onih koji su činili zločine (dakako i Bošnjaka)?; (2) da li se na komemoracijama koje se svake godine, 15. maja, održavaju pred spomenikom u Blajburškom polju (posljednjih godina uglavnom pod visokim pokroviteljstvom državnog Sabora Hrvatske), trebaju pojavljivati i zvanični predstavnici političkog i vjerskog života Bošnjaka Bosne i Hercegovine s obzirom na karakter, ikonografiju, pa i poruke tih komemoracija, ili treba tražiti neke druge oblike i forme odavanja počasti tim žrtvama?

Delikatnost ovih pitanja jednim dijelom nudi i odgovor na pitanje, zašto bošnjački intelektualci i historičari, za razliku od hrvatskih i slovenačkih, ne pokazuju interesiranje za ovu problematiku, od „pada komunizma“ i disolucije bivše države pa do danas.

Prilog 1

ANKETNI LIST

Za prikupljanje podataka o stradalom stanovništvu općine Gračanica u Drugom svjetskom ratu

Odnosi se: na osobe poginule u Drugom svjetskom ratu i to u nekoj od vojnih formacija, na nestala lica sa predznakom „odstupio”, na sve osobe ubijene u koncentracionim logorima i poginule osobe sa statusom civila. Pored izjava koje se zapisuju, izvršiti posuđivanje na revers svih originalnih dokumenata, isprava i fotografija, koji se odnose na predmet istraživanja, te nakon kopiranja/skeniranja vratiti vlasnicima istih.

Pitanja:

- **IME I PREZIME** poginule/ubijene/nestale osobe sa naznačenim imenima oca i majke:

- **Naziv naselja, ulice i mahale u kojoj je osoba živjela prije smrti – stradanja:**

- **Datum i godina rođenja (ili minimalno godina rođenja):**

- **Porodično stanje, sa detaljima (oženjen, broj djece i sl.):**

- **Zanimanje poginulog/nestalog:**

- Služio prije pogibije/odstupanja u:
    - a) partizani
    - b) domobranstvo
    - c) DOMDO legija
    - d) zeleni kadar
    - e) ustaše
    - f) 13. SS Handžar divizija
    - g) neka druga vojna formacija:
-

NAPOMENA: zaokružiti tačan odgovor; pod g) dopisati naziv vojne formacije.
Pitanje se ne odnosi na pогinule/nestale civile.

Dodatne podatke o konkretnom vojničkom statusu ili drugom angažmanu prije smrti (pogibije) ili „odstupanja“ (vojnički čin, tačan naziv vojne jedinice, kretanje jedinice i sl.) upisati ispod:

- Okolnosti pod kojima je poginuo ili nestao (mjesto, vrijeme, kad je i gdje posljednji put viđen i ko ga je vidiо):

- Najvažniji podaci o porodici koja je ostala poslije pogibije ili nestanka – „odstupanja“ osobe o kojoj se prikupljaju podaci:

- **Podaci o drugim poginulim osobama i osobama koje mogu dati detaljnije informacije po mišljenju davatelja podataka:**

- **Bilješka o davatelju podataka: ime i prezime, godine starosti/godina rođenja, srodstvo sa poginulim:**

Vrijeme, mjesto i datum uzimanja podataka:

Potpis anketara

LITERATURA

1. Gajger, Vladimir (2010), „Ljudski gubici Hrvatske u Drugome svjetskom ratu i u poraću koje su prouzročili Narodnooslobodilačka vojska i Partizanski odredi Jugoslavije/Jugoslavenska armija i komunistička vlast - Brojidbeni pokazateљi (procjene, izračuni, popisi)”, *Časopis za suvremenu povijest* (ČSP), br. 3, Zagreb
2. Grahek Ravančić, Martina (2006), *Bleiburg i “križni put” u historiografiji, publicistici i memoarskoj literaturi* (Magistarski rad, mentor: prof. dr. sc. Ivo Goldstein), Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet Zagreb
3. Hamzić, Omer (2004), „Program prikupljanja i obrade podataka o stradanju Bošnjaka s područja općine Gračanica tokom Drugog svjetskog rata”. *Gračanički glasnik*, IX/18, Monos, Gračanica, 31-35;
4. Hamzić, Omer (2006), „Oni su 1945. odstupili (kako 1945. doživljavaju oni čiji su preci te godine napustili Bosni i Hercegovinu – na primjeru Gračanice)”, Konferencija *60 Godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine*, 12-14. 5. 2005, *Zbornik radova*, Institut za istoriju Sarajevo, 101-111.
5. Hamzić, Omer (2010a), „Povodom objavljivanja Žrtvoslova bošnjačkog stanovništva s područja općine Gračanica 1941.-1945.”, *Gračanički glasnik*, 29/15, Monos, Gračanica, 5-10
6. Hamzić, Omer (2010b), „Nastupanje jedinica Jugoslovenske armije i borbe sa ostacima ustaško-domobranksih (hrvatskih) i njemačkih snaga na pravcu Srnice-Doborovci-Gračanica, u proljeće 1945. godine”, *Gračanički glasnik*, XV/29, Monos, Gračanica, 51-57.
7. Hamzić, Omer (u koautorstvu sa Edinom Šakovićem) (2010c), „Žrtvoslov bošnjačkog stanovništva s područja općine Gračanica 1941.-1945.”, *Gračanički glasnik*, XV/29, Monos, Gračanica, 92-122.
8. Hamzić, Omer (u koautorstvu sa Izetom Spahićem) (2010d), „Gračanlige u marševima smrti 1945. godine: iskazi preživjelih (Osman Ćorić, Abaz Gazibegović, Ibrahim Dizdarević i Sulejman Omerović)”, *Gračanički glasnik*, XXX/15, Monos, Gračanica, 80-106.
9. Pavlaković, Vjeran (2009), „Komemorativna kultura Bleiburga, 1990-2009”, *Kultura sjećanja: 1945 – povjesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Disput, Zagreb
10. *Spisak žrtava rata 1941.-1945.* (1964), Savezni zavod za statistiku, Beograd
11. Šaković, Edin (2010), „Gračanlige u oružanim snagama NDH i njemačkim legionarskim jedinicama 1941.-1945. i njihova stradanja”, *Gračanički glasnik*, XV/29, Monos, Gračanica, 58 -77.

12. Tihić, Esad, Hamzić, Omer (1988), *Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji*, Komisija za istoriju Opštinskog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine Gračanica

INTERNET

1. https://issuu.com/mirsad/docs/bg_smanjeno_ok_4_8_2011/34(5.6.2016.)
2. <http://arhiva.nacional.hr/clanak/128570/bleiburg-bolje-ikad-neko-nikad>, (9.6. 2017.)
3. <http://www.hazud.ch/2011/05/bleiburg-i-hrvatski-krizni-put-1945/> (8. 6. 2017)
4. <http://www.hkv.hr/hrvatski-tjednik.html>, 10. 6. 2017.)

“THEY RETREATED” – BLEIBURG IN 1945 AND BOSNIAKS IN HISTORIOGRAPHY AND MEMORIES: THE EXAMPLE OF GRAČANICA

Summary

The term “Bleiburg tragedy” mostly refers to the forces of Independent State of Croatia (NDH) and civilians imprisoned in Bleiburg and Slovenia and the tribulations they experienced when retreating before the forces of the Yugoslav army in the finale of the war and immediately after it. Despite being in the focus of the historical science lately (especially in Croatia and Slovenia), this topic is still controversial and disputed in the entire territory of the former Yugoslavia. As is well known, the new communist government had its own vision of the Second World War and thus did not allow this topic to be addressed. In fact, all victims had been forgotten from 1945 to 1990 – the Catholics, Muslims, Serbs, and Slovenes. These topics started to be considered only after the fall of communism, the breakup of the socialist Yugoslavia and the emergence of new countries in this territory. Moreover, the process of revising the past began, including the issue of the victims of the communist regime.

In view of the fact that the Bleiburg tragedy largely remained outside of the focus of history in Bosnia and Herzegovina, referring to the results of a local study, the author paid a special attention to the culture of memory and specific perception of the Bleiburg tragedy in the folk memory of the Bosniaks in the region of Gračanica. He also addressed the way this problem had been treated in the Croatian

historiography, commemorative gatherings, and political narrative, especially when it comes to the Bosniaks who were murdered in Bleiburg as the Muslim Croats. According to the folk memory of the Bosniaks, they were those who, as soldiers, fled another failed and essentially foreign country in 1945. While reminding about different perceptions about the delicate topic of Bleiburg in certain classes of the Bosniak society, the author pointed out the fact that the Bleiburg tragedy has not been the focus of interest of the historical science in Bosnia and Herzegovina and he left open the question of the content of commemorations and paying tributes to the Bosniak victims at the Bleiburg field.

Keywords: Bleiburg, Yugoslav army, Ustasha, partisans, communist Yugoslavia, the Independent State of Croatia, Gračanica, the victimology

Adresa autora
Authors' address
Omer Hamzić
Univerzitet u Travniku
Pravni fakultet, Kiselojak
hamzicomer@gmail.com

UDK 930.1(497.6 Lukavac)
Pregledni rad
Review paper

Semir Hadžimusić

ZNAČAJ IZUČAVANJA LOKALNE HISTORIJE ZA RAZVOJ HISTORIOGRAFIJE - PRIMJER ISTRAŽIVANJA PROŠLOSTI OPĆINE LUKAVAC

Koliko je proučavanje i poznavanje nacionalne historije važno za izgradnju i afirmaciju identiteta jedne zemlje, naroda i društva, toliko je i izučavanje lokalne historije važno za izgradnju i promociju svojstvenosti i identiteta lokalne zajednice.

U historiografiji Bosne i Hercegovine nećemo pronaći mnogo kvalitetnih radova koji objašnjavaju teme iz lokalne historije područja, gradova i mjesta naše domovine. Posebno se ovo odnosi na izučavanje tema iz prošlosti manjih lokalnih zajednica, odnosno onih koje nisu bile ili nisu sada sjedišta nekih većih administrativno-teritorijalnih jedinica ili jednostavno iz nekih razloga nisu bile zanimljive u određenom periodu razvoja naše historiografije.

Cilj rada jeste ukazati na stanje i perspektive izučavanja lokalne historije u Bosni i Hercegovini, s posebnim osvrtom na istraživanje lokalne historije općine Lukavac. Analizirajući rezultate dosadašnjih istraživanja možemo konstatovati da je vrlo malo učinjeno na kvalitetnom proučavanju lokalne historije ovog dijela Bosne i Hercegovine. Ipak, od kraja 2014. godine aktivnije se radi na izučavanju navedene problematike, sve češće se konsultuju historijski izvori i naučnom metodom dolazi do historijske ekspozicije. Presudan korak ka sveobuhvatnijem i kvalitetnijem izučavanju prošlosti općine Lukavac učinjen je organizovanjem naučne konferencije „Kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe općine Lukavac”, te objavom istoimenog zbornika radova 2016. godine. Od tada je stavljen veći fokus na proučavanje prošlosti Lukavca i obogaćivanju historiografije Bosne i Hercegovine sa temama ovog dijela lokalne historije.

Ključne riječi: Historiografija Bosne i Hercegovine, lokalna historija, općina Lukavac, zavičajni muzej, monografija, zbornik radova.

IZUČAVANJE LOKALNE HISTORIJE – STANJE I PERSPEKTIVE

Nemjerljiv je značaj poznavanja svih historijskih procesa i pojava, globalnih, nacionalnih i lokalnih, kao i povezivanje bitnih spoznaja o njima s ciljem stvaranja jasne slike o prošlosti. Da bismo imali historiografski uokviren i cjelishodnu sliku prošlosti trebamo dostići i neophodan kvantum naučne obrade lokalne historije.

Historiografija je evoluirala i prešla veoma specifičan put od literature do egzaktne znanosti. Prve korake ka historiografiji napravili su narodi Starog Istoka a temelje su joj dali Grci. Danas, pojednostavljajući razvojni put historiografije, dolazimo do njene osnovne podjele na literarnu, filozofsku i sociološku historiografiju. (Kožar 1994).

Pod pojmom lokalne historije definiše se istraživanje i proučavanje prošlosti nekog manjeg administrativnog prostora (općina, naselje, regija) kao dijela neke veće administrativno-političke cjeline, države. U predstavljenom slučaju to je proučavanje prošlosti Lukavca, Tuzle, odnosno sjeveroistočne Bosne, kao dijela države Bosne i Hercegovine. (Kožar 2011: 178-182)

Izučavanje lokalne historije u bosanskohercegovačkoj socijalističkoj historiografiji nije imalo adekvatan tretman. U ovom periodu razvoja naše historiografije nemamo mnogo autora koji se bave pitanjem historije na mikro planu, ali i u radovima koji su se bavili tom problematikom uglavnom dominira tematika političke i vojne, a tek neznatno kulturne historije. Uzroke slabog zanimanja za lokalnu historiju možemo tražiti i u nedovoljnoj proučenosti historije Bosne i Hercegovine i Jugoslavije. U Jugoslaviji kada je riječ, ovo se naročito odnosi na prve postratne godine, dok stanje u bosanskohercegovačkoj historiografiji u pogledu obrade tema iz nacionalne historije nije ni dovedeno na potrebni nivo. Na sve je uticala i činjenica da su se historiografijom pokušavali baviti profili koji nisu imali adekvatno obrazovanje, a što je slučaj posebno s istraživačima i publicistima na lokalnom nivou.

Svaku društvenu djelatnost u vremenu socijalizma, pa tako i na planu obrazovanja i nauke, historije i historiografije budno je pratila i za svoje društveno-političke potrebe usmjeravala država. Osim toga poklanjana je veća pažnja izučavanju samo jednog dijela prošlosti (npr. historija Narodnooslobodilačkog rata). U isto vrijeme imamo i negativan odnos prema Osmanskom periodu, ili pak o temama iz perioda srednjovjekovne bosanske države. Isto tako za teme koje su se obrađivale često se nisu koristili historijski izvori prvoga reda ili je bila nedostatna kritika izvora, komparacija, te u konačnici i objektivna sinteza i ekspozicija.

Naravno, značajan razlog za manje izučavanje lokalne historije jeste i nedovoljna razvijenost pojedinih mjeseta, općina, kao i nepostojanje potrebnih znanstvenih institucija na regionalnom i lokalnom nivou.

Krajem 20. stoljeća, jugoistočna Europa, a time i Bosna i Hercegovina postepeno se uključuju u globalizacijske tokove, čemu nije imuna ni historijska nauka. Historiografija čiji razvojni put je počeo još kada je u starom i srednjem vijeku bila vrstom literature, pa sve do savremene historiografije, sada u procesu globalizacije i informatizacije učvršćuje i trasira put egzaktne nauke, čime i otvara vrata novim tematskim horizontima, metodološkim i znanstvenim standardima. S tim u vezi, dominirajuća socijalna historiografija sve više prepušta mjesto kulturnoj historiji u kojoj izučavanje lokalne historije dobija svoj puni značaj i smisao. (Kožar 2011: 178-182).

U našoj zemlji se i dalje mnogo kasni kada je u pitanju kvalitetno znanstveno, sveobuhvatno i sistematicno bavljenje ovom oblasti historiografije, ali prisutne su tendencije da se stanje promjeni. Treba imati u vidu i posljedice agresije na Bosnu i Hercegovinu koja je odnijela u nepovrat i veliko kulturno bogatstvo, arhivsku i bibliotečku građu, stručni kadar itd., kao i potrebu da se nekim temama iz nacionalne historije pristupi iznova, metodološki ispravno, objektivno, *sine ira et studio*. Tu je i mnoštvo tema iz nacionalne historije koje su u socijalističkom periodu zanemarivane ili tek uzgredno razmatrane. Kada je u pitanju socijalistički period u historiji Bosne i Hercegovine, za razliku od drugih historijskih perioda, iz ovog razdoblja danas većinom imamo dostupne historijske izvore, odnosno arhivsku građu, kako na državnom, regionalnom tako i na lokalnom nivou.

Problematika izučavanja lokalne historije razmatrana je na naučnom skupu „Istraživanje lokalne historije u Bosni i Hercegovini”, koji je održan 2010. godine u Gračanici. Jedan od učesnika i izlagača prof. dr. Husnija Kamberović, tadašnji direktor Instituta za historiju, u svom je izlaganju „Historiografija u BiH i istraživanja lokalne historije” ukazao na ulogu lokalne historije u globalnoj slici historiografije i značaju istraživanja ove oblasti. Prema njegovim rječima „Gračanički glasnik je, unatoč lokalnim temama koje obrađuje, postao globalan i nije se sveo na ponavljanje opće historije”. (Rabić 2011: 303).

Prof. dr. Adnan Jahić u svom izlaganju je ukazao na „Značaj lokalne historije za razumijevanje historijskih procesa u Bosni i Hercegovini 20. stoljeća”, prof. dr. Azem Kožar istakao osnovne metodološke aspekte istraživanja lokalne historije, prof. dr. Izet Šabotić je govorio o korištenim fondovima i zbirkama Arhiva Tuzlanskog kantona u radovima Gračaničkog glasnika, a mr. sc. Rusmir Djedović istakao važnost

multidisciplinarnog pristupa u proučavanju tema iz lokalne historije. (Rabić: 302-305).

Na spomenutom naučnom skupu u Gračanici donijete su i važne preporuke za buduće izučavanje lokalne historije u Bosni i Hercegovini:

- *u uvjetima u kojima se nalazi historiografija u Bosni i Hercegovini smatramo da postoji puno naučno opravданje za istraživanje tema iz lokalne historije;*
- *podržavamo izlaženje lokalnih časopisa u kojima će se objavljivati i teme iz lokalne historije, ali ističemo nužnost da se takvi tekstovi moraju temeljiti na historiografskim metodama;*
- *učesnici skupa sugeriraju odsjecima za historiju na fakultetima u Bosni i Hercegovini da više nego do sada daju studentima seminarske, diplomske, magistarske teme iz lokalne historije;*
- *sugeriramo Institutu za historiju da formiranjem odjeljenja izvan Sarajeva podrži izučavanje lokalne historije;*
- *pozivamo lokalne vlasti posebno u općinama da pri općinskim bibliotekama i muzejima podrže otvaranje i rad zavičajnih zbirki, kao i da učestvuju u sufinansiranju istraživanja i objavljivanja radova (knjiga) iz lokalne historije;*
- *općinskim administracijama sugeriramo otvaranje radnih mesta savjetnika za pitanja kulturno-historijskog naslijeđa;*
- *učiniti dostupnim sve arhivske fondove, posebno one o najnovijoj historiji.* (Duranović 2010: 31).

Navedeni skup je ukazao na stanje i perspektive bosanskohercegovačke historiografije kada je u pitanju izučavanje lokalne historije. Evidentno je da imamo i pozitivne trendove, ali da našoj historiografiji predstoji iznalaženje jedne teoretske i praktične sistematizacije metodologije lokalne historiografije, kao i njeno precizno definiranje. S tim u vezi, potrebno je pratiti domete svjetske historiografije koja je podrobnije spoznala problematiku izučavanja lokalne historije, razliku između pisanja o tradicionalnim historijskim temama, to jest o velikim događajima, i lokalnih tema koje se drugačije razvijaju i oblikuju, otežavajući istraživaču da tu prošlost lahko oblikuje u sintezu. (Rabić 2011: 304-305).

U cilju popularizacije izučavanja lokalne historije u svijetu, a posebno na anglosaksonском подручју, постоји цјели низ аматерских и професионалних друштава, институција, уstanova чија djelatnost je lokalna historija. To su posebni lokalni i regionalni zavičajni музеји (*ex. Museum of Local History of Fremont*), библиотеке, заводи, те удружења (*ex. The British Association for Local History*) чија је мисија изуčавање, адекватно представљање lokalне историје, као и заштита културно-

istorijskog nasljeđa.¹ U svom poduhvatu ove institucije ozbiljno računaju i na lokalne istraživače, kako one profesionalne, tako i amatere. U tu svrhu se rade razne studije, izdaju časopisi te izradjuju promotivni materijali i posebni priručnici koji potiču istraživanje lokalne historije, usmjeravaju potencijalne istraživače, pomažu amaterima, entuzijastima na lokalnom nivou kako doći do željenih saznanja iz prošlosti, kako ista oblikovati i predstaviti stručnoj, ali i široj javnosti. Ovdje se posebno ukazuje na korištenje dostignuća novih informacionih tehnologija u svim segmentima i fazama istraživanja. Na taj način potencijalnim istraživačima je olakšan pristup različitim bazama podataka, informacijama, historijskim izvorima, literaturi. Istraživači su međusobno uvezani putem posebnih platformi na globalnim medijima, institucije i lokalne zajednice su uvezane s istraživačima. (Swenson 2011).

U Bosni i Hercegovini izučavanje lokalne historije za sada je više stvar entuzijazma pojedinaca unutar određene lokalne zajednice. Rijetko se ovom segmentu naučno-istraživačkog rada daju posebni institucionalni okviri. Tu se prvenstveno misli na potrebe za osnivanjima zavičajnih muzeja, ali i jačanja kapaciteta zavičajnih zbirki biblioteka u svim većim općinama, odnosno gradovima Bosne i Hercegovine. Uz to, svršishodno bi bilo otvaranje regionalnih instituta za historiju, na primjer u Tuzli, Zenici, Bihaću, Travniku..., a koji bi više pažnje usmjerili na proučavanje i naučno oblikovanje slabo istražene lokalne i regionalne historije Bosne i Hercegovine.

Značajan faktor u izučavanju lokalne historije jesu i lokalni i regionalni časopisi za kulturu i historiju. Ovi časopisi mogu da potaknu stare i afirmišu mlade istraživače da se više fokusiraju na istraživanje svoga zavičaja. Svjetao primjer, koji smo i ranije spominjali, jeste „Gračanički glasnik” – časopis za kulturnu historiju, koji dva puta godišnje već dvadeset godina u kontinuitetu izlazi u Gračanici. Tu su i „Baština sjeveroistočne Bosne” – časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno nasljeđe, čiji je izdavač Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog nasljeđa Tuzlanskog kantona, zatim „Biljeg Srebrenika”, „Šeherdžik” Kalesija i slično. Naravno tu su drugi brojni naučni i stručni časopisi koji izlaze na prostoru Tuzlanskog

¹ Osim priručnika i brošura za podršku historiografskim istraživanjima u Europi i svijetu se izrađuju raznovrsne online platforme. Isto vidimo na primjerima iz Velike Britanije: „Connected Histories: brings together a range of digital resources related to early modern and nineteenth century Britain with a single federated search that allows sophisticated searching of names, places and dates, as well as the ability to save, connect and share resources within a personal workspace”, www.connectedhistories.org (zadnji pristup ostvaren 26.4.2017.); Zapaženu ulogu u popularizaciji i podršci istraživačima lokalne historije ovde imaju i nevladine organizacije, koje osim na lokalnom djeluju i na nacionalnom nivou: *The British Association for Local History* (*Udruženje za lokalnu historiju Velike Britanije*): „*is the national charity which promotes local history and serves local historians (je nacionalna organizacija/fondacija za promociju lokalne historije i podršku historičarima, istraživačima lokalne historije)*”. Ovo Udruženje između ostalog objavljuje i dva lista iz navedene oblasti: *The Local Historian* i *Local History News*; www.balh.org.uk (zadnji pristup ostvaren 26.4.2017.).

kantona („Historijska misao”, „Saznanja”, „Arhivska praksa”...), ali i cijele Bosne i Hercegovine, na čijim stranicama također možemo pronaći radeve iz lokalne historije.

Pozitivan primjer u izučavanju lokalne historije na području Bosne i Hercegovine jesu i naučne konferencije o kulturno-historijskom naslijedu lokalnih zajednica Tuzlanskog kantona i sjeveroistočne Bosne a koje, u saradnji s partnerima na lokalnom nivou, organizuje Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona. U periodu od 2010. do 2017. godine naučni skupovi ovog tipa organizovani su u Banovićima, Bijeljini, Doboju, Lukavcu i Gradačcu. (Djedović, Hadžimusić 2014)

ISTRAŽIVANJA PROŠLOSTI OPĆINE LUKAVAC

Općina Lukavac, smještena u dolini rijeke Spreče, danas je jedna od većih administrativno-teritorijalnih jedinica i industrijskih centara u Bosni i Hercegovini. Na prostoru 33. mjesne zajednice, živi ukupno 44. 520. stanovnika.² Iako jedna od većih administrativno-teritorijalnih jedinica u Bosni i Hercegovini ubraja se u red onih lokalnih zajednica i gradova koji u proteklom periodu nisu prošli adekvatnu naučnu, historiografsku obradu svoje prošlosti. Početkom ovog stoljeća s tim u vezi započet je nešto intenzivniji angažman i ostvareni su značajniji rezultati.

LUKAVAC U DRUGIM HISTORIOGRAFSKIM RADOVIMA DO 1990. GODINE

Konkretan rad na rasvjetljavanju osnovnih pitanja iz lokalne historije Lukavca, izuzmemli nekoliko pojedinačnih saznanja i inicijativa, je oskudan i započeo je relativno kasno.

Istraživanje, prezentiranje tema i donošenje podataka iz prošlosti Lukavca možemo pratiti deduktivno, počev od publikacija u kojima je u okviru općih i regionalnih tema iz prošlosti Bosne i Hercegovine i šireg tuzlanskog područja predstavljeno ili samo istaknuto pojedino pitanje iz historije Lukavca. Uzimajući u obzir spomenuti regionalni pristup u nastavku ćemo izdvojiti nekoliko publikacija.

² Više vidi u: *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini: Rezultati popisa*, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2016.

Pišući o Tuzli i njenoj okolini u 16. stoljeću Adem Handžić donosi podatke o Zvorničkom sandžaku, kome je tada pripadalo i područje današnje općine Lukavac. Zatim u okviru administrativno-sudske podjele Zvorničkog sandžaka, zvorničkog, odnosno tuzlanskog kadiluka, donose se podaci i o nahijama koje su obuhvatale širi prostor današnjeg Lukavca. To su nahije Smoluća, Donja Tuzla i djelimično nahija Drametin. Navode se podaci o broju kuća u pojedinim naseljima, broju kršćana, muslimana, karakteristike poreznih obveznika. (Handžić 1975).

Korisne podatke o naseljima na području Lukavca i okoline pronaći ćemo i u istraživačkom poduhvatu istog autora *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka iz 1519. i 1533. godine*. U popisu iz 1519. godine se navodi naselje Turija u nahiji Drametin. U nahiji Donja Tuzla se kao carski hasovi tada spominju sela Poljice, Bokavići i Bistarac. U sumarnom popisu Zvorničkog sandžaka iz 1533. godine daju se određeni demografski, ekonomski i konfesionalni podaci za sela: Poljice i Bistarac (nahija Donja Tuzla), Gnojnice, Gornja Lukavica/Lukavac, Dolnja Lukavica / Lukavac, Kruševo Polje / Kruševica, Devetak, Dubreštica / Dobošnica, Puračić, Gornja Smoluća, Srednja Smoluća i Donja Smoluća (nahija Smoluća), Turija (nahija Drametin / Dramešin). (Handžić 1986).

U radovima o manastiru Ozren i *Ozrenjaci* ili *Maglajci* autori donose rezultate istraživanja kulturno-historijskog naslijeđa i etnološke karakteristike naselja s područja planine Ozren. Kompleksno istraživanje je vršeno u periodu 1937-1950. godine. Neka od njih (Krtova, Vasiljevci, Mićijevići, Stupari, Tumare, Gornja i Donja Brijesnica, Sižje) nalaze se u teritorijalnim okvirima današnje općine Lukavac. Radi se o rezultatima etnološkog terenskog istraživanja, a ne o egzaktnom historiografskom djelu. Ipak, mnoštvo podataka o prošlosti i naslijeđu ovog kraja prvi put se donosi u navedenom djelu. (Filipović, Mazalić 1951.), (Filipović 1952).

U poduhvatu na prevođenju i publikovanju historijskih izvora osmanske provenijencije profesor Šaban Hodžić nam predstavlja podatke iz deftera zvorničkog mutesarifa za prihode tuzlanskog kadiluka, od 7. maja 1750. godine, gdje u popisu naselja i prihoda navodi slijedeća mjesta današnje općine Lukavac: Devetak, Turija, Jaruške, Puračić, Dobošnica, Gnojnice, Kruševica, Gornja Smoluća, Donja Smoluća, Berkovica, Gornja Lukavica/Lukavac. (Hodžić 1957: 47-86)

Ambrozije Benković, koji je u periodu 1957-1963. bio na službi u župi Sv. Ante Padovanskog u Lukavcu, u svom publikovanom istraživačkom radu donosi nekoliko podataka i o području Lukavca (terenska zapažanja iz Bokavića, Poljica, Svatovca i Vijenca). Dalje, Benković nam donosi i dio fotografija iz arhive lukavačke župe, ali i fotografiju Stare džamije u Lukavac mjestu. Na kraju ovog publikovanog djela

nalazi se nacrt nekoliko poglavlja o župi Lukavac i historiji samog Lukavca. Nažalost, ostao nam je samo nacrt jer materijal za ovaj dio publikacije nije pronađen i stampan u okviru iste. (Benković 1971).

Kada govorimo o kulturno-historijskom naslijedu nezaobilazna su istraživanja kamenih nadgrobnih spomenika – stećaka. Dvije nekropole iz Lukavca su zabilježene u relevantnoj literaturi. Radi se o usamljenom stećku na lokalitetu Mramor u Babicama Gornjim i o nekropoli stećaka također na lokalitetu Mramor, ali u Brijesnici Gornjoj. (Bešlagić 1971). O stećcima u Lukavcu, ali samo o nekropoli u Brijesnici Gornjoj, podatke nalazimo i u *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine*. U njemu su objavljena istraživanja sa još dva lokaliteta s područja općine Lukavac (Gradina u Stuparima i nalazište bronzanog doba u Bokavićima). (Miletić 1988)

U radu o prahistorijskim naseljima na području Spreče daju se rezultati arheoloških istraživanja lokaliteta u okolini Gračanice, Banovića i Lukavca. Predstavljen je i lokalitet Gradina kod Stupara (Lukavac), na kojem su pronađeni ostaci bedema, te fragmenti keramike iz prahistorije i srednjeg vijeka. (Kosorić 1980: 111-113).

Edicija *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji* donosi nekoliko radova iz lokalne historije Lukavca. (Grupa autora 1979-1987).

LUKAVAC U POSEBNIM RADOVIMA DO 1990. GODINE

Istraživanja prošlosti sa posebnim (konkretnim) temama koje obrađuju područje Lukavca možemo pratiti od 1955. godine kada je u Glasniku Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine izašao rad o arheološkom pronalasku i istraživanjima provedenim u Bokavićima. Radi se o nalazu iz bronzanog doba (oruđe, oružje, fragmenti bronzanih posuda, nakit) iz naselja Bokavići, zaseok Čajići koji je slučajno pronađen 1951. godine od strane jednog mještanina, a zahvaljujući profesoru Šabanu Hodžiću i Borivoju Čoviću bio je dodatno istražen i valorizovan. Pronađeni predmeti tada su pohranjeni u Zavičajni muzej u Tuzli (danas Muzej istočne Bosne) te označeni kao „Praistorijski depo iz Lukavca”. Osim opisa pronađenih nalaza, u radu se donose i fotografije istih. (Čović 1955: 91-106).

Godine 1959., izašlo je djelo pod nazivom *Četerdeset godina osnovne škole u Lukavcu*. U njemu je ukratko predstavljen razvoj osnovnog školstva u gradskom području Lukavca, od osnivanja Privatne njemačke osnovne škole 1895. godine, pa do formiranja osmogodišnje škole 1959. godine. Autori nisu naveli korištene izvore

i literaturu, ali iz sadržaja djela prilično je jasno da se radi o školskoj dokumentaciji i evidenciji, te saznanjima nastavnika, savremenika događaja. (Đorđević 1959).

Presudan korak u izučavanju lokalne historije općine Lukavac trebao je biti učinjen 1978. godine, pravljenjem jedne sveobuhvatnije monografije. Publikacija koja je tada objavljena (*Društveno-privredna karta: Grad. Komuna Lukavac*) jeste prikazala određene historijske događaje i razvojni put Lukavca ali ne po metodologiji istraživanja koju primjenjuje historijska nauka, te samim tim navedena publikacija ne predstavlja historiografsko djelo. Odgovorni u pripremi ove publikacije nisu mogli da izađu iz zadatih okvira društveno-političkog sistema. Miloš Mandalinić, tadašnji predsjednik Skupštine opštine Lukavac, u predgovoru navodi i slijedeće: *O prošlosti življenja ljudi u ovom kraju nema mnogo da se kaže ne zbog nedostatka istorijskih podataka ili arheoloških otkrića, već radi toga što se ovdje stoljećima ništa bitno nije mijenjalo, izuzev ratova koji su pomjerali granice osvajača ove rodne grude našeg dijela zemlje.* (Gojković 1978). Upravo tako je i napisano navedeno djelo. Prezentacija prošlosti Lukavca do 1945. godine data je u fragmentima. Tako u dijelu naslovljenom kao Nastanak i razvoj grada Lukavca tek se na šest stranica teksta govori o datoј temi, dok teme iz perioda Drugog svjetskog rata, socijalističke izgradnje i slično zauzimaju veći dio publikacije. I u tom okviru, većina tema odnosi se na period 60-tih i 70-tih godina XX. stoljeća, a manje na period kasnih 40-tih i 50-tih godina. Redakcija nije teme organizirala na sistematican, historijsko-hronološki način. Uprkos nedostacima, ovo je djelo uspjelo neke teme, podatke a prije svega fotografije predstaviti i sačuvati od zaborava. Stoga, navedena publikacija daje osnov za dalja istraživanja. (Gojković 1978).

Iste godine kada i ranije spomenuta edicija o Lukavcu objavljena je monografija Mjesne zajednice Prokosovići, što je prvi monografski prikaz jednog naselja u općini Lukavac. Ima okvire historiografskog djela, te kao takva daje konkretni historijski prikaz razvoja ovog naselja. Pored osvrta na razvoj Prokosovića u prošlosti, manjih napomena o kulturi, školstvu, sportu i drugim aktivnostima, veći akcenat obrade stavljen je na period Narodnooslobodilačkog rata, te, kako se navodi, socijalističi preobražaj mjesne zajednice. (Grupa autora 1978). Na sličnim metodološkim i naučnim karakteristikama je zasnovana i Monografija mjesne zajednice Dobošnica Donja, izdata 1985. godine. (Suljević 1985).

Pozitivan primjer istraživanja jednog segmenta lokalne historije Lukavca predstavlja izdavačko djelo *Osnovno školstvo u Lukavcu i okolini, istorijsko-hronološki prikaz*, koji je urađen povodom obilježavanja stogodišnjice osnovnog školstva i učiteljstva u Lukavcu i okolini. Sa autorskim prilozima saradnika do tada

je najkvalitetnije metodološki i sistematico urađeno historiografsko djelo o Lukavcu. U njemu je objašnjen razvoj obrazovanja na području Lukavca i okoline (većinom teritorija današnje općine Lukavac) od najstarijih oblika obrazovanja do stanja u osamdesetim godinama 20. stoljeća. Značajan prilog je i popis prosvjetnih radnika Lukavca i okoline, koji je dat na kraju publikacije. Navedeni radovi su rezultat istraživanja i korištenja brojnih neobjavljenih i objavljenih historijskih izvora i literature, što vidimo i iz relativno bogatih podložnih napomena. Korištenje istih je osnova daljeg istraživanja prosvjetnih prilika na području Lukavca, te poticaj da se u skorije vrijeme nastave slična istraživanja novijeg perioda ovog segmenta savremene historije Lukavca. (Zorić 1989).

O Lukavcu u Drugom svjetskom ratu objavljena je posebna studija. Ista je podijeljena u tri poglavlja 1. Osvrt na politička i društveno-ekonomski kretanja od 1893. do 1941., 2. Lukavac u Narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji, 3. Spisak poginulih boraca NOR-a i žrtava fašističkog terora na području opštine Lukavac. Autori donose širok opseg podataka, prije svega o stanju u Lukavcu i okolini za vrijeme Drugog svjetskog rata, ali ipak nisu uspjeli da prilikom interpretacije cjelishodno koriste kriterij *sine ira et studio*. Ova knjiga predstavlja kompleksno historiografsko djelo, koje uz kritički pristup može rasvjetliti jedan dio historije Lukavca, a prije svega temelj je za dalja istraživanja. (Perić, Pašić 1989).

Iz prethodno elaboriranog možemo zaključiti da je konkretno istraživanje prošlosti, odnosno izučavanje lokalne historije Lukavca formalno započeto 1955. godine. Nije se odvijalo u kontinuitetu, a tek u periodu 1978-1989. dobija historiografske konture. Osim kada je u pitanju proučavanje historije školstva, Narodnooslobodilačkog rata 1941-1945. te djelimično pojedinih naselja, izučavanje prošlosti Lukavca u navedenom periodu nije uspjelo zadovoljiti metodološke i historiografske standarde, kao ni značajnije osvijetliti do tad nerazjašnjena pitanja lokalne historije.

KA SVEOBUVATNIJOJ SPOZNAJI LOKALNE HISTORIJE LUKAVCA

Ratni vihor agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. godine prekinuo je tek započetnu nešto intenzivniju historiografsku aktivnost vezanu za istraživanje prošlosti Lukavca. Lukavački autori snage usmjeravaju na rad u novinsko-izdavačkim projektima (lokalna općinska, patriotska i vojna glasila). Novinskim prilogom o prošlosti Puračića objavljenim u lukavačkom listu *Sabah* započet je, iako amaterski,

rad sa osnovama historiografskog istraživanja. (Šabanović 1993). Slijedeće, sada obimnije istraživanje ponovo provodi isti autor, iz čijeg pera u prvoj godini nakon agresije na Bosnu i Hercegovinu, izlazi posebna publikacija *Puračić u prošlosti*. (Šabanović 1996). Nakon Šabanovića i drugi autori, naučni radnici i istraživači započinju nešto aktivniji rad na ovom polju.

Rifet Hasković i Atif Kujundžić priredili su publikaciju pod nazivom *Lukavac 92-96*. Ona donosi osvrt na stanje u Lukavcu za vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995., do 1996. godine. Autori donose svoje zabilješke sa terena o segmentima odbrane i o društveno-političkom životu u Lukavcu. Zabilježena su i predstavljena svjedočenja savremenika događaja. Djelo je pisano u književnom, proznom i novinarskom stilu. Nema karakter naučne sinteze, ali može poslužiti kao prilog usmenoj historiji Lukavca u periodu agresije 1992-1995. godine. (Hasković, Kujundžić 1997).

Vasilije Blagojević i drugi 1999. godine objavljaju djelo *Jokanovići u Smolući*. Kao centralna tema obrađuje se rodoslov porodice Jokanović. Osim navedenog drugi sadržaj publikacije uglavnom je prožet subjektivnim pristupom u obradi i prezentovanju stanja u Smolućoj i okolini ratne 1992. godine. U recenziji za ovu knjigu Ljubomir Todorović, koji se potpisuje se kao "ratni komadant Štaba odbrane Smoluće", ističe da autori ove knjige „ispunjavajući svoj dug prema svom narodu i svojoj državi Republici Srpskoj - još jednom su pokušali da zapišu ime Smoluće u anali naše istorije...” U knjizi se, između ostalih, objavljaju i stihovi pjesama „Miris ognjišta”, ali i „Ej, Smolućo, zemljo Srpska”. Dakle, djelo *Jokanovići u Smolući* nije historiografsko, nije rađeno *sine ira et studio*, no i kao takvo može dati određene podatke koje treba dalje valorizovati. (Blagojević, Iljić 1999).

U djelu o svom zavičaju *Smoluća i njeni ljudi* Radoslav Maksimović donosi širok spektar informacija, od historijsko-geografskih, etnoloških, demografskih, autobiografskih, o svojim prijateljima Smolućanima. Različite tekstove autor ilustruje brojnim vlastitim i drugim fotografijama. Najveća tematska cjelina u ovoj knjizi jesu „Rodoslovi smolućanskih familija” u kojoj autor donosi tabelarne prikaze rodoslova brojnih porodica (Maksimović, Cvjetinović-Kikić, Vidaković, Miroslavljević, Stević, Trifković, Jokanović, Jović, Ibrahimagić...) što predstavlja značajan doprinos izučavanju lokalne historije. Knjiga također ne predstavlja naučno djelo, nije zasnovana na metodologiji historijskog istraživanja, ali su to, ipak, vrijedne i korisne autorove bilješke o svom zavičaju. Kroz cijeli tekst provijava autorova nostalgija za zavičajem i želja da mu se oduži. Smoluća i njeni ljudi je publikacija koja zavređuju našu pažnju jer donosi podatke koje treba koristiti u cilju daljeg istraživanja. (Maksimović 2011).

Munib Efendić svoju odbranjenu magistarsku radnju iz oblasti političkih nauka pod nazivom *Organizacija i razvoj lokalne samouprave na području Tuzlanskog kantona – Studija slučaja Opštine Lukavac* je objavio pod istim naslovom 2012. godine. Studija donosi mnoštvo podataka o razvoju državno-pravnog poretku, lokalne samouprave, stanju i perspektivama u periodu Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i Republike Bosne i Hercegovine. U ovom dijelu, autor predstavlja i elaborira činjenice iz političke historije Lukavca, osnivanje stranačkih podružnica u Lukavcu, njihovi izborni rezultati, od prvih višestračkih 1990. godine do lokalnih izbora 2000. godine. Pored navedenog Efendić objašnjava i određene historijsko-geografske karakteristike općine Lukavac, daje razmatranja o prošlosti Lukavca grada, i drugo. (Efendić 2012).

Značajan doprinos istraživanju prošlosti Lukavca dao je lukavački novinar i književnik Faruk Kruševljanić knjigom *Lukavac kakav je nekada bio* (2014). Autor donosi svojevrsnu hroniku grada Lukavca, knjiga govori najviše o Fabrići sode i njenoj ulozi u društveno-ekonomskom razvoju grada Lukavca, od njene izgradnje pa do prvih godina poslije Drugog svjetskog rata. U prvi plan su stavljeni građani Lukavca i razmatranja o njihovom doprinosu razvoju svih segmenata života u gradu. Poseban osvrt stavljen je na strance koji su došli sa izgradnjom Fabrike sode krajem 19. stoljeća i kasnije, a koji su ostavili trag u prošlosti grada.

Knjiga je upotpunjena sa brojnim starim fotografijama gradskih lokaliteta i objekata, pojedinaca i društvenih kolektiva. Djelo ne predstavlja naučnu sintezu, ali itekako upotpunjuje i potiče istraživanja i prezentiranja tema iz prošlosti Lukavca. (Kruševljanić 2014)

U isto vrijeme kada Kruševljanić objavljuje svoju publikaciju, na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Tuzli Semir Hadžimusić brani završnu magistarsku radnju pod nazivom *Kultura Lukavca u periodu 1945-1953. godine* gdje na osnovu historijskih izvora prvog reda govori o općim, društvenim a posebno kulturnim i prosvjetnim prilikama u Lukavcu u naznačenom periodu. (Hadžimusić 2014)

U članku *Lukavački srez, administrativno-teritorijalne i društveno-ekonomske karakteristike – 1945-1947.*, autor se bavi do tada neobrađenim historijskim pitanjem postojanja sreza sa sjedištem u Lukavcu. Lukavački srez je osnovan u augustu 1945. a ukinut u januaru 1947. godine. Obuhvatao je 21 mjesni narodni odbor, čime su osim naselja iz današnjih okvira općine Lukavac u njegov sastav ulazila i određena naselja iz općina Banovići, Živinice, Tuzla i Gračanica. U prvom dijelu, pored administrativno-teritorijalnog okvira Lukavačkog sreza, autor objašnjava političke prilike, govori o rukovodstvu sreza, donosi demografsko-socijalne karakteristike. U drugom

dijelu imamo sliku postratne obnove privrede i infrastrukture u Lukavcu te osvrt na kulturno-prosvjetne prilike. Ovaj historiografski rad je nastao kao rezultat naučnog istraživanja, neobjavljenih i objavljenih historijskih izvora, te literature. (Hadžimusić 2015a).

Najvažniji korak u savremenim istraživanjima prošlosti Lukavca napravljen je s organizovanjem naučne konferencije „Kulturno-historijsko i prirodno naslijede općine Lukavac”, održane 31. oktobra 2015. godine u Lukavcu. Organizatori konferencije bili su Javna biblioteka Lukavac i Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeda Tuzlanskog kantona. Prije održavanja konferencije štampan je zbornik sažetaka radova, a po okončanju konferencije uslijedio je rad na temeljитom pripremanju zbornika radova „Kulturno-historijsko i prirodno naslijede općine Lukavac”. (Kunić, Hadžimusić 2016).

Zbornik radova je promovisan u Javnoj biblioteci Lukavac, 14. maja 2016. godine. Sadrži na 683. stranice 37 autorskih i koautorskih radova. Mnogi eminentni autori donose svoje originalne naučno-istraživačke radove i time dobrom dijelom osvjetljavaju raniju dosta nejasnu sliku, posebno kada je u pitanju znanstvena interpretacija i ekspozicija tema iz prošlosti općine Lukavac. Posebna vrijednost zbornika je multidisciplinaran pristup, pored historije zastupljene su teme područja društvenih, humanističkih (jezik, književnost, etnologija, arheologija...) ali i prirodnih nauka (geografija, biologija, hemija). (Hadžimusić 2016b).

Prošlost Lukavca i okoline i u drugim djelima sagledavana je s raznih aspekata. Nastali u periodu 2005-2016. godine ovi prilozi zavređuju posebnu pažnju istraživača, naučne i stručne ali i neakademske javnosti. U pitanju su znanstveno istražena rodoslovљa (Ibrahimagić 2012). ili kratki prikazi povijesti familija i mjesta življenja (Salihović 2005.), zatim značajna istraživanja o župi sv. Ante Padovanskog u Lukavcu (Iljković 2010.), kao i osvrtu na prošlost naselja Orahovica. (Gavrić 2009). Tu su i radovi o opismenjavanju stanovništva u periodu 1945-1953. godine (Hadžimusić 2014.), materijalnom /stećci/ i nematerijalnom /dovišta/ kulturno-historijskom naslijedu. (Hadžimusić 2016a.), kao i stoljeću urbanog razvoja Lukavca. (Hamzić, Djedović 2016).

Na osnovu gore navedenog istraživanje prošlosti i izučavanje lokalne historije općine Lukavac možemo uslovno podijeliti u četiri razdoblja: socijalistički period (1955-1989.), vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu (1992-1995.), treći period (1996-2014.) i četvrti period, od kraja 2014. godine do danas. Naravno, u ratnom periodu 1992-1995. slabije se radi na izučavanju zavičajne historije, ali u ovom periodu kroz lokalnu i regionalnu ratnu štampu bilježe se svakodnevna događanja, te

se kroz nju djelimično obrađuju i neke teme iz prošlosti. Također treba istaći da ni u jednom od četiri navedena razdoblja istraživanje prošlosti i izučavanje lokalne historije nije bilo isključivo historiografskog karaktera. Međutim, i djela u kojima nije ostvaren znanstveni historiografski pristup, a donose značajne podatke iz prošlosti, važna su za što sveobuhvatniju historijsku sliku razvoja Lukavca. Upravo, ona su dala poticaj za dalja, uglavnom historiografska istraživanja.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

S obzirom da je u prethodnom socijalističkom periodu, posebno kada je u pitanju znanstveni historiografski pristup, ovdje predstavljena problematika potisnutna u drugi plan u ovoj raspravi ukazano je na značaj izučavanja lokalne historije za razvoj historiografije Bosne i Hercegovine. Za razliku od tog vremena, danas u Bosni i Hercegovini na lokalnom nivou imamo profile potencijalnih istraživača koji se mogu meritorno uključiti u znanstvena istraživanja prošlosti. Kao što je i elaborirano jedan od nama najpotrebnijih segmenata jeste upravo istraživanje lokalne historije.

Osvjetljavajući historijsku sliku na mikro planu, otkrivajući sve bitne karakteristike određenog historijskog perioda za svaku lokalnu zajednicu, povezujemo ih sa već dostupnim činjenicama na makro planu i stvaramo sveobuhvatnu predstavu o tokovima historije Bosne i Hercegovine. Pored toga, utvrđenim rezultatima istraživanja lokalne historije utičemo i na nastanak novih spoznaja od globalnog značaja za historiografiju. U tome se, između ostalog, ogledaju ishodi i značaj izučavanja lokalne historije za razvoj historiografije.

Kada je u pitanju lokalna zajednica, izučavanje i poznавanje lokalne historije ima nemjerljiv značaj za identitet i posebnost određenog mjesta, općine, grada, regionala, ali i za kulturu, kulturno-historijsku i turističku valorizaciju na globalnom nivou. U Lukavcu je tokom rada na izučavanju lokalne historije, odnosno historijskog opisa pojedinih dobara graditeljskog naslijeđa u periodu 2014-2016. godine, došlo do uspostavljanja novih uzajamnih veza i novih spoznaja iz lokalne historije, što je doprinijelo naučnoj valorizaciji ovih dobara. U tom periodu u općini Lukavac su proglašena četiri nova nacionalna spomenika Bosne i Hercegovine. Organizovana je naučna konferencija „Kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe općine Lukavac”, a ozbiljno se počelo razmišljati o osnivanju Zavičajnog muzeja Lukavac.

U Lukavcu postoje dvije javne ustanove koje se bave kulturnom djelatnošću, to su Centar za kulturu Lukavac i Javna biblioteka Lukavac. Međutim, ovo nisu

ustanove koje bi se mogle dostatno usmjeriti ili isključivo baviti naučno-istraživačkim radom, u ovom slučaju izučavanjem lokalne historije, ali kao takve dobra su polazna osnova potencijalnim istraživačima. Ovdje prije svega mislim na Javnu biblioteku Lukavac, čija zavičajna bibliotečka zbirka sadrži sve naslove iz lokalne historije Lukavca koje smo citirali na stranicama ovog rada, ali i mnoge druge korisne u takvim istraživanjima.

Za podrobnija istraživanja lokalne historije, istraživač pažnju treba usmjeriti ka fondovima i zbirkama Arhiva Tuzlanskog kantona, Muzeja istočne Bosne, Narodne i Univerzitetske biblioteke „Derviš Sušić“ Tuzla, Arhiva Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

Svakako, historiograf ne smije zapostaviti terenska istraživanja, pogotovo kada je u pitanju izučavanje lokalne historije s temama iz starog i srednjeg vijeka. Također uputno je koristiti saznanja i naučno-stručne domete pomoćnih historijskih nauka (arheologija, etnologija, onomastika, genealogija, historijska geografija...) Za istraživanja savremene historije posebnu pažnju treba usmjeriti ka usmenoj historiji (eng. Oral history), zabilježiti što više svjedočanstava savremenika historijskih događaja, te ih komparirati s drugim historijskim izvorima.

Istraživačke projekte pojedinca ili grupe istraživača potrebno je prezentirati javnosti u vidu historijskih časova, izložbi, radio-televizijskih emisija, promocija publikacija, internet i multimedijalnih prezentacija, te time zainteresovati društvo za naučno-istraživački rad, osigurati nove informacije za istraživačku djelatnost, kao i neophodnu institucionalnu i finansijsku podršku.

Potrebno je da država i društvo imaju više sluha za podršku ovim istraživačima, sadašnjim i budućim naučnim radnicima. Vlast treba osigurati finansijska sredstva i institucionalni okvir za rad na ovom planu, a što bi se manifestovalo kroz jačanje institucija obrazovanja, nauke i kulture (odsjeka za historiju na Filozofskim fakultetima, arhiva, muzeja, biblioteka, osnivanje novih zavičajnih muzeja, naučnih instituta, zavoda i slično), kao i usmjeravanjem pažnje ka lokalnoj historiji kroz školske nastavne planove i programe osnovnih i srednjih škola.

Također, potrebno je podstaći historičare, etnologe, antropologe, kulturologe, književne historičare, arhiviste, kustose i bibliotekare da formiraju ili dodatno ojačaju svoja postojeća naučna i stručna udruženja, zatim da organizuju multidisciplinarna udruženja koja bi dala doprinos izučavanju kulturne i lokalne historije, odnosno unapređenju kulturne djelatnosti uopće. Isto tako, javlja se potreba i za posebnim udruženjem za podršku izučavanju lokalne historije, kako na lokalnom, regionalnom, tako i na nacionalnom nivou. Neophodno je da se institucije, udruženja i istraživači

povežu sa srodnim organizacijama i pojedincima u inostranstvu i na taj način prenesu njihova pozitivna iskustva u Bosnu i Hercegovinu.

Domaći i strani istaknuti i već profilisani istraživači trebaju edukovati lokalne historičare i potencijalne istraživače, uputiti ih kako pravilno da pokrenu, vode i završe određene istraživačke projekte iz lokalne historije.

Istražujući lokalnu historiju, istražujemo i afirmišemo sopstvenu kulturu i identitet, stvaramo djela po kojima će se naša zajednica prepoznavati, a mi pamtiti.

IZVORI I LITERATURA

OBJAVLJENI IZVORI

1. Čović, Borivoj (1955), „Preistorijski depo iz Lukavca”, *Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo: arheologija, Nova serija*, X, 91-106.
2. Handžić, Adem (1986), „Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka iz 1519. i 1533. godine”, u: *Građa*, knjiga 16., ANUBiH, Sarajevo; SANU, Beograd
3. Hodžić, Šaban (1957), „Stari turski dokumenti sa Tuzlanskog područja”, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, knjiga I., Zavičajni muzej u Tuzli, 47-86.

RUKOPISI

1. Hadžimusić, Semir (2014), *Kultura Lukavca u periodu 1945-1953. godine* (neobjavljena magistarska radnja), Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Tuzla

KORIŠTENA LITERATURA

1. Bašić, Kemal, Spahić Midhat (2005), *Znameniti Tuzlaci*: Pisana riječ na području Tuzlanskog kantona, I, Tuzla
2. Bećirović, Denis (2005), *Informbiro i sjeveroistočna Bosna: Odjeci i posljedice sukoba KPJ Informbiro (1948-1953.)*, Tuzla
3. Benković, Ambrozije (1971), *Tuzlansko područje negda i sada s posebnim osvrtom na vjerske prilike*, Županja-Đakovo

4. Bertrams, Kenneth, Nicolas Coupain, Ernst Homburg (2013), *Solvay: history of multinational family firm*, Cambridge University Press, New York
5. Bešlagić, Šefik (1971), *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo
6. Blagojević, Vaslige, Jovo Iljić, Ilinka Marković-Todorović (1999), *Jokanovići u Smolući*, Bijeljina
7. Djedović, Rusmir (2006), „Ratiš kao značajno islamsko-bogumilsko dovištemolitviše sjeverne i sjeveroistočne Bosne”, *Gračanički glasnik: časopis za kulturnu historiju*, god.X, br.21., 14-19.
8. Duranović, Amir (2010), „Povodom 15- godišnjice utemeljenja i 30 brojeva Gračaničkog glasnika: Istraživanje lokalne historije u BiH”, *Oslobodenje*, Sarajevo 16. decembar 2010., 31.
9. Đorđević, Milorad, ur. (1959), *Četerdeset godina osnovne škole u Lukavcu: Izvještaj povodom četerdesete godišnjice osnovne i desete godišnjice osmo-godišnje škole (1919.-1959.)*, Lukavac
10. Efendić, Munib (2012), *Organizacija i razvoj lokalne samouprave na području Tuzlanskog kantona – Studija slučaja opštine Lukavac*, UG NVO „Purča Bosanski”, Puračić
11. Filipović S Milenko, Đorđe Mazalić (1951), „Manastir Ozren” u: *Spomenik SANU*, Beograd
12. Filipović S. Milenko (1952), „Ozrenjaci ili Maglajci: Etnološki prikaz”, *Glasnik zemaljskog muzeja Sarajevo*, sveska 7., Sarajevo
13. Gavrić, Borislav (2009), *Orahovica na Ozrenu*, Svet knjige, Beograd
14. Gojković, L. Milan, ur. (1978), *Društveno-privredna karta: Grad. komuna Lukavac*, Pres Kliping, Beograd
15. Gross Mirjana (2001), *Suvremena historiografija: Korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb
16. Grupa autora (1978), *Monografija mjesne zajednice Prokosovići*, Prokosovići
17. Grupa autora (1988), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom.II., Sarajevo
18. Grupa autora (1979), *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji: Revolucionarni radnički pokret u Tuzli do 1941.*, 3-1, Tuzla;
19. Grupa autora (1984), *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji: Narodnooslobodilački rat i revolucija (april 1941- oktobar 1943)*, 3-2, Tuzla;
20. Grupa autora (1987), *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji: Narodnooslobodilački rat i revolucija (oktobar 1943 – maj 1945)*, 3-3, Tuzla.

21. Hadžimusić, Semir (2014), „Analfabetski tečajevi i opismenjavanje stanovništva na području Lukavca 1945-1953. godine”, *Baština sjeveroistočne Bosne: časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe*, br. 6., 54-61.
22. Hadžimusić, Semir (2015a), „Lukavački srez: administrativno-teritorijalne i društveno-ekonomske karakteristike - 1945.-1947. godine”, *Gračanički glasnik: časopis za kulturnu historiju*, god. XX, br. 39, 72-83.
23. Hadžimusić, Semir (2015b), „Stećci na području općine Lukavac”, *Baština sjeveroistočne Bosne*, br.7., 65-73.
24. Hadžimusić, Semir (2015c), „Naučna konferencija: Kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe općine Lukavac”, vijesti, *Glasnik arhiva i arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine XLV/2015*, Sarajevo, 357-360.
25. Hadžimusić, Semir (2016a), „Dovište na Tirinovcu kod Prokosovića, općina Lukavac”, *Gračanički glasnik* br. 42., 149-156.
26. Hadžimusić, Semir (2016b), „Zbornik radova: Kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe općine Lukavac”, *Glasnik arhiva i arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine XLVI/2016*, Sarajevo, 235-243.
27. Hamzić, Omer, Rusmir Djedović (2016), „Razvojni put Lukavca – od ledine krajem 19. do industrijskog grada krajem 20. stoljeća” u: *Prilozi historiji urbanog razvoja Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću: zbornik radova*, Sarajevo
28. Handžić, Adem (1975), *Tuzla i njena okolina u XVI. vijeku*, Svjetlost, Sarajevo
29. Hasković, Rifet, Atif Kujundžić (1997), *Lukavac 92-96.*, Lukavac
30. Ibrahimagić, Omer (2012), „Rodoslov Ibrahimagića iz Agića u Smolući”, *Gračanički glasnik: časopis za kulturnu historiju*, god. XVII, br. 34., 150-163.
31. Iljkić, Pero (2010), *Sto godina župe Lukavac*. Župni ured, Lukavac
32. Jahić, Adnan (1995), *Muslimanske formacije Tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu*, Tuzla
33. Kosorić, Milica (1980), „Praistorijska naselja na području Spreče”, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, knjiga 13., Muzej istočne Bosne Tuzla, 111-113.
34. Kožar, Azem (1994), *Uvod u Historiju*, Tuzla.
35. Kožar, Azem (2011), „Neki metodološki aspekti istraživanja lokalne historije”, *Gračanički glasnik*, God. XVI, br. 32, 178-182.
36. Kruševljanić, Faruk (2014), *Lukavac kakav je nekada bio*, NIK Grafit, Lukavac
37. Kunić, Mirsad, Semir Hadžimusić, ur. (2016), *Kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe općine Lukavac: zbornik radova*, Javna biblioteka Lukavac, Lukavac;

Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla

38. Maksimović, Radoslav (2011), *Smoluća i njeni ljudi - u prošlosti i sadašnjosti - a budućnost?*, Zrenjanin-Tuzla
39. Muftić, Edhem (2013), *Pamćenje vremena, ljudi i događaja*: autobiografska proza, Lukavac
40. Mutapčić, Edin, ur. (2010), *Zbornik radova sa naučnog skupa Kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe općine Banovići*, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla; Općina Banovići, Banovići
41. Perić J., Jeremija, Dževad Pašić (1989), *Lukavac u radničkom pokretu, Narodno-oslobodilačkom ratu i revoluciji*, Opštinski odbor SUBNOR-a, Lukavac
42. Rabić, Nedim (2011), „Naučni skup o Gračanici o lokalnoj historiji: Istraživanje lokalne historije u Bosni i Hercegovini, Gračanica 10. Decembar 2010”, *Baština sjeveroistočne Bosne* 3, 302-305.
43. Renner, Heinrich (2007), *Bosnom i Hercegovinom uzduž i poprijeko – 1896.*, Sarajevo
44. Sakić, Mihad (2003), *Tuzlanska oblast u Drugom svjetskom ratu: istraživanja*, Lukavac
45. Salihović, Fehim (2005), *Vremeplov porodice Salihovića i mjesta Modrac*, Lukavac
46. Selimović, Sead, Senaid Hadžić (2007), *Tuzlanski kraj 1851.-1991.: Demografske i socijalne promjene*, Tuzla
47. Suljević, Suljo, ur. (1985), *Monografija mjesne zajednice Dobošnica Donja*, Dobošnica
48. Strašević, Suadin (2014), *Stara džamija u Priluku*, Tuzla
49. Swenson, Timothy (2011), *Researching & Writing Local History*, Museum of Local History, Fremont
50. Šabanović, Salih (1993), „Naselje staro preko 700 a džamija preko 300 godina”, *Sabah*, Lukavac 21. juli 1993.
51. Vujasinović, Todor (1950), *Ozrenski partizanski odred*, Sarajevo-Zagreb
52. Zorić, Božo, ur. (1989), *Osnovno školstvo u Lukavcu i okolini: Istorijskohronološki prikaz*, Organizacioni odbor za obilježavanje stogodišnjice osnovnog školstva i učiteljstva u Lukavcu i okolini, Lukavac

THE IMPORTANCE OF THE STUDY OF LOCAL HISTORY FOR THE DEVELOPMENT OF HISTORIOGRAPHY - THE RESEARCH OF LUKAVAC

Summary

The studying of national history is important for building and affirming the identity of a country, people and society, but also the study of local history is important for the construction and promotion of the local identity and identity of the local community.

In the historiography of Bosnia and Herzegovina we will not find many high-quality works that explain topics of local history of our country's cities and towns. In particular, this refers to the study of the topics of the small local communities, and those that were not or are not now the home of several large-administrative territorial units or just for some reason were not interested in a certain period of development of our historiography.

The aim of this paper is to point out the situation and perspectives of the study of local history in Bosnia and Herzegovina with a special focus on local history research of Lukavac municipality. Analyzing the results of recent research, we can conclude that very little has been done to improve the study of the local history of this part of Bosnia and Herzegovina.

However, since the end of 2014, the above mentioned issues are more actively studied, historical sources are frequently consulted, and the scientific method results in historical exposures. A decisive step towards a more comprehensive and quality study of the past of Lukavac municipality was made by organizing the scientific conference "Cultural, historical and natural heritage of Lukavac municipality", and by publishing the work of the same title in 2016. Since then, the focus has been on the study of Lukavac's past and enriching the historiography of Bosnia and Herzegovina with the topics of this part of local history.

Keywords: Historiography of Bosnia and Herzegovina, local history, municipality of Lukavac, local museum, monography, proceedings

Adresa autora

Authors' address

Semir Hadžimusić

Lukavac

hadzi.semir@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FI LOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

SOCIOLOŠKE I KULTURALNE STUDIJE

Merima Jašarević

SOCIOLOŠKI OGLEDI O BOSANSKOHERCEGOVAČKOJ KULTURI
I UMJETNOSTI NAKON DVA RATA / SOCIOLOGICAL REVIEWS
OF BOSNIAN CULTURE AND ART AFTER TWO WARS 189

Abdel Alibegović, Midhat Čaušević

DOBA TRANSFORMACIJE I REDEFINIRANJA PROCESA I
FUNKCIJA U SAVREMENOJ PORODICI - UNIVERZALNOST
I/ILI TRANSFORMACIJA / THE AGE OF TRANSFORMATION
AND REDEFINITION OF PROCESSES AND FUNCTIONS IN
MODERN FAMILY - UNIVERSALITY AND/OR
TRANSFORMATION 203

UDK 316.7(497.6)

Pregledni rad

Review paper

Merima Jašarević

KULTURA I UMJETNOST U POSTRATNOM DRUŠTVU: KOMPARIJATIVNI SOCIOLOŠKI OGLED O BOSANSKOHERCEGOVAČKOJ STVARNOSTI

Ovaj rad, u svom prvom segmentu, polazeći od postmodernih teorijskih koncepata, analizira i promišlja savremenost. Nameće se mišljenje da živimo u hipokriziji izazvanoj potpunim odmakom od moralnih načela i idealja, da suegzistiramo u procesu odumiranja humano uređene ljudske zajednice koja najbolje što danas može dati jeste *scriptiz-kultura* ili *nekultura*.

U drugom segmentu, članak se bavi kritičkom analizom i propitivanjem bosanskohercegovačke kulture u kontekstu jugoslovenskog društva.

U trećem, pak, članak se fokusira na analizu stanja bosanskohercegovačke kulture i umjetnosti u kontekstu postdejtonskog društva koje, po svemu sudeći, postaje šizoidno. Kroz etnopolitički konstrukt, stranputica bosanskohercegovačke realnosti se najviše ogleda u kič i šund sadržajima u kulturi, koji ne samo da postaju mainstream nego vrtoglavo gase šansu za kreiranje onih kulturnih i umjetničkih obrazaca koji spadaju u domen kritičkog i analitičkog, kao i estetičkog. Zašto su pojedine umjetničke akcije danas na rubovima društvene zbilje, te zbog čega je kultura sasvim sporedna stvar za našu državu? Nameću se odgovori koji kao zaključak sugeriraju apokaliptični kraj ne samo za bosanskohercegovačku kulturu već i za bosanskohercegovačko društvo uopće. Ipak, neke umjetničke akcije, posebno one likovne i filmske, u BiH nakon posljednjeg rata, iako na društvenoj margini, manifestiraju se ne samo kao estetsko već i angažirano etičko djelovanje, koje na jasan način otvara pitanja najprimarnijih društvenih problema o kojima politička ali i javna sfera prečesto šuti.

Tehnike koje su poslužile za istraživanje su analiza sadržaja, intervju, anketa.

Ključne riječi: moderna, postmoderna, kultura, umjetnost, slikarstvo, bosanskohercegovačko društvo

UVOD

Razumijevanje savremenosti na tragu postmodernističkih teorijskih postavki, kada je o kulturi riječ, primarno podrazumijeva govor o modusima masovnog komuniciranja. Potrošenost i prevaziđenost umjetničkih izraza i kulturnih modela u postmodernom društvu dovodi do sumnje u velike ideje i mitove civiliziranog društva; ovo društvo je društvo hiperrealnosti i simulacije, gdje spektakli postaju konstitutivni sadržinski elementi.

Bosanskohercegovačka kultura i umjetnost nakon agresije na BiH, u periodu od 1992. do 1995. godine, otroke su se iz zatvorenog društva, od socijalizma ka demokratiji, uporedo sa rađanjem državne samostalnosti. U dosta nezahvalnim, gotovo nevjeroyatnim, uvjetima iznjedrit će se posebne umjetničke prakse (barem kada je vizuelna umjetnost u pitanju), koje će kroz estetska razrješenja individualnih ratnih i postratnih trauma postati ogledalo i svjedočanstvo o jednom šizoidnom vremenu.

Dvije naizgled potpuno različite realnosti: BiH nakon Drugog svjetskog rata i bosanskohercegovačko društvo u toku i nakon agresije 1992-1995. obilježava indoctrinacija jasnim političkim idejama i stavovima. U socijalističkom diskursu to je širenje ideje izgradnje socijalističkog društva, te u drugoj realnosti, u samostalnoj i suverenoj BiH, doduše u administrativno-pravno podijeljenoj državi, društvene akcije će biti podređene buđenju i širenju nacionalne svijesti.

Pod teškom lupom jedne političke partije, u režimu „s humanim licem”, u bosanskohercegovačkom društву nakon Drugog svjetskog rata su prisutne sve kulturno-umjetničke institucije i prakse koje su jasan trag o postojanju moderne kulturno-umjetničke paradigmе. Iako su u okvirima tadašnjeg društvenog miljea na djelu vrlo snažni politički pritisci i ideološke manipulacije, ipak je u tom zatvorenom društvu bio jak entuzijazam i dobro organizirana promocija kulture i umjetnosti. Štaviše, stječe se dojam o jednom prilično emancipiranom, kulturno bogatom životu, a ne o društvu koje živi u totalitarnom, mračnom sistemu.

Bosanskohercegovačko društvo nakon posljednjeg rata karakterizira retrogradizacija, i to kroz jake tendencije nacionalizama, oživljavanje duboko usuđenih korijena patrijarhata, tendencije osiromašenja svih segmenata društva, što za posljedicu ima pad morala, gubitak društvene solidarnosti i jedan potpuni *status quo* kada je u pitanju društveni razvoj, u sredini koji tendira da obesmisli svaki onaj ljudski korak koji podrazumijeva emancipaciju, intelekt, razum, logiku, slobodu, ali i ljubav.

Kroz oba ideološka diskursa umjetničko djelo je razumijevano kao „takav oblik ljudske svijesti koji obuhvata i izražava široku oblast ljudskog iskustva: osjećanja, mišljenja i postupaka, i to u estetskim formama koje se obraćaju čulima sa ciljem da preko njih izazovu u ljudima emocionalne, intelektualne i voljne aktivnosti i reakcije.” (Ilić 1974: 104) Ali, u duhu postmodernizma umjetničko djelo će se pred sami kolaps Jugoslavije razumijevati i kao naučno, kritičko i analitičko posmatranje svijeta, koje s prvog mesta briše čula, spontanost i emociju, da bi transcendiralo skoro pa u eksces, ili društvenu anomaliju. Umjetnički akt će, najčešće, biti revizija društvene stvarnosti, tako da se već može govoriti o performansima ili video-radu kao najupečatljivijim umjetničkim produktima današnje kulture. Kada govorimo o Jugoslaviji u tom kontekstu najprije mislimo na slikarstvo koje se rađalo nakon Drugog svjetskog rata¹, te na performativnu umjetnost i video-rad kao umjetnosti u BiH nakon posljednjeg rata.

1. GLORIFIKACIJA BESMISLENOG KAO AKT GUŠENJA SLOBODE I BOSANSKI TURBO-IZMI

Kultura u postmodernom društvu svoju esenciju vidi u sve većoj primjenjivosti i učinkovitosti; tržišna valorizacija i hiperkapital doveli su do promjene položaja kulture. Sve veća medijska prezentacija umjetničkih djela, kulturnih sadržaja i aktivnosti dovodi do toga da kultura/umjetnost postaje industrija. Čovjek sve više biva dio mreže novih realnosti koje ga otklanjaju od stvarnog života, forma bez suštine i bez smisla, forma koju je stvorila globalna kultura, u kojoj je duhovnost izrabljena u materijalne svrhe.

Možda ne bismo pogriješili kada bismo utvrdili da se paradigma današnje kulture ogleda u činjenici da je kultura u najvećoj mjeri pozicionirana kroz diskurse masovne kulture koja je, preferirajući često nebitne i trivijalne društvene segmente, u fokus postavila nove kriterije šta to kultura jeste i koja je njena primarna funkcija. Masovna kultura oduvijek je bila u službi širenja društvenog komuniciranja, da bi već danas postala industrija zabave, zaodjenuta u, veoma često, bezukusne i po mnogo čemu kontraduhovne, kontraintelektualne senzacije ili predstave.

Sa promjenom slike svijeta u globalnom konceptu, umrežavanje društva odvija se preko sadržaja masovnog informiranja koje približava sadržaje masi, s ciljem da

¹ Nismo za ovaj rad fokus stavljali na začetke postmodernističkih tendencija, iako ih jeste bilo (misli se na Jugoslovenska dokumenta i Bragu Dimitrijevića).

ona za određeno vrijeme, kroz promjene u razmišljanju i ponašanju, usvoji nove vrijednosti. Istraživanja u Americi pokazala su da ljudi provedu ispred televizora čak 50 sati sedmično. (Weatherill 2005) Ovo se posebno odnosi na djecu, koja najviše vremena provode gledajući šarolike televizijske programe. Realnost je sve više satkana od kreacija koje su nam servirane putem medijskih ekrana. „Slika oblikuje našu ličnost u svakom smislu te reči. Čak i naše predstave o prirodi, za koje mislimo da su možda odolele ovakvoj dominaciji, neizbežno nas podsećaju na reklame za šampon za kosu, pahuljice od žitarica ili brze automobile na pustim drumovima. (...) U sve većoj meri svet poprima halucinatorički karakter. Povremeno je teško odvojiti stvarnost od fantazije. U kriminalističke programe o stvarnim zločinima ubacuju se uzbudljive dramatične rekonstrukcije stvarnih događaja. Revolucije i ratovi postaju priče koje se odvijaju pred okom video-kamere i koje se pripremaju za emisije vesti. Novinari izlažu svoj život opasnosti da bi mogli da nam prikažu te priče koje se jedva razlikuju od zabavnog programa. Međutim, te priče su istinite, izuzetno bolne za one kojima se događaju, a koje će novinari fotografisati kako bi doble ljudsku dimenziju. Postoje određene mere bola koje mora da se prikažu kada se snima video-spot s ciljem da se podstaknu donacije. (...) Sakupljanje vesti sve više postaje pravljenje vesti. Nekoliko novinara u svojim rukama drži moć medija da informišu i da doslovno obrazuju i oblikuju naše mišljenje, u vreme kada se slike mogu slati širom sveta. Način na koji oni biraju materijal, jezik koji koriste, sve ono što izostavljaju itd, može da promeni, pa čak i da odredi tok događaja.” (Weatherill 2005: 95)

Mnoštvo plazmatičnih slika, besmislena muzika, poruke, čine novonastalu subjektivnost bez središta koja je slična shizofreniji. (Jameson 1991) Jedan od proizvoda mass-medija, ili, tačnije, proizvod marketinške politike medija, jesu generacije mladih nazvanih „ipsilonci”.² Glavna karakteristika spomenutih jeste narcizam, željni su promatranja i da sami promatralju (voajeristi), neopterećeni su tradicijom, seksualno slobodniji, lakše komuniciraju putem raznih internetskih društvenih mreža kao što su *Facebook*, *MySpace*, i sl., češće mijenjaju poslove, fleksibilniji su u ispunjavanju ciljeva, veći su pobornici istine, sve što posjeduje višu dozu ironije interesantnije im je. Mogli bismo ukratko reći da je to generacija bez tabua, koja ne poznaje pravopis i koju ne interesiraju podaci kao što su glavni gradovi zemalja, historijske činjenice, poenta romana *Zločin i kazna*, i sl. Generacija „iks”,

² Poznato je da postoji prijepor oko današnje generacije mladih nazvanih Y (ipsilonci) i stare generacije nazvane X. mogli bismo reći da je X ona generacija koja je bila dio industrijskog društva ili tzv. modernosti, dok su generacije Y one koje su odrasle ili još uvijek odrastaju u šoping centrima i za kompjuterima.

pak, još uvijek postoji, ali u znatnoj manjoj numeraciji; to bi bili nosioci velikih ideja, revolucija, „znanja o znanju”, tradicionalisti, i sl.³

Danas smo živi akteri histerije, glorifikacije nestvarnog, besmislenog i absurdnog čovjekovog bivstvovanja. Život je scena na kojoj se svi takmiče za prepoznatljivost i slavu. Živimo u nadstvarnosti u koju se uključuje Bog, politički i socijalni događaji, historija, jezik i sl. Pomoću nadstvarnog se proizvodi simulacija. To stvaranje Baudrillard naziva „deziluzionizacija”, tj. usmrćivanje iluzije svijeta u korist jednog apsolutnog realnog svijeta. Mogli bismo reći da je naš život jedna velika televizija realnosti, koja, baš kao na programu, nije stvarna. Lica koja su dio takvog šoua jesu simulakrumi, koji multipliciraju zadate vrijednosti koje su već zavladale u svim segmentima života: konformizam, egoizam, narcizam, makijavelizam, i sl. U svemu tome „mediji - to je jedna traka, jedna pista, jedna izbušena karta a mi čak nismo gledaoći, nego receptori, primaoci”. (Baudrillard 1991A: 156)

Govoriti o iskustvu Bosne i Hercegovine (u) nakon rata 1992. godine, i to je priča satkana od savremenih zapadnoevropskih i američkih narativa kulture, s dugim epizodama o etnopolitičkim diskursima, pluralizmu različitih iskustava koja se ujedinjuju u procesima brisanja integralne kulture kao jedinstvenog kulturnog identiteta države BiH.

Nakon genocida i urbicida bosanskohercegovačka realnost će proživljavati svoj „tranzicijski” absurd, koji svoje vrhunce doživljava u *turbo-folk kulturi*. Dok se u svijetu u znanstvenoj teoriji dekonstruirala društvena stvarnost, objavio kraj postmoderne, sve velike ideje utopljene, pod krinkom nacionalizma u BiH će se ugnijezditi konzumerizam kao opsesija većine građana. Kao sekundarni proizvod (iz Srbije) nastanit će se u našim životima masovni senzacioni kupleraj poznat pod imenom *turbo-folk*, koji će slaviti esenciju kiča, nudeći napačenim narodima bijeg od stvarnosti.

S druge strane, u duhu globalnog svijeta bosanskohercegovački umjetnički izraz će osvojiti najveću pažnju kroz medij dugometražnog filma⁴, koji će postati najreprezentativniji (poslije muzike)⁵ format u domaćoj, ali i svjetskoj, javnosti. Društveni haos će duboko utjecati i na umjetničke akcije, koje će, ovaj put bez političke podrške, ili uz selektivnu političku podršku, ostati, uglavnom, prepuštene same sebi.

³ Emisija „Drugi format”, HRT 2, 04. 05. 2010. god., 15h.

Bosanskohercegovačka umjetnost u takvom okruženju postaje, dominantno, *angažirana* umjetnost u iskrenoj borbi protiv društvenih devijacija, nepravdi i kolektivne intelektualne eutanazije. S druge strane, amaterizam javnog diskursa u procjeni šta jeste društveno i estetski relevantna umjetnost potiskuje mnoge istinske vrijednosti na marginu.

Moglo bi se reći da je bosanskohercegovačka kultura u svom *mainstream* formatu „ukoričena” u masovnu kulturu, čija je krajnja svrha veličati višak vrijednosti kapitala (u ime proklamiranja etničkog identiteta). „Daleko je lakše manipulirati neizobrazjenim i nekulturnim masama, negoli samomislećim korpusom populacije koja ima izgrađene moralne, intelektualne, estetske i umjetničke kriterije. Kod nas, na primjer, niti jedna institucija ne proizvodi potrebe za operom, baletom, a potreba za ilahijama/kasidama, za Thompsonom, Cecom i Karleušom je dovedena do životnog nagona i biološke potrebe. Vjersko-nacionalni šund, kao baza svih ostalih šund i kič sadržaja, je nagrizao supstancu autohtone i autentične bosanskohercegovačke kulture. Mi i kroz filmove zabavljamo svijet našim jadom i bijedom posljedne dvije decenije i, što je najgore, samo sa tim i takvim sadržajima naši stvaraoci osvajaju i svjetske nagrade.”⁶

Najveći paradoks sadržan je u sljedećoj istini: nikada nije bilo više slobode, a umjetnost je postala najzatočenija robinja – svijet u isto vrijeme srođen i odvojen od bosanskohercegovačke šizoidne zbilje.

Može se reći da bosanskohercegovački turbo-folk fenomen nije vezan samo za muzički ukus većine populacije, nego je mentalno prisutan u skoro svim sferama društvenog života. O tome svjedoči i istraživanje sprovedeno 2013. godine u sklopu rada na doktorskoj disertaciji ove autorice.⁷ Anketirano je 429 studenta (332 studentice i 97 studenata Nastavničkog fakulteta u Mostaru, sa svih godina studija i 7

⁴ Naši najveći uspjesi su sljedeći filmovi: *Savršeni krug* (A. Kenovića, kao prvi značajniji nakon rata), *Ničija zemlja* (D. Tanović). Navest ćemo samo još neke naslove: *Kod amidže Idriza* (P. Žalica), *Go West* (A. Imamovića), (...) *Grbavica* (J. Žbanić), *Teško je biti fin* (S. Vuletić), *Snijeg* (A. Begić), *Na putu* (J. Žbanić), *Cirkus Columbia* (D. Tanović), *Sevdah za Karima* (J. Duraković), *Djeca* (A. Begić), *Epizoda iz života berača željeza* (D. Tanović), (...) *Smrt u Sarajevu* (D. Tanović). <http://www.bhfilm.ba/udruzenje.php?kat=24> (14. 03. 2017).

⁵ Najprezentativniji su, u posljednje vrijeme: bend Dubioza kolektiv, pjevačica Amira Medunjanin, Dino Merlin i mnogi drugi.

⁶ Intervju obavljen 2011. godine sa uglednim univerzitetskim profesorom prof. dr. Besimom Spahićem, komunikologom. Jedan je od rijetkih koji u javnom diskursu govori ono što većina intelektualaca misli.

⁷ Istraživanje sprovedeno 2013. godine u sklopu izrade doktorske disertacije pod naslovom *Sociološko poimanje novih tendencija u umjetnosti* kandidatkinje M. Jašarević, pri Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.

odsjeka: *Biologija, Hemija, Likovna umjetnost, Pedagogija, Psihologija, Razredna nastava, Sociologija, Sport i zdravlje*.

Anketom se imala namjera ispitati odnos mlade populacije spram kulture i kulturne baštine, te svakodnevnice bosanskohercegovačkog društva, a čiji rezultati se za potrebe ovog članka mogu dovesti u vezu s razumijevanjem kulture u njenoj cjelovitosti, kao i kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine. Upravo informiranost, percepcija i (ne)razumijevanje mladih anketiranih osoba predstavljaju jasan pokazatelj mnogih pojava u bosanskohercegovačkoj kulturi. Pokazalo se da anketirani imaju zabrinjavajuće poznavanje kulturnog naslijeda iz domena likovnih umjetnosti i književnosti. Zbog očigledno lošeg stanja u obrazovanju (osnovno i srednje obrazovanje), te specifičnog primarnog i sekundarnog okruženja, ne postoji skoro nikakav interes za istinske kulturne vrijednosti. Mladi znatno više poznaju i saživljavaju se sa kulturom koja je vezana za pop, turbo-folk i neo-folk sadržaje. Loša ili srednje dobra finansijska situacija mladih, očigledni propusti u usvajanju primarnih znanja tokom osnovnog i srednjeg školovanja, općinjenost površnim vezama i komunikacijama (novi mediji i internet-mreže) uzroci su lošeg poznavanja, poštovanja i vrednovanja bosanskohercegovačke kulture (studenti, npr., ne znaju koja djela je napisao Ivo Andrić, ili ko je Mersad Berber). Studenti i studentice ne poznaju i ne cijene sadržaje koji spadaju u sami vrh svjetske književnosti (ne znaju nazive djela koja su napisali Miroslav Krleža ili Dante Aligijeri), ali najviše njih poznaje imena sportaša (iako su anketirane većinom studentice, gotovo sve znaju za fudbalera Edina Džeku) i političare (znaju ko je bio Alija Izetbegović). Jedan od nelagodanijih zaključaka vezan je za podatak da većina ispitanika ne zna koliko posjeduje knjiga u svojoj kućnoj biblioteci, kao i to da većina budućih akademskih građana ne koristi šиру literaturu vezanu za studij koji studiraju.

Studenti i studentice ne participiraju u elitnim kulturnim dešavanjima u mjestu gdje borave. Najveći im je državni kulturni događaj *Sarajevski filmski festival*. Rijetko ko od ispitanih uopće zna da postoji Sarajevska filharmonija ili *Festival baletne umjetnosti*. Razumljivo, s obzirom na svijet i vrijeme u kojem se živi, u kojem su žrtva opće znanje, kriteriji vrijednosti te pluralizam stilova života. Zaključak ide u smjeru da bosanskohercegovačka mlada populacija živi ujednačeno, homogeno, ne prelazeći okvire odveć standardiziranog mišljenja i ponašanja, koje, pak, spada u kategoriju pop ili turbo-folk kulture.

1.2. BOSANSKOHERCEGOVAČKA DEJTOMSKA KULTURNA STVARNOST

Obnova kulturnih objekata nakon rata 1992-1995. u Bosni i Hercegovini je tekla sporo ili nikako. U većini gradova, ako se i radilo na materijalnoj obnovi, ona je počesto bila u službi partikularnih interesa pojedinaca ili grupacija koje su štitile interes etničkog kapitala. Sadržaji u bosanskohercegovačkim ustanovama kulture, kao što su, naprimjer, gradske ili državne galerije koje imaju i stoljetnu tradiciju, ne mogu, najčešće zbog finansijskih problema, pratiti svjetske i domaće trendove u umjetnosti. Izvođači svjetskog renomea iz svijeta muzike (klasična muzika, pop i rock) zaobilaze i glavni grad Bosne i Hercegovine, jer ne postoje standardi koji su potrebni za takve događaje – naprimjer, koncertna sala, a da to nije pozorišna sala ili sportska dvorana.

Domaća kulturna scena razapeta je između dva svijeta: jednog ukorijenjenog u *turbo nacionalizam*, rezerviranog za one koji svjesno ili nesvjesno podilaze toj vrsti ideologije, i drugog koji teži objediniti sve koji su istinski reprezentanti bosanskohercegovačkog kulturnog identiteta *sui generis*. Ovom drugom svijetu pripadaju brojni dramski i filmski umjetnici, likovni stvaraoci, pisci, pjesnici i intelektualci, te općenito oni koji se ne boje da javno u svom okruženju, ali i šire, postavljaju jasna pitanja i kritički propituju bosanskohercegovačku društvenu zbilju.

Kada se analizira bosanskohercegovačka masovna kultura koja, kako smo naglasili, i jeste glavni supstrat ovdašnje kulture uopće, tada se jasno vidi deficit sadržaja visokih vrijednosti koje afirmiraju ljudski intelekt, poput naučnih saznanja ili, pak, sadržaja iz domena društvene kritike. Ilustracije radi, u 2015. godini, pri analizi javnih servisa u BiH utvrđene su, s tim u vezi, jasne činjenice: BHRT sedmično je prikazivao samo 7 sati kulturno-edukativnih sadržaja i samo 2 sata dječijeg programa, dok je sportski program emitiran čak 32 sata! Naravno, najviše sadržaja je prikazano iz domena informativno-političkog, čak 14 sati sedmično. Za razliku od Javnog servisa, TV Pink je u istoj godini imala čak 22 sata zabavnog sadržaja i 32 sata serijskog sadržaja, a 0 sati sadržaja iz kulturno-edukativne oblasti! (Fejzić-Čengić, 2009)

2. BOSANSKOHERCEGOVAČKA UMJETNIČKA PRAKSA NAKON DRUGOG SVJETSKOG RATA – LIKOVNA SCENA

Jugoslovensko socijalističko društvo bilo je sačinjeno pretežno od ruralnog stanovništva sa visokim stepenom neobrazovanosti i radničkom klasom koja je patila

od pomanjkanja urbanizirane kulture. Uprkos trendovima deruralizacije, industrijalizacije, urbanizacije i modernizacije, stanovnici gradova više su preferirali narodnu kulturu, a oblici razonode veoma malo su urbanizirani. Na toj osnovi u ratnom i postratnom periodu u Bosni i Hercegovini procvjetat će kič i šund te obilje amaterizma, putem kojih će totalitarne vode djelotvorno manipulirati masama.

S druge strane, tendencije u elitnoj umjetnosti druge polovine XX stoljeća javljaju se kao izraz avangarde (Vojislav Dimitrijević), ili se naslanjaju na tradicionalne forme i trendove u slikarstvu, kiparstvu i grafici, sa sporadičnim postmodernističkim akcijama izraženim jezikom novih materijala, formi i žanrova, poput instalacija i djelovanja van galerijskog prostora (Braco Dimitrijević, grupa Prostor-Oblik, Zvono, Jugoslovenska dokumenta).

Jugoslovensko socijalističko društvo sa većinskim ruralnim stanovništvom i bazom „radničke klase“ bilo je podvrgnuto oštrom i strogom nadzoru, s ciljem dovođenja ljudi u poziciju pasivne mase koja nije mogla dati svoj glas kada su u pitanju društveno-političke prilike. Kompenzacija je ostvaravana kreiranjem potrošačkog hedonističkog društva prožetog integralnom masovnom kulturom, koja je podrazumijevala postojanje jednog ipak liberalnog konteksta i prostora za umjetnički i kritički pluralizam. Bosanskohercegovačka sredina i Sarajevo kao kulturni centar radije su, kada je o likovnosti riječ, prihvatali reprezentativne modele u oblicima figuracije i naracije nego novije trendove. Insistiralo se i na vlastitom likovnom idiomu u koji su, najčešće s velikom selektivnošću, uključena nova iskustva. Scena je bila polarizirana u relacijama figurativno - apstraktno. Eksperimentiranje s novim materijalima i tehnikama događalo se u času kada je elitna kritika u svijetu o tome progovorila kao o već prevaziđenom fenomenu. Bosanskohercegovačka likovna umjetnost ostala je na međi tradicionalnog, figurativnog, ideološki prihvatljivijeg jezika, i novih tendencija u smislu praćenja svjetskih praksi, koje su neke jugoslovenske sredine već uspješno usvojile.

Fokus na likovnu umjetnost nakon Rata prvenstveno je inspiriran ciljevima da se širim narodnim masama „dočara suština narodnooslobodilačke borbe“, čak s preten-cioznim ambicijama da se u ovom domenu postane „revolucionarni tumač Evrope“. S liberalizacijom društvenih prilika popuštaju misionarske tendencije. Tako, npr. Azra Begić u uvodu kataloga *Umjetnost Bosne i Hercegovine 1945-1974*. (Hozić, Begić, i dr., ur. 1975) navodi tužnu činjenicu nezainteresiranosti društva i odgovornih (ne kaže direktno vlasti) za finansiranje i brigu o umjetničkim zbirkama, posebno onim u duhu NOB-a.

U prvim godinama nakon Rata, da bi se ostvarili gore navedeni ciljevi, od umjetnika se tražilo da njihovo djelo bude tačan odraz „stvarnosti“ kao i vjernost

akademskoj realističkoj tradiciji, uz zanemarivanje uglavnom svih akvizicija moderne umjetnosti, izražavanju figuralnim jezikom, koji preferira figuralnu kompoziciju nad pejzažom, a pogotovo mrtvom prirodom, budući da se ovoj nikako nije mogla pripisati „idejnost”. Lične drame umjetnika vezane su za veće ili manje mogućnosti prilagođavanja ovom nametnutom i u biti vanumjetničkom konceptu. Ono što je za umjetnika bilo normativno: potčinjavanje strogo propisanom kanonu koji je pripadao nepovredivom, božanskom redu stvari, moderni umjetnik nije uspijevaо prihvati u ljudskim relacijama. Za njega je oslobođenje čovjeka nužno podrazumijevalo slobodu umjetničkog stvaranja, pa su i najodaniji tekovinama revolucije svojim radom znali dovesti u pitanje službeno proklamirane ideale. (Hozić, Begić, i dr., ur. 1975) Forsiranje socijalističke idejnosti i partijnosti dovelo je izvjestan broj umjetnika u status „neutralnih posmatrača” savremenih zbivanja. Naravno, kasnije, u nešto opuštenijoj atmosferi, moglo se stvarati u duhu „apsolutne slobode i apolitičnosti”.

Uprkos svim limitima i velikom pritisku, poslijeratnu generaciju najistaknutijih slikara najčešće povezujemo sa dva cilja kojima su stremili: da se dosegne stepen majstorstva svojih prethodnika, i da se koliko-toliko otvore putevi novim stvaralačkim zamislima. Ti slikari se često nazivaju, osim poslijeratnim stvaraocima, i stvaraocima IV decenije, za koju je svojstveno „podmlađivanje umjetničkih redova, slobodnije prihvatanje novih ideja, veća otvorenost prema svijetu i životu karakteristične za period mladosti”. (Begić 1969: 58) Raspon njihovih stilskih određenja kreće se od realističkog, preko postimpresionističkog, do apstraktnog slikarstva; svaki od umjetnika unosi, podrazumijeva se, svoj vlastiti potpis dajući prednost crtežu ili grafici, kompoziciji ili izraženoj dramatički lirske, folklorne ili revolucionarne teme.

Umjetnici koji su bili ujedno i učesnici rata zaokupljeni su ratnim temama. U periodu socijalističkog realizma (1945-1951) stvarali su djela, prema Nikoli Kovaču (2003), „u duhu angažovane umjetnosti, ali sa snažnom individualnom notom i ličnim obilježjima stila i jezika”. Misli se pri tome na slikare i slikarke poput Ismeta Mujezinovića, Voje Dimitrijevića, Branka Šotre, Mice Todorović. U ovu grupu Azra Begić svrstava i imena poput Ive Šeremeta, Rizaha Štetića, Hakije Kulenovića, a pridružio im se, nažalost zakratko, i prominent predratnog pokreta Roman Petrović. Azra Begić u svom viđenju poslijeratnog perioda naglašava malobrojnost školovanih umjetnika, pa nam tako oni dolaze iz drugih centara, kao naprimjer vajar Ante Kostović i drugi. Bosanskohercegovačka sredina tada nije bila spremna za nove naraštaje, nove koncepcije i ideje.

Ismet Mujezinović, pak, kao pojavu koja je nedostajala našem kulturnom životu smatra nedostatak inicijative. Piše da naše ustanove čekaju da im probleme riješi neko

sa strane. (Mujezinović 1957) Također ističe nedostatak likovne kritike i kritičara. Uz to kaže da bi stvari trebalo otvoreniye postavljati i čišće gledati, ostavlјati koliko je god to moguće ostalo po strani, misleći ovdje na „sve lično”. „Tada bi, vjerujem, prostruјao svježiji i čistiji vazduh u onom što nazivamo – kulturna atmosfera.” (Mujezinović 1957: 4)

UMJESTO ZAKLJUČKA

Borba sa nedaćama srove bosanskohercegovačke realnosti lakše se odvija barem za one pojedince koji njeguju ljubav prema istini, učestvujući i sukreibajući s umjetnicima posebnu dimenziju stvarnosti. Umjetničke prakse, čini se, nikada kao danas, u vrijeme velikih društvenih devijacija, nisu bile u poziciji prometejskog otpora učimalim a bezglavim i sveprisutnim sjenama koje se vihore oko nas. Umjetničke akcije se ne libe - ponekad dosta glasno, a ponekad skoro neprimjetno - referirati na svakodnevna životna iskustva. Iako bosanskohercegovačke institucije kulture nisu u zavidnom položaju (mnogo njih je oronulo, a još uvijek ima onih koje nisu ni obnovljene, iako su od velikog značaja za bosanskohercegovačku kulturu) umjetničke tendencije postoje i njih se, posebno je važno, treba promatrati integralno, kao dijelove različitih umjetničkih odgovora na stvarnost.

Uprkos svemu, pojedina umjetnička djela, čini se, nikada nisu imala snažniji utjecaj u BiH, ali i šire. Dok se u javnom diskursu, ali i u većini obrazovnih politika, politika socijalne zaštite i sličnih, često šuti ili demagoški govori o društvenim temama, poput mase nezaposlenih mladih ljudi, iskustva života marginalnih društvenih grupa (Roma, samohranih majki, demobiliziranih boraca, djece bez roditeljskog staranja i sličnih), dotle se u umjetničkim izrazima u BiH nastoji učiniti te teme vidljivim prostorom i govorom o suštinama stvari. Takve umjetničke prakse bivaju ne samo puki estetski dekor našeg društva nego i zbiljski društveni aktivizam, postaju ona društvena snaga koja je bitna u revidiranju politika.

Dakle, u jednom zatvorenom monopartijskom sistemu druge polovine 20. stoljeća događale su se umjetničke akcije koje su uspjevale prevazići ideološke datosti i etablirati se kao autentični estetski izraz. Isto tako, na svoj način, umjetničke akcije, posebno one likovne i filmske, u BiH nakon posljednjeg rata, iako na društvenoj margini, manifestiraju se ne samo kao estetsko već i angažirano etičko djelovanje, koje na jasan način otvara pitanja najprimarnijih društvenih problema o kojima politička ali i javna sfera prečesto šuti.

LITERATURA

Knjige:

1. Baudrillard, Jean (1991a), *Simulakrum i simulacija*, 1. izdanje, IP Svetovi, Novi Sad
2. Baudrillard, Jean (1991b), *Fatalne strategije*, 1. izdanje, Književna zajednica Novog, Novi Sad
3. Fejzić-Čengić, Fahira (2009), *Medijska kultura u Bosni i Hercegovini*, Bemust, Sarajevo
4. Grupa autora (1969), *Jugoslovenska umetnost XX veka 1929-1950: nadrealizam, postnadrealizam, socijalna umetnost, umetnost NOR-a, socijalistički realizam*, Beograd
5. Ilić, Miloš (1974), *Sociologija kulture i umjetnosti*, 1. Izdanje, Nolit, Beograd
6. Kellner, Douglas (2004), *Medijska kultura: studije kulture, identitet i politika između modernizma i postmodernizma*, Clio, Beograd
7. Kovač, Nikola (2003), *Slikarstvo u Bosni i Hercegovini 1945-1990*, Univerzitet „Džemal Bijedić”, Mostar
8. Weatherill, Rob (2005), *Kolaps kulture*, Clio, Beograd

Likovni katalozi:

1. Ikone, slike, crteži, grafika, skulptura, Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 27. XII 1976, stalna izložba '76, Sarajevo, Umjetnička galerija BiH, 1976.
2. Jugoslavenska umjetnost XX stoljeća: slikarstvo, crtež, grafika: iz fundusa Umjetničke galerije Bosne i Hercegovine, Umjetnička galerija BiH, ekspozitura Mostar, 1977., Sarajevo: Umjetnička galerija 1977.
3. Umjetnost Bosne i Hercegovine: 1974-1984. : Umjetnička galerija BiH Sarajevo 1. februar - 1. mart 1984, Sarajevo: Organizacioni komitet XIV Zimskih olimpijskih igara Jugoslavije: Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine, 1984. (Murska Sobota: Pomurski tisak)
4. Umjetnost Bosne i Hercegovine 1974-1984 : [Umjetnička galerija BIH, Sarajevo, 1. februar - 1. mart 1984], Sarajevo: Organizacioni komitet XIV Zimskih olimpijskih igara /Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine, 1984.

Likovna kritika i osvrti iz štampe, periodike i časopisa:

1. D. P. (1955): „Zašto?”, *Odjek*, God. VI, br. 10, nov. 1955, str. 2.
2. Mujezinović, Ismet (1957), „Koja vam pojava pada u oči u našem kulturnom životu, i šta predlažete za njegov procvat?”, *Oslobođenje*, God. XV, br. 3273, 17. feb. 1957, str. 4.
3. *Oslobođenje*, God VII, br. 1311, 1951, str. 4.
4. *Oslobođenje*, God. VII, br. 1312, 1951, str. 4

Internet-izvori:

1. <http://www.bhfilm.ba/> (posjećeno 14. 03. 2017.).
2. <http://www.narodnopozeristetuzla.org.ba/> (posjećeno 10. 08. 2013.)

CULTURE AND ART IN POST-WAR SOCIETY: A COMPARATIVE SOCIOLOGICAL OVERVIEW OF EVERYDAY LIFE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

One of the focuses in this paper are, firstly theoretical construction of postmodern reality. So, theoretical synthesis in this paper is presenting those new tendencies in thinking and acting that are results of new time called postmodern or contemporary.

Secondly, this article is dealing with critical analysis and questioning Bosnian culture in context of Yugoslavian society.

However, the third part of this article is connected to analysis of Bosnian culture and Bosnian art in context of post-Dayton society which apparently becomes so schizoid. Through ethno political construct, misconceptions of Bosnian reality is highly reflected in kitsch content in culture who are, not only, becoming mainstream that dizzying extinguish any chance of cultural and artistic action for critical analytical and aesthetic

Why some artistic actions are today on the edge of social reality, and why in our society culture is completely second matter for the government? – By this questioning, as a result of conclusion there are some inflicted answers which will bring conclusion and suggestion that there is apocalyptic end not only for Bosnian culture, but for society in general view.

Research techniques which provided research are: content analysis, interview and questionnaire.

Key words: modern, postmodern, culture, art, paintings, Bosnian society

Adresa autora

Authors' address

Merima Jašarević Beganović

Univerzitet „Džemal Bijedić” u Mostaru

merima_jasarevic@yahoo.com

UDK 316.356.2

Pregledni rad

Review paper

Abdel Alibegović, Midhat Čaušević, Naida Ljuma

DOBA TRANSFORMACIJE I REDEFINIRANJA PROCESA I FUNKCIJA U SAVREMENOJ PORODICI - UNIVERZALNOST I/ILI TRANSFORMACIJA

U radu nastojimo sa teorijskog aspekta analizirati posljedice hipermodernog doba koje implicitno transformiraju samu prirodu i sadržaj porodičnih odnosa i funkcija u savremenoj/ovovremenoj porodici. Akcenat je stavljen na procese transformacije i procese redefiniranja porodičnih procesa i funkcija u savremenoj porodici. Na misaonom i tradicijskom fonu Manuela Castellsa, Elizabeth Roudinesco, Massima Recalcatija, idemo od fundamentalnih polazišta u dubinsku analizu posljedica *fluidne modernosti* izražene u fenomenima transformacije iskustvenih odnosa, krize patrijarhalnosti i frojdovsko-lakanovskom psihanalitičkom konceptu “isparavanja oca”, „smrti Drugog”. Budućnost porodice, alternativnih porodičnih oblika, promatramo kroz prizmu univerzalnosti porodice, ali i/ili transformacije funkcija savremene porodice.

Ključni pojmovi: fluidna modernost, “isparavanje oca”, „smrti Drugog”, moderna porodica, funkcije porodice, transformacija porodičnih odnosa, kriza patrijarhalnosti

UVOD

Promjene na relaciji društvo-porodica značajno su izražene u savremenom društvu, a prije svega moguće ih je evidentirati preko transformacije strukture porodičnih odnosa, procesa i transformacije porodičnih funkcija. Kao uzrok stanja stalnih i gotovo nesagledivih transformativnih/transformirajućih procesa u društvu, a samim tim, relativno brzo, i u porodici, navodimo konceptualni obrat u poimanju sistema vrijednosti u društvu sa naglašenim tendencijama ka individualizaciji pojedinaca u odnosu na porodicu i društvo, odbacivanju solidarnosti, promjene na tržištu rada, nove koncepcije moći, redefiniranje uloga - kako muških tako i ženskih, a kao posljedicu navedenih trendova imamo fenomene kao što su dekompozicija i transformacija braka, partnerstva i porodice u savremenom društvu.

Savremeno društvo odlikuju složeni procesi brzih promjena, nestabilnost ključnih orijentira prema kojima ljudi oblikuju i usmjeravaju svoje živote, povećanje nesigurnosti, rizika, ubrzani životni tokovi, a što u konačnici neizostavno rezultira značajnim promjenama i u sferi porodičnih odnosa, same sadržajnosti porodičnih procesa i funkcija. Zigmunt Bauman, kako to primjećuje i Dragana Vilić (Vilić, 2011: 22), naglašava stanje „labavosti veza i opozivost obaveza kao rukovodeći princip” (Bauman, 2009: 13), a sve u kontekstu promjena u društvu i posljedica tih promjena izraženih u fenomenu (pre)oblikovanja porodice.

Ključno težište, na kojem želimo insistirati u radu, tiče se pitanja: Da li su univerzalne funkcije porodice, kako su ih koncipirali i vidjeli Peter Murdock i Talcot Parsons, dovedene u pitanje u savremenom društvu, društvu fluidnog života, ljubavi i straha, ili, na originalnom tragu Baumana, u društvu fluidne modernosti? Za dva bitna obilježja hipermodernog doba, ili doba fluidne modernosti, kako bi ga nazvao Bauman, Elizabeth Roudinesco navodi pokušaj žena da na različite (lažne-estetske) načine zamaskiraju svoju afektivnu inferiornost (Roudinesco, 2012: 147), a na drugoj strani, dominacija ženskog (Roudinesco, 2012: 156) u obliku premoščavanja spolnog odnosa pomoću medicinskih pomagala. Da li je znanstveno prihvatljivo govoriti o ukidanju ili transformaciji univerzalnih porodičnih funkcija? I, na kraju, kakvu budućnost ima porodica, imajući u vidu posljedice brzih promjena u kojima se čuju stavovi da porodica u savremenom društvu „gubi svoju raniju funkciju primarne socijalizacije, ekonomske i emotivne zaštite i postaje snaga koja sputava i ograničava pojedinca, njegove sklonosti i sposobnosti, njegove težnje i ambicije”? (Šijaković, 2008: 96)

DOBA TRANSFORMACIJE I REDEFINIRANJA PROCESA I FUNKCIJA U SAVREMENOJ PORODICI

Porodica je u toj mjeri dio naše svakodnevne životne rutine da ju skoro i ne primjećujemo. Dakako, takav odnos prema porodici svojstven je, prije svega onima koji u porodici i sa porodicom nemaju posebnih problema; onima kojima porodica pruža svakodnevno osjećanje sigurnosti i razumijevanja neprimjetno se starajući za zadovoljavanje njihovih potreba. Porodicu, međutim, daleko više primjećuju i osjećaju oni koji se bore ili sa njenim „prevelikim“ prisustvom koje ih guši, ili pak sa njenim djelimičnim ili potpunim odsustvom, koje ih čini nesigurnim i inferiornim u svakodnevnom životu. Ali oni najčešće nisu u prilici da razmišljaju o porodici, oni su njome praktično zaokupljeni. Ispada na kraju da porodicom nema ko da se bavi! (Milić 2007: 19)

Pojmovi: *transformacija, promjena i kriza* u fundamentalnom smislu obilježavaju modernu zapadnu racionalnost, ali i ukupan sociološki diskurs i predmet interesiranja unutar socioloških „zadiranja“ u samu suštinu društvenog života. Neminovalno je da se gotovo sve društvene „slabosti“, promjene i nemoći prije svega prelamaju, kako to napominje Adila Pašalić-Kreso (Pašalić-Kreso, 2004: 5), preko, ili kroz društvene institucije, a jedna od temeljnih društvenih institucija je i porodica. Treba imati u vidu da se porodicu ima posmatrati i razumijevati kao „dio društva u malom“, međutim, porodicu odlikuje i složena struktura objedinjavajućih aspekata ljudskog života, gdje se neprestano odvijaju raznovrsni procesi i funkcije. Dragana Vilić (Vilić, 2013: 50) u svome radu *Transformacija (i/ili redukcija) funkcija moderne porodice*, govoreći o složenosti procesa i funkcija u porodici, pominje biološko-reproducativne, ekonomski, obrazovno-kultурне procese, ali i funkciju socijalizacije i zaštitnu funkciju. Međusobna povezanost na relaciji društvo-porodica i porodica-društvo nije jednoznačna, već je riječ o višestruko složenom i različitim aspektima društvenog života uslovljenom odnosu, koji u krajnjoj mjeri rezultira specifičnim promjenama i problemima u različitim fazama razvoja i egzistiranja porodice. Svojstveno promjenama koje se, sada već u klasičnoj sociologiji porodice, nazivaju „dekonstrukcijom“ tradicionalnih oblika porodičnog života, isticanjem promjena koje u centar stavlju pojedinca, profesor Jusuf Žiga (Žiga, 2015: 2), na misaonom fonu onoga na čemu insistira i Andjelka Milić (Milić 2007: 122), piše o fazi u odnosu društva i porodice koju karakterizira *globalno preferirajući liberalizam i individualizam, a koji uzročno-posljedično stimuliraju „velike raznolikosti porodičnih modela“*, a posljedice ili tvorevine ovih faza u odnosu na relaciju društvo-porodica prepoznatljive su u:

- *osjetnom odgađanju životne dobi pri stupanju u brak;*
- *povećanom broju razvoda brakova;*
- *narastanju vanbračnih zajednica;*
- *povećanom broju rađanja vanbračne djece;*
- *sve češćim jednoroditeljskim porodicama;*
- *porastu samackih domaćinstava;*
- *destigmatizaciji heteroseksualnih identiteta itd.*

Porodica je historijska kategorija, te kao takva neminovno biva podložna stalnim promjenama. Profesor Ivan Šijaković smatra da je: "Porodica društvena grupa koja prva osjeti teškoće i krize u društvu, ali i njegov napredak i razvoj. Porodica je od svog postanka prolazila kroz različite oblike razvoja, ali je očuvala neke osnovne, nezamjenjive funkcije u razvoju čovjeka kao ličnosti i njegove uže i šire zajednice." (Šijaković 2008: 95) U teorijskom smislu, možemo govoriti o različitim ili višedimenzionalnim pristupima u definiranju porodice. Tako Đozić i Žiga (Žiga/Đozić, 2013: 161) pominju četiri osnovna, a to su: biološko-antropološki, psihološki, pravni i sociološki pristup. Tako se u sociološkom smislu porodica određuje kao „osnovna celija društva”, „društvena zajednica”, da bi neka od ključnih određenja porodice Andželka Milić svrstala u zablude u definiranju porodice, kao što su odrednice: "osnovna celija društva" (A. Comte), "društvena zajednica" (F. Tonnies), "uža zajednica", "kolijevka ljudske prirode" (Žiga/Đozić, 2013: 162). Biserka Košarac navodi da u sociologiji postoji "niz shvaćanja i tumačenja porodice, a najznačajnija su: shvatanje porodice kao *celije društva*, shvatanje porodice kao *društvenog mikrokosmosa*, kao *specijalizovane društvene funkcije*, shvatanje porodice kao 'utočišta', kao *antropološke univerzalnosti*, kao *specijalne grupe* i kao *ljudske zajednice*." (Košarac, 2013: 12) Značajno bi bilo kritički propitati stavove Andželke Milić u kojima tvrdi da se najosnovnija obilježja ili pristupi porodice imaju smatrati kao "zablude u definisanju porodice" (Milić, 2007:37). Mišljenja smo da, ukoliko porodicu ne definiramo ili ne opišemo kao osnovnu celiju društva, kao *društveni mikrokosmos*, kao *ljudsku zajednicu*, kao *specijalizovanu društvenu funkciju*, ili porodicu kao "utočište", šta nam ostaje kao bitno određenje porodice kao veoma značajne društvene grupe i društvene institucije? Naime, suštinski smo opredijeljeni stavu da se iz želje studioznog pristupa odgonetanju i analizi onoga šta porodica doista jeste može dubinski zapasti u razne logičke pogreške i završiti u različitim redukcionizmima. Takav slučaj je, po našem uvjerenju, napravljen kod određenja porodice u slučaju pomenute autorice, ali je sličan, po automatizmu, ako ne i teži,

previd urađen u čitavoj lepezi djela i tekstova iz područja sociologije porodice kada je riječ o funkcijama porodice u savremenom društvu. O ovome će više govora biti u narednim odjeljcima, posebno u trećem odjeljku, koji nosi naziv: *Univerzalnost i/ili transformacija funkcija savremene porodice*. Na ovom misaonom fonu, značajno određenje samog karaktera porodice kao "društva u malom", kao *specifične društvene institucije* koja u sebi nosi historijsku komponentu, jeste i *zatvorenost* (Pašalić-Kreso, 2004: 5) porodice u odnosu na druge društvene institucije. U ovom smislu, nije nužno da porodica neminovno i relativno brzo po automatizmu odražava sve tokove koji se dešavaju u društvu, kao ni slabosti u društvenom sistemu. Porodica, smatra profesorica Pašalić-Kreso, posjeduje posebne mehanizme kojima se nastoji odbraniti od direktnih "vanjskih" udara ili uticaja. Koristeći se analogijom imuniteta organizma na određene infekcije, autorica *Koordinata obiteljskog odgoja* piše: "Ako je sačuvana obiteljska kohezija, dobra i zdrava komunikacija među njenim članovima, ako obitelj uspješno pruža svim svojim članovima onaj potreban osjećaj sigurnosti, podrške, ljubavi, pažnje i brige, ako obitelj još uvijek zna kako da uspostavi jasne granice prema vanjskom svijetu, koje čuvaju njenu intimu i koheziju, i koje je štite od direktnih potresa i udara izvana, ona se neće ogoljeno 'njihati' na vjetrometini brojnih društvenih poremećaja i anomalija", ukazujući na činjenicu kako i porodica ima svojstvo imunizacije i autoimunizacije analogno ljudskom organizmu. (Pašalić-Kreso, 2004: 6) Ipak, dosta su glasni i dominantni teorijsko-emipirijski pokazatelji da je došlo do dubokih društvenih promjena, koje su se neminovno odrazile i na strukturu i sadržaj porodičnih odnosa, procesa i funkcija. Mirjana Bobić u svome radu *Prekomponovanje braka, partnerstva i porodica u savremenim društvinama* govori o dubinskim društvenim promjenama koje se tiču pojma "druge demografske tranzicije", i to na slijedeći način (Bobić, 2003: 69):

1. Tranzicija od "zlatne ere braka ka rađanju kohabitacije"
2. Tranzicija od djeteta kao glavnog elementa porodice ka paru kao bitnom elementu
3. Tranzicija od "preventivne kontracepcije" (da bi se izbjeglo rađanje trećeg i četvrtog dijeteta) ka "konceptiji samoostvarenja" (začeće može da se planira kada se hoće)
4. Tranzicija od jednoobraznih sistema porodica i domaćinstava ka raznovrsnim oblicima.

Procesi tranzicije, transformacije i promjena, kako društvenih, ekonomskih, kulturnih i političkih, statusno su obilježje savremenih društava, a ujedno i složeni izazov koji se nalazio i, još uvijek nalazi, pred porodičnim odnosima, procesima i

funkcijama. Transformacijski procesi u svijetu su dio i bosanskohercegovačke stvarnosti, ali transformirajući procesi (Pašalić-Kreso, 2004: 22) u Bosni i Hercegovini, kako ih naziva profesorica Pašalić-Kreso, imaju dodatnu težinu i složenost, a koja se tiče specifično bosanskohercegovačkih prostora, ali i nekikh pristora bliskih Bosni i Hercegovini, bilo sudbinski ili geografski. Naime, još uvijek se osjete posljedice ratnih i postratnih izbjegličkih procesa, izražen je broj jednoroditeljskih porodica¹, i to porodica bez oca, stopa nezaposlenosti, barem ona statistička, nema nagle padove, štaviše, raste, a uz sve to relativno siromaštvo je dodatni i otežavajući faktor uz sve nabrojano. Ovaj dio zaključujemo konstatacijom da se mora voditi računa o višedimenzionalnim procesima koji se dešavaju u savremenim društvima, a pored tih transformirajućih procesa na globalnom nivou, Bosna i Hercegovina ima i dodatnih izazova sa kojima se mora uhvatiti u koštač, jer se oni tiču i relacije društvo-porodica, porodični procesi-porodične funkcije. U nastavku ćemo otvoriti određena područja koja se direktono tiču posljedica transformirajućih procesa, o kojima Castells govori na način da ih naziva *transformacijom iskustvenih odnosa*, Massimo Recalcati ih promatra kroz *krizu autoriteta oca*, a Elizabeth Roudinesco kao fenomen *isparavanja oca*. Viđenja, koncepcije Edmunda Ronaldala Leacha i Davida Coopera također su predmet našeg interesiranja u nastavku rada.

TRANSFORMACIJA ISKUSTVENIH ODNOSA² - KRIZA PATRIJARHALNOSTI – ISPARAVANJE OCA

U ovom dijelu rada ćemo nastojati porodicu misliti u duhu nekoliko savremenih koncepcija koje na jedan kritički način određuju smisao i budućnost porodice. Prve dvije koncepcije tiču se stavova i istraživanja Edmunda Ronaldala Leacha i Davida Coopera, a druge dvije koncepcije se tiču stavova i promišljanja nasljednika frojдовsko-lakanovske tradicije u poimanju specifičnih formi ljudskog života i ponašanja, a samim tim i porodičnog života, a riječ je o stajalištu koje zastupa Elizabeth Roudinesco i stajalištu Massima Recalcatia. U završnom dijelu ovog odjeljka prirodu i strukturu promjena u savremenom društvu razmatramo na fonu

¹ Prema podacima Agencije za statistiku Bosne i Hercegovine, Federalnog zavoda za statistiku Federacije Bosne i Hercegovine, Republičkog zavoda za statistiku Republike Srpske, izuzimajući razlike u odvojeno objavljenim rezultatima popisa iz 2013.godine, od ukupnog broja udatih i oženjenih; 1,759,134, razvedeno je 100,880. Broj jednoroditeljskih porodica u Federaciji Bosne i Hercegovine 95,430, ne računajući podatke iz Distrikta Brčko Bosne i Hercegovine i entiteta Republika Srpska. Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku Republike Srpske, ukupan broj oženjenih i udatih je 576,151 od čega je 36,228 razvedenih brakova.

² Manuel Castells koristi ovaj termin kao jedan od fundamentalnih orientira promjena u savremenom društvu.

Castellsovih viđenja same suštine promjena. Naime, Edmund Leach u svojoj studiji pod naslovom "A Runaway World", ili *Razulareni svijet*, piše o problemu izoliranosti, odbačenosti, napetosti, strahu i nasilju, a sve kao rezultat okrenutosti porodice *prema unutra, prema sebi* (Haralambos, 1989: 323; Haralambos, 2002: 510). Zapravo, riječ je o porodičnoj izoliranosti uslijed ograničenih kontakata sa drugim rodbinskim i prijateljskim zajednicama. Prenaglašena privatnost porodice, u odnosu na društvo i socijalne kontakte koje je obavljala prije pojave modernih društava i koncepcija individualističkog redukcionalizma, rezultira strahom, napetošću i nasiljem u porodici i među njenim članovima. Druga koncepcija koja porodicu stavlja u posebno neprihvatljiv položaj je istraživanje Davida Coopera, a koje je objavio u knjizi "The Death of the Family", ili *Smrt porodice*. (Haralambos, 1989: 325) Copper smatra da se porodica javlja kao prepreka u razvojnem ciklusu pojedinca. Njegov stav je da je porodica prepreka slobodnom, samostalnom razvoju ličnosti. Cooper uvodi ideju da porodica ne osigurava pojedincu slobodno "usvajanje" identiteta, već mu izrabljivački nameće uloge po kojima bi se trebao ponašati. Haralambos se veoma direktono suprotstavlja ovakvim, dosta isključivim, stavovima navodeći da niti prva koncepcija, niti druga, nemaju bilo kakvu historijsku perspektivu.

Teorijsko stajalište Elizabeth Roudinesco i Massima Recalcatija možemo svesti pod zajednički imenilac, jer su oboje iz "škole" koja pristupa fenomenu porodičnog odnosa iz ugla frojdovsko-lakanovske psihanalitičke tradicije. Naime, ključna ishodišta ovih stavova su da je današnja porodica, u uvjetima brzih i fluidnih promjena, rasuta, rekombinirana, samohrana, začeta vantjelesnom oplodnjom, istospolna, te da prolazi kroz opće i haotično stanje rasula. Savremena porodica nastoji da egzistira u uvjetima kada se konstatira *zalazak i isparavanje oca* (Recalcati, 2014: 27), a to je period ili doba koje Massimo Recalcati naziva "hipermoderno doba", kada se gubi čvrsti oslonac očevog autoriteta, ili kada govorimo o *ubistvu oca, ili onome ko je ubio oca* (Roudinesco, 2012: 47). Ono što veoma efikasno primjećuje Roudinesco³ u svojim studijama jeste da ljudi nikada nisu sa izraženom žestinom

³ Elizabet Rudinesko je doktor književnih nauka, historičarka i direktorka istraživanja pri odjeljenju za historiju Univerziteta Pariz VII. Bila je član Pariske frojdovske škole (1969-1981) koju je osnovao Žak Lakan i gdje se specijalizirala u psihijatriji. Održala je brojna predavanja, objavila desetine članaka i dvadesetak radova prevedenih u cijelom svijetu. Među njima su: *Istorijsa psihanalize u Francuskoj*, biografija Žaka Lakana, *Rječnik psihanalize* u saradnji sa Mišelom Plonom, dijalog sa Žakom Deridom pod naslovom O čemu sutra... Predsjednica je Međunarodnog društva historije psihijatrije i psihanalize, piše svoju hroniku u časopisu *Le Monde des livres*, članica je naučnog komiteta čaosopisa *History of Psychiatry i Cliniques méditerranéennes*. Također je članica Administrativnog savjeta Fondacije za istraživanje psihijatrije. (Intervju: Elizabet Rudinesko, istoričarka i teoretičarka, "Porodica je najotpornija celija društva", 25.02.2013 - 12:40, <http://www.e-novine.com>, Razgovarala: Milica Jovanović)

branili i tražili pravo na porodicu videći u njoj vrhunsko okruženje za individualni razvoj. Pišući o porodičnim vezama u doba *isparavanja oca*, pišući o metamorfozi porodice, Massimo Recalcati konstatira: "Savremena porodica nam izgleda bez gravitacionog centra, kao raslojena, bez reda, bez jezgra, i sklona različitim organizovanjima; usvajanja djece, porasta bračnih razvoda i s tim povezana višestruka raslojavanja u vezama među različitim porodičnim grupama, surogat majke, porodice sa jednim roditeljem, usvajanja kod homoseksualnih parova, vještačka oplodnja – sve su to hipermoderne pojave koje su raščlanile model zapadne porodične čelije." (Recalcati, 2014: 73) Autor djela *Šta ostaje od oca* smatra da model nuklearne porodice, kako je sada samo "zamišljamo" ili smo na putu da tako bude, ne može više poslužiti kao univerzalni model u objašnjavanju *aktualnih konfiguracija porodičnih veza* (Recalcati, 2014: 73). Massimo Recalcati, a sličan stav zauzima i Elizabeth Roudinesco, smatra da se ne može restaurirati, ponovo vratiti na scenu, lakanovski kazano, Drugi, Bog, Otac. Takva porodica, smatra Massimo, više ne postoji, tako da je *naše vrijeme zaista vrijeme isparavanja oca* (Recalcati, 2014: 83). Na tragu Lakanovog učenja o Drugom, Zakonu i Želji, možemo kazati da se isparavanje oca nikada suštinski ne prihvata, uvijek se žudi za Drugim, za Zakonom, pa barem da se radi o *naslijeđu umrlog oca*. A, ovaj fenomen naslijeda pohranjen je u simboličkoj ravnini, i tiče se prije svega prijenosa *priznanja*, što ipak, za ovu priliku, izlazi izvan domena našeg bavljenja ovom temom. Na fonu hipermodernog ludila, Massimo Recalcati napominje dvije velike strepnje današnjih roditelja, a riječ je o tome da roditelji strepe od toga da li će biti voljeni od svoje djece. Tako Massimo Recalcati piše: "Ova potreba je dosada nepoznata i obrće dijalektiku priznanja: nisu više djeca ta koja zahtijevaju da ih roditelji priznaju, nego roditelji zahtijevaju da djeca njih priznaju." (Recalcati, 2014: 88), tako da je ovo na simboličkoj ravni doista moguće prikazati i metaforom, ali i stvarnim značenjem, *kastriranog* ili *isparavajućeg*, i *umrlog oca*. Druga velika strepna današnjih roditelja tiče se načela postignuća. Promašaji, bilo kakvi propusti i neuspjesi djece sve se manje toleriraju, sve se prilagođava tome da se prepreke izbjegnu i da se osigura postignuće. Narcistička očekivanja roditelja uskraćuju, osakačuju dijete za osjećaj prepreke. Massimo Recalcati zaključuje: "Novi mit naše civilizacije je: dati djeci sve da bi se bio voljen..." (Recalcati, 2014: 90) Elizabeth Roudinesco, iako ne zaobilazi pitanja na fonu frojdovsko-lakanovskih psihoanalitičkih stavova o iščeznuću oca, dominaciji ženskog, ipak u prvi plan svojih razmišljanja stavlja tematiku homoseksualnih parova i njihovog prava da usvajaju djecu, kao i njihovu začudujuću želju da i oni imaju određene forme porodičnog života zakonom priznate. Ona piše da su se stoljećima

pravili veliki rezovi, distinkcije između seksualnih nagona homoseksualnih parova, sa jedne strane, i uopće samog čina spolne reprodukcije, sa druge strane, što nije upitno, prema autorici, u "savremenom" dobu, ma šta ova *savremenost* označavala. Elizabeth Roudinesco ističe da je Lakan bio ubijeđen kako je porodica ništa drugo nego društveni izraz psihičkog poremećaja koji prividno djeluje da je u savršenom redu, iako je iznutra u *unprestanoj destrukciji*. (Roudinesco, 2012: 146)

Kao zaključak ovog dijela koji problematizira egzaktne pokazatelje promjena kojima svjedočimo, a koje mnogi ne uspijevaju da primijete ili ih negiraju, pozivamo u pomoć Manuela Castellsa (Castells, 2003: 370), koji suštinu promjena vidi u tri koncepta, i to: promjena same prirode proizvodnje, promjena same suštine i odnosa moći i, na kraju, ali ništa manje vrijedno, pominje transformaciju iskustvenih odnosa. Odnosi proizvodnje su do te mjere izmijenjeni da govorimo o promjenama i na društvenom i na tehničkom nivou. Na djelu je drugačiji tip kapitalizma, Castells ga naziva *informacijski kapitalizam*. Ključna transformacija odnosa moći izražena je u *krizi nacije-države* (Castells, 2003: 370) kao suverenog bića, i u krizi političke demokratije, kako to navodi Castells. Ovaj novi vid promjena u odnosima moći ne ukida moć, već se ona skriva u različitim društveno-kulturnim obrascima kojim se vode društveni akteri u svojim životima i aktivnostima. Manuel Castells piše: "Transformacija iskustvenih odnosa vrti se uglavnom oko krize patrijarhalnosti, u korijenima temeljite redefinicije obitelji, odnosa ženskog i muškog roda, spolnosti i prema tome i osobnosti." (Castells, 2003: 372) Promjene koje su izražene u novim odnosima proizvodnje, novim odnosima moći i transformacijom iskustvenih odnosa, dovode do transformacije materijalne osnove društvenog života, tojest do transformacije koncepta prostora i vremena. Ukratko, te promjene Castells opisuje na način da je informacijsko društvo/društvo umreženih informacija promijenilo naš način razmišljanja, te da su načini *proizvodnje, potrošnje, trgovine, upravljanja, komuniciranja, života i smrti, te vođenja ljubavi i vođenja rata* (Castells, 2003: 13) dobili novi oblik uslijed ovih „promjena sazrijevanja“ Zapadne racionalnosti.

UNIVERZALNOST I/ILI TRANSOFMACIJA FUNKCIJA SAVREMENE PORODICE

Porodica, sociološki definirana kao osnovna *ćelija drušva*, kao *društvena zajednica* ili *osnovna socijalna institucija*, jeste historijska kategorija, a samim tim spada u red sociogenih društvenih institucija i grupa. Vrijeme stalnih promjena, doba fluidnosti, umreženosti, vrijeme dekonstrukcije sistema vrijednosti, uzročno-posljedično ima

svoje efekte i na porodicu. Posljedice transformativnih promjena moguće je promatrati u teorijskom smislu preko slijedećih fenomena: razvojnih promjena unutar porodice i porodičnih procesa, transformacije sadržaja funkcija moderne porodice, promjena u samoj strukturi savremene porodice, kompleksnih odnosa među članovima, rekompozicije ili prekomponiranja braka i modela roditeljstva, kao i preko različitih uticaja društvenih, ekonomskih, političkih i drugih faktora na transformaciju porodice i perspektiva za njen budući razvoj. U nastavku ćemo dati pregled nekoliko klasičnih socioloških viđenja osnovnih funkcija porodice, ali i nekoliko savremenijih klasifikacija osnovnih funkcija porodice. Ključna intencija nam je da ukažemo na univerzalnost porodice kao društvene grupe i veoma značajne društvene institucije, kao i da suprotstavimo naše stavove ustaljenom, redukcionističkom pristupu uticajima promjena u savremenom društvu na porodicu i njene funkcije. Tačno je da je nepo-bitna činjenica da u postmodernom društvu dolazi do redefiniranja „uloga muškaraca i žena u pogledu obrazovanja, zaposlenja, ekonomske samostalnosti, karijere i porodice, što je uslovilo i drugačije gledanje na brak, odnosno drugačiju predstavu o braku i prihvatanje drugačijih vrednosti, za razliku od onih koje su imale prethodne generacije, naime došlo je do promena u stavovima ljudi u vezi sa brakom, seksualnim ponašanjem“ (Milivojević, 2014: 241), kao što je činjenično da je kod mladih izražena tendencija za samostalnošću, samodefiniranjem kroz različite aspekte partnerskih, porodičnih i bračnih oblika, uz sve veću orijentiranost prema *eksperimentiranju sa različitim životnim praksama u vezi sa zajedničkim životom u odnosu na prethodne generacije*. (Milivojević, 2014:242) Međutim, ovo ne znači da se fundamentalno mijenja ili nestaje porodica, da se ukidaju osnovne ili univerzalne funkcije porodice, a na čemu će (redukcionistički) uporno insistirati čitava jedna tradicija mišljenja unutar balkanskih prostora, ali i izvan njih.

Rasprave oko univerzalnosti prirode partnerstva, porodice i braka sasvim su opravdane i prirodne tekovine socioloških tradicija. Međutim, sve se mogu iscrpiti u osnovnom polazištu, ili ključnom određenju toga šta porodica jeste, ili načinu definiranja porodice. Diana Gittins, autorica dva zanimljiva djela, od kojih je jedno *The Family in Question* i drugo *The Child in Question*, ističe slijedeće: „Veze partnerstva su univerzalne, kao što je i univezalan i određeni oblik suživota i intimnosti, seksualnih i emocionalnih veza. Međutim, oblici koje takve veze mogu poprimiti imaju beskonačno mnogo varijanti, mogu se mijenjati, prihvati ili osporavati.“ (Haralambos, 2002: 507) Na ovom misaonom i tradicijsko-esencijalističkom tragu ističemo univerzalnost porodice i njenih funkcija, a ne svrstavamo iste u zablude o poimanju porodice.

George Peter Murdock je, na osnovu analize 250 različitih društava (Goodenough, 1994: 305), ustanovio da porodica u svim društвima ima četiri osnovne funkcije, a to su: seksualna, reproduktivna, ekonomska i odgojna. Za razliku od njega, Talcot Parsons je svoju analizu usmjerio na modernu američku porodicu i ustanovio da američka porodica i dalje obavlja dvije „temeljne i nesvodive funkcije”, koje su svojstvene svim porodicama, u svim društвima i svim vremenima, a to su: *primarna socijalizacija djece i stabilizacija ličnosti odraslih pripadnika društva* (Goodenough, 1994: 509). Anđelka Milić upotrebljava „John Murdock” (Milić 2007: 40), vjerovatno nesmotreno ili na osnovu prijašnjih prijevoda ili interpretacije, a zapravo riječ je o Georgu Peteru Murdocku (Goodenough, 1994: 305). Također, Anđelka Milić navodi da su četiri osnovne funkcije porodice po Murdocku: seksualna, ekonomska, reproduktivna i obrazovna, što je opet neprecizno, jer napravljena je nesmotrena zamjena značenja *obrazovne funkcije* sa ispravnim navodom kod Murdocka, a riječ je o *odgojnoj funkciji*. Smatramo da se univerzalnost porodičnih funkcija može veoma znakovito promatrati preko rezultata istraživanja Petera Murdocka i Talcota Parsons-a. Moguće je zaključiti da se, i pored znakovitih promjena u samoj strukturi porodičnih odnosa, promjena u konceptima partnerstva i braka, prekomponiranju i redefiniranju istih, kako to napominju autori poput Giddensa, Becka, Castellsa, porodica u savremenom društву ipak zadržava univerzalnost svojih funkcija. Naime, u savremenom društву je, uticajem različitih društvenih, ekonomskih, kulturnih i političkih faktora, došlo do promjena i transformacija u pogledu koncepta partnerstva, porodice i braka, ali se sve te promjene odnose na formu, izvanjski sadržaj porodičnih procesa i funkcija, a nikako na ono suštinsko u porodičnim funkcijama, o čemu smo govorili kada smo navodili stav Diane Gittins⁴. Martin Segalan, autorica jedne od poticajnih sociologija porodice, također je stava da su promjene više uticale na sadržaj i strukturu porodičnih procesa i odnosa, ali da su osnovne funkcije porodice ostale onakve kakve su bile u klasičnim sociološkim tradicijama. Za razliku od pomenutih autora, Martin Segalan, govoreći o osnovnim funkcijama porodice, zapravo navodi ključne strategije koje porodica sprovodi, a to su: strategija *socijalizacije, školovanja i stanovanja* (Segalan, 2009: 279), na način odgajanja i obrazovanja djece, biranja stambenog prostora u kome će svako naći svoje mjesto, zarađivanjem plaće kako bi domaćinstvo funkcioniralo, i, kako to navodi Segalan, kroz stalna, svakodnevna neophodna

⁴ Diana Gittins, autorica dva zanimljiva djela, od kojih je jedno *The Family in Question*, a drugo je *The Child in Question*, ističe slijedeće: „Veze partnerstva su univerzalne, kao što je i univerzalan i određeni oblik suživota i intimnosti, seksualnih i emocionalnih veza. Međutim, oblici koje takve veze mogu poprimiti imaju beskonačno mnogo varijanti, mogu se mijenjati, prihvataći ili osporavati.” (Haralambos 2002: 507)

ponavljanja, jer se ove strategije kao takve moraju ponavljati. Smatrujući da su funkcije porodice dosta složenije od onoga kako ih je Murdock prikazao, Đozić i Žiga su upotrijebili koncept dvodimenzionalnosti (Žiga/Đozić, 2013: 165) u klasifikaciji osnovnih funkcija porodice, tako da su autori naveli pet osnovnih funkcija, od kojih su: seksualno-reprodukтивна, emotivno-psihološka, ekonomsko-zaštitna, odgojno-obrazovna i socijalizirajuća. Seksualno-reprodukтивна funkcija činjenično je funkcija koja uslijed promjena u savremenom društvu najviše biva, u sadržajnom smislu, transformirana, prije svega uslijed redefiniranja moralne stabilnosti članova porodice, izražene anarhije spolnog života, ali i u vidu posljedica najsavremenijih medicinskih otkrića po pitanju kontracepcije, umjetne oplodnje itd. U slučaju emotivno-psihološke funkcije porodice, porodica je i danas, uprkos mnoštву disfunkcionalnih porodica, uprkos različitim degradativnim tendencijama unutar porodičnog sistema, još uvijek prostor za ljubav, druženje i sigurnost, ma kako to bilo interpretirano. Kada je u pitanju ekonomsko-zaštitna funkcija, tačno je da se proizvodna funkcija u većem procentu ostvaruje izvan porodice, ali nije tačno ekonomsku funkciju porodice tumačiti isključivo kao proizvodnu. Ona je u istom omjeru i potrošačka, te stoga odbacujemo, u našem slučaju, redukcionistički pristup kada je riječ o „ukidanju”, ili „nestajanju”, ekonomске funkcije porodice. Zaštitna funkcija porodice danas je, kao nikad, postala značajna do te mjere da se i pripadnici različitih alternativnih porodičnih obrazaca i sistema pokušavaju zaštитiti upravo u okrilju porodice. Svaki drugi, nihilistički pristup u domenu je psihanalitičkog problematiziranja, a ne može poslužiti kao generalno pravilo. Odgojno-obrazovna funkcija je jedna od onih funkcija koju su zastupnici redukcionističkih pogleda na samu suštinu porodice te procesa i funkcija u njoj uvrstili u one funkcije od koji je porodica „razvlaštena”. Međutim, riječ je o transformiranju, nadopunjavanju i raspodjeli segmenata ove funkcije sa drugim društvenim institucijama, kao što je slučaj, ali samo djelimično, i sa socijalizirajućom funkcijom. Na tragu onoga što je pisao Parsons, možemo ustvrditi da porodica i u savremenom društvu ima primarnu ulogu u socijaliziranju svojih članova, s razlogom naglašavajući *svojih članova*, a ne isključivo djece. Naravno, najdominantnija sfera koju je porodica zadržala jeste sfera primarne socijalizacije, dok u slučaju sekundarne socijalizacije nikada nije ni bila isključivi generator i prenosilac svih normi i vrijednosti. Nastojeći da vjerno prikažemo većinu socioloških pogleda na osnovne funkcije porodice, kako domaćih tako i stranih autora, ali i klasika, navodimo i tipologizaciju, ili klasifikaciju osnovnih funkcija porodice koju je odabrao profesor Ivan Šijaković, koji kaže: „Bez obzira na karakter društva, stepen njegove razvijenosti, prostorno i vremensko obilježe,

porodica ima nekoliko značajnih funkcija. *Bračna* funkcija podrazumeva emotivnu vezu, podršku i pomoć bračnih drugova. *Reproaktivna* funkcija porodice ima biološku ulogu, rađanje dece, proširenje funkcije kao primarnu ljudsku potrebu, potrebu čoveka kao specifične vrste. *Ekonomski* funkcija porodice je doživela najviše transformacije. Od potpune zavisnosti svih članova od porodične proizvodnje i ekonomije, do potpune samostalnosti i njihove upućenosti i vezanosti za izvore sticanja prihoda izvan porodice. Ipak, ekonomski funkcija u većini savremenih društava ostaje i dalje veoma značajna, često i najznačajnija za funkcionisanje i opstanak porodice. *Funkcija socijalizacije* podrazumijeva odgoj, vaspitanje, obrazovanje, norme, tradicionalna pravila, sistem vrijednosti, stil i način života. Porodica ima i svoju zaštitnu funkciju, bilo da je riječ o emotivnoj zaštiti, zatim fizičkoj zaštiti, ili o pomoći bolesnima, starima i nemoćima.” (Šijaković, 2008: 96) U osnovne funkcije savremene porodice Jovan Vukoje ubraja: reproduktivnu funkciju, ekonomsku funkciju, funkciju zadovoljavanja spolnog nagona i emotivnu funkciju, funkciju pružanja zaštite, funkciju zabave i razonode, vaspitnu i obrazovnu funkciju. (Vukoje, 2012: 138) Ovaj pristup biva dodatno značajniji jer je na misaonoj i teorijskoj matrici savremenih pogleda na funkcije u modernom i postmodernom društvu. Dragana Vilić u svome radu *Transformacija (i/ili redukcija) funkcija moderne porodice* (Vilić 2013) na nekim mjestima dvosmisleno koristi termine „redukcija” i „tran-sformacija” funkcija porodice u modernom društvu. Naime, riječ je samo o promjenama u karakteru postojećih osnovnih funkcija porodice, a nikako nisu u pitanju promjene u temeljnim funkcijama porodice u savremenom društvu. Vilićka govori o biološko-seksualnoj i emotivnoj funkciji porodice kao funkcijama koje su doživjele najznačajnije promjene, ističući, na tragu Andelke Milić, da je transformacija nastupila u domenu koncepta gdje zadovoljenje spolnog nagona nije samo u službi biološke reprodukcije. Ovo je vrlo problematičan stav, iz prostog razloga što bi se onda cijela historija seksualnosti svela na reproduktivnu funkciju, na funkciju prokreacije. Ovo je mjesto gdje se očito otvaraju posljedice redupcionističkih pristupa. Naime, ukoliko se znanju o ljudskoj seksualnosti pristupi „arheološki”, recimo za ovu priliku na tragu Michela Foucaulta i njegove *Historije seksualnosti*, dovoljno će biti da napomenemo da se (seksualno) reproduktivna funkcija porodice nikada nije isključivo realizirala kao prokreacijska, već i kao funkcija koja je imala za cilj da se udovolji spolnim nagonima partnera i mimo prokreacijskih vizura. Slična je situacija i sa tendencioznim tvrdnjama da je „brak iz ljubavi” proizvod novijeg datuma. Po ovom, veoma snažnom redupcionizmu, ispada da se moderni i postmoderni čovjek samo volio sa svojom partnericom, a da su sve druge velike

civilizacije bile barbarske, grube i uskraćene za taj osjećaj koji, eto, samo savremeni čovjek može da osjeti. Dragana Vilić, (Vilić 2013), pored biološko-seksualne i emotivne funkcije porodice u savremenom društvu, navodi i ekonomsku, zaštitnu i funkciju socijalizacije. Ron Hammond, Paul Cheney, Raewyn Pearsey u *Sociology of the Family* govore o „globalnim funkcijama porodice”⁵, ali na fonu onoga što afirmira našu tezu da je porodica i pored mnoštva udara različitih društveno-ekonomskih te drugih tendencija i trendova različitih intenziteta, što se neposredno odražava i na sam karakter porodičnih procesa i funkcija, ipak zadržala svoj značaj i nezamjenjive funkcije. U *globalne funkcije porodice* autori *Sociology of the Family* (Hammond/Cheney/Raewyn, 2015) ubrajaju:

1. Ekonomsku funkciju – podrška, hrana, odjeća, sklonište,
2. Emocionalnu funkciju – podrška, intimnost, drugarstvo, pripadnosti,
3. Funkciju socijalizacije djece - podizanje djece, roditeljstvo,
4. Funkciju kontrole seksualnosti - definiranje i kontrola kada i s kim (npr. brak),
5. Funkciju kontrole reprodukcije/razmnožavanja - definira vrste odnosa u kojima se djeca trebaju/mogu roditi,
6. Funkciju dodjeljivanja statusa - rase, religije, srodstva, itd.

Stavovi koje pojedini autori iznose o ukidanju ili *prijenosu* funkcija porodica imaju djelimično polazište u tvrdnjama Parsons-a, Dennis-a i Younga i Willmotta, koji smatraju da su uticajem različitih promjena u industrijskom društvu porodične funkcije nadomještene drugim društvenim institucijama, ali Parsons i pomenuti autori ne dovode u pitanje važnost porodice. Štaviše, Parsons ističe da se porodica sve više specijalizira, „te se u ‘gubitku’ nekih funkcija njezine preostale postaju još važnije”. (Haralambos, 1989: 342) Međutim, Ronald Fletcher, autor djela *The Family and Marriage in Britain – Obitelj i brak u Britaniji*, polazi od činjenice koja je u potpunosti suprotna stavovima Parsons-a, Dennis-a i Younga i Willmotta, a to je da porodica ne samo da zadržava svoje funkcije, već su te funkcije „narasle u pojedinostima i važnosti”. (Haralambos, 1989: 342) Specijalizirane institucije, kako ih naziva Fletcher, nisu reducirale porodične funkcije, već su im još više dale na

⁵ Global Functions of the Family:

1. Economic support—food, clothing, shelter, etc.
2. Emotional support—intimacy, companionship, belonging, etc.
3. Socialization of children—raising children, parenting
4. Control of sexuality—defines and controls when and with whom (e.g., marriage)
5. Control of reproduction—defines the types of relationships where children should/could be born
6. Ascribed status—contexts of race, SES, religion, kinship, etc. (Ron Hammond, Paul Cheney, Raewyn Pearsey u *Sociology of the Family*, 2015.<http://freesociologybooks.com/>, pristup 01.11.2015.)

značaju. Jedino gdje bi se moglo govoriti o relativnom gubitku funkcionalnosti jeste u domenu porodice kao proizvodne jedinice. Naime, proizvođačka funkcija porodice je svedena na minimum, proizvodnja uglavnom izlazi iz primarnih porodičnih okvira. Ova tvrdnja je samo djelimično tačna ako imamo u vidu da je porodica, također, i veoma značajna potrošačka jedinica. Young i Willmott, kako navodi Haralambos, u kontekstu porodice kao proizvodne jedinice, ali i potrošačke jedinice, smatraju da je porodica uspostavila značajnu vezu i sa tehnologijom, koja se vezuje za fenomen proizvodnje, ali i potrošnje. Sa ovim dijelom smo iscrpili naše intencije da ukažemo na različite modele klasificiranja osnovnih funkcija porodice, koji, opet, imaju zajedničke sadržioce, zajedničku osnovu vidljivu u reproduktivnoj, socijalizirajućoj, emotivnoj i ekonomskoj funkciji porodice. Također smo iznijeli i komparirali stavove oko reduciranja ili transformiranja osnovnih funkcija porodice, što nam je bila ključna nakana.

ZAKLJUČAK

Transformirajući karakter funkcija u savremenoj porodici je činjenica koja je vidljiva u svakoj od osnovnih funkcija porodice. Različiti autori nastoje napraviti najbolju klasifikaciju osnovnih ili globalnih funkcija porodice. Autori kao što su: Murdock, Parsons, zatim Segalan, Žiga i Đozić, Vilić, Ron Hammond, Paul Cheney, Raewyn Pearsey i drugi, ističu značaj porodice i njenu univerzalnost. S druge strane, Anđelka Milić univerzalnost kao obilježje porodice smatra zabludom u njenom definiranju. U radu smo suprotstavili svoje mišljenje, temeljeno na stavovima kako klasičnih tako i modernijih socioloških tradicija, ustaljenim ili po automatizmu prihvaćenim reducionističkim stavovima o reducirajućim osnovnim funkcijama porodice. Transformirajuće tendencije u savremenom društvu doprinijele su mijenjajućem karakteru prirode ili sadržaja osnovnih funkcija porodice u savremenom društvu, ali nikako njihovom ukidanju ili trajnoj redukciji. Biološko-seksualna, ili seksualno-reprodukтивna funkcija porodice u savremenom društvu jeste doživjela strukturalne promjene i izazove, ali porodica se i dalje javlja kao mjesto gdje se spolni nagoni i potreba za reprodukcijom realiziraju. U samoj strukturi ekonomske funkcije, ili ekonomsko-zaštitne funkcije, dolazi do prevalencije potrošačke dimenzije u odnosu na proizvodnu, ali ni ova proizvodna još uvek nije u potpunosti zanemarljiva, posebo uzmememo li u obzir najnovije trendove porodičnih privatnih biznisa. Na tragu onoga o čemu je veoma znakovito pisala Dragana Vilić, zaštitna funkcija je došla u fazu

transformiranja, posebno kada su u pitanju fenomeni koje Vilička imenuje „globalnim plaćenim lancima brige”. Ipak, oblici zaštite koje funkcionalna porodica, zdravog porodičnog sistema na tragu Ekermana i istraživanja profesorice Pašalić-Kreso, nudi svojim članovima bivaju sve važniji, a ne obrnuto, kako se to očekivalo. Funkcija socijalizacije je, čak, i po skeptičnim autorima koji dovode u pitanje *sadašnjost* (tadašnjost), ali i budućnost porodice, poput Parsons-a, ipak fundamentalni habitus kojeg niti jedna specijalizirana društvena institucija ne može zamijeniti. Pišući o budućnosti porodice, Adila Pašalić-Kreso smatra da, uprkos svim pesimističnim očekivanjima, porodica neće i ne može odumrijeti. Porodica će se definitivno i konstantno mijenjati, redefinirati, transformirati i povrh svega uspješno ili manje uspješno prilagođavati konkretnim prilikama. Transformaciju porodice, zapravo transformaciju porodičnih procesa i transformaciju sadržaja porodičnih funkcija ne treba pogrešno-redukcionistički interpretirati kao nestajanje, propadanje porodice. Naprotiv, to je samo znak trajnosti i univerzalnosti porodice kao značajne društvene institucije i grupe. Elizabeth Roudinesco, nastojeći da kaže kako će najzad izgledati porodica budućnosti, sugerira veoma značajnu poruku u kojoj kaže da ćemo morati porodicu budućnosti ponovo izmisliti. Savremena porodica se dobro drži, smatra Elizabeth Roudinesco, ona ostaje jedina tražena i sigurna vrijednost koje нико ne želi da se odrekne. Zaključimo: tek slijedi otvaranje i naglašavanje univerzalnosti i superiornosti porodice, porodičnih odnosa i osnovnih-globalnih funkcija porodice.

LITERATURA

1. Bauman, Zigmunt (2009), *Fluidni život*, Mediterran Pubushing, Novi Sad
2. Bobić, Mirjana, *Prekomponovanje braka, partnerstva i porodica u savremenim društvima*, Stanovništvo 1-4/2003, Beograd, str. 65-91.
3. Castells, Manuel (2003), *Kraj tisućljeća*, Golden marketing, Zagreb
4. Giddens, Anthony (2005), *Odbjegli svijet: Kako globalizacija oblikuje naše živote*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
5. Goodenough, H. Ward (1994), *George Peter Murdock 1897-1985: A Biographical Memoir*, National Academy of Sciences, WASHINGTON D. C.
6. Hammond, Ron, Cheney, Paul, Pearsey Raewyn (2015), *Sociology of the Family*, <http://freesociologybooks.com> (01. 11. 2015.)
7. Haralambos, Michael i Heald, Robin (1989), *Uvod u sociologiju*, Globus, Zagreb

8. Haralambos, Michael i Holborn, Martin (2002), *Sociologija, Teme i perspektive*, Golden marketing, Zagreb
9. Košarac, Biserka (2013), *Porodica i radne strategije u tranziciji*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Sarajevo
10. Milić, Anđelka (2007), *Sociologija porodice: Kritika i izazovi*, Čigoja štampa, Beograd
11. Milivojević, Snežana (2014), *Promjene u savremenom porodičnom životu i transformacija porodica i domaćinstava u Srbiji*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta, XLIV (3), Priština, str. 241-253.
12. Pašalić-Kreso, Adila (2004), *Koordinate obiteljskog odgoja: prilog sistemskom pristupu razumijevanja obitelji i obiteljskog odgoja*, Jež, Sarajevo
13. Petrović, Mina, *Promjene bračnosti i porodičnih modela u postsocijalističkim zemljama: Zakasnela i nepotpuna ili specifična druga demografska tranzicija?*, Stanovništvo 1/2011, Beograd, str. 53-78.
14. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini*, Rezultati popisa, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2013. godina
15. Recalcati, Massimo (2014), *Šta ostaje od oca? Očinstvo u hipermodernom dobu*, Akademска knjiga, Novi Sad
16. Ritzer, Georg (2009), *Savremena sociološka teorija i njeni klasični korjeni*, Službeni glasnik, Beograd
17. Roudinesco, Elizabeth (2012), *Porodica u rasulu*, Akademска knjiga, Novi Sad
18. Segalan, Martin (2009), *Sociologija porodice*, Clio, Beograd
19. Šijaković, Ivan (2008), *Sociologija: Uvod u razumijevanje globalnog društva*, Univerzitet u Banjoj Luci, Ekonomski fakultet, Banja Luka
20. Vilić, Dragana, *Porodica u kontekstu savremenih društvenih promjena*, Sociološki diskurs, godina 1, broj 2, decembar 2011.
21. Vilić, Dragana, *Transformacija (i/ili redukcija) funkcija moderne porodice*, Sociološki diskurs, godina 3, broj 6, decembar 2013.
22. Vukoje, Jovan, *Osnovne funkcije savremene porodice*, Naučno-stručni časopis SVAROG br. 4, maj 2012. (str. 137-144.)
23. Žiga, Jusuf, *Porodica u bosanskohercegovačkom društvu sa posebnim osvrtom na stanje u Kantonu Sarajevo*, Kantonalna javna ustanova "Porodično savjetovalište" Sarajevo, www.porodicno.ba (posjeta 10. 10. 2015.)
24. Žiga, Jusuf, Đozić, Adib (2013), *Sociologija*, Off-set, Tuzla

THE ERA OF TRANSFORMATION AND REDEFINITION OF PROCESSES AND FUNCTIONS IN CONTEMPORARY FAMILY - UNIVERSALITY AND/OR TRANSOFMATION

Summary

In this paper, we try to analyze, in a theoretical aspect, the consequences of hypermodern time that implicitly transform the very nature of family relationships in terms of their content and functions in a contemporary family.

The emphasis is placed on the processes of transformation and the process of redefining family processes and functions in a contemporary family.

Based on the thought and traditional background of Manuel Castells, Elizabeth Roudinesco and Massimo Recalcati, we start from the fundamental points and go into depth analysis of the consequences of fluid modernity expressed in the phenomenon of the transformation of empirical relations, the crisis of patriarchy and Freudian-Lacanian psychoanalytic concept of the “disappearing father” and “death of the other”.

The future of families, alternative family forms are viewed through the prism of the universality of the family, and/or the transformation of the functions of a modern family.

Key terms: fluid modernity, the “disappearing father”, ”death of the other”, modern family, family functions, transformation of family relations, the crisis of patriarchy.

Autor:

Abdel Alibegović

Fakultet političkih nauka u Sarajevu

Midhat Čaušević

Filozofski fakultet u Tuzli

Naida Ljuma

student Filozofskog fakulteta u Tuzli

abdel.alibegovic@fpn.unsa.ba

midhat.causevic@untz.ba

asff@untz.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FI LOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

POLITOLOŠKE TEME

Amir Karić

GLOBALIZACIJA: SOCIJALNO-EKONOMSKI I POLITIČKI
ASPEKTI / GLOBALIZATION: SOCIO-ECONOMIC AND
POLITICAL ASPECTS 223

UDK 316.32:316.334.2/.3
Pregledni rad
Review paper

Amir Karić

GLOBALIZACIJA: SOCIJALNO-EKONOMSKI I POLITIČKI ASPEKTI

*Kada nam je lice Nelsona Mendele
poznatiće od lica našeg prvog susjeda,
moramo zaključiti da se nešto izmjenilo u
prirodi našeg svakodnevnog iskustva.*

(Anthony Giddens)

U radu se govori o dva aspekta globalizacije i posljedicama koje taj proces ima na socijalno-ekonomsko raslojavanje i (ne)sposobnost vlada da suvereno i autonomno vode politiku svojih država.

U prvom dijelu se govori o ulozi međunarodnih ekonomskih institucija i transnacionalnih kompanija u procesu globalizacije. Ukazuje se na činjenicu sve većeg jaza između bogatog Sjevera i siromašnog Juga. U drugom dijelu se ukazuje na proces desuverenizacije i uslijed toga sve veći značaj međunarodne saradnje.

Ključne riječi: globalizacija, transnacionalne korporacije, socijalno raslojavanje, međunarodne organizacije, neoliberalizam, suverenitet, autonomija

UVOD

U posljednjih nekoliko decenija čovječanstvo doživljava promjene bez presedana u ljudskoj historiji. Ekomska liberalizacija, masovni aviosaobraćaj, razvoj telekomunikacija, ekološke promjene, pojava transnacionalnih megakorporacija i međunarodnih vladinih i nevladinih organizacija, neke su od promjena koje se dešavaju. Globalizacija se u većini slučajeva opisuje kao proces interakcije i integracije među ljudima, kompanijama i vladama različitih država, vođen međunarodnom trgovinom i investicijama, pomognut informacijsko-komunikacijskim (ICT) tehnologijama, koje na stanovit način sažimaju vrijeme i prostor, te modificiraju sve aspekte života. Ovaj proces utječe na životnu okolinu, kulturu, političke sisteme, ekonomski razvoj i prosperitet, te na blagostanje ljudi.¹

Kao što je slučaj i sa drugim društvenim fenomenima, definiranje globalizacije zavisi od niza uvjeta koji utječu na samog autora, kao što su uvjeti u zemlji u kojoj on živi, njegovi osobni životni uvjeti, njegov obrazovni *background* i njegov svjetonazor. Pojedini istraživači u središtu globalizacije vide ekomske procese. Drugi prednost daju njenim političkim, kulturnim ili ideološkim dimenzijama. Međutim, globalizacija sažima sve te pojave istovremeno, tako da jedino sagledavanje različitih aspekata zajedno omogućava formiranje cjelovite slike. Paralelno sa kriterijima koji se uzimaju u obzir prilikom definiranja, postoje neslaganja u pogledu vrednovanja globalizacijskog procesa. S jedne strane su oni koji u njoj vide samo pozitivne, a s druge strane oni koji u globalizaciji vide samo negativne posljedice, dok objektivni posmatrači uočavaju i pozitivne i negativne posljedice.

SOCIJALNO-EKONOMSKI ASPEKT GLOBALIZACIJE: **BOGATSTVO SVE VEĆE, SIROMAŠNIH SVE VIŠE**

Ekomska globalizacija odnosi se na jačanje i širenje ekonomskih veza širom svijeta. Tržišta su se povezala i proširila na cijeli svijet, stvarajući međuzavisnost između nacionalnih ekonomija. Ogramne transnacionalne - korporacije, moćne međunarodne ekomske institucije i veliki regionalni trgovinski sistemi, pojavili su se kao glavni

¹ Potrebno je ukazati na razliku između pojmlja: globalnost, globalizacija i globalizam. *Globalnost* označava društveno stanje koje karakterizira postojanje globalnih ekonomskih, političkih, kulturnih i ekoloških uzajamnih povezanosti i tokova, koji čine nevažnim postojeće granice zemalja. S druge strane, pojam *globalizacija* označava niz društvenih procesa za koje se misli da transformiraju naše trenutno društveno stanje u stanje globalnosti. Poput termina *modernizacija*, i termin *globalizacija* nagovještava jednu vrstu dinamizma. Takvo odvijanje može se desiti sporije ili brže, ali uvjek odgovara ideji promjene i stoga označava transformaciju postojećeg

blokovi globalnog ekonomskog poretka 21. stoljeća. (Steger 2005: 37) Iako je trgovačka razmjena povezivala udaljene krajeve svijeta još u srednjem vijeku, pa do savremenog doba, u posljednjih nekoliko decenija 20. stoljeća pa do sada politika i tehnološki razvoj ubrzavaju transgraničnu trgovinu, investicije i migracije do te mjere da mnogi posmatrači vjeruju da je svijet ušao u kvalitativno novu fazu ekonomskog razvoja.²

Pred kraj Drugog svjetskog rata Sjedinjene Američke Države i Velika Britanija su, kao dvije najveće ekonomске sile, organizirale međunarodnu ekonomsku konferenciju u malom mjestu Bretton Woods u državi New Hampshire, s ciljem uređenja poslijeratnog međunarodnog finansijskog i sistema trgovine. Napuštena je do tada važeća politika protekcionizma i odlučeno da se proširi međunarodna trgovina, te da se kreira stabilniji sistem razmjene novca. Postavljeni su temelji za uspostavu tri nove međunarodne ekonomске organizacije: Međunarodni monetarni fond (MMF/IMF), radi upravljanja međunarodnim monetarnim sistemom, Međunarodna banka za obnovu i razvoj - danas Svjetska banka (SB/WB), radi kreditiranja poslijeratne obnove Evrope, te Opći sporazum o tarifama i trgovini (OSTT/GATT), koji je 1995. godine prerastao u Svjetsku trgovinsku organizaciju (STO/WTO). Ovaj sistem je funkcionirao sve do početka sedamdesetih godina 20. stoljeća, kada je predsjednik SAD Ričard Nikson donio odluku da napusti sistem fiksног kursa zasnovanog na zlatu, a istovremeno je proizvedena i naftna kriza. Oboje je ostavilo velike posljedice na svjetsku ekonomiju. Nedugo zatim, američki predsjednik Ronald Regan i britanska premijerka Margaret Tačer poveli su neoliberalnu revoluciju protiv Kejnezijanizma (Krauč 2014: 50), ciljano povezujući pojam globalizacije sa „oslobađanjem“ svjetske ekonomije. Podignuti val neoliberalizma³ dobio je ubrzanje kolapsom komunističkoga istočnoga bloka i Sovjetskog Saveza između 1989. i 1991. godine. Uslijedila je ekspanzija tri najznačajnija procesa u vezi sa ekonomskom globalizacijom: internacionalizacija trgovine i finansija, jačanje moći transnacionalnih korporacija, i jačanje uloge međunarodnih ekonomskih institucija: MMF, SB i STO. (Steger 2005:

stanja. Kao i svi društveni procesi, i globalizacija sadrži ideološku dimenziju ispunjenu nizom normi, tvrdnji, uvjerenja i priča o samoj toj pojavi. Žustra rasprava o tome da li globalizacija predstavlja *dobru* ili *lošu* pojavu, odvija se u arenici ideologije. Takvo vrijednosno, odnosno ideološko opredjeljivanje označava se pojmom *globalizam*. (Steger 2005: 7-8, 91-110)

² www.globalization101.org/what-is-globalization/ (23. 1. 2017.)

³ Ono što je uslijedilo na polju ekonomske liberalizacije u Istočnoj Evropi i Rusiji nakon pada Berlinskog zida Naomi Klein naziva „Korporacijski sistem“: „Tačniji naziv za sustav koji uklanja granice između Velike Vlasti i Velikog biznisa nije 'liberalan', 'konzervativan' ili 'kapitalistički' nego 'korporacijski'. Njegove glavne značajke su golem priljev javnog vlasništva u privatne ruke, često popraćen dužničkom eksplozijom, sve veći jaz između zastrašujuće bogatih i 'potrošnja' siromašnih, kao i agresivan nacionalizam koji opravdava neograničene izdatke za sigurnost.“ (Klein 2008: 23)

38-40) Ove tri međunarodne organizacije danas imaju najvažniju i najutjecajniju ulogu u pogledu donošenja i nametanja pravila globalne ekonomije.

Zagovornici slobodne trgovine uvjeravaju da ukidanje, ili barem smanjenje, trgovinskih barijera između država potrošačima povećava mogućnost izbora, uvećava globalno bogatstvo i širi nove tehnologije. Ne osporavajući sve naprijed rečeno, kritički nastrojeni posmatrači na sve to postavljaju pitanje pravedne distribucije profita, ukazujući da je došlo do smanjenja standarda rada, ekološke degradacije i rasta zaduženosti Juga prema Sjeveru. (Yunus 2009: 17-20, 208-224) Liberalizacija finansija išla je naporedo sa internacionalizacijom trgovine. Za politiku su se pokazala posebno problematičnima tržišta finansija. Mogućnost ekstremno brzog i obimnog premještanja finansijskog kapitala, odnosno njegovog povlačenja iz određenih zemalja, dovodi u krizu cijele privrede i valute dotičnih zemalja. Kada transnacionalne kompanije utvrde da im fiskalna politika pojedine zemlje ne odgovara, one uglavnom traže njenu promjenu, pod prijetnjom premještanja proizvodnje u zemlje koje imaju za njih povoljnije uvjete poslovanja. Na taj način oni vrše utjecaj na vlast daleko veći nego što ga imaju građani te zemlje, i zadobijaju veliku moć, a istovremeno nisu lojalne nijednoj posebnoj državi. (Krauč 2014: 50) Vlade takvima krizama pogodjenih zemalja često nemaju nikakve mogućnosti donošenja protivmjera koje bi bile politički efikasan odgovor na te proizvedene krize. (Meyer 2013: 203) O frustrirajućem učinku fluidnosti finansijskih tržišta (Ferguson 2014: 12) upečatljivo je govorio predsjednik Francuske Fransoa Mitera 1993. godine u izjavi magazinu *Time*: „Nerazumno je i nemoralno da spekulacije sa milijardama dolara dnevno mogu da izbace iz kolosijeka živote miliona ljudi i da ih sukobe sa državama koje zastupaju interes stanovništva.” (Cirn 2003: 10) Džordž Soroš kaže da je sposobnost države da osigura dobrobit za svoje građane ozbiljno umanjena mogućnošću kapitala da izbjegava oporezivanje i da se seli u drugu zemlju. Pod tim pritiscima transnacionalnih kompanija porezi na kapital i zapošljavanje se smanjuju, dok su drugi oblici oporezivanja, posebno na potrošnju, konstantno rasli. (Soroš 1999: 124)

Transnacionalne kompanije su postale izuzetno važni faktori na međunarodnom planu, koji utječu na ekonomske, političke i socijalne odnose u gotovo svim zemljama pojedinačno, i koje se sada nadmeću sa državama za utjecaj. Sve veći broj državnih funkcija država prepušta privatnom sektoru zaključivanjem ugovora i time postepeno gubi sposobnost da radi mnoge poslove. Zato je primorana na sklapanje ugovora o konsultantskim uslugama da bi bila savjetovana kako da radi sopstveni posao. Tako „vlada postaje vrsta institucionalnog idiota, pri čemu svaki njen loš potez pametni tržišni 'igrači' unaprijed predvide i obezvrijede. Otuda proističe glavna politička preporuka

savremene ekonomske ortodoksije: najbolje je da država ne radi ništa, osim da garantuje slobodu tržišta.” (Krauč 2014: 62)⁴ Ustupanjem svojih poslova privatnim firmama, država im ustupa i dio svoje moći. Samim time uloga vlasnika kapitala i top menadžera u odnosima sa vladom postaje sve važnija, tako da oni pored dominacije samom ekonomijom ostvaruju sve više utjecaja na vladu i postaju „klasa koja isto tako dominira u upravljanju vladom”. (Krauč 2014: 65) Znakovito je zapažanje Krauča o dimenziji moći koju TNK dobivaju kroz finansiranje neprofitnog sektora, tj. organizacija civilnog društva. Kako neoliberalni koncept državu sve više reducira, tako ona sve manje izdvaja za razvoj civilnog društva. Na njeno mjesto kao sponzori nastupaju gigantske kompanije, što njihove menadžere dovodi u poziciju da odlučuju koje će projekte organizacija civilnog društva finansirati, a „čak neka savjetodadna tijela vlade Velike Britanije zavise od donacija kompanija kako bi se finansirao dio njihovog rada”. (Krauč 2014: 66) Sasvim je prirodno da će kompanije finansirati one projekte od kojih će poslije imati koristi.

Kolika je moć transnacionalnih korporacija najbolje se može vidjeti iz poređenja godišnjeg prihoda pojedinih transnacionalnih korporacija i BDP-a pojedinih država kako slijedi (Steger 2005: 48):

	Država	BDP (mil.\$)	Korporacije	Prodaja (mil. \$)
1	Danska	174,363.0	General Motors	176,558.0
2	Poljska	154,146.0	Wal-Mart	166,809.0
3	JAR	131,127.0	Exxon Mobil	163,881.0
4	Izrael	99,068.0	Royal Ductch/Shell	105,366.0
5	Irska	84,861.0	IBM	87,548.0
6	Malezija	74,634.0	Siemens	75,337.0
7	Čile	71,092.0	Hitachi	71,858.5
8	Pakistan	59,880.0	Sony	60,052.7
9	Novi Zeland	53,622.0	Honda Motor	54,773.5
10	Mađarska	48,355.0	Credit Suisse	49,362.0

Socijalno raslojavanje jedna je od najboljih posljedica ekonomske globalizacije. Krajem 1980-ih u svijetu je bilo 1,2 milijarde ljudi koji su živjeli ispod granice siromaštva. Dvadeset godina poslije, njihov broj se povećao na 1.5 milijardi, a do

⁴ Da li postoji slobodno tržište u čistome obliku, pitanje je o kojem raspravlja Ha-Joon Chang u inspirativnoj knjizi *23 Stvari koje vam neće reći o kapitalizmu*. On, zapravo, ukazuje na mnoštvo činjenica koje dovode u pitanje tu ideju i zaključuje: „Razbijanje iluzije o objektivnosti tržišta prvi je korak prema razumijevanju kapitalizma.” (Chang 2014: 17-25)

danasmaj broj je dostigao 2 milijarde. Sa druge strane, „imovina tri najveća milijardera iznosi više od ukupnog bruto nacionalnog proizvoda svih najnerazvijenijih zemalja i njihovih 600 miliona stanovnika”. Na početku 21. stoljeća, 25% čovječanstva živi sa godišnjim prihodom manjim od 140 američkih dolara. (Steger 2005: 102-103) Razlike u dohotku menadžera i radnika povećavale su se uporedo sa podizanjem talasa „liberalizacije”. Omjer zarada menadžera u odnosu na radnike u SAD 1960-ih i 1970-ih kretao se između 30 ili 40 prema 1. Dvadeset godina poslije, taj omjer je iznosio oko 100 prema 1, dok je u 21. stoljeću taj omjer dosegnuo raspon od 400 prema 1. Taj raspon u Evropi ili Japanu je manji. U njemačkim kompanijama menadžeri su imali 64%, u švicarskim 55%, švedskim 44%, holandskim 40%, a u Japanu 25% zarade od njihovih američkih kolega. (Chang 2014: 149-151)

O razmjerama bogatstva, a samim time i utjecaja, pojedinih transnacionalnih korporacija na domaće i međunarodne odnose elokventno i kritički je, u posljednjim godinama svoga mandata, govorio i bivši malezijski premijer Mohamad Mahatir. (Mahatir 2002: 25) Govoreći o temi: „Globalizacija i njen utjecaj na privrede u razvoju”, na 10. svjetskom kongresu o ekonomskom razvoju, održanom u Kuala Lumpuru 27. juna 2001. godine, premijer Malezije Mahatir Mohamad je u vezi sa naprijed spomenutim činjenicama naglasio da je svijet u vezi sa fenomenom globalizacije suočen sa pet izazova. Prvi je izazov nezavisne misli, koja ne bi bila slijepo i dosljedno prenošenje i ponavljanje koncepcata razrađenih u centrima globalizacije. Drugi je izazov istine, koji predstavlja potrebu da se ispod površine sagleda sama suština procesa koji se odvijaju na planu sve intenzivnije koncentracije moći u sve manje i manje tačaka. Treći je izazov pravde, a koji se ogleda u potrebi da se osigura svjetski poredak koji bi bio mnogo pravedniji od ovog sadašnjeg. Četvrti je središnji izazov s kojim se suočavaju zemlje u razvoju – izazov uzajamne dobiti: kako u procesu globalizacije maksimizirati broj dobitnika, a smanjiti na najmanju moguću mjeru broj gubitnika? Peti izazov je stvaranje saosjećajnijeg i brižnijeg svijeta, svijeta gdje dobitnik ne uzima sve, a gubitnik ne gubi sve. (Mahatir 2002: 30-33)

POLITIČKI ASPEKT GLOBALIZACIJE: EROZIJA DRŽAVNOG SUVERENITETA, DEFICIT MEĐUNARODNOG LEGITIMITETA

Globalizacija izaziva, štaviše, podriva i transformira sve glavne političke institucije. Ona reducira autonomiju države, podriva demokratiju i legitimitet političkog sistema,

mijenja prirodu suvereniteta i na taj način transformira osnovne strukture međunarodnog sistema. (Cirn 2003: 47) Temeljni politički izazov ogleda se u činjenici da pojava transnacionalnih, regionalnih i globalnih problema koji se javljaju nije adekvatno praćena novim oblicima transnacionalnog, regionalnog i globalnog odlučivanja. U naše vrijeme, vrijeme globalnih promjena, naglašava Kisindžer, pokušava se pronaći koncepcija svjetskoga poretka, dok prijetnja haosa vreba sa više strana. (Kissinger 2015: 10)

Legitiman zahtjev politici uvijek se sastoji u tome da se uzroci i posljedice političkog razvoja u društvu mogu apsolvirati od strane političkih instanci koje donose odluke i koje imaju politički legitimitet. Moderna demokratija se oslonila na nacionalnu državu jer je ona kreirala scenu na kojoj su se dometili političkih problema i političkih kompetencija odlučivanja u bitnome preklapali. Sada, problemi koji se pojavljuju u procesu globalizacije prevazilaze granice nacionalnih država, a ne uspostavljaju se djelotvorni instrumenti odlučivanja, odnosno demokratija i njeno prvobitno područje odgovornosti sada se ne preklapaju. Takvo mimoilaženje može dovesti do dalekosežnih političkih kriza u društвima koja su pogодена problemima globalnog karaktera, a po prirodi stvari ne mogu odgovoriti na njih pojedinačno i djelotvorno. To na nedvosmislen način pokazuju primjeri prijeteće klimatske katastrofe i krize svjetskog finansijskog tržista 2008. godine. Tako nastaje problem legitimite, jer veliki broj ljudi pogодениh krizama ne mogu znati koji je politički odgovoran adresat za apsoluiranje problema. S druge strane, u funkcionalnom smislu takvo stanje može proizvesti različite oblike populističkih, ekstremističkih i fundamentalističkih političkih pokreta, koji „nude“ uglavnom radikalna i instant rješenja za savladavanje tih problema. (Meyer 2013: 204-206)

Inauguracija ideje o *novom svjetskom poretku*, od strane predsjednika Buša (starijega), uoči prve invazije na Irak 1990. godine, mogla bi predstavljati vremensku tačku od koje vestfalski sistem suverenih država nezaustavljivo klizi ka historiji, iako mnogi i dalje vjeruju u neprikosnovenu budućnost nacionalne države (Fukujama 2007: 109-112), jer i dalje zauzima primarno mjesto u međunarodnom političkom životu, bez obzira na sve veći značaj nedržavnih i supradržavnih aktera ili međunarodnih organizacija (Held 1997: 121-122). Međutim, pitanje je kolika je sposobnost države u eri globalizacije da suvereno odlučuje o sopstvenim interesima, a koje su moguće supstitucije u onim područjima gdje nacionalna država pokazuje nemoć.⁵

⁵ Nedvojbeno je da (nacionalna) država uzmiće pred najezdom globalnog kapitalizma, naglašava antropolog politike Mark Abeles, a razvoj svjetske ekonomije, posebno finansija, sužava prostor odlučivanja državnih vlasta. Država gubi svoju moć zato što širenje transnacionalnih snaga umanjuje kontrolu kakvu su provodile

Među faktorima koji utječu na donošenje odluka u okviru nacionalne države ponajvažniji su: političke stranke, birokratske organizacije, interesne grupe, te organizacije civilnog društva, mediji masovne komunikacije, kao i niz drugih faktora. S druge strane, na međunarodnom nivou, mnogobrojni faktori utječu ili ograničavaju pojedinačne države u provođenju samostalne politike koja bi bila isključivo orijentirana na dobrobit građana te države. U tom pogledu primjetna je stanovita diskrepanca između ideje o državi kao instituciji koja je sposobna *per se* odlučivati o vlastitoj budućnosti, s jedne, i činjenice da međunarodne organizacije, regionalne i globalne institucije, globalna ekonomija, međunarodno pravo, ograničavaju, odnosno suočuju odluke nacionalne države, s druge strane. (Held 1997: 124-125)

Dugo je bilo razvijeno shvatanje da međunarodno pravo regulira odnose između država i da su države subjekti, a individue, tj. njihovi građani, samo objekti međunarodnog prava. Međutim, tokom 20. stoljeća usvojeni su određeni međunarodni dokumenti, prije svih Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima (1948.), a potom i Konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda (1950.), kojima je „priznato da pojedinci imaju prava i obaveze iznad onih koje su uspostavljene u njihovom nacionalnom pravnom poretku i sistemu vlasti“. (Held 1997: 126) U kasnijim godinama usvojen je niz dokumenata koji su usmjereni u istom pravcu. Ne samo da su njima štićena individualna ljudska prava, već se legitimitet državne vlasti veziva za poštivanje demokratskih principa, odnosno da se pridržava stanovitih vrijednosti demokratije. Tako Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima UN-a konstatira da: „Svako ima pravo sudjelovati u upravljanju svojom zemljom neposredno ili preko slobodno izabranih predstavnika; Svako ima pravo na jednak pristup javnim službama u svojoj zemlji; Volja naroda je temelj državne vlasti; ta se volja mora izražavati na povremenim i poštenim izborima, koji se provode uz opće i jednakopravno glasovanje, tajnim glasanjem ili nekim drugim jednakopravno slobodnim glasačkim postupkom“,⁶ a Evropska konvencija o ljudskim pravima uspostavlja eksplicitnu povezanost između demokratije i legitimeta državne vlasti.⁷ U Deklaraciji OSCE iz Helsinkija 1992.

---

pojedine vlade na svojoj teritoriji. Rastuća pokretljivost kapitala natjerala je državu da razvija one politike koje pogoduju tržištu, tako što će smanjiti javnu potrošnju i socijalna davanja, smanjiti poreze, privatizirati tržište rada i ukinuti regulatorne mehanizme. Zato je evidentna asimetrija, ističe Abeles, između vlasti koju vrši država spram društva, s jedne strane, i njenog ograničenog utjecaja na ekonomiju u okviru vlastite teritorije, na drugoj strani. Posebno su pogodene zemlje u razvoju, koje su prisiljene provoditi politiku strukturnog prilagođavanja koju zahtijeva Međunarodni monetarni fond kao uvjet davanja kredita. Došlo je do istinske „desakralizacije suvereniteta“, jer su javne politike država snažno uvjetovane ekonomskom i finansijskom stvarnošću koju dalje nije moguće kontrolirati na nivou nacije. (Abeles 2014: 126-127)

⁶ <http://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/index.html> (8. 1. 2017.)

⁷ http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf (8. 1. 2017.)

godine naglašava se da zaštita i unapređenje ljudskih prava kao i jačanje demokratskih institucija u svakoj pojedinoj zemlji učesnici Konferencije, nije pitanje koje tangira samo tu zemlju i ne predstavlja isključivo umutrašnje pitanje odnosne zemlje, već predstavlja vitalnu osnovu zajedničke sveobuhvatne sigurnosti.⁸ Niz drugih međunarodnih dokumenata imaju slično djejstvo u pogledu izuzimanja određenih pitanja iz isključive domaće nadležnosti pojedine države, kao što su Deklaracija o prirodoj okolini i razvoju,⁹ Agenda 21,¹⁰ i dr.

Sljedeći aspekt neusklađenosti između suvereniteta i globalnog sistema je obiman set međunarodnih režima i organizacija koje su osnovane kako bi upravljale cijelim oblastima međunarodnih poslova, što je dovelo do bitnih promjena u onim strukturama svjetske politike koje donose odluke. Etablirane su nove forme multilateralne i multinacionalne politike i novi oblici kolektivnog odlučivanja koji uključuju vlade, međunarodne vladine organizacije, grupe za pritisak, te međunarodne nevladine organizacije. (Abeles 2014: 128) Izuzmu li se međunarodne agencije i organizacije čija je djelatnost primarno tehničke prirode, kao što su: Svjetska poštanska unija, Međunarodna telekomunikacijska unija, Svjetska meteorološka organizacija i druge njima slične, nekoliko međunarodnih organizacija, prije svih Svjetska banka, Međunarodni monetarni fond, UNESCO, te same Ujedinjene nacije, fokusirane su na pitanja koja su od najvišeg interesa, kao što su upravljanje resursima i donošenje međunarodnih propisa, te su ove organizacije duboko involvirane u političku sferu. Istovremeno, aktivnu ulogu imaju i manje formalne organizacije, kao što su samiti grupe zemalja tzv. G-7, G-8 ili G-20. (Held 1997: 133-134) Međunarodni monetarni fond (MMF) može zahtijevati od vlade koja traži kredit provođenje određenih politika, odnosno može uvjetovati kredit primjenom određenih mjera koje se uglavnom odnose na javnu potrošnju, zaposlenost i visinu plaća u javnom sektoru, liberalizaciju tržišta itd. Djejstvo tih mjera katkad ima djejstvo „šok-terapije”, čime se iz temelja potkopavaju postojeće institucije i običaji date zemlje. (Klein 2008: 236) S obzirom da takve uvjete MMF postavlja nakon što vlada određene zemlje uputi zahtjev za dodjelu kredita, oni se ne mogu tumačiti prosto kao prijetnja suverenitetu. Uprkos takvom shvatanju, ne može se zanijekati ni činjenica da je nastala stanovita napetost između ideje države i prirode odlučivanja na međunarodnom nivou. „Iako de jure suverenitet nije neposredno narušen, način odlučivanja MMF-a postavlja ozbiljna pitanja o uslovima pod kojima je jedna politička zajednica sposobna da

⁸ <http://www.osce.org/mc/39530?download=true> (8. 1. 2017.)

⁹ <http://www.unep.org/documents.multilingual/default.asp?documentid=78&articleid=1163> (9. 1. 2017.)

¹⁰ <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf> (9.1. 2017.)

odlučuje o svojoj vlastitoj politici i pravcu razvoja. (...) U sadašnjim uslovima zemlja u razvoju može malo da učini da bi odoljela tom pritisku.” (Held 1997: 135) Sličan je odnos i Svjetske banke (SB) prema tražiocima kredita. Ona postavlja svoje uvjete u pogledu monetarne i finansijske politike, liberalizacije i širenja opsega privatnog sektora, uklanjanja prepreka za slobodnu međunarodnu, odnosno globalnu trgovinu, a uvjeti se proširuju i na način vladavine. Kritičari takvog odnosa SB prema državama u razvoju tvrde da se njena strategija svodi na stanovitu vrstu rekolonizacije, jer ekonomске i političke standarde bogatog Sjevera nameće drugim zemljama, bez poštovanja njihovih specifičnih uvjeta i interesa. (Held 1997: 136) S druge strane se koristi isti argument kao i u slučaju MMF, tj. da države same traže kredite od ove finansijske institucije, pa je očekivati da ispunjavaju uvjete koje im ona postavlja. To ukazuje da je više ugrožena autonomija takvih država, tj. njihova sposobnost da samostalno i nezavisno artikuliraju politiku u skladu sa vlastitom procjenom sopstvenih interesa, negoli njihov suverenitet, tj. pravo da nezavisno određuju i vode politiku svoje zemlje. Slično kao i u prethodna dva primjera, tj. potraživanja kredita od MMF-a i SB-a, argument dobrovoljnosti pristupanja može se koristiti i u slučaju Evropske Unije, koja predstavlja stvarni supranacionalni entitet, koji je nastao dobrovoljnim pristupanjem pojedinačnih suverenih država u njeno članstvo. Nakon prijema u članstvo, organi EU raspolažu pravnim instrumentima, npr. uredbama i direktivama, koji su obavezujući za države-članice, a nakon prelaska na odlučivanje većinom glasova, to podrazumijeva da je moguće da se pojedine države ne slažu sa politikom koja je usvojena od strane odgovarajućih organa EU. Zato se čini ispravno zaključivanje da „u okviru Unije suverenitet je sada jasno podijeljen: prevaziđena je svaka koncepcija suvereniteta koja smatra da on predstavlja nedjeljivu, neograničenu, isključivu i trajnu formu javne moći – otjelotvorenu u pojedinačnoj državi.” (Held 1997: 138)¹¹

Diskrepanca između legitimite suverene (nacionalne) države i problema koji nezaustavljivo nadilaze njene granice i mogućnosti zahtijeva potragu za dugoročnim rješenjima kojima će se prevazići postojeće protivrječnosti. Na dnevnom redu je potraga za formama transnacionalne i globalne demokratije, koje će omogućiti politički legitimitet i efikasnost u rješavanju globalnih izazova. (Meyer 2013: 206-207)

¹¹ Još jedno pitanje je bitno za razmatranje ove teme. Naime, uključivanje zemalja u vojne saveze može biti ograničavajući faktor njihove suverenosti. Integracija i subordiniranje „nacionalnih vojnih birokratija u međunarodne odbrambene organizacije”, kakva je npr. NATO, dovodi do ograničavanja i autonomije i suvereniteta države-članice. (Held 1997: 140-141)

ZAKLJUČAK

Ekonomski rast i profit su supstancialni aspekt i *spiritus movens* globalizacije, ali su i najsuspekniji zbog sve većeg društvenog i ekonomskog raslojavanja koje se završava u koncentraciji bogatstva na Sjeveru, kod vrlo malog broja hiperbogatih, i osiromašenju sve većeg broja ljudi na Jugu. Zabrinjavajuća je činjenica da četvrtina čovječanstva živi ispod granice siromaštva. To nas navodi na zaključak da je ekonomski učinak globalizacije takav da je globalno bogatstvo sve veće, a siromašnih je sve više, zbog čega je centralni izazov savremenog svijeta ostvariti pravedniji svjetski poredak.

Na političkom polju globalizacija se najizrazitije očituje kroz redukciju državne moći, da se autonomno odlučuje o svim stvarima unutar granica državne teritorije. Usvajanjem niza međunarodnih dokumenata u drugoj polovini 20. stoljeća, mnoga pitanja koja su do tada bila u isključivoj nadležnosti državne vlasti izuzeta su i stavljena u jurisdikciju institucija međunarodne zajednice. Ograničenja državne vlasti dolaze iz više pravaca. Međunarodne finansijske institucije: MMF i SB, kao i STO, uvjetuju svoju pomoć nizom *slobodnotržišnih* mjera. Transnacionalne „gigantske” korporacije često uvjetuju pokretanje businessa ili nastavak poslovanja u nekoj zemlji, usklađivanjem fiskalne politike sa njihovim interesima. Članstvo u političkim blokovima, kao što je EU, državu stavlja u podređen položaj. Slabe državne institucije ne mogu rješavati multiplicirane i sve kompleksnije prijetnje na unutarnjem planu, koje su posljedica globalizacije, niti mogu biti pouzdani i kredibilni partneri unutar međunarodne zajednice, zbog čega je reafirmacija i jačanje državnih institucija jedan od velikih izazova sa kojim se suočava savremeni svijet.

LITERATURA

1. Abeles, Mark (2014), *Antropologija globalizacije*, Biblioteka XX vek i Knjižara Krug, Beograd
2. **Abercombie**, Nicholas & **Hill**, Stephen & **Turner**, Bryan S. (2008), *Rječnik sociologije*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
3. **Cirn**, Mihael (2003), *Upravljanje s one strane nacionalne države*, Filip Višnjić, Beograd
4. **Eriksen**, Thomas Hylland (2002), *Paranoja globalizacije*, Sejtarija, Sarajevo
5. **Ferguson**, Niall (2014), *Uspon novca*, Ljevak, Zagreb
6. **Chang**, Ha-Joon (2014), *23 Stvari koje vam neće reći o kapitalizmu*, Profil, Zagreb
7. **Fukujama**, Frencis (2007), *Građenje države*, Filip Višnjić, Beograd
8. **Giddens**, Anthony (2005), *Odbjegli svijet*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
9. **Hejvud**, Endru (2004), *Politika*, Clio, Beograd
10. **Kissinger**, Henry (2015), *Svjetski poredak*, Školska knjiga, Zagreb
11. **Klein,Klein**, Naomi (2008), *Doktrina šoka*, V.B.Z., Zagreb
12. **Krauč**, Kolin (2014), *Postdemokratija*, Karpos, Beograd
13. **Kuper**, Adam & Kuper, Džesika (ur.) (2009), *Enciklopedija društvenih nauka, Službeni glasnik*, Beograd
14. **Meyer**, Thomas (2013), *Uvod u politiku*, CID-Politička kultura, Podgorica-Zagreb
15. **Mahatir**, Mohamad, (2002), *Globalizacija i nove realnosti*, Ljiljan doo, Sarajevo
16. **Soros**, George (1999), *Kriza globalnog kapitalizma*, Rabic, Sarajevo
17. **Steger**, Manfred B. (2005), *Globalizacija*, Šahinpašić, Sarajevo
18. **Varufakis**, Janis (2015), *Što sam kćeri rekao o ekonomiji*, Sandorf, Zagreb
19. **Yunus**, Muhammad (2009), *Za svijet bez siromaštva: socijalna preduzeća i budućnost kapitalizma*, V.B.Z., Zagreb

GLOBALIZATION: SOCIAL-ECONOMIC AND POLITICAL ASPECTS

Summary

The paper discusses the three aspects of globalization and the consequences that this process has on economic and social stratification and the ability of government to lead autonomous policy of their country.

In the first part, the author discusses the role of international economic institutions and transnational companies in the process of globalization. Indicates the growing gap between the rich North and the poor South. The second part shows the process of sovereignty decline, and the growing importance of international cooperation.

Key words: globalization, transnational corporations, international organizations, social stratification, neoliberalism, sovereignty, autonomy.

Adresa autora

Authors' address

Amir Karić

Pravni fakultet Univerziteta u Tuzli

amir.karic@untz.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FI LOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Saša Delić, Salem Bakić, Selma Bakić

UTICAJ STRUKTURE PORODICE UČENIKA OSNOVNE ŠKOLE
NA NJIHOV USPJEH / EFFECT OF FAMILY STRUCTURE
ON THE ACHIEVEMENT OF PRIMARY SCHOOL PUPILS 239

Filduza Prušević

INTEGRATIVNI PRISTUP SADRŽAJIMA UČENJA I POUČAVANJA /
INTEGRATIVE APPROACH TO LEARNING CONTENT
AND TEACHING 253

UDK 37.015

37.018.1/2

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Saša Delić, Salem Bakić, Selma Bakić

UTICAJ STRUKTURE PORODICE UČENIKA OSNOVNE ŠKOLE NA NJIHOV USPJEH

Cilj rada je da se procijeni da li struktura porodice učenika osnovne škole utiče na njihov uspjeh. Važno je naglasiti da ovaj rad predstavlja prikaz malog segmenta sveobuhvatnog istraživanja koje je imalo za cilj procjenu uticaja strukture porodice učenika osnovne škole na njihovo ponašanje. Za potrebe ovog istraživanja konstruisan je upitnik. Istraživanjem je obuhvaćeno 100 učenika šestih i sedmih razreda osnovne škole po devetogodišnjem konceptu školovanja, a koji pohađaju OŠ „Sjenjak” u Tuzli. Od ukupnog broja učenika, njih 77 je imalo oba roditelja, 15 je imalo jednog roditelja, a 8 učenika je bez roditeljskog staranja, odnosno nema roditelje. U radu su od deskriptivnih statističkih parametara izračunate apsolutne i postotne učestalosti. Testiranje je provedeno primjenom hi-kvadrat testa. Hipoteza je testirana zahtjevnim alfa nivoom značajnosti od 95% tj. 5% rizika (0,05). Realizovani rezultati u radu su prikazani tabelarno i grafički. Utvrđeno je da je najveći broj učenika koji su imali oba roditelja imao odličan, vrlodobar i dobar uspjeh u odnosu na učenike koji su imali jednog roditelja, a pogotovo u odnosu na učenike bez roditelja. Realizovani hi-kvadrat test je jednak 25,1276. S obzirom da je izračunati hi-kvadrat veći od granične vrijednosti hi-kvadrata uz 4 stepena slobode, može se zaključiti da učenici sa oba roditelja, odnosno oni koji žive u potpunim porodicama imaju statistički značajno bolji uspjeh u odnosu na ostale učenike.

Ključne riječi: porodica, roditelji, učenici, uspjeh

1. POJMOVNO ODREĐENJE PORODICE

Postoji više definicija pojma porodice, poput te da je porodica zajednica roditelja sa djecom i drugima u istom kućanstvu (Anić, 2000). Neka određenja kao određenje u Općoj enciklopediji, porodicu određuje osnovnom društvenom zajednicom zasnovanom na zajedničkom životu užeg kruga krvnih srodnika, obično roditelja i djece, u kojoj se sjedinjuju biološko-reproaktivne, ekonomske i vaspitne funkcije (Opća enciklopedija 1980). U svim ovim definicijama uočavaju se dva osnovna elementa: rodbinska veza i zajednički život.

U brojnim sociološkim analizama koje se bave pitanjima porodice, porodica je definisana kao: "kolijevka čovječanstva", "veza biološkog i socijalnog", "dio društvenoga sistema", "primarna društvena zajednica", "prvobitna jezgra društva". Ušakin (2004) definiše porodicu kao način organizacije života, a moskovski sociolog A. I. Antonov kao zajednicu ljudi koja je povezana brakom, roditeljstvom i srodstvom na osnovi zajedničkog domaćinstva i (ili) proizvodnje, koja vrši reproduktivnu funkciju stanovništva i socijalizaciju djece, a također i uzdržavanje (podršku u životu) članova porodice (Ušakin, 2004).

"Zajednički dom, bez kojeg ne postoji porodica, simboliše princip zajedničkog življenja članova i zajedništva koje se ostvaruje" (Golubović, 1981., str. 60). Bez zajedničkog prostora nema zajedništva, a prostor mora biti blizak svima koji tvore porodicu.

Osnovni društveni smisao porodice od najranijeg do najnovijeg vremena jest onaj biološki i edukativni. Porodica je, međutim, zasigurno i mjesto u kojem su međuljudski odnosi najintezivniji i najbogatiji, kao i najbolje okruženje za djetetov rast i razvoj, ali i brigu o svim ostalim članovima koji sačinjavaju porodicu (Majstorović, 2007, Ilišin i sar., 2013).

Porodica je vaspitna zajednica roditelja i djece, zasnovana na emocijama ljubavi i privlačenja, a okarakterisana zajedničkim stanovanjem i ekonomskom kooperacijom članova. Bila je i ostala primarna zajednica u kojoj se razvija ličnost djeteta, emotivna zajednica čiji je zadatak da osigura optimalne uslove za pravilan fizički i psihički razvitak djeteta te njegovu pripremu za život u društvenoj zajednici (Maleš, 1988).

Odnosi koji nastaju unutar porodice u djetetu razvijaju emocije, prva saznanja, dijete formira osnovne navike, uči ponašanje i gradi etičke stavove. U porodici dijete postaje svjesno sebe, odnosno stiče prva socijalna iskustva. Porodica je dužna obavljati svoju društvenu ulogu i kao takva ispuniti određene uslove kao što su: skladni porodični odnosi, socijalne i pedagoške kvalitete, dobre ekonomske prilike, te organizacija života u porodici (Rečić, 2013).

2. ŠKOLSKI USPJEH

Najčešće se pod uspjehom misli na prosječan školski uspjeh izražen kvantitativno (učenici i roditelji priželjkuju 5,0), a pri tome se često zanemaruje kvaliteta znanja i razvoj dječjih potencijala. Na školski uspjeh, odnosno neuspjeh, utiče niz faktora (individualnih, porodičnih, školskih, društvenih) u različitom suodnosu (Bilić, 2001). Pod školskim uspjehom podrazumijeva se uspješan razvoj osnovnih životnih vještina, savladavanje školskih sadržaja, te prilagođavanje učenika socijalnoj sredini (Zloković, 1998). Uz ostale pokazatelje školskog uspjeha, opšti školski uspjeh i zaključne ocjene iz pojedinih predmeta predstavljaju osnovnu mjeru i odraz izvršavanja zadaća i kvaliteta rada učenika tokom školske godine (Jokić, Ristić Dedić, 2010). Vrcelj (1996) smatra kako su uspjeh uopšte i školski uspjeh, „neuhvatljivi” i difuzni pojmovi i u tom slučaju dolazi do pokušaja njihova definisanja. Školski uspjeh vrlo je varijabilna i relativna kategorija. Takođe, uočava kako u mnogobrojnim definicijama školskog uspjeha dolazi do miješanja dvaju osnovnih kriterija, odnosno uzima se nivo realizacije zadataka nastave ostvarenih nastavnom djelatnošću, dotičući se pritom i promjena koje se događaju kod učenika.

U istraživanju obrazovnih uspjeha jedno od pitanja jest u kojoj se mjeri i na osnovi kojih osobina učenika, obilježja porodice škole ili šire socijalne okoline može predvidjeti školski uspjeh (Babarović, Burušić i Šakić, 2010). Prediktori školskog uspjeha su mnogobrojni, a najčešće ih se može svrstati u tri veće skupine: individualni, porodični i okolinski (Škorokov, 2014).

Školski uspjeh Cattell definiše kao rezultat intelektualnih sposobnosti motivacije i crta ličnosti (Zloković, 1998). Delač i Kozarić (2010) ga definišu kao stepen postizanja znanja i vrijednosti koja su propisana nastavnim planom i programom. Kao jedan od važnih preduslova školskog uspjeha Zrilić (2005) ističe inteligenciju, ali i neke druge faktore poput: konativnih osobina (volja, upornost i marljivost), afektivnih osobina (emocionalna inteligencija i empatija) te motivacije. Grgin (1999, prema Zrilić, 2005) naglašava i važnost verbalnih sposobnosti za školsko postignuće jer se pokazalo da redovno učenici koji imaju bogatiji rječnik i jezički znaju oblikovati naučene sadržaje, imaju i bolje ocjene.

Školskim uspjehom učenik stvara sliku o sebi koja može biti pozitivna ili negativna. Poznato je da u ranom razdoblju života djece porodični kontekst ima dominantnu ulogu (Duncan, 2013), a istraživanja impliciraju da su za razvoj dječjih potencijala neobično važne upravo interakcije sa roditeljima (Thomas, 2006).

Izostanak pozitivnih interakcija i kognitivne stimulacije ostavlja posljedice na različite aspekte njihova razvoja, pa i na njihovu spremnost za školu. Spremnost za školu je polazna osnova za uspjeh u nastavku obrazovanja. Uopšteno, teško je polaziti iz negativne pozicije, a nepripremljenost za školu to svakako jest. Početni neuspjesi imaju tendenciju da se učvrste (Bilić, 2001), a djeca se teško s njima sučeljavaju i teško mijenjaju sliku o sebi kao neuspješnim učenicima, što nerijetko rezultuje niskim samopouzdanjem i samopoštovanjem, frustracijom, nezadovoljstvom, lošim odnosom prema školi i sl.

3. UTICAJ PORODICE NA ŠKOLSKI USPJEH

Na školski uspjeh učenika utiče puno toga. Njegova inteligencija, učitelj, razredno okruženje, ali svakako i porodično okruženje, odnosno socioekomska status njegovih roditelja. Može se reći da je porodica primarni faktor socijalizacije djeteta, pa kao takav svakako utiče na djetetov kognitivni, emocionalni i socijalni razvoj, ali i na uspjeh u školi. Brojna istraživanja pokazala su da su sociodemografske karakteristike porodice, poput socioekonomskog statusa, strukture porodice, razvoda, karakteristika majke, veličine porodice i karakteristika komšiluka, povezane sa akademskim postignućem učenika (Obradović-Čudina, 1995).

Porodica može direktno i indirektno uticati na školski uspjeh djece (Šimić Šašić, Klarin, Prokopović, 2011). Direktni učinci fokusiraju se na osiguravanje materijalnih uslova koji će olakšati postizanje uspjeha. Siromašna djeca često nemaju adekvatnu prehranu, žive u tamnim, vlažnim prostorima, bez osnovnih uslova, pribora, knjiga i mesta za učenje. Roditelji im ne mogu osigurati podršku za učenje ili to čine uz velika odricanja, a to direktno utiče na njihov školski uspjeh. Za razliku od njih, bogatije porodice mogu stvoriti takve uslove i organizovati podršku za razvoj potencijala svoje djece (Ridge, 2009).

Financijski problemi utiču na loš odnos među roditeljima, što se odražava i na kvalitet roditeljstva, pa je u njihovim interakcijama sa djecom opaženo pomanjkanje topline i brižnosti smanjena osjetljivost, ali i neprimjereno, grubo reagovanje, češća kažnjavanja, pa i zlostavljanja (Mistry, 2009).

No smatra se da neekonomski faktori koji imaju indirektne učinke, mogu bolje objasniti odnos između porodičnih varijabli i školskog uspjeha djece (Shanks 2010), a pri tome se naglasak stavlja na roditeljske interakcije i postupke (Šimić Šašić, Klarin, Prokopović, 2011). Nadalje, smatra se da kvalitet interakcija između roditelja i djece snažnije utiče na dječji uspjeh nego dohodak (Bullock, 2010).

Kad se govori o roditeljskim postupcima važnim za uspjeh, u novijim studijama se ističe roditeljska uključenost, odnosno pružanje pomoći u učenju kod kuće i u izradi domaćih zadataka (bihevioralna uključenost), ali i poticanje aktivnosti i iskustava (kognitivna uključenost), kao i stavovi i očekivanja roditelja (lična uključenost) (Šimić Šašić, Klarin, Prokopović, 2011).

Može se zaključiti da je za postizanje školskog uspjeha djece važan roditeljski angažman koji uključuje niz relevantnih ponašanja kao što je kognitivna stimulacija, uključenost u izvršavanje školskih zadaća, nadgledanje i praćenje napretka, pomoći u određivanju strategija učenja i formiranje ustrajnosti kao temelja za gradnju uspjeha. Pri tome se ne smije zanemariti ni važnost podrške, roditeljskih očekivanja i težnji te poticanje obrazovnih i profesionalnih aspiracija i planiranja budućnosti. Dakle, uspjeh traži relevantno ponašanje i roditelja i djece.

4. PREDMET ISTRAŽIVANJA

Mnogobrojna istraživanja pokazuju da na školski uspjeh učenika utiče socio-ekonomski status porodice, a utvrđeno je i da postoji jaka korelacija između jedno-roditeljskih porodica i porodica sa niskim primanjima (Nacionalno vijeće za istraživanje 1995), odnosno između strukture i socioekonomskog statusa porodice.

Znanje, zalaganje i rad svakog učenika u vaspitno-obrazovnom procesu rezultuje školskim uspjehom. Školski uspjeh najčešće se prati školskom ocjenom koja je prije svega procjena znanja učenika, ali i njegovog kontinuiranog truda i rada. Učinak učesnika u vaspitno-obrazovnom procesu iskazuje se između ostalog školskom ocjenom čime se ona tradicionalno uzima kao (približno) adekvatan izraz, tj. ekvivalent postignuća učenika na pojedinim ili svim nivoima školovanja, bez obzira na mnoge nepoznanice (Vrcelj, 1996). Na samu školsku ocjenu utiče, ne samo učenikovo znanje, inteligencija, trud i rad, već niz drugih popratnih segmenata koji mogu tu istu ocjenu povisiti ili sniziti. Jedan od tih segmenata jest i struktura porodice učenika. Radi lakše obrade podataka strukturu porodice učenika rangirali smo kao učenici bez porodice, učenici sa jednim roditeljem i učenici sa oba roditelja.

5. CILJ I ZADACI ISTRAŽIVANJA

Cilj ovog istraživanja jeste da se na odabranom uzorku ispitanika procijeni uticaj strukture porodice učenika osnovne škole na njihov uspjeh.

Da bi se mogli ostvariti predmet i cilj istraživanja rada, postavljeni su sljedeći zadaci istraživanja:

- prikupiti podatke o strukturi porodice učenika i njihovom uspjehu,
- ispitati uticaj strukture porodice učenika na njihov školski uspjeh.

6. HIPOTEZA

H1. Učenici koji žive u potpunim porodicama imaju statistički značajno bolji školski uspjeh od ostalih učenika.

7. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

7.1. UZORAK ISPITANIKA

Istraživanjem je obuhvaćeno 100 učenika šestih i sedmih razreda osnovne škole po devetogodišnjem konceptu školovanja, a koji pohađaju OŠ „Sjenjak” u Tuzli. Od ukupnog broja učenika, njih 77 je imalo oba roditelja, 15 je imalo jednog roditelja, a 8 učenika je bez roditeljskog staranja, odnosno nema roditelje.

7.2. MJERNI INSTRUMENT

Za potrebe ovog istraživanja konstruisan je upitnik.

7.3. STATISTIČKA OBRADA PODATAKA

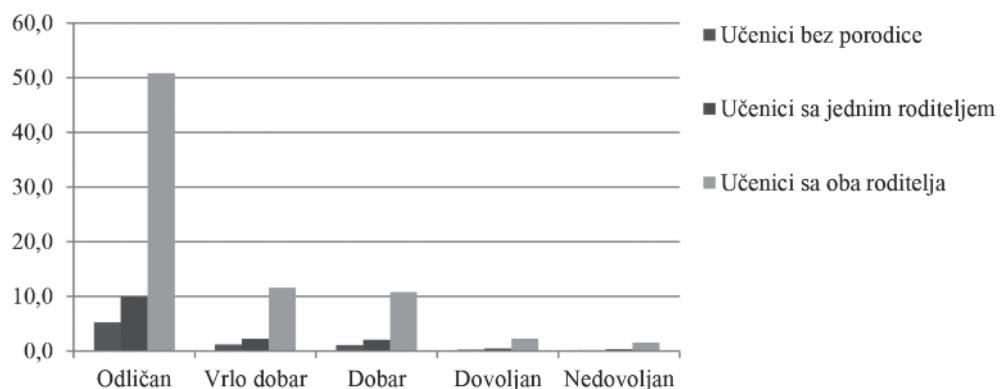
U radu su od deskriptivnih statističkih parametara izračunate apsolutne i postotne učestalosti. Testiranje je provedeno primjenom hi-kvadrat testa. Hipoteza je testirana zahtjevnim alfa nivoom značajnosti od 95% tj. 5% rizika (0,05). Realizovani rezultati u radu su prikazani tabelarno i grafički.

8. REZULTATI ISTRAŽIVANJA I DISKUSIJA

Iz Tabele 1 i Grafikona 1 se može vidjeti da je najveći broj učenika koji su imali oba roditelja imao odličan, vrlodobar i dobar uspjeh u odnosu na učenike koji su imali jednog roditelja, a pogotovo u odnosu na učenike bez roditelja. Takođe, među učenicima koji su imali oba roditelja nije bilo učenika sa dovoljnim i nedovoljnim uspjehom.

Tabela 1 - Rezultati uspjeha učenika

Uspjeh učenika	Učenici bez porodice	Učenici sa jednim roditeljem	Učenici sa oba roditelja	Ukupno
Odličan	1	9	56	66
Vrlodobar	0	2	13	15
Dobar	3	3	8	4
Dovoljan	2	1	0	3
Nedovoljan	2	0	0	2
Ukupno	8	15	77	100

Grafikon 1 - Rezultati uspjeha učenika

Iz Tabele 2 mogu se vidjeti opažene i očekivane frekvencije i postupak izračunavanja hi-kvadrata.

Tabela 2 - hi-kvadrat test

f0	ft	f0-ft	(f0-ft) ²	(f0-ft) ² /ft
1,5	5,3	-3,8	14,44	2,7245
9,5	9,9	-0,4	0,16	0,0162
55,5	50,8	4,7	22,09	0,4348
0,5	1,2	-0,7	0,49	0,4083
2,5	2,3	0,2	0,04	0,0174
12,5	11,6	0,9	0,81	0,0698
2,5	1,1	1,4	1,96	1,7818
2,5	2,1	0,4	0,16	0,0762
8,5	10,8	-2,3	5,29	0,4898
1,5	0,2	1,3	1,69	8,4500
0,5	0,5	0,0	0	0,0000
0,5	2,3	-1,8	3,24	1,4087
1,5	0,2	1,3	1,69	8,4500
0,5	0,3	0,2	0,04	0,1333
0,5	1,5	-1,0	1	0,6667

hi-kvadrat = 25,1276

Budući da je izračunati hi-kvadrat jednak 25,1276 veći od granične vrijednosti hi-kvadrat uz 4 stepena slobode na nivou značajnosti od 5% koja iznosi 15,507, može se zaključiti da učenici sa oba roditelja, odnosno oni koji žive u potpunim porodicama imaju statistički značajno bolji uspjeh u odnosu na druge učenike.

Dobijeni rezultati se mogu objasniti činjenicom da je u porodicama u kojima učenici žive sa oba roditelja (potpune porodice) veći roditeljski angažman, u odnosu na porodice u kojima učenici žive sa jednim roditeljem, dok je kod učenika bez porodice, odnosno roditelja, roditeljski angažman u potpunosti izostao. Drugim riječima, u porodicama sa oba roditelja, roditelji znatno više kognitivno stimulišu svoju djecu, znatno više su uključeni u izvršavanje školskih zadaća, nadgledanje i

praćenje napretka, pomoći u određivanju strategija učenja i formiranje ustrajnosti kao temelja za gradnju uspjeha.

Vaspitanje djeteta u nepotpunoj porodici je složen i delikatan proces. Nedostatak jednog roditelja predstavlja ozbiljnu smetnju za uspješno funkcionisanje porodice, izazivajući mnoge probleme ekonomske, socijalne, pravne, psihičke i edukativne prirode. George i Wilding (prema Davie, 1979), proučavajući školsko postignuće djece koja žive u nepotpunim porodicama, u kojima su očevi odvojeni ili razvedeni, utvrdili su pogoršanje školskog postignuća u 20% slučajeva. Takve nalaze tumače materijalnom tenzijom i osiromašenim porodičnim interakcijama nastalim uslijed razvoda braka.

Takođe, vjerovatno da su u porodicama sa oba roditelja materijalni uslovi znatno bolji, što će svakako olakšati postizanje boljeg uspjeha u školi, u odnosu na porodice sa jednim roditeljem. Tako, rezultati istraživanja (Piorkowska-Petrović, 1990) pokazuju da i pored relativno visokog nivoa zaposlenosti ispitivanih razvedenih majki, njihovi prihodi iz radnog odnosa ne podmiruju troškove života. Oko polovine ispitivanih samohranih razvedenih majki svoj materijalni položaj procjenjuje kao podnošljiv, uz opasku da se u porodici vodi briga o izdacima, dok isto toliko majki svakog mjeseca ima finansijske teškoće. Više od četvrtine djece iz nepotpunih porodica nema pogodne uslove stanovanja, tj. svoju sobu sa neophodnim namještajem (poseban ležaj, pisaći sto, mjesto za igru, knjige i školski pribor).

U porodicama sa oba roditelja su i odnosi znatno bolji, u odnosu na porodice sa jednim roditeljem, što svakako utiče i na školski uspjeh. Podaci dobijeni gore navedenim istraživanjem (Piorkowska-Petrović, 1990) pokazuju da više od polovine bivših bračnih drugova održava redovne međusobne veze radi zajedničkog dogovora o načinu vaspitanja djeteta. Međutim, petina ispitivanih majki je poslije razvoda braka u potpunosti prekinula svoje odnose sa bivšim suprugom, što otežava održavanje kontakata oca i djeteta. Na osnovu analize rezultata, može se zaključiti da je potreba razvedenog roditelja koji napušta porodicu za daljim psihičkim vezama sa djetetom, pa na izvjestan način i sa majkom djeteta, više "tajni san" nego realnost. U okolnostima kada je status samohrane majke praćen niskom zaradom, siromašnim domaćinstvom i odsustvom aktivnog učešća oca u procesu vaspitanja djeteta – markirano je loše školsko postignuće.

Sve navedeno utiče na stvaranje uslova za organizovanje podrške usmjerene ka razvoju potencijala djece. Većina psihologa se slaže u stavu da su za formiranje zrele ličnosti najvažnija tri faktora: ljubav, osjećaj sigurnosti i postojanje harmoničnih odnosa između roditelja. Iz poremećaja u odnosu roditelj–dijete proističu: niska

motivacija za postignućem, neuspjeh u učenju i mnogi drugi problemi u kognitivnom i socijalnom razvoju (Rutter, 1985).

9. ZAKLJUČAK

Nepotpuna porodica učenika nije jedini uzrok školskog neuspjeha, jer na njega utiče niz faktora u međusobnom odnosu.

Poznato je da porodica može direktno i indirektno uticati na školski uspjeh djece. Direktni učinci fokusiraju se na osiguravanje materijalnih uslova koji će olakšati postizanje uspjeha. Jasno je da jedan roditelj teže osigurava materijalne uslove, odnosno podršku za učenje ili to čini uz velika odricanja što se, svakako odražava na učenički uspjeh.

Smatra se da neekonomski faktori koji imaju indirektne učinke, mogu bolje objasniti odnos između porodičnih varijabli i školskog uspjeha djece, a pri tome se naglasak stavlja na roditeljske interakcije i postupke. Nadalje, smatra se da kvaliteta interakcija između roditelja i djece snažnije utiče na dječji uspjeh nego dohodak (Bullock et al., 2010).

Kad se govori o roditeljskim postupcima važnim za uspjeh, u novijim studijama se ističe roditeljska uključenost, odnosno pružanje pomoći u učenju kod kuće i u izradi domaćih zadataka (bihevioralna uključenost), ali i podsticanje aktivnosti i iskustava (kognitivna uključenost), kao i stavovi i očekivanja roditelja (lična uključenost) (Šimić Šašić, Klarin, Proroković, 2011). Jasno je da je jedan roditelj objektivno manje u mogućnosti da bude uključen i da pruži pomoć u učenju kod kuće, te da podstiče aktivnosti i iskustva djeteta.

Šimić Šašić, Klarin, Proroković (2011) zaključuju da je za postizanje školskog uspjeha djece važan roditeljski angažman koji uključuje niz relevantnih ponašanja kao što je kognitivna stimulacija, uključenost u izvršavanje školskih zadaća, nadgledanje i praćenje napretka, pomoć u određivanju strategija učenja i formiranje ustrajnosti kao temelja za gradnju uspjeha. Pri tome se ne smije zanemariti ni važnost podrške, roditeljskih očekivanja i težnji te poticanje obrazovnih i profesionalnih aspiracija i planiranja budućnosti. Dakle, uspjeh traži relevantno ponašanje i roditelja i djece.

Stoga se ističe potreba da se izostali, nedostatni roditeljski angažman i podrška učenju učenika iz nepotpunih porodica nadomjesti, kompenzuje. Škola i vršnjaci mogu imati veoma važnu ulogu u navedenoj kompenzaciji.

LITERATURA

1. Anić, V. (2002), *Hrvatski enciklopedijski riječnik*, Zagreb: Novi libar.
2. Babarović, T., Burušić, J. i Šakić, M. (2009), "Uspješnost predviđanja obrazovnih postignuća učenika osnovnih škola Republike Hrvatske", *Društvena istraživanja*, 18 (4-5), 673-695.
3. Bilić, V. (2001), *Uzroci, posljedice i prevladavanje školskog neuspjeha*, Zagreb: Hrvatski pedagoško-knjижevni zbor.
4. Bullock, K. et al. (2010), "Educational relationships in out-of-school-time activities; Are children in poverty missing out again?", *Education, Citizenship and Social Justice*, 5, 2, 103-116.
5. Čudina-Obradović, M., Obradović, J. (1995), "Utjecaj bračnog emocionalnog sklada roditelja na školski uspjeh i ponašanje djece", *Društvena istraživanja*, 4 (4-5), 627-639.
6. Davie, R. (1979), *The home and the school*, in: J. C. Coleman, ed., *The school years*, 122–143, London: Methuen.
7. Delać Horvatinčić, I., Kozarić Ciković, M. (2010), "Povezanost samopomjicanja, navika čitanja i školskog uspjeha učenika sedmog i osmog razreda osnovne škole", *Napredak*, 151 (3 – 4), 445 – 465.
8. Duncan, J., Kalil, A., Ziol-Guest, K. M. (2013), "Early childhood poverty and adult achievement, employment and health", *Family Matters*, 93, 27-35.
9. Golubović, Z. (1981), *Porodica kao ljudska zajednica*, Zagreb: Naprijed.
10. Ilišin, V., Bouillet, D., Gvozdanović, A., Potočnik, D. (2013), *Mladi u vremenu krize*, Prvo istraživanje IDIZ-a i Zaklade Friedrich Ebert o mladima, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb: Friedrich Ebert Stiftung.
11. Jokić, B. i Ristić Dedić, Z. (2010), "Razlike u školskom uspjehu učenika trećih i sedmih razreda osnovnih škola u Republici Hrvatskoj s obzirom na spol učenika i obrazovanje roditelja: populacijska perspektiva", *Revija za socijalnu politiku*, 17 (3), 345-362.
12. Majstorović, I. (2007), "Odgoj djece u obitelji – pravni aspekti", *Dijete i društvo*, 9 (2), 441-448.
13. Markuš, M. (2005), *Psihosocijalne determinante školskih izostanaka*, Diplomski rad, Filozofski fakultet u Zagrebu.
14. Mistry, R. S. et al. (2009), "Family economic stress and academic well-being among Chinese-American youth; The influence of adolescents' perceptions of economic strain", *Journal of family psychology*, 23, 3, 279-290.

15. *Opća enciklopedija* (1980), Josip Šentija, ur., Svezak 6, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod.
16. Piorkowska-Petrović, K. (1990), Dete u nepotpunoj porodici, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja i Prosveta.
17. Rečić, M. (2003), *Obitelj i školski uspjeh učenika*, Đakovo: Tempo d.o.o.
18. Ridge, T. (2009), *Living with Poverty; A Review of the Literature on Children's and Families' Experiences of Poverty*, Research Report No. 594, Department for Work and Pensions.
19. Rutter, M. (1985), *Family and school influences on cognitive development*, in R.A. Hinde, A. Perret-Clermont & J. Stevenson-Hinde, eds., Social relationships and cognitive development, 83–108, Oxford: Oxford University Press.
20. Shanks et al. (2010), Assets and child well-being in economically developed countries, *Children & Youth Services Review*, 32, 1488-1496.
21. Škorokov, L. (2014), "Uloga socioekonomskog statusa obitelji u objašnjenju internaliziranih i eksternaliziranih problema i školskog uspjeha kod mlađih adolescenata", Diplomski rad, Sveučilište u Zadru, Odjel za psihologiju.
22. Šimić Šašić, S., Klarin, M., Proroković, A. (2011), "Socioekonomske prilike obitelji i kvaliteta obiteljske interakcije kao prediktori školskog uspjeha srednjoškolaca u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Makedoniji". *Ljetopis socijalnog rada*, 18, 1, 31-62.
23. Thomas, E. M. (2006), "Readiness to learn at school among five-year-old children in Canada", Children and Youth Research Paper Series, Ottawa: Statistic Canada.
24. Ušakin, S. (2004), *Obiteljske spone*, Zbornik, Semejnye uzy I i II.
25. Vrcelj, S. (1996), *Kontinuitet u vrednovanju učenikova uspjeha*, Pedagoški fakultet Rijeka.
26. Zloković, J. (1998), *Školski neuspjeh-problem učenika, roditelja i učitelja*, Filozofski fakultet u Rijeci, Odjel za pedagogiju.
27. Zrilić, S. (2005), *Deskriptivna analiza zastupljenosti stručnih suradnika u osnovnoj školi* u: Robert Bacalja, ur., Zbornik radova Stručnog odjela za izobrazbu učitelja i odgojitelja predškolske djece. Zadar. 143-151.

EFFECT OF FAMILY STRUCTURE ON THE ACHIEVEMENT OF PRIMARY SCHOOL PUPILS

Summary

The aim of this study is to assess whether the structure of the family of primary school students affects their success. It is important to emphasize that this paper is an account of a small segment of the overall research that is aimed at assessing the impact of family structure of primary school students on their behavior. For the purposes of the research constructed questionnaire. The study included 100 students in the sixth and seventh-graders at nine-concept studies at elementary school "Sjenjak" in Tuzla. Of the total number of students, 77 had both parents, 15 had one parent, and 8 students without parental care. From descriptive statistical parameters calculated absolute and percentage frequency. Testing conducted using the hi-square test. The hypothesis tested by challenging the alpha level of significance of 95%, or 5% risk (0,05). Realized results in the paper presented in tables and graphs. It found that most of the students who had both parents had excellent, very good and good success compared to students who had one parent, especially compared to students without parents. Realized hi-square test was equal to 25.1276. Since the calculated hi-square greater than limit values hi-square with 4 degrees of freedom, it can be concluded that students with both parents, or those who live in complete families had a significantly better success compared to other students.

Keywords: family, parents, students, success

Adresa autora

Authors' address

Saša Delić

Salem Bakić

Selma Bakić

Zavod za odgoj i obrazovanje osoba sa smetnjama

u psihičkom i tjelesnom razvoju, Tuzla

sasadelic251@gmail.com

salem.bakic@bih.net.ba

UDK 371.214./31

Stručni rad

Professional paper

Filduza Prušević Sadović

INTEGRATIVNI PRISTUP SADRŽAJIMA UČENJA I POUČAVANJA

Inovativni modeli učenja i poučavanja nastaju sa ciljem prevazilaženja nedostataka tradicionalne nastave. Integrativna nastava i integrativni pristup sadržajima učenja nastaje kao pokušaj da se prevaziđe nedostatak tradicionalne nastave koji proizilazi iz podele nastavnih sadržaja na blokove, odnosno nastavne predmete. Dobar deo sadržaja učenja se ponavlja kroz različite nastavne predmete. Međutim, oni se ne povezuju što dovodi do konfuzije kod učenika, pa ovakav sistem dovodi do toga da neke sadržaje učenici nikada ne nauče kako treba. Takav pristup učenju obeshrabruje učenike u procesu dolaženja do novih znanja i primene dobijenih znanja u praksi. Integrativni pristup u nastavi prevazilazi opisane nedostatke zalažući se za uklanjanje granica između nastavnih predmeta i fokusirajući se široko na temu izučavanja. Pružajući holistički umesto fragmentarnog pogleda na učenje, nastavne teme učenicima postaju u velikoj meri jasnije i pristupačnije, učenici dobijaju realnu sliku sveta i problema kojima se bave. Primena integrativne nastave predstavlja strategiju učenja i poučavanja zasnovanu na pretpostavci da je učenje niz veza. Poučavanje i učenje integrisanih nastavnih sadržaja može biti korisno i za učenike i za nastavnike jer obrađujući određenu temu pristupaju joj koristeći različite oblike i metode rada, nastavne materijale i sredstva. Na ovaj način učenicima je omogućen najprirodniji način sticanja znanja, kroz razvoj različitih veština i sposobnosti. Takođe, obuhvatajući široko polje nastavnih sadržaja, nastavnik je u prilici da koristi učenička interesovanja i motivaciju kao pokretače smislenog učenja, izgrađuje nastavničke veštine, omogućena mu je veća fleksibilnost u realizaciji nastave.

U radu su analizirane prednosti integrativne nastave u odnosu na tradicionalnu, efekti koji se njome postižu na kvalitet znanja i aktivnost učenika, kao i efekte koje ovaj nastavni model ima

na nastavnika i načine kreiranja nastavnih sadržaja. Takođe, razmatrane su mogućnosti primene integrativnog modela nastave u mlađim razredima osnovne škole.

Ključne reči: integrativna nastava, učenik, nastavnik, nastavni sadržaj, učenje

UVOD

Savremene tendencije u teoriji i praksi nastave i obrazovanja, akcenat daju aktivnom učešću učenika u nastavnom procesu, većem praktičnom učešću u procesu dolaženja do znanja, kreativnom pristupu nastavi i ostvarivanju kapaciteta učenika u što većoj meri. Pobornici aktivne nastave zagovaraju nastavu u kojoj do izražaja dolaze kreativnost učenika, primenjiva znanja, učenje u prirodnom okruženju i korišćenje u što većoj meri učeničkog iskustva. Mnoga pedagoška istraživanja odnose se na konstruktivni pristup učenju gde se dolazi do zaključka da učenici treba sopstvenim angažovanjem da dolaze do znanja. "Najbolji način da se mozak razvija jeste izazivati ga kroz rešavanje problema. Na ovaj način izgrađuju se nove dendritske veze koje omogućavaju izgradnju novih" (Jensen, 1998: 35). Najbolji način za poboljšanje uslova za rešavanje problema jeste stvaranje okruženja u kome je moguće ostvariti vezu između različitih disciplina. (Wolf i Brandt, 1998).

Ovakvi stavovi čine dobru osnovu za planiranje i realizaciju integrativne nastave i integrisanje nastavnih sadržaja. Integrativni prisup nastavi naglašava intelektualni, društveni, emocionalni i estetski razvoj, podržava celovit razvoj učenika, ne usredstredujući se na izdvojene, uglavnom kognitivne aspekte. (Buljubašić-Kuzmanović, 2007:148) Pojam "integracije" uključuje ideju sažimanja sadržaja učenja i odgovarajućih disciplina (Pring, 1973: 135). Takođe, istraživanja su pokazala da integrirani sadržaji učenja dovode do razvoja radoznalosti kod učenika, utiču pozitivno na njihov uspeh u školi, razvoj intelektualnih sposobnosti i veštine rešavanja problema (Austin i saradnici, 1997).

Integrativnu nastavu treba shvatiti kao (Lejk, prema Vilotijević I Vilotijević, 2009):

- Kompleksna istraživanja znanja iz različitih oblasti o pitanjima iz životne stvarnosti učenika
- Racionalno kretanje kroz nastavne oblasti i objedinjavanje različitih elemenata logične misaone celine koje realno odražavaju životnu stvarnost
- Jedinstvena zajednička čvorišta u znanju koja podstiču učenike da iznalaze odnose, stvaraju modele, sisteme i strukture

- Primjenjujući metodologiju i jezik više predmeta radi istraživanja glavne teme, problem ili iskustava
- Spajanje više predmetnih oblasti u jednu onako kako deca u svakodnevnoj realnosti savladavaju predmete i pojave slivajući ih u jedinstven proces
- Novi način razmišljanja
- Priprema za primenu znanja u novim situacijama (transfer znanja) primenom usvojenih misaonih modela

Svakodnevni problemi su multidisciplinarni dok su sadržaji koje izučavamo kroz predmetno omeđenu nastavu izdeljeni na osnovu disciplina. Na ovaj način onemogućeno je onima koji uče da sagledaju pravu sliku sveta u kome žive. Povezujući teme i projekte sličnih sadržaja, koje inače izučavaju kroz različite nastavne predmete, omogućavamo učenicima da sagledaju logične i stvarne veze između različitih disciplina. Sažimanjem nastavnih sadržaja smanjuje se potreba za njihovim ponavljanjem kroz različite predmete. Takođe, integrativna nastava se oslanja i na saznanje da direktna, neposredna iskustva svakog pojedinca čine osnovu kvalitetnog učenja. Na taj način učenje se lakše povezuje sa praksom i realnim životom i okruženjem.

Oslanjujući se na učeničko iskustvo, integrisanjem nastavnih sadržaja, omogućavamo korišćenje svih raspoloživih intelektualnih resursa samog učenika, na način gde on povezuje saznanja iz realnog života sa sadržajima koje proučava nepodeljeno kroz nastavne predmete, već o njima dobija jasniju, celovitu sliku. Na taj način se procesom učenja i poučavanja omogućava jačanje uloge učenika, nastavnika i roditelja (Vars, 1991). Sadašnja škola i sistem obrazovanja ne liče na stvaran svet u toj meri da mlađi iz njih izlaze nepripremljeni za život (Ellis i Fouts 1997).

Praksa je pokazala da je jednostavnije integrisati i realizovati integrisane nastavne sadržaje u nižim razredima osnovne škole, nego u starijim ili u srednjim školama. Programi u osnovnim školama omogućavaju integriranje sadržaja oko određene teme, dok se na višem obrazovnom nivio sadržaji češće integrišu oko određenog problema. Jedan od primera za integraciju sadržaja u osnovnoj školi može biti *Moj grad i okolina* koja pruža velike mogućnosti integriranja različitih sadržaja koji se obrađuju kroz različite nastavne predmete. Kroz ovu temu učenici mogu istražiti istorijske, geografske, demografske, umetničke (književne, likovne, muzičke) aspekte grada i okoline u kome žive. Ista ili slična tema koja bi se odradivala u starijim razredima osnovne ili u srednjoj školi, mogla bi da podstakne učenike na

prepoznavanje i rešavanje određenih problema u neposrednom okruženju, što bi produbilo proces učenja kroz praktičnu aktivnost učenika. Još jedan zanimljiv primer može biti tema *Ptice moje okoline*, gde se kroz sadržaje predmeta Srpski jezik („Bajka o labudu“ Desanka Maksimović), Priroda i društvo (Ptice naših krajeva), Likovne kulture (Slikanje „Labudovo jezero“), Muzičke kultur (slušanje muzike „Labudovo jezero“), matematike (tekstualni zadaci jedančine sa sabiranjem i oduzimanje, u kojima su tema ptice), tema obrađuje sa više aspekata i učenici dobijaju širu sliku o istoj. Sadržaji koji se mogu integrisati u prvom razredu mogu biti sledeći: Matematika - Relacije među predmetima: veći, manji; levo, desno; ispred, iza; ispod, iznad; gore, dole, Svet oko nas - Orientacija u prostoru i vremenu, Likovna kultura - Odnosi u vidnom polju, Fizičko vaspitanje - Skakanje i preskakanje. Sledeći primere mogu biti sledeći sadržaji: Srpski jezik - „Zec i vuk“ Toma Slavković, Svet oko nas - Karakteristike životinja u okruženju, Muzička kultura - „Ide mali meca“, pesme za pevanje, Likovna kultura - Crtež životinje.

Kako bi integrisanje nastavnih sadržaja dalo što bolje efekte, nastavnik mora dobro poznavati nastavni plan i program, kako bi sadržaje koje želi da intergiše mogao da planira na osnovu teme a ne oblasti kojoj oni pripadaju. Tema obuhvata srodne sadržaje koji se mogu grupisati kao celina povezujući sadržaje više nastavnih predmeta, odnosno obrazovnih područja. Takođe, nastavu treba organizovati na taj način da su tema i pojmovi koje učenici treba da usvoje bliski njihovim prethodnim znanjima i iskustvima.

Pri izboru i organizaciji teme koja se obrađuje potrebno je voditi računa o ciljevima i zadacima nastavnog plana i programa. Nastavnik prilikom planiranja ocenjuje važnost teme u razvoju intelektualnih, moralnih, estetskih i drugih vrednosti kod dece, planiranje mora zasnovati na prethodnim znanjima i iskustvima učenika o temi. Izuzetno je važno napraviti smislenu konekciju između sadržaja koji odgovaraju temi, kako bi se učenici podstakli na razmišljanje i povezivanje elemenata koji čine temu učenja. Integrисana nastava omogućava planiranje i realizaciju sadržaja učenja kroz različite nastavne oblike i koristeći se raznolikim metodama i nastavnim sredstvima, što pruža mogućnost angažovanja više čula u procesu dolaženja do znanja. Na ovaj način zadovoljavaju se zahtevi aktivnog učenja i razvijanje samostalnosti učenika. Planiranjem se može predvideti i realizacija nastave van škole, u prirodi, radionicama, parkovima i slično, što ovakav način učenja i dolaženja do znanja čini još zanimljivijim i efikasnijim.

U nastavnom planu i programu mlađih razreda osnovne škole, postoji veliki broj nastavnih tema koje omogućavaju integriran pristup obrade. Godišnja doba, istorijski

događaji, pojave u prirodi, saobraćaj i vrste kretanja, i mnogi drugi sadržaji mogu biti obrađeni i kroz predmete priroda i društvo, maternji jezik, matematičke zadatke na određenu temu, slikanjem i sl.

EFEKTI PRIMENE INTEGRATIVNIH SADRŽAJA MLAĐIM RAZREDIMA OSNOVNE ŠKOLE

U najranijem uzrastu učenici svet oko sebe doživljavaju integrativno, kao celinu, pa je njima integrativni način učenja prirođan. Spontano učenje, neopterećeno granicama između nastavnih predmeta, omogućava učenicima da lako usvajaju sadržaje koji se integrišu. S druge strane, nastavnicima koji rade sa mlađim razredima, odnosno učiteljima, je u velikoj meri lakše da integrišu i realizuju učenje ovakvih sadržaja nego nastavnicima koji rade u starijim razredima. Učitelji su u prednosti jer mogu da planiraju odgovorajuće sadržaje pogodne za integrisanje, poznaju dobro učenike svog odeljenja pa im je u skladu sa nivoima znanja i interesovanjima učenika omogućeno da realizuju zamišljene zadatke. Učitelji upoznati sa prednostima i efektima integrativne nastave na kvalitet znanja i motivaciju učenika bi trebali da ovakav pristup nastavi primenjuju što češće.

Učenici i nastavnici u toku realizacije integrisanih nastavnih sadržaja doživljavaju novo iskustvo učenja i poučavanja kao i odnosa prema nastavnim sadržajima. Ovakav pristup nastavi nam pokazuje da organizacija i način usvajanja nastavnih sadržaja u velikoj meri utiče na "žive" faktore nastave nastavnika i učenika (Prušević-Sadović, 2014).

Nastavnik prestaje da bude predavač, i prenosilac gotovih znanja već podstiče učenike da kroz pitanja i traženje pravih odgovora samostalno dolaze do znanja. U tradicionalnoj nastavi nastavnici retko podstiču učenike da iznose sopstvene ideje, zaključke, da polazeći od različitih pogleda na problem i insriranjem na različitim rešenjima se dođe do istine, kako bi se razvile kreativne, originalne mlade osobe željne znanja. Uobičajeno da je da se istine koje iznosi nastavnik i koje se mogu naći u udžbenicima ili drugoj literaturi nameću kao gotove, neupitne istine. Na taj način učenicima se šalje poruka da oni ne moraju ni o čemu da razmišljaju, jer je neko drugi već to ranije smislio. Međutim, dovodeći učenike u situaciju da sagledavaju problem, projekte, pojave i slično, kao celine a ne kao nastavne jedinice određenog nastavnog predmeta, uočavanjem međusobnih uzročno posledičnih veza, učenici razvijaju misaone sposobnosti, savladavaju intelektualne prepreke povezujući ih sa iskustvom

koje već imaju i stiču tokom učenja i na taj način postaju motivisani za dalje traganje za istinama.

Analizirajući promene u aktivnostima i ulogama koje preuzimaju nastavnici i učenici tokom primene integrisanih nastavnih sadržaja u procesu učenja i poučavanja, ne možemo da ne primetimo da su one slične fektima koji se postižu i u toku i nakon primene nekih drugih inovativnih metoda nastave. Način delovanja i aktivnost nastavnika se iz predavačke i uloge nosioca nastavnog procesa koji i planira, i organizuje, i realizuje, i evaluira nastavni process, iz uloge onoga koji sudi da postoje samo dve vrste odgovora tačni i netačni, prelazi u aktivnost koja podstiče učenike da izraze svoja zapažanja, zaključke, nedoumice, da tragaju za vlastitim rešenjima i nagrađuje kreativnost i drugačije mišljenje.

Uloga i položaj učenika iz pasivnog posmatrača i primaoca gotovih znanja, onih koji sumnjaju u sebe ukoliko ne postižu uspeh i potiskuju sopstveno iskustvo, ne povezujući ga sa novim znanjima, onih koji prihvataju sadržaj učenja kao absolutnu istinu ne sumnjajući u njegovu ispravnost, u nastavi u kojoj su sadržaji integrisani i nastava organizovana tako da podstiče učenika na razmišljanje cene se učenička pitanja i podstiču se njihovo zaključivanje i iznošenje zapažanja, omogućava se učeniku da modifikuje nastavničke ideje kako bi ih lakše prilagodio sopstvenim iskustvima i niovu znanja, daje se mogućnost dokazivanja i sagledavanja sadržaja učenja na različite načine kako bi se lakše sagledali svi elementi tog sadržaja što podstiče samostalnost, razvija smopouzdanje i motiviše učenika da nastavi da traga za znanjem.

ZAKLJUČAK

Učenje integrisanih sadržaja nastave i interdisciplinarni pristup koji ono omogućava, učenicima daju mogućnost dolaženja do celovite slike sveta i problema koji ih okružuju, što podstiče više nivoje učenja i trajnije znanje. U isto vreme, nastavnicima se pruža mogućnost da prošire svoje znanje i iz oblasti koje nisu usko vezane za predmet kojim se oni bave. Na ovaj način i učenici i nastavnici pproširuju svoja dosadašnja znanja, dobijajući širu i celokupniju sliku o problemima kojima se bave. Integrativna nastava na ovaj način, osim sadržaja učenja, na neki način integriše procese učenja i poučavanja, brišući jasnu liniju između njih. Da bi se povećala efikasnost obrazovanja, neophodno je "primenjivati integrisane programe pripremljene na temeljima savremenih obrazovnih tehnologija i dostignuća pedagoške

teorije; bazične programe treba obogatiti refleksivnom komponentom i filozofsko-kulturološkim elementima bez kojih je nemoguće izgraditi predstave o celovitosti nauke i steći celovit pogled na svet; za osavremenjivanje obrazovanja neophodne je stvaranje novih nastavničkih profila sa saznanjima iz humanističkih, prirodno-naučnih i tehničkih oblasti.”(Vilotijević i Vilotijević, 2009:136)

Kroz ovakav nastavni rad svi uče i svi poučavaju druge, povezujući svoje već stečene resurse znanja, iskustava, razmišljanja, analiza sa novim sadržajima koje treba tek usvojiti. U takvom modelu nastavnici i učenici postaju pravi partneri na putu osvajanja novih vrhova znanja.

LITERATURA

1. Austin, J. Davis, i saradnici (1997), “Integrated mathematics interfaced with science”: *School Science and Mathematics*, 97(1), 45–49.
2. Buljubašić-Kuzmanović, Vesna (2007), “Studentska prosudba učinkovitosti integrativnog učenja”: *Odgjonne znanosti*, Vol. 9, br. 2, str. 147-160.
3. Ellis, Albert i Fouts, James (1997), *Research on Educational Innovations: Eye On Education*. Larchmont, New York
4. Jensen, Eric (1998), *Teaching with the brain in mind*: Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development
5. Pring, Richard (1973), “Curriculum integration”. In R. S. Peters (Ed.): *The philosophy of education* (pp. 123–149), Oxford University Press, London
6. Prušević Sadović, Filduza (2014), *Savremena nastavna tehnologija učenja i poučavanja*: Učiteljski fakultet, Beograd
7. Vars, F. Gordon (1991), “Integrated curriculum in historical perspective”: *Educational Leadership*, 49(2), 14-15.
8. Vilotijević, Mladen i Vilotijević, Nada (2009), *Inovativni modeli rada u nastavi*: Školska knjiga, Beograd
9. Wolf, Pat i Brandt, Ron (1998), “What do we know from brain research?”: *Educational Leadership*, 56(3), 8–13.

INTEGRATIVE APPROACH TO TEACHING AND LEARNING FACILITIES

Summary

Innovative models of teaching and learning occur in order to overcome the shortcomings of traditional teaching. Integrative instruction and integrative approach to learning content created as an attempt to overcome the lack of traditional teaching that results from the division of educational content on the blocks, or subjects. A good part of the learning contents are repeated through different courses. However, they do not link which leads to confusion among students, what this system leads to some content the students never learn properly. This approach discourages students learning in the process of gaining new knowledge and application of knowledge gained in practice. An integrative approach to teaching exceeds the disadvantages described arguing for the removal of boundaries between subjects and focusing on a broad topic of study. By providing a holistic rather than fragmented view of learning, students become greatly clearer and more accessible about teaching topics, the students get a realistic picture of the world and the problems to be addressed. Application of integrated teaching is a strategy of teaching and learning based on the assumption that learning is a set of links. Teaching and learning integrated learning content can be useful for students and for teachers as cultivating a particular theme of her approach using various forms and methods, teaching materials and resources. In this way, students can have a natural way of acquiring knowledge through the development of different skills and abilities. Also, covering a wide field of educational content, the teacher is able to use the students' interest and motivation as well as drivers of meaningful learning, builds teaching skills enabled him greater flexibility in teaching.

The paper discusses the advantages of integrated teaching compared to traditional, effects that it achieved the quality of knowledge and activity of students, as well as the effects that this has on the teaching model for teachers and creating ways of teaching content. The paper also discusses the possibilities of application of integrative model of teaching in elementary grades.

Keywords: integrative teaching, student, teacher, teaching content, learning

Adresa autora

Authors' address

Filduza Prušević Sadović
Učiteljski fakultet, Beograd
filduza@yahoo.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FI LOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

METODIČKA TEORIJA I PRAKSA

Ivica Tokić, Kenan Kadrić, Vahid Puškarević

MULTIMEDIJA U NASTAVI NJEMAČKOG JEZIKA /
MULTIMEDIA IN GERMAN LANGUAGE TEACHING 265

Dževad Džibrić, Damir Ahmić, Zoran Pajić

EFEKTI POLIGONA PREPREKA NA INTENZIFIKACIJU
SATA TJELESNOG I ZDRAVSTVENOG ODGOJA / EFFECTS
OF POLYGON OBSTACLES ON WORK INTENSIFICATION
IN PHYSICAL EDUCATION CLASSES 289

UDK 811.112.2:371.3

81'243:316.774

Pregledni rad

Review paper

Ivica Tokić, Kenan Kadrić, Vahid Puškarević

MULTIMEDIJA U NASTAVI NJEMAČKOG JEZIKA

Brzim razvojem računarske tehnologije u 21. vijeku stvaraju se bolji uslovi za multimedijalni pristup u obrazovanju. U savremenim svjetskim trendovima u obrazovanju sve važniju ulogu imaju dostignuća računarske tehnologije. Mnoge škole na području Tuzlanskog kantona već posjeduju adekvatnu računarsku opremu koja može pomoći svim nastavnicima pri realizaciji nastavnih ciljeva i zadataka. Osnovni ciljevi rada su dati odgovore na pitanja kako uklopiti novije tehnologije, naprimjer jezičke obrazovne programe, u savremene pristupe u nastavi njemačkog jezika, koliko zapravo nastavnici primjenjuju novije tehnologije u svom nastavnom procesu te koliko su još aktuelne tradicionalne nastavne metode i tradicionalna nastavna sredstva.

Ključne riječi: multimedijalna nastavna sredstva, nastava njemačkog jezika, didaktika, metodika.

I dio

1. POJMOVNE RELACIJE NASTAVE NJEMAČKOG JEZIKA I DIDAKTIKE

1.1. O DIDAKTICI I UČENJU

Termin *didaktika* potječe od grčke riječi *didaskein* što znači 'poučavati', a uvode ga Komensky i Ratke¹, mada se kao pedagoška kategorija i funkcija pojavljuje s pojmom čovjeka jer su ljudi poučavali najprije usmenom predajom, a kada su prirodno-radna iskustva postajala prevelika, tek onda su nastajale škole. U središtu didaktičkih koncepcija bilo je učenje. Ratke je smatrao da je predmet didaktike umjetnost učenja dok je za Komenskog predmet didaktike umjetnost, učiti sve svemu.² Didaktika se tek krajem 20. stoljeća izdvaja kao samostalna nauka. Didaktiku možemo definirati kao pedagošku granu koja proučava zakonitosti obrazovanja, koja se bavi suštinskim problemima u obrazovanju, koja kontinuirano pokušava i ima zadatak da unaprijedi učenje i poučavanje koji čine temelje odgojno-obrazovnog rada.

Didaktika proučava ciljeve i zadatke nastave, didaktičke principe, organizaciju nastave, oblike rada u nastavi, nastavne metode, materijalno-tehničku osnovu nastave, tok i strukturu nastavnog procesa itd.

1.2. O NASTAVI I UČENJU NJEMAČKOG JEZIKA

Uloga i značaj njemačkog jezika, kao nastavnog predmeta u osnovnim i srednjim školama u TK i u drugim regijama BiH, sve više rastu nakon odluke Ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta da se njemački jezik uvede kao drugi strani jezik u osnovnim i u nekim srednjim tehničkim i stručnim školama.³ Pojava i popularnost njemačkog jezika u školama širom BiH rezultat su naše historijske pozadine, našega geografskog položaja, uključivanja BiH u evropske integracijske procese i želje Bosanaca i Hercegovaca da postanu članovi Evropske unije jer za njih EU predstavlja multietničku zajednicu čiji su opstanak i prosperitet uvjetovani višejezičnošću. Privredne veze, studiranje u inostranstvu i tržište rada također zahtijevaju dobro poznавanje njemačkog jezika.

¹ Usp. Tulodziecki et al. (2009).

² ebd.

³ Okvirni nastavni plan i program za devetogodišnju osnovnu školu u Federaciji Bosne i Hercegovine (2004).

Međutim, nije samo dovoljno uvesti njemački jezik kao strani jezik u školu. Ima više faktora koji direktno utiču na to da učenje njemačkog jezika ne postane gubitak vremena i opterećenje za učenika: iskustvo i znanje nastavnika o djitetu, znanje o jeziku i poznavanje načina kako dijete uči strani jezik itd.

Poznavanje načina kako dijete uči jezik podrazumijeva zajedničko i povezano korištenje različitih nastavnih sredstava, odnosno metoda i medija koji doprinose optimalnoj realizaciji nastavnih zadataka i ciljeva u nastavi njemačkog jezika. U današnje vrijeme nemoguće je zamisliti nastavu njemačkog jezika bez korištenja i kombiniranja raznih metoda koje su postale važan i nezamjenjiv dio savremene stvarnosti. Odabir odgovarajućih metoda, kombiniranje metoda i raznih medija otvara nove mogućnosti korištenja u odgojno-obrazovnom procesu. Svaki nastavnik preferira pojedinu metodu, ali ne postoji jedna univerzalna metoda u nastavi njemačkog jezika koja se može pri svakom zadatku i problemu koristiti. Nužno je da nastavnik njemačkog jezika kombinira metode i da pronađe najefikasnije. Zadaće nastave na svakom obrazovnom stepenu određuju nastavne sadržaje, pristup, metode i postupke koji se primjenjuju u skladu s ciljem prema kojem je usmjerena nastava njemačkog jezika. Najbitnije je konkretno odrediti jezičnu kompetenciju koja će učenicima nakon završenog školovanja trebati. Tako se naprimjer u ekonomsko-tehničkoj srednjoj školi pri uvježbavanju i učenju novog vokabulara mora staviti fokus na stručne termine, fraze i izraze iz domena ekonomije, npr. *Buchführung, Währung, Zinsen* i sl., u srednjim medicinskim školama težište moraju biti stručni izrazi iz oblasti medicine: *Gesundheit, Erkrankung, Erkältung* i sl., u srednjim farmaceutskim školama iz oblasti farmacije: *Arznei, Heilmittel, Verschreibungspflicht* i sl. Međutim, utopijska je zamisao da učenik može postići potpunu jezičnu kompetenciju, čak i pod optimalnim uslovima. Zadatak nastavnika je da učenika osposobi i potiče na dalje, samostalno proširivanje znanja i vještina, naravno uz pomoć raznih udžbenika, priručnika, rječnika, gramatika i nakon redovnog školovanja.

2. PRIMJENA NASTAVNIH SREDSTAVA (MEDIJA) U NASTAVI NJEMAČKOG JEZIKA

Razvojem pedagoške tehnologije u drugoj polovini dvadesetog stoljeća termin *medij* postaje sve frekventniji u stručnoj didaktičkoj literaturi i popularniji među didaktičarima tako da najprije zamjenjuje *tehnička pomagala* budući da je tada pojam *medij* najčešće povezan s tehničkim uređajima koji su se više upotrebljavali izvan

nastavnog procesa i koji su se tek kasnije asimilirani u nastavu (radiokasetofon, TV, videokasete i sl.). Danas riječ *medij* u didaktici i metodici nastave njemačkog jezika podrazumijeva sve ono što djeluje posredno u odgojno-obrazovnom procesu što podrazumijeva primarno i nastavna sredstva (Eppert 1977: 188). U ovom radu će se pored termina *medij* koristiti i termin *nastavna sredstva* zbog njegove ukorijenjenosti u nastavnom procesu.

Da bi se nastavna sredstva uspješno primijenila, važni su: pravilan izbor sredstava u odnosu prema konkretnom zadatku nastave, pravilno korištenje odabranog sredstva i vješto rukovanje sredstvom. Pogrešan izbor ili pogrešan postupak u primjeni nastavnog sredstva može usporiti ili pogrešno usmjeriti proces učenja jezika. Vrijednost primjene nastavnih sredstava mjeri se po tome koliko ona u svakom pojedinom slučaju pridonosi procesu učenja.

2.1. PREGLED NASTAVNIH SREDSTAVA

Nastavna sredstva su sredstva prenošenja informacija i generalizacija, odnosno „didaktički oblikovana i prerađena izvorna stvarnost“ (Poljak 1985: 101). Osmić i Tomić (2008: 74) također koriste termine *medij* i *multimedijalnost* koje definiraju kao povezano korištenje raznih medija (nastavnih sredstava) u realizaciji nekog nastavnog zadatka. Jedna od najprihvatljivijih klasifikacija nastavnih sredstava je podjela na:

- a) verbalna nastavna sredstva,
- b) vizuelna nastavna sredstva,
- c) auditivna nastavna sredstva,
- d) audio-vizuelna nastavna sredstva,
- e) tekstualna nastavna sredstva.

Pored ove podjele, možemo razlikovati i onu između klasičnih i modernih nastavnih sredstava. U klasična nastavna sredstva spadaju sljedeća odgojno-obrazovna sredstva: verbalna, tekstualna, vizuelna, auditivna, audio-vizuelna, manuelna, eksperimentalna te pomoćna tehnička. U moderna nastavna sredstva spadaju obrazovni računarski softver, multimedije, elektronska komunikacija, ekspertni sistemi, nastavne baze znanja, inteligentni tutorski sistemi i slično.

Slika 1: Razvoj medija prijenosa informacija (Matasić i Dumić 2012: 146).

2.2. VIZUELNA NASTAVNA SREDSTVA U NASTAVI NJEMAČKOG JEZIKA

Vizuelna nastavna sredstva zasnivaju se na videokomponenti i imaju vidljive dimenzije i djeluju na vanjska osjetna sredstva. Najdužu tradiciju u nastavi njemačkog jezika ali i drugih stranih jezika ima primjena vizuelnih sredstava. Njihov značaj je u tome što učenici uče na očigledan način pa su takva znanja trajnija i dublja. U literaturi se pravi razlika između dvodimenzionalnih statičnih (crteži, slike, fotografije, dijagrami, grafskopske folije, kartice, kartogrami, plakati, tablice, dijapositivi, dijafilmovi) i dvodimenzionalnih dinamičnih (aplikacije, dinamične slike, video-klipovi, dokumentarni filmovi, crtani filmovi, programi) te trodimenzionalnih nastavnih sredstava (aparati, modeli, instrumenti itd.).

2.3. AUDITIVNA NASTAVNA SREDSTVA U NASTAVI NJEMAČKOG JEZIKA

Tehnološki napredak u nastavu njemačkog jezika uvodi i auditivna nastavna sredstva i pomagala od kojih danas najrašireniji ostaje *CD-player* (kasetofon). Auditivnim sredstvima upućujemo poruke koje se primaju čulom sluha. U njih se ubrajaju sadržaji

verbalnog, muzičkog i instrumentalnog izražavanja. Ti sadržaji su u današnje vrijeme najčešće snimljeni na CD-ove; prije su dominirale audio kasete, magnetofonske trake i gramofonske ploče. Danas se u nastavi njemačkog jezika može primijetiti sve veća prisutnost memorijskih uređaja na koje se pohranjuje pripadajući audiosadržaj. Važan i nezamjenjiv faktor u nastavi njemačkog jezika je i neposredna živa riječ nastavnika. Auditivna nastavna sredstva najviše se koriste u nastavi stranih jezika jer prevladava govorni element. Zvučni jezični model izvornoga govora na početnim stupnjevima nastave jezika potreban je za vježbanje fonetske jezične razine. Na kasnijim stupnjevima, snimke autentičnog govora ili simuliranog autentičnog govora nužne su za razvijanje vještine razumijevanja slušanjem. Auditivna nastavna sredstva primjenjuju se za vježbanje i korekciju izgovora, za razvijanje vještine razumijevanja slušanjem, za usvajanje melodije pjesama na stranom jeziku, za pobuđivanje estetskih osjećaja za stranu književnost slušanjem snimljenih literarnih tekstova u interpretaciji poznatih recitatora ili glumaca.

2.4. TEKSTUALNA NASTAVNA SREDSTVA U NASTAVI NJEMAČKOG JEZIKA

U textualna nastavna sredstva u nastavi njemačkog jezika ubrajamo textualni materijal koji služi kao izvor znanja. Textualni mediji se već od prve pismenosti koriste kao izvor znanja. Najfrekventnija textualna sredstva u nastavi njemačkog jezika su udžbenik i radna sveska. Pored udžbenika i radne sveske, od textualnih sredstava u nastavi njemačkog jezika koriste se: rječnici, priručnici, leksikoni, književna djela i dr.

2.5. AUDIO-VIZUELNA NASTAVNA SREDSTVA U NASTAVI NJEMAČKOG JEZIKA

Percepcije dobivene pomoću sluha i vida su osnova audio-vizuelnih nastavnih sredstava. Kod takvih nastavnih sredstava istovremeno djeluje audio i video-komponenta što doprinosi većoj efikasnosti u nastavi njemačkog jezika. Istraživanja su dokazala da učenici više nauče kad se koristi audio-vizuelna komponenta nego kad se koriste samo auditivna ili samo vizuelna nastavna sredstva. Veoma bitno je da se ne koriste sama audio-vizuelna sredstva, nego uvijek zajedno s drugim nastavnim

aktivnostima. Gradivo koje se uči primjenom audio-vizuelnih sredstava brže se pamti, a teže zaboravlja. Neka od najčešćih audio-vizuelnih nastavnih sredstava su filmovi i emisije, televizija te računar koji predstavlja veoma moćno novo nastavno sredstvo koje uz odgovarajuću dodatnu opremu, softver i Internet, može zamijeniti mnoga druga nastavna sredstva.

3. RAČUNARSKI PODRŽANO UČENJE NJEMAČKOG JEZIKA

Nagli razvoj multimedija ostavio je dubok trag u obrazovanju, kako na našim prostorima tako i u cijelom svijetu. Multimedijalna nastava kao pedagoška kategorija termin je novijeg datuma i predstavlja novije problemsko područje istraživanja u didaktici nastave njemačkog jezika. Multimedija u nastavi predstavlja povezano (zajedničko) integrисano korištenje različitih medija u realizaciji nekoga nastavnog zadatka (npr. obrada neke nastavne jedinice, ponavljanje i utvrđivanje nekog sadržaja) – Osmić i Tomić (2008: 74). U nastavi njemačkog jezika uvijek su dominirali udžbenici, no danas multimedijalni uređaji, kao što su računari, tableti, laptopi i multimedijalni projektori predstavljaju nezamjenjiv alat za planiranje i realizaciju nastavnih sadržaja stranih jezika. Ove nove tehnologije sastavni su dio mnogih ljudskih djelatnosti i imaju implikacije i u odgoju i obrazovanju, od predškolskih do visokoškolskih ustanova. Tehnološki napredak u privredi, nakon provjerene učinkovitosti, odražava se i u nastavi te ju nužno mijenja. Ipak, te promjene u odgojno-obrazovnom procesu često su kasnile, čisto iz finansijskih razloga jer škola i nastavnici jednostavno sebi nisu mogli priuštiti modernije multimedijalne uređaje. Posljednjih godina taj trend se mijenja. U skorije vrijeme je s masovnjijim korištenjem računara u školama stvoren i uslov za kvalitetnije inoviranje nastave njemačkog jezika. Nastava s multimedijalnim sadržajem postoji u nastavnoj praksi duže vrijeme, ali je termin *računarski podržano učenje* pedagoška kategorija novijeg datuma. Računarski podržano učenje, multimedijalski sistem i jezični programi u nastavi njemačkog jezika izgrađuju se zbog potrebe funkcionalne i tehničke integracije brojnih i raznovrsnih medija što za cilj ima ekonomično učenje njemačkog jezika. Postavlja se pitanje kako utiču nove tehnologije obrazovanja na nastavu i učenje njemačkog jezika.

Postavlja se i drugo pitanje: u kojoj mjeri su škole spremne za prihvatanje novih medija i informatike u nastavi njemačkog jezika. Oba pitanja ključna su za proces učenja, a naročito su aktualna za proces aktivnog učenja.

3.1. NOVE TEHNOLOGIJE I NOVI MEDIJI U NASTAVI STRANOГ JEZIKA

Svijet elektronskih medija svakim danom postaje sve nepregledniji. Termini iz oblasti informatike postali su stalni dijelovi našeg vokabulara, ali se brzo mijenjaju mogućnosti, snaga i potencijal hardvera i softvera, a samim time i značaj za društvo i odgojno-obrazovne institucije, što uključuje, naravno, i nastavu njemačkog jezika. Termini *novi mediji* i *nove tehnologije* podrazumijevaju zapravo sve medije čije funkcije upravlja centralni element *čip* i koji prerađuje tekstualni, zvučni i slikovni materijal (Rüschoff 1991: 321). Mozak računara je CPU (procesor) i da bismo dobili željene funkcije i da bismo izvršili određene procese pomoću njega, nužno je unijeti odgovarajuće informacije, naredbe i podatke. To se može ostvariti putem jezičnog softvera, odnosno programa namijenjenog za učenje stranog jezika. Informatički sadržaji koji pomažu učenje stranog jezika u stručnoj literaturi se nazivaju *teachware* ili *learnware* (Rüschoff 1989: 41).

3.2. COMPUTER ASSISTED LANGUAGE LEARNING (CALL)

Termin *CALL* podrazumijeva upotrebu računarski podržanog obrazovnog programa koji učeniku ili grupi učenika prezentira zadatak, analizira uneseno rješenje i ukoliko bude potrebno, ispravlja to rješenje (Rüschoff 1991: 322). U stručnoj literaturi termin *CALL* koristi se za računarski podržano učenje jezika. Računarski podržano učenje jezika je sve donedavno bilo nepoznato područje za većinu nastavnika njemačkog jezika osim onih koji su se zanimali za primjenu novih medija, odnosno nove tehnologije za ostvarivanje svojih nastavnih ciljeva i rješavanje nastavnih zadataka. Opći ciljevi računarski podržanog učenja jezika ne razlikuju se od ciljeva tradicionalne nastave stranog jezika, a to su:

- a) savlađivanje standardnog govornog i pisanog jezika za komunikaciju na stranom jeziku,
- b) kontakt s kulturom i načinom života ljudi koji žive u zemljama gdje se taj jezik govorи,
- c) bogaćenje opće kulture i proširivanje znanja,
- d) razvijanje intelektualnih sposobnosti, estetskih i moralnih vrijednosti i sl.

Na početku razvoja računarski podržanog učenja stranog jezika kreatori jezičnih programa najprije su se fokusirali na samostalno učenje.

Vježbe prevođenja i gramatičke vježbe od velikog su značaja. Međutim, računar nije univerzalni medij jer se jezični programi na računaru koriste kao domaća zadaća koja je u stanju da sama sebe ispravlja. Sve se to dešava u okviru nastavnog sadržaja jer računar nema zadatak da potpuno individualizira učenje stranog jezika. Puko saopćavanje grešaka pri rješavanju zadataka također nije cilj jezičnih softvera, već se greške učeniku predložavaju pomoću takozvanih *instructional dialogues* (Rüschoff 1991: 323). koji učenika informiraju o vrsti i stepenu greške, odnosno kako je došlo do određene greške i kako će ubuduće izbjegći te iste greške. Trenutno se intenzivno radi i na jezičnim programima koji učeniku ne nameću određene programske sadržaje i tokove nego se više fokusiraju na nivo znanja i postignuti uspjeh učenika te na toj osnovi prilagođavaju vježbe i druge programske sadržaje. Učenik pri tome uvijek mora imati kontrolu nad programom, odnosno sam mora odlučivati kada će aktivirati ili deaktivirati određenu opciju. Postoje jezični programi koji su koncipirani isključivo za grupni oblik rada u nastavi stranog jezika.

Računar i monitor imaju funkciju fleksibilne elektronske table. Program učenicima predstavi određeni zadatak koji kod učenika potiče aktivnost i komunikaciju. Zadatak pokušaju grupno riješiti i rješenje unose u računar. Računar im daje *feedback* i na osnovi njihovog rješenja softver uređuje i priprema novi zadatak.

Rüschoff (1991) tvrdi da svaki računarski podržani obrazovni program (CALL) treba imati sljedeće karakteristike:

- a) CALL softver treba omogućiti učenicima da uče jezik na osnovu jezične interakcije odnosno da se govorna i faktička znanja utemelje i prošire na osnovu postavljanja i provjere hipoteza;
- b) Učenik ne treba služiti samo kao ispitanik, nego CALL mora pružiti učeniku priliku da sam eksperimentiše i otkriva;
- c) Učenik mora imati sam kontrolu nad programskim tokovima. Također bi trebao više kontrolirati korake učenja jezika i obima jezičnih vježbi;
- d) CALL softver se ne smije samo koncentrirati na faktičko znanje jezika, nego mora učenicima otkriti različite načine rada i novi pristup jezičnom materijalu.

Prema Rüschoffu (1991), računar se koristi kao sredstvo za rad, kao nastavno sredstvo i kao sredstvo koje pomaže korisniku u učenju da bi on mogao podučavati druge korisnike računara. Računar treba voditi učenika kroz softver i uvijek treba odgovoriti na date naredbe korisnika.

II dio

Statistički uzorak predstavlja je izbor nastavnika njemačkog jezika osnovnih i srednjih škola na području Tuzlanskog kantona. Uzorak je reprezentativan jer odražava strukturu populacije koju predstavlja i adekvatno su zastupljeni karakteristični slojevi populacije. Svojom veličinom je također adekvatan jer predstavlja 52,5% ukupne populacije osnovnih (Bo) i srednjih škola (Bs) na području Tuzlanskog kantona.

Ukupan broj škola na području Tuzlanskog kantona:

$$\begin{aligned} \text{Bo} + \text{Bs} &= \text{B} \\ 88 (73,33\%) + 32(26,67\%) &= \mathbf{120 (100\%)} \end{aligned}$$

Ukupna veličina statističkog uzorka je:

$$\begin{aligned} \text{Bo} + \text{Bs} &= \text{B} \\ 51 + 15 &= \mathbf{66 (56\%)} \end{aligned}$$

Istraživačka metoda koja je primijenjena u ovom radu je anketiranje nastavnika njemačkog jezika osnovnih i srednjih škola na području Tuzlanskog kantona. Mjerni instrument primijenjen u radu bila je anketa s pitanjima otvorenog tipa, pitanjima dvočlanog odgovora i višestrukog odgovora. Pitanja u zaglavljku ankete odnosila su se na opće podatke o nastavniku, odnosno na naziv i mjesto škole u kojoj nastavnik radi.

Prvo pitanje bilo je vezano za radno iskustvo u prosvjeti. U drugom pitanju nastavnici su trebali navesti koji nastavni medij najčešće koriste u svom radu. Treće i četvrto pitanje imali su dvočlani izbor i odnose se na opremljenost škole, odnosno da li škola ima adekvatnu računarsku laboratoriju i da li je nastavnik njemačkog jezika upotrebljava u realizaciji svojih nastavnih ciljeva i obrade nastavnog sadržaja. Petim pitanjem saznat će se uzrok neprimjenjivanja računara u nastavi. Pitanja šest do sedam odnose se na primjenu odgovarajućeg jezičnog softvera u nastavi njemačkog jezika, odnosno da li su nastavnici njemačkog jezika uopće koristili jezični softver na svojim časovima, koji jezični softver su koristili, koliko često i koje su jezične vještine i jezični elementi obuhvaćeni jezičnim softverom (pitanja 8–12). Trinaesto pitanje je u direktnoj vezi s dvanaestim i tu nastavnik njemačkog jezika može iznijeti svoje

mišljenje o multimedijalnim sadržajima u nastavi njemačkog jezika, odnosno da li multimedijalni sadržaj može unaprijediti nastavu njemačkog jezika.

1. ANALIZA ODGOVORA NA PRVO PITANJE

Prvo pitanje odnosilo se na radno iskustvo u godinama nastavnika njemačkog jezika na području Tuzlanskog kantona. Ponuđene su četiri opcije:

- a) 0–3 godine
- b) 4–9 godine
- c) 10–15 godina
- d) 15+ godina.

Tabela 1. Radno iskustvo nastavnika njemačkog jezika (u godinama)

Radno iskustvo u godinama	Osnovna škola		Srednja škola		Σ	%
	Σ	%	Σ	%		
a	6	11,76	2	13,33	8	12,12
b	24	47,06	6	40	30	45,46
c	18	35,3	5	33,33	23	34,84
d	3	5,88	2	13,33	5	7,58
Σ	51	100	15	100	66	100

2. ANALIZA ODGOVORA NA DRUGO PITANJE

Drugo pitanje odnosilo se na primjenu medija u nastavi njemačkog jezika. Nastavnik je trebalo da označi koju od pet navedenih opcija najčešće koristi u svom odgojno-obrazovnom radu. Ponuđene su sljedeće opcije:

- a) Auditivni medij (cd-player, MP3-player, kasetofon itd.)
- b) Vizuelni medij (slika, crtež, dijafilm itd.)
- c) Tekstualni medij (udžbenik, radna sveska, rječnik itd.)
- d) Audio-vizuelni medij (DVD-player, film, TV itd.)
- e) Elektronski računar (laptop, pametni telefon, tablet itd.)

Tabela 2: Primjena medija u nastavi njemačkog jezika

Primjena medija u nastavi	Osnovna škola		Srednja škola		Σ	%
	Σ	%	Σ	%		
a	14	27,46	3	20	17	25,76
b	1	1,96	2	13,33	3	4,54
c	35	68,62	9	60	44	66,67
d	0	0	0	0	0	0
e	1	1,96	1	6,67	2	3,03
Σ	51	100	15	100	66	100

Tabela 3: Primjena medija u nastavi njemačkog jezika u odnosu na radno iskustvo nastavnika u osnovnim školama

Primjena medija u nastavi	Radno iskustvo							Σ	%	
	0-3 god.	%	4-9 god.	%	10-15 god.	%	15+ god.			
a	22	33,33	5	20,83	7	38,89	0	0	14	27,46
b	0	0	1	4,17	0	0	0	0	1	1,96
c	4	66,66	17	70,83	11	61,11	3	100	35	68,62
d	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
e	0	0	1	4,17	0	0	0	0	1	1,96
Σ	6	100	24	100	18	100	3	100	51	100

Tabela 4: Primjena medija u nastavi njemačkog jezika u odnosu na radno iskustvo nastavnika u srednjim školama

Primjena medija u nastavi	Radno iskustvo							Σ	%	
	0-3 god.	%	4-9 god.	%	10-15 god.	%	15+ god.			
a	0	0	2	33,33	1	20	0	0	3	20
b	0	0	1	16,67	1	20	0	0	2	13,33
c	2	100	2	33,33	3	60	2	100	9	60
d	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
e	0	0	1	16,67	0	0	0	0	1	6,67
Σ	2	100	6	100	5	100	2	100	15	100

Analizom odgovora na drugo pitanje može se zaključiti da nastavnici njemačkog jezika u osnovnim i srednjim školama u svom odgojno-obrazovnom radu pretežno koriste tekstualni medij (66,67%). Od ispitanih nastavnika niko nije naveo da koristi audio-vizuelni medij. Nastavnici s radnim iskustvom 0–3 godine u osnovnim i srednjim školama najradije koriste tekstualni medij. Na drugom mjestu po frekventnosti primjene su auditivna nastavna sredstva s ukupno 25,76%. Zanimljiv je podatak da svi nastavnici njemačkog jezika s više od 15 godina radnog iskustva u osnovnim i srednjim školama koriste primarno tekstualni medij.

3. ANALIZA ODGOVORA NA TREĆE PITANJE

Treće pitanje odnosilo se na opremljenost škole u kojoj rade nastavnici, odnosno da li škola posjeduje adekvatnu računarsku laboratoriju koja bi nastavnicima njemačkog jezika omogućila realizaciju nastavnih ciljeva i zadataka pomoći računara i računarske mreže. Nastavnicima je ponuđen dvočlani izbor: DA ili NE.

Tabela 5: Opremljenost škola računarskom laboratorijom

	Osnovna škola		Srednja škola		Σ	%
	Σ	%	Σ	%		
DA	51	100	15	100	66	100
NE	0	0	0	0	0	0
Σ	51	100	15	100	66	100

Analizom odgovora na treće pitanje može se konstatirati da sve škole na području TK posjeduju računarsku laboratoriju. Iz navedenog slijedi da su sve osnovne i srednje škole optimalno opremljene računarskom laboratorijom.

4. ANALIZA ODGOVORA NA ČETVRTO PITANJE

Nastavnici su na pitanje o primjeni računara u procesu nastave imali opciju da zaokruže DA ili NE.

Tabela 6: Primjena računara u procesu nastave

Primjena računara u procesu nastave	Osnovna škola		Srednja škola		Σ	%
	Σ	%	Σ	%		
DA	1	1,96	1	6,67	2	3,03
NE	50	98,04	14	93,33	64	96,97
Σ	51	100	15	100	66	100

Tabela 7: Primjena računara u procesu nastave u osnovnim školama

Primjena medija u nastavi	Radno iskustvo								Σ	%
	0-3 god.	%	4-9 god.	%	10-15 god.	%	15+ god.	%		
a	0	0	1	4,17	0	0	0	0	1	1,96
b	6	100	23	95,83	18	100	3	100	50	98,04
Σ	6	100	24	100	18	100	3	100	51	100

Tabela 8: Primjena računara u procesu nastave u srednjim školama

Primjena medija u nastavi	Radno iskustvo								Σ	%
	0-3 god.	%	4-9 god.	%	10-15 god.	%	15+ god.	%		
a	0	0	1	20	0	0	0	0	1	6,67
b	2	100	5	80	5	100	2	100	14	93,33
Σ	2	100	6	100	5	100	2	100	15	100

Na osnovi odgovora koje su dali nastavnici osnovnih i srednjih škola može se zaključiti da samo mali broj nastavnika koristi računar u nastavi njemačkog jezika (3,03%), odnosno da su to nastavnici koji spadaju u kategoriju nastavnika s radnim iskustvom 4–9 godina.

5. ANALIZA ODGOVORA NA PETO PITANJE

Nastavnici koji su odgovorili u prethodnom pitanju da ne koriste računar, u petom pitanju trebali su navesti razlog nekoristenja računara. Nastavnici su zaokružili jedan od ponuđenih odgovora:

- a) Škola ne posjeduje računarski laboratorij,
- b) Računarski laboratorij nije predviđen za nastavu njemačkog jezika,
- c) Nemate pristup računaru,
- d) Ne znate koristiti računar,
- e) Nemate adekvatan jezični softver.

Tabela 9: Razlog nekorištenja računara

Razlog nekorištenja računara	Osnovna škola		Srednja škola		Σ	%
	Σ	%	Σ	%		
a	0	0	0	0	0	0
b	22	44	4	28,57	26	40,63
c	1	2	0	0	1	1,56
d	0	0	0	0	0	0
e	27	54	10	71,43	37	57,81
Σ	50	100	14	100	64	100

Tabela 10: Razlog nekorištenja računara u osnovnim školama

Primjena medija u nastavi	Radno iskustvo								Σ	%
	0-3 god.	%	4-9 god.	%	10-15 god.	%	15+ god.	%		
a	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
b	3	50	12	52,17	7	38,89	0	0	22	44
c	0	0	0	0	0	0	1	33,33	1	2
d	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
e	3	50	11	47,83	11	61,11	2	66,67	27	54
Σ	6	100	23	100	18	100	3	100	50	100

Tabela 11: Razlog nekorištenja računara u srednjim školama

Primjena medija u nastavi	Radno iskustvo								Σ	%
	0-3 god.	%	4-9 god.	%	10-15 god.	%	15+ god.	%		
a	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
b	1	50	1	20	1	20	1	50	4	28,57
c	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
d	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
e	1	50	4	80	4	80	1	50	10	71,43
Σ	2	100	5	100	5	100	2	100	14	100

Analizirajući odgovore na peto pitanje, može se doći do zaključka da nastavnici njemačkog jezika ne koriste računar većinom iz razloga što ne posjeduju adekvatan jezični softver koji bi mogli koristiti u procesu nastave njemačkog jezika (57,81%). Analizirajući rezultat, vidi se da svi anketirani nastavnici znaju koristiti računar. Pored neposjedovanja adekvatnog jezičnog softvera veliki broj nastavnika (40,63%) ne koristi računar zbog činjenice da računarski laboratorij u školi nije predviđen za nastavu njemačkog jezika.

6. ANALIZA ODGOVORA NA ŠESTO PITANJE

Šesto pitanje odnosi se na primjenu jezičnog softvera, odnosno da li su nastavnici nekada koristili obrazovni jezični softver. Nastavnici su imali dvočlani izbor (DA ili NE).

Tabela 12: Primjena jezičnog softvera

Primjena jezičkog softvera	Osnovna škola		Srednja škola		Σ	%
	Σ	%	Σ	%		
DA	0	0	1	6,67	1	1,51
NE	51	100	14	93,33	65	98,49
Σ	51	100	15	100	66	100

Analizirajući odgovore na ovo pitanje, dolazimo do poražavajućeg rezultata: nijedan nastavnik koji radi u osnovnoj školi nikada nije koristio jezični softver na svojim časovima. U srednjoj školi samo je jedan nastavnik koristio jezični softver u procesu nastave (6,67%).

S obzirom na činjenicu da živimo u 21. vijeku i da su tehnologija, računari i softver koji prati računare dostigli fascinantni nivo, činjenica da je samo jedan nastavnik (1,51%) koristio jezični softver odnosno da 98,49% nastavnika nikada nije koristilo obrazovni jezični softver u procesu nastave je više nego poražavajući podatak. Sumirajući odgovore na ovo pitanje, dolazi se do zaključka da nastavnici ne koriste softver na svojim časovima, odnosno da nastava njemačkog jezika na području Tuzlanskog kantona ne uključuje multimedijalne sadržaje u tolikoj mjeri da bi im omogućila efikasniji i kvalitetniji oblik realizacije nastavnih sadržaja.

7. ANALIZA ODGOVORA NA SEDMO, OSMO, DEVETO, DESETO I JEDANAESTO PITANJE

Budući da je samo jedan nastavnik (iz kategorije nastavnika s 4–9 godina radnog iskustva) koristio jezični softver, samo on je i odgovorio na pitanja 7, 8, 9, 10 i 11.

Odgovorom na sedmo pitanje o nazivu softvera koji nastavnici koriste u svom odgojno-obrazovnom radu stekao se uvid u vrstu jezičnog programa koji su nastavnici primjenjivali. Nastavnik koji je jedini koristio jezični softver naveo je da je koristio digitalizirane udžbenike i radne sveske izdavačke kuće Hueber na DVD-u. Naziv DVD-a koji je koristio nastavnik je *Deutsch für Jugendliche: Beste Freunde – Das interaktive Kursbuch für Whiteboard und Beamer*.

Osmo pitanje odnosilo se na frekventnost primjene jezičnog programa. Nastavnik je odgovorio da softver koristi samo od 1 do 10 puta u toku jedne školske godine.

Analizirajući deveto pitanje, *Na kojim časovima koristite jezički softver?* nastavnik je odgovorio da je pretežno koristio softver za obradu novog nastavnog sadržaja.

Analizom desetog pitanja *Koje jezične vještine su obuhvaćene jezičnim softverom?* nastavnik je odgovorio da su sve jezične vještine (pisanje, govor, čitanje i slušanje) obuhvaćene DVD-om *Deutsch für Jugendliche: Beste Freunde – Das interaktive Kursbuch für Whiteboard und Beamer*. Nastavnik je također naveo u jedanaestom pitanju *Koji jezični elementi su obuhvaćeni jezičkim softverom?* da su zapravo svi jezični elementi, tj. gramatika, vokabular i izgovor obuhvaćeni softverom izdavačke kuće Hueber.

8. ANALIZA ODGOVORA NA DVANAESTO PITANJE

Dvanaesto pitanje bilo je vezano za mišljenje nastavnika o unapređenju nastave njemačkog jezika pomoću multimedijalnih sadržaja. Nastavnici su imali opciju dvočlanog izbora (DA ili NE).

Tabela 13: Mišljenje nastavnika njemačkog jezika o unapređenju nastave njemačkog jezika pomoću multimedijalnog sadržaja

Unapređenje nastave pomoću multimedijalnog sadržaja	Osnovna škola		Srednja škola		Σ	%
	Σ	%	Σ	%		
DA	49	96,08	14	93,33	63	95,46
NE	2	3,92	1	6,67	3	4,54
Σ	51	100	15	100	66	100

Tabela 14: Mišljenje nastavnika njemačkog jezika o unapređenju nastave njemačkog jezika pomoću multimedijalnog sadržaja u osnovnim školama

Primjena medija u nastavi	Radno iskustvo								Σ	%
	0-3 god.	%	4-9 god.	%	10-15 god.	%	15+ god.	%		
a	0	100	24	100	18	100	1	33,33	49	96,08
b	0	0	0	0	0	0	2	66,67	2	3,92
Σ	6	100	24	100	18	100	3	100	51	100

Tabela 15: Mišljenje nastavnika njemačkog jezika o unaprjeđenju nastave njemačkog jezika pomoću multimedijalnog sadržaja u srednjim školama

Unapređenje nastave pomoću multimedijalnog sadržaja	Radno iskustvo								Σ	%
	0-3 god.	%	4-9 god.	%	10-15 god.	%	15+ god.	%		
a	2	100	6	100	5	100	1	50	14	93,33
b	0	0	0	0	0	0	1	50	1	6,67
Σ	2	100	6	100	5	100	2	100	15	100

Analizirajući odgovore na dvanaesto pitanje, većina nastavnika njemačkog jezika (95,46%) smatra da bi uvođenje multimedijalnog sadržaja u nastavi unaprijedilo nastavu njemačkog jezika. Samo mali broj nastavnika njemačkog jezika (4,54%) smatra da multimedijalnim sadržajem ne bi dobili nikakvu dodatnu vrijednost u svom odgojno-obrazovnom radu. Interesantna je i činjenica da takav negativan stav prema multimedijalnim elementima i sadržaju dolazi samo iz reda kategorije nastavnika koji imaju petnaest i više godina staža u struci. Na osnovi tih podataka može se generalizirati stav da nastavnici vjeruju da multimedijalni sadržaj unaprjeđuje nastavu njemačkog jezika kako u srednjoj tako i u osnovnoj školi.

9. ANALIZA ODGOVORA NA TRINAESTO PITANJE

Trinaesto pitanje vezano je za prethodno i odnosilo se na obrazloženje odgovora, odnosno nastavnik je trebao obrazložiti zašto smatra da uvođenje multimedijalnog sadržaja unapređuje nastavu njemačkog jezika, odnosno zašto je ne unapređuje. Analiza sadržaja je izvršena na osnovi sličnosti sadržaja dobivenih odgovora. Nakon analize sadržaja odgovora, određene su sljedeće kategorije:

- a) efikasna nastava,
- b) teška primjena,
- c) savremeni medij,
- d) pomoć nastavniku njemačkog jezika,
- e) bez obrazloženja.

Tabela 16: Obrazloženje nastavnika zašto multimedija unapređuje, odnosno ne unapređuje nastavu njemačkog jezika

Obrazloženje odgovora na 12. pitanje	Osnovna škola		Srednja škola		Σ	%
	Σ	%	Σ	%		
a	26	50,98	9	60	35	53,04
b	2	3,92	1	6,67	3	4,54
c	3	5,88	0	0	3	4,54
d	9	17,65	2	13,33	11	16,67
e	11	21,57	3	20	14	21,21
Σ	51	100	15	100	66	100

Nastavnici koji su odgovorili da uvođenjem multimedijalnih sadržaja nastava postaje efikasnija čine većinu, kako u osnovnoj (50,98%) tako i u srednjoj školi (60%). Smatrali su da se uvođenjem multimedijalnih elementa eliminira gubljenje vremena, da se sadržaj brže prezentira, brže usvaja i uvježbava. Također, znatan broj nastavnika njemačkog jezika (16,67%) smatra da bi uvođenjem multimedijalnih sadržaja u nastavu olakšali sebi posao, odnosno ne bi trebalo u svakom razredu i u svakom odjeljenju pisati na tabli isti sadržaj već bi ga jednostavno i bez previše truda mogli prezentirati razredu. Također su naveli da bi se više mogla koristiti očigledna sredstva i ne bi trebalo uvijek nositi rječnike, udžbenike, radne sveske i sl. na čas. Samo 4,54% nastavnika smatra da treba kontinuirano modernizirati nastavni proces savremenim medijima. Također smatraju da bi trebalo stalno pratiti nove trendove multimedijalnog svijeta. Svi nastavnici njemačkog jezika koji su na 12. pitanje odgovorili sa "NE" (4,54%), odnosno nastavnici koji maju negativan stav prema modernoj tehnologiji u nastavnom procesu, obrazložili su to teškom primjenom, odnosno da učenici ne bi znali koristiti multimedijalni sadržaj i da bi se previše otuđili. Ukupno 14 nastavnika njemačkog jezika (21,21%) nije dalo obrazloženje o svom stavu.

ZAKLJUČAK

Brzim razvojem računarske tehnologije u 21. vijeku stvaraju se ujedno i bolji uslovi za multimedijalni pristup u obrazovanju. U savremenim svjetskim trendovima u obrazovanju sve važniju ulogu imaju dostignuća računarske tehnologije. Mnoge škole na području Tuzlanskog kantona već posjeduju adekvatnu računarsku opremu koja može pomoći svim nastavnicima pri realizaciji nastavnih ciljeva i zadataka. Poražavajući podatak je da samo mali broj nastavnika njemačkog jezika koristi multimedijalni potencijal koji posjeduju škole. Od ukupno 66 anketirana nastavnika njemačkog jezika samo 3,03% koristi računar na svojim časovima. Samo je jedan nastavnik njemačkog jezika koristio jezični program u procesu nastave. Razlog neprimjenjivanja jezičnih programa jest neposjedovanje adekvatnog obrazovno-jezičnog programa koji bi mogli koristiti u procesu realizacije plana i programa nastave njemačkog jezika. Ipak je ohrabrujući podatak da većina nastavnika, kako u

srednjoj tako i u osnovnoj školi, ipak smatra da bi uvođenjem multimedijalnih elemenata nastava postala kvalitetnija, efikasnija i da bi bila od velike pomoći svim nastavnicima njemačkog jezika. Što se tiče primjene nastavnih medija, još uvijek se najčešće primjenjuje tekstualni medij (66,67%). Dakle, udžbenici, radne sveske i rječnici još uvijek su najpopularniji među nastavnicima njemačkog jezika. Prema tome, nastavnici njemačkog jezika većinom koriste tradicionalne medije da bi realizirali postavljene obrazovne ciljeve i zadatke. Svaki nastavnik preferira pojedini nastavni medij, ali ne postoji univerzalni medij ili univerzalno sredstvo u nastavi njemačkog jezika koje se može koristiti pri svakom zadatku i problemu. Dakle, nužno je da nastavnik njemačkog jezika kombinira određene medije i da pronađe najefikasnije koji će pokazati optimalne rezultate. Nesumnjivo je da se nastava njemačkog jezika mora više prilagoditi zahtjevima elektronske pismenosti. Upoznavanje nastavnika s novim tehnologijama, novim, a i postojećim jezičnim programima također je neophodno. Nastava njemačkog jezika zahtijeva od nastavnika korištenje modernijih sredstava u svim onim nastavnim situacijama njemačkog jezika gdje će doprinijeti efikasnijoj realizaciji i ostvarenju ciljeva i zadataka nastave. Međutim, ne smije se zaboraviti činjenica da nastavnici moraju imati i slobodu da samostalno biraju i procjenjuju opravdanost novog medija, određene metode ili određenog nastavnog sredstva. Rezultati dobiveni ovim istraživanjem otvaraju nove mogućnosti i puteve prema budućim istraživanjima u toj oblasti. Dalja istraživanja mogu riješiti pitanje koje su metode i koja sredstva najefektivnija tokom obrade određene nastavne oblasti. Također mogu riješiti pitanje zašto samo mali broj nastavnika poznaje jezične programe. Može se i pokušati odrediti kvalitet jezičnih programa, odnosno treba ispitati mogućnost daljeg unapređivanja jezičnih programa.

LITERATURA

1. Eppert, Franz (1977), *Lexikon des Fremdsprachenunterrichtsm*, Bochum, Ferdinand Kamp
2. Heuer, Helmut (1979), *Grundwissen der englischen Fachdidaktik*, Heidelberg
3. Horvat, Marko/Juričić, Marko (2014), *Nastavna sredstva i nastavna pomagala u predmetnom kurikulu informatike*, Zagreb, Školski vjesnik
4. Komensky, Jan Amos (1965), *Didaktika Magna (Velika didaktika)*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
5. Leeb, Oliver (2004), *Medien im Unterricht*, Ravensburg, Grin Verlag
6. Matasić, Iva/Dumić, Saša (2012), *Multimedijalne tehnologije u obrazovanju*, Medijska istraživanja, Zagreb
7. Neuner, Gerhard (1995), *Methodik und Methoden, Überblick*, U: Bausch, Karl-Richard i dr. (izd.), *Handbuch Fremdsprachenunterricht*, Tübingen, Francke
8. Osmić, Ibrahim/Tomić, Ruža (2008), *Didaktika*, Srebrenik, Selimpex
9. Poljak, Vladimir (1985), *Didaktika*, Zagreb, Školska knjiga
10. Real, Willi (1985), *Methodenpluralismus in der englischen Fachdidaktik*, Offene Fragen trotz vieler Antworten, Marburg, Informationszentrum für Fremdsprachenforschung
11. Reich, Kersten (2014), *Unterrichtsmethoden im konstruktiven und systemischen Methodenpool*, Köln, Universität zu Köln
12. Richard, J, C./Rodgers, T, S, (2001), *Approaches and Methods in Language Teaching*, England, Cambridge University Press
13. Rüschoff, Bernd (1989), *Selbständiges Lernen mir dem Computer am Beispiel interaktiver audiovisueller CALL Materialien*, U: Die neueren Sprachen 88/89, 50–60
14. Rüschoff, Bernd (1991), *Elektronische Medien*, Tübingen, Francke Verlag
15. Schulz-Zander, Renate (2008), *Veränderung der Lernkultur mit digitalen Medien im Unterricht*, München, Kopaedverlags GmbH
16. Tanović, Mustafa (1972), *Savremena nastava stranih jezika*, Sarajevo, Svjetlost
17. Tulodziecki, Gerhard/Herzig, Bardo/Blömeke, Sigrid (2009), *Gestaltung von Unterricht, Eine Einführung in die Didaktik*, Bad Heilbrunn, Julius Klinkhardt

MULTIMEDIA IN GERMAN LANGUAGE TEACHING

Summary

Due to rapid expansion of computer technology in the 21st century, better conditions for multimedial approach in education have been created. In contemporary educational trends, IT achievements have increasingly occupied a prominent role. Many schools in the area of Tuzla Canton have already been equipped with adequate computer equipment which can significantly contribute to the realization of all educational goals and tasks. The aim of this paper is to answer the question how to fit modern technologies(such as language educational programs) into modern approaches of German language teaching. Additionally, it will attempt to answer how often do teachers apply modern technologies in the educational process as well as how much of traditional educational methods and teaching aids are currently being used.

Keywords: multimedial teaching aids, German language teaching,didactics, methodology

Adresa autora

Authors' address

Ivica Tokić, Filozofski fakultet Tuzla

ivica.tokic@gmail.com

Vahid Puškarević, Tuzla

vahid.puskarevic@hotmail.com

Kenan Kadrić, Tuzla

kenankadric@gmail.com

UDK 796.012.12-057.875

378:371.3-057.875

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Dževad Džibrić, Damir Ahmić, Zoran Pajić

EFEKTI POLIGONA PREPREKA NA INTENZIFIKACIJU SATA TJELESNOG I ZDRAVSTVENOG ODGOJA

U cilju praćenja intenziteta rada tokom jednog sata tjelesnog i zdravstvenog odgoja kod 37 studentica Odsjeka za razrednu nastavu Filozofskog fakulteta u Tuzli izvršeno je mjerjenje efekata rada kroz primjenu poligona prepreka kao najsloženijeg metodičko-organizacionog oblika rada. Efekti rada i savladavanja poligona kroz određene faze sata (uvodna, glavna A i B) izraženi su brojem srčanih otkucaja. Mjerjenje frekvencije srca izvršeno je palpacijom palčane arterije (lat. *arteria radialis*) na početku i na kraju svake faze sata. U periode mjerjenja uključen je i odmor koji je imao ulogu prijelaznog faktora iz zone submaksimalnih/maksimalnih vrijednosti frekvencije srca na vrijednosti koje će približiti mogućnosti i stanje organizma realizaciji završne faze sata. Rezultati koji su dobiveni ovim istraživanjem pokazuju da se vrijednosti frekvencije srca u svim fazama sata međusobno značajno razlikuju, a da je najveći intenzitet rada postignut u glavnoj B-fazi sata, što ukazuje na uvažavanje fiziološke i emocionalne krivulje opterećenja koje preovladavaju u toku sata tjelesnog i zdravstvenog odgoja. Ovo navodi na zaključak da poligon prepreka kao najsloženiji metodičko-organizacioni oblik rada doprinosi intenzifikaciji rada tokom sata tjelesnog i zdravstvenog odgoja.

Ključne riječi: studentice, razredna nastava, frekvencija srca, t-test

UVOD

Organizacija procesa tjelesnog vježbanja zavisi prije svega od toga da li se ista organizira za pojedinca ili za velike grupe učesnika, te od materijalnih uvjeta rada (Mraković 1997), ne zanemarujući karakteristike grupe kao što su: uzrast, spol, trenutno stanje antropoloških dimenzija, nivo motoričkih znanja i dostignuća. Motorička efikasnost zavisi od odgovarajućeg izbora i primjene metodičko-organizacionog oblika rada, što je uvjet osavremenjivanja rada. Posebno treba istaći primjenu složenijih metodičko-organizacionih oblika rada u slabijim materijalnim uvjetima te na taj način povećanje efektivnog vremena vježbanja na satu. (Prskalo, Babin i Bavčević 2010) Metodičko-organizacioni oblici rada predstavljaju način organizacije procesa tjelesnog vježbanja i ostvarivanja ciljeva tjelesnog i zdravstvenog odgoja. (Findak i Prskalo 2004) Poligon prepreka, kao najsloženiji metodičko-organizacioni oblik rada, podrazumijeva izvođenje određenog broja različitih vježbi u nizu, na standardnoj ili improviziranoj stazi prepreka. Podrazumijeva suksesivno izvođenje određenog broja tjelesnih vježbi, prilikom čega učesnik treba savladati određene prepreke u što kraćem vremenu. Zadaci u poligonu prepreka izvode se bez pauze, a to znači da se učesnici kreću od prepreke do prepreke savladavajući ih u većoj ili manjoj brzini i na način najprimjereniji za svaku prepreku u poligonu. (Findak 1999) U definiciji poligona prepreka nailazi se na dosta sličnosti pojedinih autora: kao metodičko-organizacioni oblik rada koji podrazumijeva izvođenje određenog broja različitih vježbi u nizu u što kraćem vremenu (Findak 1999), kao oblik kretanja kojeg karakterizira savladavanje različitih prirodnih ili umjetno postavljenih prepreka (Findak, Mironović, Schmidt, Šnajder 1987), ili kao izvođenje određenog broja tjelesnih gibanja suksesivno, jednog za drugim, na prirodnoj stazi ili na standardno uređenoj stazi u zatvorenom ili otvorenom prostoru. (Zdanski 1986) Bitno je još napomenuti da ovaj najsloženiji metodičko-organizacioni oblik rada doprinosi kvalitetu nastavnog procesa ili procesa tjelesnog vježbanja, a najviše zavisi od umještosti i sposobljenosti stručnjaka, kao i drugim faktorima. (Prskalo, Findak 2003) Fiziološko opterećenje se mjeri stepenom angažiranosti organa i sistema organizma, koji omogućavaju tjelesno kretanje-vježbanje. Definira se kao nivo metaboličkih i biohemijских procesa koji se na različitom nivou dešavaju pri vježbanju. (Višnjić i sar. 2004) Ovaj rad imao je dva cilja. Prvi je cilj bio sposobiti buduće nastavnike razredne nastave za adekvatan izbor i raspored motoričkih zadataka na poligonu prepreka, dok se drugi cilj odnosio na praćenje efekata rada kroz vrijednosti srčane frekvencije po pojedinim fazama i nivo intenziteta rada.

METOD RADA

Uzorak ispitanika

Istraživanje je provedeno na uzorku od 37 studentica treće godine Odsjeka za razrednu nastavu Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli.

Uzorak varijabli

Frekvencija srca kod studentica mjerena je palpacijom na radijalnoj arteriji (lat. *arteria radialis*). Svaka od ispitanica prthodno je bila obučena da samostalno mjeri puls. Rezultat pulsa, dobiven za 10 sekundi, množen je sa šest i kao takav upisivan u mjerne liste, a upisivali su ih studenti koji taj dan nisu vježbali.

Srčana frekvencija je, uglavnom, individualno obojena osobina, tj. razlikuje se od osobe do osobe. S obzirom da je nivo intenziteta opterećenja dobiven na osnovu vrijednosti broja srčanih otkucanja, a da uvjeti u kojima je provedeno mjerjenje stvaraju pretpostavke za odstupanja, samim tim je postojala mogućnost nepouzdanih vrijednosti. (Karpuljak i sar. 2000)

Realne vrijednosti srčane frekvencije mogu biti varijabilne za svakog ispitanika, zavisno od bioloških pokazatelja, emocionalnog ili tjelesnog stresa (Mišigoj Duraković i sar. 1999), te je formula $FS_{\max} = 220 - \text{dob u godinama}$ dobar pokazatelj nivoa opterećenja tokom sata tjelesnog i zdravstvenog odgoja.

Mjerjenje frekvencije srca obavljano je na početku i završetku određene faze sata. U periode mjerjenja uključen je i odmor koji je imao ulogu tzv. prijelaznog faktora iz zone submaksimalnih vrijednosti frekvencije srca na vrijednosti koje će približiti mogućnosti i stanje organizma realizaciji završne faze sata. Zadaci su postavljeni na stazi standardnog poligona određenog unaprijed, prema zadanim redoslijedu, broju prepreka i istom načinu izvođenja. Poligon je bio postavljen u dvorani za tjelesni odgoj, prostoru od 25x15 m u obliku kruga. Dužina staze poligona bila je 50 metara, sa 10 zadataka u nizu. Efekti rada i savladavanja poligona kroz određene faze sata (uvodna, glavna A i B) bili su izraženi brojem srčanih otkucanja.

METODE OBRADE PODATAKA

Obrada podataka obavljena je na Fakultetu za tjelesni odgoj i sport Univerziteta u Tuzli. U tu svrhu korišten je program "Statistica" 5.0 for Windows i program SPSS 20.0.

Za utvrđivanje razlika aritmetičkih sredina između početka i završetka pojedinih faza sata primijenjen je t-test za zavisne uzorke.

REZULTATI I RASPRAVA

Ako pogledamo rezultate u Tabeli 1, možemo vidjeti da opterećenje na satu tjelesnog i zdravstvenog odgoja raste primjereno krivulji fiziološkog opterećenja (Findak 1999), odnosno da je najveći intenzitet vježbanja dostignut u glavnoj B-fazi sata. U komparaciji s vrijednostima na početku sata (86,90 otk/min, odnosno 43% FSmax), najbliže toj vrijednosti frekvencije srca su vrijednosti postignute na kraju završne faze sata (103,08 otk/min, odnosno 52% FSmax). Dobiveni rezultati pokazuju da se raspon prosječnih vrijednosti srčane frekvencije kretao od 87 otk/min, što je iznosilo 44% FSmax na početku sata do prosječnih 173 otk/min, odnosno 86% FSmax, na završetku glavne B-faze sata i na početku odmora.

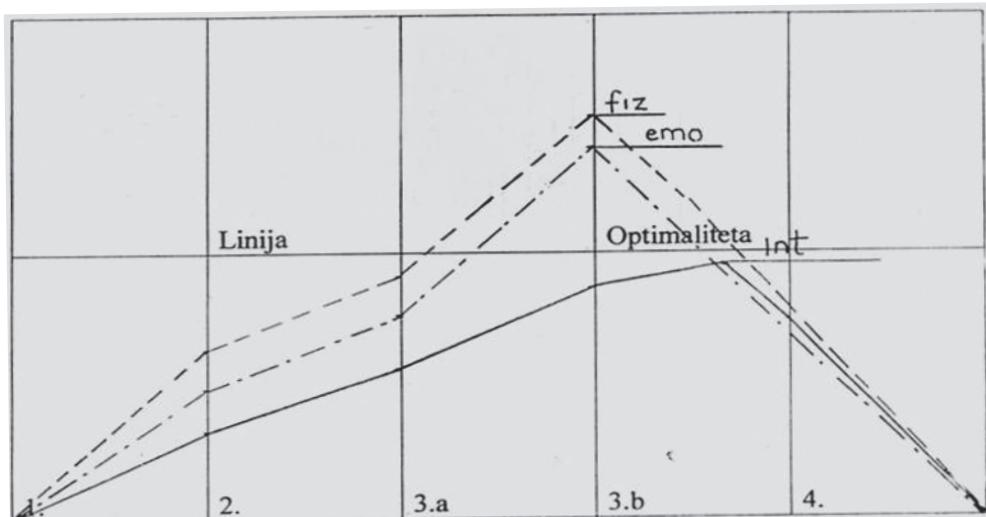
Tabela 1. Deskriptivni parametri rezultata mjerena frekvencije srca - FS (početak i završetak) pojedinih faza sata

FAZA SATA	N	M(FS)	SD	Min (FS)	Max (FS)	%FS max
Uvozna faza - početak	37	86,90	11,88	48	119	43,45
Uvodna faza - završetak	37	160,08	23,15	88	210	80,04
Pripremna faza - početak	37	122,50	22,94	80	182	61,25
Pripremna faza - završetak	37	133,95	23,76	66	191	66,98
Glavna A-faza - početak	37	112,20	20,19	58	162	56,10
Glavna A-faza - završetak	37	135,19	38,37	66	208	67,60
Glavna B-faza - početak	37	118,10	25,11	68	188	59,05
Glavna B-faza - završetak	37	172,95	22,93	86	226	86,48
Odmor - početak	37	171,60	22,55	86	226	85,80
Odmor - završetak	37	107,77	17,75	62	154	53,89
Završna faza - početak	37	108,63	17,91	62	154	54,32
Završna faza - završetak	37	103,08	17,33	60	150	51,54

Opterećenje na satu tjelesnog i zdravstvenog odgoja, tj. njegove vrijednosti uz primjenu ovog metodičko-organizacionog oblika rada, može se analizirati kroz nekoliko zona opterećenja.

Zona niskih opterećenja – gdje su vrijednosti srčane frekvencije - (ispod 60% FS_{max}) u koju ulaze početak uvodne faze sata (43% FS_{max}), početak glavne A-faze sata (56,10% FS_{max}), početak glavne B-faze sata 59% FS_{max}), kraj odmora (54% FS_{max}) i početak (54% FS_{max}) i kraj završne faze sata (52% FS_{max}). **Zona srednjih opterećenja** – (zona aerobne izdržljivosti), gdje su vrijednosti srčane frekvencije - (od 60 - 70% FS_{max}). U ovu zonu ulaze početak pripremne faze sata (61% FS_{max}), završetak pripremne faze sata (67% FS_{max}), kao i završetak glavne A-faze sata (68% FS_{max}). **Zona submaksimalnih opterećenja** – gdje se vrijednosti srčane frekvencije kreću (70-80 FS_{max}). U ovu zonu ulazi završetak uvodne faze sata (80% FS_{max}). **Zona maksimalnog opterećenja** dostignuta je na završetku glavne B-faze sata (86% FS_{max}).

Analizirajući dobivene vrijednosti srčane frekvencije i njihovo kretanje u okviru sata, može se zaključiti da je došlo do povećanja vrijednosti funkcionalnih (aerobnih i anaerobnih) sposobnosti ispitanica. Ovdje je poseban akcenat stavljen na aerobne sposobnosti, jer su ispitanice u ovoj zoni vremenski provodile veći dio vježbanja. Iz ove zone one su izašle na završetku uvodne i u toku glavne B-faze sata. (Lorger i sar. 2012)

Grafikon 1. Kriva opterećenja na satu

Na Grafikonu 1 može se vidjeti kako se kreće krivulja emocionalnog opterećenja, što predstavlja školski primjer krive, te se može zaključiti da je njeno kretanje gotovo identično krivulji prikazanoj u knjizi. (Findak 1999) S obzirom da su fiziološko i emocionalno opterećenje povezani, tj. da paralelni s fiziološkim raste i emocionalno, može se konstatirati da je ovaj sat, bez obzira na stepen fiziološkog opterećenja, bio propraćen pozitivnim emocijama.

Tabela 2. Poređenje razlika vrijednosti frekvencije srca - FS (početak i završetak) pojedinih faza sata

FAZA SATA	N	M(FS)	SD	RAZL	SD	t	df	p
Uvozna faza - početak	37	86,90	11,88	-73,18	22,961	-26,928	36	,00
Uvodna faza - završetak		160,08	23,15					
Pripremna faza - početak	37	122,50	22,94	-11,45	28,352	-3,528	36	.00
Pripremna faza - završetak		133,95	23,76					
Glavna A-faza - početak	37	112,20	20,19	-22,99	35,484	-6,174	36	.00
Glavna A-faza - završetak		135,19	38,37					
Glavna B-faza - početak	37	118,10	25,11	-54,85	22,647	-20,258	36	.00
Glavna B-faza - završetak		172,95	22,93					
Odmor - početak	37	171,60	22,55	63,83	17,941	-28,958	36	.00
Odmor - završetak		107,77	17,75					
Završna faza - početak	37	108,63	17,91	5,55	16,128	-3,487	36	.00
Završna faza - završetak		103,08	17,33					

Vrijednosti koje smo dobili t-testom (Tabela 2), prema očekivanju, pokazuju da postoje statistički značajne razlike na početku i završetku svake od faza sata. To nam govori da su vrijednosti srčane frekvencije varirale primjereno svakoj od faza sata, što je uvjetovano promjenom intenziteta vježbanja.

Na kraju se može konstatirati da su izabrani sadržaji vježbanja i poligon prepreka kao najsloženiji metodičko-organizacioni oblik rada doprinijeli intenzifikaciji rada, ukupnom opterećenju na satu, ali i humanizaciji, što na kraju rezultira zadovoljenjem vlastitih potreba učesnika i humanizacijom procesa rada. (Prskalo i Babin 2009) Rezultati koji su dobiveni u ovom istraživanju uglavnom se podudaraju sa ranijim istraživanjima. (Lorger i sar. 2012)

ZAKLJUČAK

Rezultati do kojih smo došli u ovom istraživanju navode na zaključak kako poligon, kao najzahtjeviji složeni metodičko-organizacioni oblik rada, može biti značajan put individualizacije i optimizacije procesa vježbanja. On ima mnogostruk utjecaj na biopsihosocijalni razvoj i antropološki status učesnika, u kojem se izvode jednostavna motorička gibanja, prema unaprijed utvrđenom redoslijedu. Intenzifikacija nastavnog procesa može se postići primjenom dobro izabralih nastavnih sadržaja, korištenjem savremenih metodičko-organizacionih oblika rada, metoda rada, metodičkih postupaka, upotrebom adekvatne opreme, sredstava, kao i odgovarajućim uvjetima rada. Poligon prepreka kao metodičko-organizacioni oblik rada doprinosi intenzitetu rada tokom nastave, te kao zahtjevno gibanje provocira nagli porast broja srčanih otkucaja. (Lorger 2009) Može se primjenjivati u uvodnom, glavnom i završnom dijelu sata. Rezultati do kojih smo došli pokazali su da se vrijednosti frekvencije srca u svim dijelovima sata međusobno značajno razlikuju, a da je najveći intenzitet rada postignut u glavnom B-dijelu sata.

LITERATURA

1. Findak, V. (1999), *Metodika tjelesne i zdravstvene kulture*. Priručnik za nastavnike tjelesne i zdravstvene kulture, Školska knjiga, Zagreb
2. Findak, V., I. Prskalo (2004), *Kineziološki leksikon za učitelje*, Visoka učiteljska škola, Petrinja
3. Findak, V., Mironović, R., Schmidt, I., Šnajder, V. (1987), *Tjelesna i zdravstvena kultura u osnovnoj školi*, Školska knjiga, Zagreb
4. Karpljuk, D., Videmšek, M., Kodrič, M., Štihec, J., Karpljuk, K. (2000), „Heart rate dynamics in 5.5 – year-old children during realy – races”, *Kinesiology*, 32(2), (75-83).
5. Lorger, M. (2009), „Efekti primjene poligona kao metodičko organizacijskog oblika rada tijekom nastave tjelesne i zdravstvene kulture”, u: B. Neljak (ur.), *Zbornik radova 18. ljetne škole kineziologa Republike Hrvatske „Metodički organizacijski oblici rada u područjima edukacije, sporta, sportske rekreacije i kineziterapije”*, Poreč, 2009, 71-75, Hrvatski kineziološki savez, Zagreb
6. Lorger, M., Hraski, M., Kunješić, M. (2012), „Poligon prepreka kao čimbenik intenzifikacije rada na satu tjelesne i zdravstvene kulture”, u: V. Findak (ur.), *Zbornik radova 21. ljetne škole kineziologa Republike Hrvatske „Intenzifikacija procesa vježbanja u područjima edukacije, sporta, sportske rekreacije i kineziterapije”*, Poreč, 2012, 96-101, Hrvatski kineziološki savez, Zagreb
7. Mišigoj – Duraković, M. i sur. (1999), *Tjelesno vježbanje i zdravlje*, Fakultet za fizičku kulturu, Zagreb
8. Mraković, M. (1997), *Uvod u sistematsku kineziologiju*, Fakultet za fizičku kulturu, Zagreb
9. Prskalo, I., Babin, J., Bavčević, T. (2010), „Metodički organizacijski oblici rada i njihova učinkovitost u kineziološkoj edukaciji”, *Metodika* 11 (20), 34-43.
10. Prskalo, I., Findak, V. (2003), „Metodički organizacijski oblici rada u funkciji optimalizacije nastavnog procesa” *Napredak*. 144 (1), 53-65.
11. Višnjić, D., Jovanović, A., Miletić, K. (2004), *Teorija i metodika fizičkog vaspitanja*, Viktor štampa, Aranđelovac

EFFECTS OF POLIGON PREPARATION FOR THE INTENZIFICATION OF SURVEILLANCE AND HEALTH CARE

Summary

In order to monitor the intensity of work during one hour of physical and medical education in 37 students of the Faculty of Philosophy Department of Classroom Teaching in Tuzla, the measurement of the effects of work through the application of polygon barriers was performed as the most complex methodological-organizational form of work. The effects of working and mastering the polygon through the particular phase of the clock (introductory, main A and B) are expressed by the number of heart beats. The heart rate measurement was performed by palpation of the artery radial at the beginning and end of each phase of the clock. During the measurement period, rest was also involved that had the role of a transitional factor from the submaximal / maximal values of the heart rate to the values that would bring near the possibilities and state of the organism to the completion of the final phase of the clock. The results obtained by this research show that the heart rate values in all phases of the clock differ significantly between each other and that the highest intensity of work is achieved in the main B-hour phase, indicating the appreciation of the physiological and emotional load curves that prevail over the course of physical and health education . This suggests that the polygon barrier as the most complex method-organizational form of work contributes to the intensification of work during the class of physical and medical education.

Key words: student, teacher's education, frequency rate, t-test

Adresa autora

Authors' address

Dževad Džibrić, Fakultet za tjelesni odgoj i sport, Univerzitet u Tuzli
dzevad.dzibric@untz.ba

Damir Ahmić, Fakultet za tjelesni odgoj i sport, Univerzitet u Tuzli
damir.ahmic@untz.ba

Zoran Pajić, Fakultetu za sport i fizičko vaspitanje Beograd
zoran.pajic@fsfv.rs

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FI LOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

KOMUNIKOLOŠKA I MEDIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

Lamija Silajdžić

- MEDIJSKE IKONE I MEDIJSKA PISMENOST DANAS /
MEDIA ICONS AND MEDIA LITERACY TODAY 301

Samira Demirović

- UTJECAJ NEVERBALNE KOMUNIKACIJE NA STIL POLITIČKOG
LIDERSTVA U BOSNI I HERCEGOVINI / IMPACT OF NONVERBAL
COMMUNICATION ON THE STYLE OF POLITICAL LEADERSHIP
IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 319

Amila Masleša

- ULOGA DRUŠTVENIH MREŽA U PROMOCIJI KANDIDATA ZA
ČLANOVE PREDSJEDNIŠTVA BOSNE I HERCEGOVINE /
ROLE OF SOCIAL NETWORKS IN THE PROMOTION OF
CANDIDATES FOR MEMBERS OF THE PRESIDENCY OF
BOSNIA AND HERZEGOVINA 335

Mirko Jakovljević

- EKOLOŠKA KULTURA I MEDIJI /
ECOLOGICAL CULTURE AND MEDIA 349

UDK 316.752/.77

Stručni rad

Professional paper

Lamija Silajdžić

MEDIJSKE IKONE I MEDIJSKA PISMENOST DANAS

Zbog veoma značajne uloge koju mediji imaju u savremenosti, povećan je i broj fenomena i pojmova koji u vezi s medijima trebaju biti definirani i analizirani. Neki od tih pojmova su pojam ikonizacije u medijima i pojam medijske pismenosti, kojima se ovaj rad bavi kroz teorijsko i empirijsko istraživanje. Jedan od ciljeva rada je upravo da doprinese razvoju medijske pismenosti, odnosno boljem razumijevanju utjecaja medija na čovjeka i društvo. S tim u vezi, analiziran je i pojam ikonizacije u medijima, odnosno utjecaj te ikonizacije na savremenog čovjeka. Metode koje su korištene u ovom radu su: deskriptivna, kvantitativna, kvalitativna, komparativna, analiza sadržaja, historijska i statistička. Jedna od značajnijih poruka rada je da mediji trebaju biti emancipatori društva korektori a ne destruktori, i da na tome treba insistirati danas, sutra i uvijek.

Ključne riječi: mediji, medijske ikone, medijska pismenost, savremenost, medijska kultura, masovna kultura

*“Mediji oblikuju našu svijest, način našeg mišljenja
i ponašanja i time utječe na
našu socijalizaciju.”* (Russ-Mohl, Keršner, 2005: 25)

Mediji su kroz historiju svoga postojanja prolazili kroz različite faze razvoja, ali su bez obzira na te različitosti u svakoj fazi zadržali svoju osnovnu nit i supstanciju – medijuma, posrednika, prenosnika nekog komunikacijskog materijala. Jezik, govor, pa potom pismo, boja, slika, zvuk, fotografija, žica, radio, televizija, satelit, itd., sve su to sastavni elementi koji su pratili ovaj proces posredovanja i prenošenja poruka, značenja i smislova. Osnovna uloga medija je da učine mogućim sporazumijevanje u najširem smislu tog pojma, to jeste da nam prenesu neku poruku. Mediji su jedna od onih niti u široj društvenoj stvarnosti koja povezuje različite dijelove, oblasti, sisteme i podsisteme te stvarnosti. Osim osnovne uloge medija koja je spomenuta ranije, mediji imaju i šire funkcije koje ispunjavaju u korelaciji sa ostalim segmentima društva. Mnogo autora je govorilo o ovim funkcijama, pa tako npr. France Vreg (1991) ističe tri osnovne funkcije medija: informativna, zabavna i edukativna. Nešto širu podjelu medijskih funkcija dali su (između ostalih) i autori Stephan Russ-Mohl i Ana J.Z. Keršner (2005): informacija, artikulacija, agenda-setting, kritika i kontrola, zabava, obrazovanje, socijalizacija i integracija. Mediji bi trebali da vode računa o balansu između ovih funkcija, te da pronalaze adekvatne metode kako da ispunjavaju svaku od njih pojedinačno.

ODNOS PUBLIKE I MEDIJA: PASIVNI I PROAKTIVNI ODNOS

Kako je ranije spomenuto, mediji su ona nit koja povezuje različite segmente društva, a primarno najvažniji odnos grade sa recipijentima svojih sadržaja. Publika, recipijenti, konzumenti, primaoci medijskih poruka, izuzetno su važan dio ukupne 'medijske igre'. Njihov odnos mogao bi se posmatrati kao uzročno-posljedičan odnos koji podrazumijeva medije koji postoje radi publike koja ima pravo na istinu i informaciju koju joj mediji prenose, te koja na osnovu te informacije gradi svoje stavove, mišljenja, i u konačnici postupke. U ovom uzročno-posljedičnom odnosu publike i medija, neophodno je napraviti distinkciju između tzv. pasivnog i proaktivnog odnosa recipijenata naspram medijskih sadržaja.

Da bismo te odnose razumjeli, nužno je podsjetiti da proces komunikacije između pošiljaoca i primaoca nije pravolinijski, već da uključuje različite trenutke koje ga

čine složeno strukturiranim. Stuart Hall, u analizi kodiranja i dekodiranja medijskih poruka navodi da: „Kodovi kodiranja i dekodiranja ne moraju biti u savršenoj simetriji. Stupnjevi simetrije – to jeste stupnjevi „razumijevanja” i „nesporazuma” u komunikacijskoj razmjeni – ovise o stupnjevima simetrije/asimetrije utvrđenima između položaja „personifikacija” onoga koji kodira-pošiljatelja i onoga koji dekodira-primatelja.” (Hall 1992:130) To znači da proizvodnja i recepcija određene poruke nisu istovjetne, već da su odvojeni trenuci unutar cjeline uobličene društvenim odnosima komunikacijskog procesa.

Publika koja prima medijske sadržaje ima svoje potrebe, koje psiholog Ismet Dizdarević (1998) dijeli na:

1. personalne (shvatanje sebe, uživanje, bijeg od stvarnosti) i
2. socijalne (znanje o svijetu, samopovjerenje, familijarne veze, veze sa prijateljima).

Osnivači kritičke teorije društva, Max Horkheimer i Theodor Adorno u svojim istraživanjima su naglasili da je malo područja ljudskog djelovanja i saznavanja ostalo izvan djelovanja mas-medija. Mediji, dakle, istovremeno utječu i na percepciju sopstvene individualnosti recipijenata, kao i na njihova saznanja i mišljenja o svijetu i vezama sa drugim ljudima. Oni u najširem smislu utječu na karakter vremena i prostora u kojem egzistiraju. Brojni teoretičari su naglašavali (Marcuse, McLuhan, Enzesberger) da mediji nisu sami po sebi ni dobri ni loši, već da to zavisi od toga ko ih i kako upotrebljava.

Kanadski komunikolog Roland Lorimer (1998) navodi osnovne elemente istraživanja publike: pristup, udio, vrijeme gledanja. Analizirajući svaki od ovih elemenata, medij može dobiti povratnu informaciju o tome koliko publika prati njegov sadržaj, koliko raguje na njega, i na koji način mu pristupa. Međutim, čista matematička ili statistička analiza ovih parametara ne bi bila dovoljna za stvarnu sliku percepcije medijskih sadržaja, jer se u medijsku igru često uključuje ansambl drugih podražaja i elemenata koji mogu utjecati na direktni odnos medij-recipijent. Tako npr. možemo govoriti o rutinskom praćenju određenog medija ili sadržaja, koje može dovesti do toga da recipijent nedovoljno dobro vrednuje medijske sadržaje (kvalitativno). Sigurno je da veliki broj recipijenata ima naviku da gleda/sluša/čita određeni medijski sadržaj, a da u nekom trenutku i nisu svjesni zašto baš biraju taj medij, te u krajnjoj liniji sve manje pažnje posvećuju kvalitetu onoga što vide/čuju. Sociolog Anthony Giddens je o rutini kazao: „Rutina psihološki opušta, ali u jednom važnom smislu ona nije nešto u vezi sa čim bi neko ikada mogao da bude opušten.” (Giddens 1998: 99) Zašto je rutina opasna? Zato što će nam zbog rutine ukupna

pažnja biti smanjena, te ćemo misli skretati sa važnijih na nevažne događaje, a to je ono što će proizvesti pogodno tlo za medijsku manipulaciju i zloupotrebu. Rutina dovodi do pasivnosti, a ona je u medijskoj igri pogubna po recipijente. Erich Fromm kaže da smo sami pristali na rutinu, pa time i na pasivnost: „Prisila je kamuflirana pristankom: pristanak je dobijen metodama masovne sugestije.” (Fromm 2008: 51)

Osim rutine, problem za recipijente može predstavljati i nemogućnost kvalitetnog percipiranja velikog broja podataka, jer smo svjedoci situacije u kojoj smo doslovno „bombardovani” prevelikim brojem informacija koje je nemoguće sve registrirati, a kamoli razumjeti¹.

„Izgleda da naše misli mogu da lutaju od jedne teme do druge, i to ponekad tako brzo da nam se čini da ogromne oblasti vremena koje pamtimos proljeću kao kraj nekog okna svijesti, ali tako da u svakom pojedinačnom trenutku raspoznajemo samo jedan prizor.” (Barber, Legge 1979: 77) Upravo kad nam mediji nude prevelik broj informacija, sve teže je razlučiti i odvojiti važne od nevažnih.²

„Javnost se navodi na uvjerenje da joj je rečeno sve.” (Lorimer 1998: 20) A da li zaista jeste? Ovo pitanje trebamo postavljati svaki put kad osjetimo da smo zbumjeni, ili kada zapravo ne znamo analizirati i objasniti neku medijsku informaciju – kada ne znamo šta se to desilo, a formalno smo dobili informaciju o tome. Tu je ključno buđenje proaktivnosti recipijenata, učestvovanja, interesovanja, provjeravanja i kritičkog osvrta na medijske informacije. „Upotreba savremenih sredstava masovnog komuniciranja nije samo instrument zadovoljstva, nego i način da se u društvu može djelovati i opstati.” (Kečo-Isaković 2006: 11) Mediji nisu tu samo da nas zabave i opuste, oni su tu da nam pomognu da budemo aktivni građani i pojedinci uopće. Pitanje na koje i ovim radom tražimo odgovor jeste pitanje koje je još 40-ih godina XX stoljeća postavio Rudolf Arnheim: „Kako učiniti da pustinjak mas-medija postane aktivni učesnik medijske igre?” (Kečo-Isaković 2006)

POJAM IKONIZACIJE U MEDIJIMA

Pojmovi ikona i ikoniziranje vjerovatno postoje otkako postoji civilizacija i čovjek uopće. Ovaj pojam mogao bi se definirati kao predstavljanje, predočavanje,

¹ James Potter u knjizi „Medijska pismenost” navodi: „Od vremena vašeg rođenja proizvedeno je više informacija nego tokom čitave zabilježene historije prije njega.” (str. 24.) Ili: „Ako biste željeli da vidite sve televizijske emisije emitovane samo u ovoj godini, bilo bi vam potrebno oko 35 vijekova – bez pauza!” (str. 27.)

² Jean Baudrillard bi kazao: „Hladna opscenost svijeta površna je, očaravajuća i zasićena informacijama.” (Horrocks, Jevtić; 2004.)

imenovanje, označavanje nekoga ili nečega, predstavljanje skupa nekih značenja ili smislova. Svaka ikona u sebi nosi mnogo konotacija - značenja i tumačenja. Tako je npr. u različitim periodima u historiji postojala ikonografija povezana za religijom, vjerovanjima, običajima, mitovima, društvenim zajednicama, itd. I dan danas postoji više vrsta ikonografija: ikonografija neke religijske skupine, društvene skupine, određenog društvenog sloja, grupacije povezane oko neke tematike, i sl. Također, modernost i savremenost donijeli su i nove ikone, povezane sa novim tokovima u razvoju društva. U medijskim teorijama danas se spominju ikone stila, ponašanja, celebrity ikone, ikone konzumerizma, ikone prestiža ili ikone zabave. Ikona se može definisati kao nešto što je imenovano jednim imenom, stvoreno, dogovorenog, ugovorenog, da bi označavalo neki širi dijapazon značenja i smislova. Kao i u većini procesa i pojava uopće, i ikonizacija može imati pozitivnu i negativnu stranu. Ako se ikona koristi kao sredstvo koje će od svijeta napraviti bolje mjesto (emancipatorska uloga medija), prikazujući vrijednosti koje su kvalitetne i dobre za ukupni progres čovječanstva, onda ona može biti poželjna kao model ponašanja. Međutim, ako se ikona koristi za predstavljanje i propagiranje kvazi-vrijednosti, nekvaliteta, zla u bilo kojem obliku, onda je ona najvjerovatnije sredstvo za medijsku manipulaciju.

Kada se govori o ikonizaciji u medijima, to u savremenosti podrazumijeva istaknutost određenih osoba (ako se radi o konkretnim ikonama), ili simbola-znakova (ako se radi o apstraktnim ikonama) u medijskom prostoru. Đuro Šušnjar se u knjizi „Ribari ljudskih duša“ podsjeća na misli Herberta Marcusea i Jeana Paula Sartra koji su kazali: „Ono što zovemo slobodan izbor već je neko drugi umesto nas pripremio. Mi ne postupamo shodno našoj prirodi. Naša prvobitna priroda je ona priroda koju smo imali pre nego što su je mass mediji oblikovali prema svojoj prirodi.“ (Šušnjar 1976: 26) Mediji nam dakle daju materijal za razmišljanje i (pre)oblikuju naše misli (McLuhan), tako što npr. daju mnogo prostora određenim osobama, nameću nam njen/njegov život, postupke, djelovanje, indirektno stvarajući primjer i uzor kako bi se trebalo živjeti i ponašati. Iz čak sasvim površne analize medijskog prostora danas, može se lako zaključiti da ponekad mediji biraju pogrešne osobe, ili barem pogrešno vrednuju postupke koje te osobe čine, nameću vrijednosti koje doprinose snižavanju kvalitativnih kriterija kod ljudi. Šušnjar se pita: „Kako je moguće da ljudi koji reklamiraju neke beskorisne, bezvrijedne i suvišne stvari izazovu masovnu potrebu za tim nepotrebnim stvarima? Kako je moguće da učitelji (uključujući tu i mass medije) vaspitaju i obrazuju generacije koje po pravilu misle kao i njihovi učitelji? Kako je moguće da 'direktori najveće tvornice snova na svijetu' izazovu masovnu potrošnju kulturno bezvrednih tvorevina?“ Moguće je i to rade isključivo vještom

manipulacijom simbolima, zaključuje Šušnjar. Mnogo su rjeđi primjeri kada mediji koriste moć ikone kao sredstvo napretka (kada npr. promoviraju humanitarni, prosocijalni rad slavnih i poznatih osoba). Jürgen Habermas je u svojoj podjeli medija na institucionalne, privatne i emancipatorske naglasio da će se tek uspostavljanjem emancipatorskih medija moći govoriti i o pozitivnom utjecaju medija i njihovoj oslobađajućoj funkciji u društvu.

U savremenosti dakle postoje konkretne ikone (osobe, pojedinci, grupe) i apstraktnе ikone (simboli brendova, potrošačkih marki, ukratko – simboli robe). Sve te ikone su poznate velikom broju ljudi i za svakog nose određeno značenje. One nerijetko utječu na pojedinca u savremenosti, oblikuju njegove stavove, mišljenja, vrijednosti, te usmjeravaju njegova ponašanja.

Konkretnе medijske ikone podrazumijevaju osobe koje su istaknute u 'medijskoj igri', koje su neprestano praćene i čiji su životi gotovo 24 sata predstavljeni javnosti. Oni kao modeli ili uzori ponašanja utječu na sve ljude, ali možda ponajviše na mlade ljude koji još tragaju za svojim identitetima. Izloženi medijima svaki dan, često smo „bombardovani“ mnoštvom informacija o nekim ikonama i zvijezdama koje su nam predstavljene kao sjajne, blještave i privlačne, ali nam je upravo time otežan kritički pristup i osvrt na sve ono što vidimo ili čujemo. „Cijeli svijet treba gledati medijsku ikonu, ne gledati originalnu sliku.“ (Fežić 2004: 120)

Daglas Kelner govori o ikonama kao o nizovima protivrječnosti, navodeći primjer Madonne: kraljica popa, igračka za dječake, ko je ta djevojka, ambiciozna plavuša, majka, plesačica, vjernica, razvratnica, nevjernica, slobodoumnica? Sve navedeno su uloge i maske koje je u određenim periodima svoje karijere ova ikona nosila, a kada se pobroje na jednom mjestu dovode do konfuzije i zaključka da zapravo niko ne zna ko je tačno ta Madonna. Kakva je ona individualnost zapravo? A ona se koristi kao nosilac neke poruke i nekog značenja, jer je prepoznatljiva i uočljiva velikom broju ljudi na velikom broju mjesta širom planete. U jednom trenutku ona će nositi poruku da svi trebaju da nose ovu ili onu odjeću, potom će zagovarati nevjerništvo ili pak suprotno od toga, a onda će zagovarati razvrat pa potom čednost, pa sve do direktnih veza sa politikom, kada je npr. na turneji 2012. godine na svojim leđima imala ispisano ime „Obama“.

„Medijske zvijezde su spektakularne predstave živih ljudskih bića, projekcije opće banalnosti u slike mogućih uloga. Kao specijalisti za prividni život, zvijezde služe kao objekti poistovjećivanja, koji ljudima pružaju nadoknadu za stvarnost fragmentirane produktivne specijalizacije u kojoj zapravo žive. Uloga slavnih ličnosti je da predstavljaju različite životne stilove i različita društveno-politička stanovišta na

potpuno slobodan način. One otjelovljuju nedostižne plodove društvenog rada, koje magijski projektuju iznad njega, kao njegove krajnje ciljeve: vlast i dokolicu, odlučivanje i potrošnju, kao početak i kraj tog procesa koji se nikada ne dovodi u pitanje.” (Debor 2003: 21)

Druga vrsta medijskih ikona u savremenosti su apstraktne, one koje također uočavamo i prepoznajemo, te razumijevamo u skladu sa vlastitim iskustvima. To su slike i znakovi brendova, potrošačkih marki, ukratko – simboli robe i potrošačkog društva u kojem živimo. Ikonički znakovi izgledaju poput objekata u stvarnom svijetu zato što reproduciraju uvjete (to jeste kodove) percepcije kod gledatelja (Umberto Eco). Veliki broj ljudi će vrlo lako prepoznati ikonu „McDonaldsa”, „Coca–Cole”, „Adidasa”, „Sonya”, „Nokie”, „Guccija”, „Prade”, itd. Svako će u toj ikoni naći značenje koje je adekvatno za njegovo iskustveno i životno polje, ali će ta ikona u većoj ili manjoj mjeri utjecati na ta njegova polja. „Umjesto da razmjenjuju značajne informacije, stanovnici globalnog sela danas imaju zajedničku sliku pijenja 'kokakole', jedenja 'big-meka' i nošenja 'levis-farmerki'.” (Fidler 2004: 164) Iz toga bi se moglo zaključiti da apstraktna ikonizacija podstiče daljnju ekspanziju konzumerizma i trošenja, pretvaranja dobara u robno razmjenjive, predstavljene prepoznatljivim ikonama – slikama. „Svijet slika je svijet ikonskih znakova.” (Meyer 2003: 59) Svaki simbol (ikonski znak) koji postoji podrazumijeva da je on prenosnik šireg spektra značenja. Nužno je podsjetiti da u lingvističkim teorijama postoji jasna razlika između denotacije i konotacije znaka. Denotacija podrazumijeva doslovno značenje znaka, a konotacija se vezuje za asocijativna, šira značenja znaka. Da bismo ova značenja razumjeli, potrebno nam je *analitičko razlikovanje*. (Stuart Hall 1992)

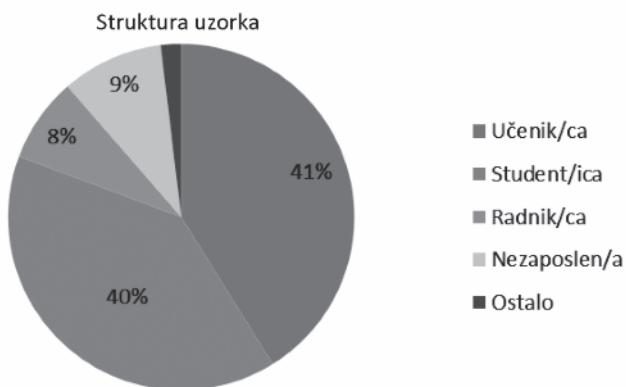
U početnim fazama razvoja civilizacija simboli (znakovi) su se vezivali za osnovne ljudske potrebe – da se preživi i prehrani, a kasnije su se usložnjavala i značenja koja određeni simboli mogu nositi, kao i načini njihove razmjene. Značenja dakle mogu biti direktna ili indirektna, a razvoj tehnologije je u konačnici pojednostavio način razmjene informacija, saznanja i spoznaja. Ali možda i zakomplificirao, jer je omogućio više načina i za manipulaciju simbolima. Ako biste na trenutak zastali i razmislili: Šta znači plavo slovo E na vašem računaru? – Znači program koji omogućava da pristupite sadržajima na internetu. A šta znači plavi papir sa slovom W? – Znači program koji omogućava da kreirate pisane dokumente putem svog računara. Šta predstavlja malena jabuka sa ugrizom sa strane? – Predstavlja robnu marku Apple, jednog od najpoznatijih proizvođača tehnoloških uređaja: mobitela, računara, itd. Šta predstavlja veliko žuto slovo M? – Predstavlja najpoznatiji svjetski lanac restorana brze hrane. I mnoge druge ikone za nas znače nešto

upotrebljivo, korisno, čime se svakodnevno služimo. Ali naviknuti na njih, možemo na neki način postati njihovi robovi, kao i zaboraviti šta sve mogu da znače upravo te ikone, osim ovih osnovnih i prvih asocijacija koje uz njih vezujemo. Mogu značiti ekspanziju konzumerizma, usložnjavanje korporativne stvarnosti koju živimo, povećanje profita u rukama sve manjeg broja ljudi, i sl. A tako naviknuti prestanemo razmišljati i o stvarnim kvalitetima koje nude ili stvarnim potrebama koje mi za njima imamo. I tako nastaje začarani krug robe i ikone. Mediji, biznis i politika povezani su danas kao nikada ranije. (Herman, McChesney 2004; Turčilo 2011). Ekspanzija tržišnog modela i konzumerizma dovela je do pretvaranja mnogih dobara u robu, a sve zbog tržišne utrke i osvajanja kapitala i što veće dobiti. Tako su i medijski sadržaji postali roba koja se nudi na tržištu i kojoj je jedan od važnijih ciljeva da ostvari profit. Sredstva masovnog komuniciranja postala su instrument monopolističke robne distribucije, stav je M. Horkheimera i T. Adorna. Pojavom velikih korporacija, tržišni tokovi su se dodatno promjenili, jer je veliko bogatstvo dospjelo u ruke malog broja ljudi. „Astronomski rast bogatstva i kulturnoškog uticaja multinacionalnih korporacija tokom proteklih petnaest godina može se dokumentirano slijediti unatrag do jedne, naizgled bezazlene ideje, koju su razvili teoretičari menadžmenta sredinom osamdesetih: uspešne korporacije primarno moraju proizvoditi marke, identitet, a ne proizvode.” (Klein 2002: 15) Korporativna stvarnost je dakle trenutak u kojem živimo i koji na jedan od najefektnijih načina pokazuje moć globalizacije, ali i nejednakosti koje su iz nje proizašle. Siromašni dijelovi svijeta ne mogu da se ravnopravno takmiče sa velikim i moćnim zemljama i zajednicama, te tako ostaju i dalje odsječeni i u podređenom položaju. Iako se u savremenosti najglasnije propagira ravnopravnost, demokratičnost i pluralizam, pojedini podaci svjedoče da je situacija upravo suprotna (prema nekim autorima, bogatstvo svijeta posjeduje manje od 5% stanovnika, a ostatak je siromašnih).

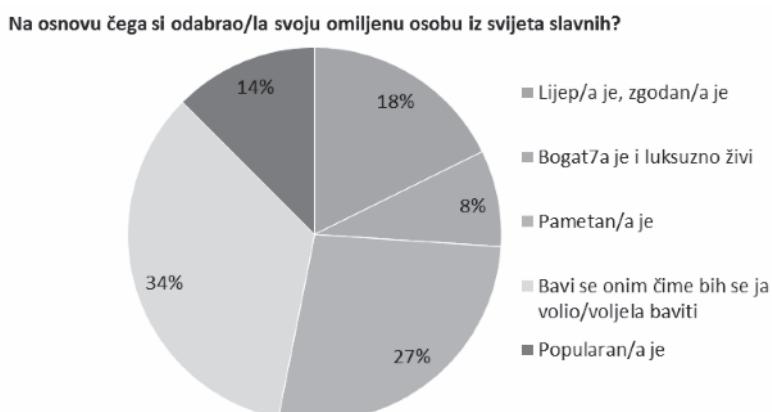
MLADI U BIH I MEDIJSKE IKONE

Za potrebe ovog rada provedeno je istraživanje i anketirane su 324 osobe (142 muškarca i 178 žena). Anketiranje je izvršeno putem interneta - društvenih mreža ili e-mail adresa. Uzorak je bio prigodan, a najviše se bazirao na mlađoj populaciji (15-30 godina). Ispitanicima su postavljena uglavnom zatvorena pitanja sa nekoliko ponuđenih odgovora, te nekoliko otvorenih pitanja (npr. pitanje o tome koju slavnu osobu/e vole). Istraživanjem se nastojalo pojasniti kako masovni mediji kreiraju javna mišljenja i nameću vrijednosti u društvu, te kroz svoje sadržaje utječu na

kritičku svijest pojedinaca. Također, za istraživanje je interesantno da li i kako isticanje određenih ličnosti u medijima (ikonizacija) dovodi do smanjenja medijske pismenosti i aktivizma publike/recipijenata. Jedna od hipoteza rada je ta da su mladi ljudi najviše pogodjeni utjecajem ikonizacije u medijima, te da upravo oni trebaju biti u fokusu medijskog opismenjavanja.

Na pitanje „Volim da pratim informacije o slavnima” i „Da li ima neko koga posebno voliš iz svijeta slavnih?”, procentualnost odgovora u ovom uzorku je otprilike u odnosu 50-50. 53% ispitanih voli da prati informacije o slavnima, a 47% ne voli. Što se tiče postojanja omiljene osobe iz svijeta slavnih, 50% ispitanih tvrdi da ima neku osobu/e koju/e posebno voli, a 50% je odgovorilo da nema takve osobe u medijima. Za potrebe ovog rada, interesantno je onih 50% koji imaju neku osobu (ili osobe) koje posebno vole. Zanima nas ZAŠTO i na osnovu čega su odabrali te omiljene osobe?

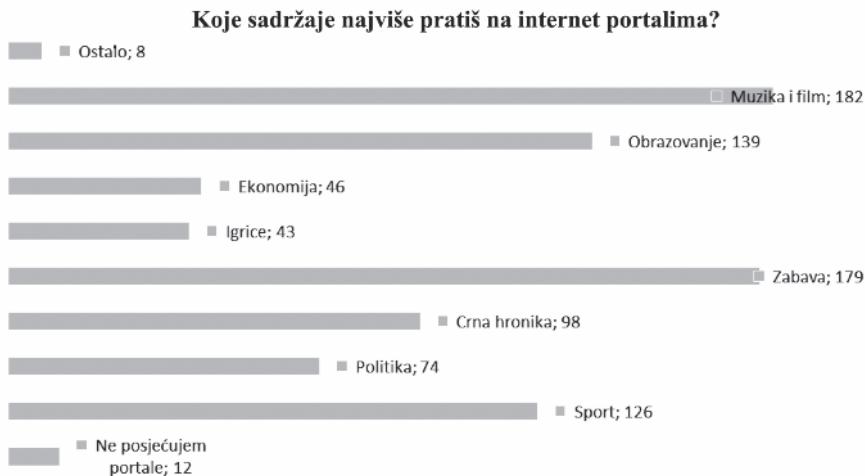
Najveći broj ispitanika se dakle na naki način identificira sa osobama koje su im omiljene iz svijeta slavnih, jer je posao kojim se oni bave onaj kojim bi se ispitanici željeli baviti. „Identifikacija sa određenim likovima također je značajan činilac u procesu medijskog utjecaja jer ljudi poklanjaju veću pažnju likovima s kojima se identificiraju.” (Potter 2011: 139)

Veliki broj ispitanih također svoje omiljene ikone bira na osnovu popularnosti ili fizičkog izgleda te osobe. To može donekle potvrditi tezu da preveliko isticanje određenih osoba i davanje velikog medijskog prostora za promociju tih osoba dovodi do povećanja njihove popularnosti, pa samim tim i omiljenosti među recipijentima, jer se oni većinom vode površnom logikom da što je bitno – vidi se, prikazano je, važno je i vrijedno da se prikaže. Takva logika ide u prilog medijima i kreatorima medijskog sadržaja, koji će na taj način oblikovati javno mnjenje u skladu sa vlastitim interesima (ili interesima biznisa i politika).

Iako se iz navedene analize primijeti velik procenat ispitanika koji su odgovorili da svoju omiljenu slavnu osobu biraju na osnovu zaključka da je on/ona pametan/a, kasnija analiza osoba koje su ispitanici navodili kao svoje omiljene može pokazati da je prilično teško izvesti takav zaključak baš o tim osobama. Zašto? Zato što najveći broj ispitanika bira idole za koje objektivno ne mogu na osnovu njihove prezentacije u medijima zaključiti da su takvi (nije riječ o naučnicima, književnicima, i sl., nego se radi o osobama koje su svoju popularnost stekle na neki drugi način – pjevači, glumci, fudbaleri, starlete, itd.) Neke od slavnih osoba koje su ispitanici naveli da najviše vole: Lady Gaga, Kim Kardashian, Justin Bieber, Justin Timberlake, Adele, Brad Pitt, Eminem, Shakira, Lionel Messi, Christiano Ronaldo, itd.

Kao optimističan podatak iz ovog dijela ankete može se učiniti taj da 69% ispitanih ne voli reality emisije o slavnima, ali sa druge strane, 66% njih prati informacije o slavnima na internetu. Dakle, upoređujući ova dva procenta, ne može se baš sa sigurnošću govoriti o naizgled optimističnom rezultatu pitanja o reality emisijama, jer ispitanici podatke o slavnima traže na internetu, što je još lakše i jednostavnije, a i mnogo ih je više. To pokazuju i procenti ispitanika koji koriste internet, kao i procenti sadržaja koje najviše prate.

Ovaj grafikon pokazuje koje to vrste sadržaja ispitanici najviše prate. Na prvom mjestu su muzika i film, potom zabava, pa sport. Dakle, oni često biraju lakše razumljive sadržaje, te medije koriste kao zabavu i razonodu. Zadovoljavajući se površnim i senzacionalističkim informacijama o blještavilu života ikona koje gledaju na ekranima ili surfaju na web stranicama, ne obraćaju pažnju na društveno važnije teme. Tako postaju izvrsna „meta” za različite oblike manipulacije. Internet je danas

naročito pogodno sredstvo za plasiranje tih manipulacija, jer se informacije razmjenjuju brže i lakše, a broj im je neograničen.³ „Pošto se slike i ideje mogu lakše i brže prenositi s jednog mjesta na drugo, oni snažno utječu na način na koji ljudi svakodnevno žive.” (Steger 2003: 70)

Samо 1 ispitanik iz ovog uzorka naveo je da ne prati medije uopće, što je u odnosu na ukupan broj ispitanih, procenat od 0%.

Osim pitanja o medijskim ikonama, ispitanicima su postavljena i općenita pitanja o njihovom odnosu prema medijima i upotrebi i razumijevanju medijskih sadržaja. Ova pitanja su važna za ovaj rad jer se tiču poboljšanja medijske pismenosti, što je postavljeno kao jedan od ciljeva rada. U nastavku će najprije biti predstavljene osnovne teorijske pretpostavke i definicije medijske pismenosti, a potom i rezultati empirijskog istraživanja.

MEDIJSKA PISMENOST: DEFINICIJE I ZNAČAJ

Pojmom *medijske pismenosti* danas se bave brojni medijski/komunikološki teoretičari. Medijska pismenost kao pojam u najširem smislu podrazumijeva kvalitetno razumijevanje medijskih poruka i sadržaja. Za potrebe ovog rada, izdvojiti ćemo neke od relevantnih definicija. „Američki centar za medijsku pismenost definira medijsku pismenost kao 'novi pristup u obrazovanju nastao u 21. stoljeću, a koji kreira okvire za kvalitetan pristup, analizu, evaluaciju, kreaciju i participaciju u društvu na osnovu

³ Alfred C. Sikes bi rekao: „Pristup internetu je skup, umjetnički je primitivan, strašno je spor i prepun đubreta. I također fantastičan.” (u knjizi Rogera Fidlera „Mediamorphosis”, str.5.)

poruka u različitim formama. Medijska pismenost omogućava razumijevanje uloge medija u društvu i daje građanima osnovne vještine za preispitivanje poruka ali i samoizražavanje putem njih.” (Turčilo 2012: 433)

James Potter u svojoj knjizi „Medijska pismenost“ navodi nekoliko definicija:

„Medijska pismenost je skup gledišta koje u korišćenju medija aktivno primjenjujemo da bismo protumačili značenje poruka koje primamo.“ (Potter 2011: 47)

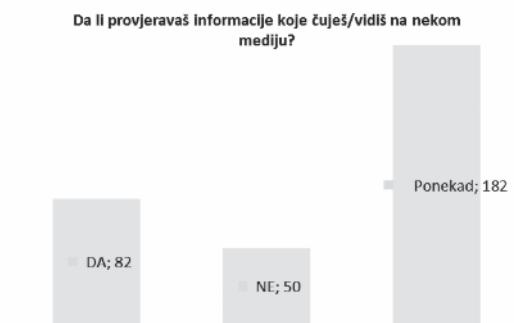
„Medijska pismenost je proces, a ne proizvod.“ (Potter 2011: 37)

„Suština medijske pismenosti je u držanju stvari pod kontrolom.“ (Potter 2011: 32)

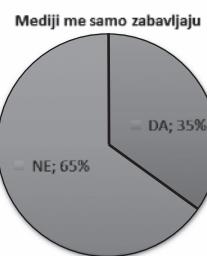
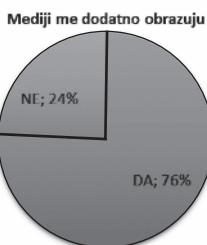
Govoreći detaljnije o medijskoj pismenosti i neophodnosti poboljšanja našeg razumijevanja medijskih utjecaja, autor James Potter navodi da mi informacije iz medija uglavnom primamo automatizmom, te da obraćamo pažnju na samo 1% njih. Također, ukazao je na činjenicu da savremeni čovjek 50% svoga budnog vremena provede uz korištenje medija, plus dodatnih 39% kada koristimo medije zajedno sa nekom drugom aktivnošću. „Sasvim je logično da je širenje opće, kao i specifične pismenosti promijenilo kulturni i općedruštveni milje običnog čovjeka.“ (Fejić 2004: 32) Medijska pismenost dakle treba biti jedna od naših strategija kako ćemo poboljšati svoju poziciju u stvarnosti koju živimo.

MEDIJSKA PISMENOST MLADIH U BIH

Kako je ranije navedeno, u anketnom upitniku ispitanicima su postavljena i općenitija pitanja o upotrebi medija i percepciji uloge medija u njihovim životima i društvu uopće, kako bi se barem djelimično zaključilo da li ispitanii uopšte razumiju pojam i važnost medijske pismenosti.

Jedan od osnovnih i početnih koraka za unapređenje medijske pismenosti je svakako provjeravanje informacija iz više različitih izvora. 50 ispitanika ne provjerava informacije, 82 to radi (dakle, redovno), a najveći broj njih samo ponekad provjeri informacije iz medija.

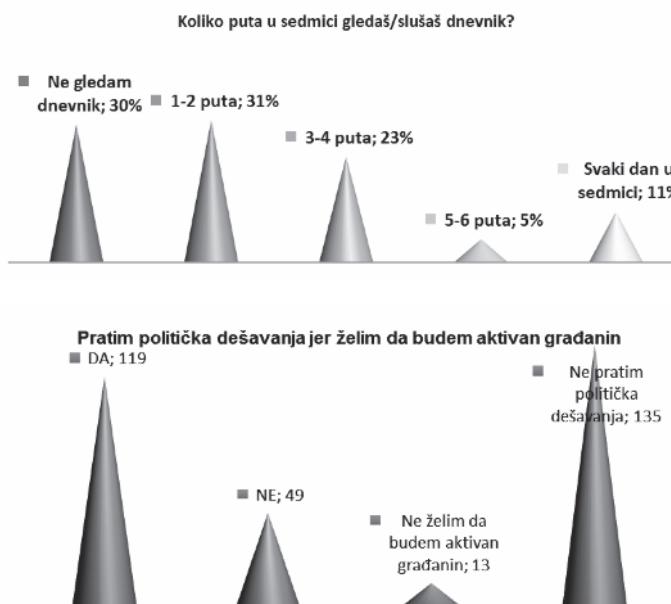

Upravo zbog činjenice da veći procenat ispitanih (76%) smatra da ih mediji dodatno obrazuju, neophodno je da razumiju važnost provjere informacija iz različitih izvora, kako bi dobili potpuniju i jasniju sliku, te samim time i poboljšalji utjecaj koji mediji imaju na njihovo obrazovanje i opće znanje. Veliki procenat ispitanika međutim također smatra da ih mediji samo zabavljaju (65%), ali se konstatacija da mediji SAMO zabavljaju može djelimično dovesti u kontradikciju sa odgovorima na prethodno pitanje.

Što se tiče nivoa povjerenja koje ispitanici imaju prema medijima, 130 ispitanih je odgovorilo da nema povjerenja u medije, 89 ih je reklo da vjeruje medijima, a 93 ih djelimično vjeruje u informacije koje dobiju putem medija. „Medijska pismenost, u širem značenju tog pojma, stoga treba prosječnog bh. medijskog korisnika sposobiti da 'plovi' morem dostupnih informacija i uspješno razlikuje bitno od nebitnog, istinito od neistinitog, stvarno od imaginarnog u medijima.” (Turčilo 2012: 436) Mladi ljudi naročito trebaju shvatiti važnost medijske pismenosti, upravo kako ne bi bili „brain-washed” generacija (generacija ispranih i otupljenih mozgova). Takve

generacije bile bi absolutno pogodno tlo za čuvenih 10 strategija manipulacije koje mediji koriste (Chomsky 2011).

U anketi je postavljeno i pitanje o tome koliko ispitanici uopće prate aktuelne događaje, informativne emisije, dakle informacije iz domena važnih egzistencijalnih pitanja koja se tiču i njihovih života.

Odgovori na ova dva pitanja pokazuju da veliki procenat ispitanih ne prati aktuelna dešavanja redovno, te samim tim potvrđuju tezu da im je pažnja usmjerenja na druga, manje važna pitanja (zabavne sadržaje, površne informacije, senzacije), kao i tezu da mediji isticanjem manje važnih informacija doprinose pasiviziranju recipijenata. „Veća analitičnost je prvi korak ka kontroli utjecaja medija na nas. Ako niste svjesni mogućnosti raznolikih tumačenja, tada mediji kontrolišu vaše gledanje na svijet.” (Potter 2011: 259) Dakle, analitičko i kritično razmišljanje trebalo bi biti prvi korak ka razvoju medijske pismenosti i kvalitetnijem razumijevanju medijskih sadržaja. To će nam pomoći da odvojimo bitno od nebitnoga, te da se odupiremo utjecaju površnih informacija i ne dozvolimo da nas hipnotiziraju i odvoje od važnih pitanja. „Izgradnja aktivnog odnosa publike prema medijskim sadržajima, suštinski je proces podučavanja medijske pismenosti.” (Ibrahimbeović-Tihak 2012: 452) Da bismo postigli veću analitičnost, trebamo graditi aktivni odnos prema medijima, pa samim time i prema društvu uopće. Trebamo se truditi da postanemo aktivni

recipijenti, pa kada savladamo tehnike kako medije možemo koristiti na kvalitetan način, možemo u konačnici postati i aktivni građani.

„Za savremenu vjerodostojnost medija, vrlo je važno shvatiti da svaki detalj, svaka nijansa, svaki fakt, denotativ, ima smisla, da je vrlo važno dobronamjerno proniknuti u suštinu događaja, u vrijednost razlike.“ (Fejzić-Čengić 2012: 21) Svaki detalj, svaka informacija, svaki podatak u medijima je važan za nešto. Da li pozitivno ili negativno, ali je važan. O tome naročito treba voditi računa, da bi se izbjeglo olako shvatanje medija i medijske moći u savremenosti. Ako smo svjesni da je svaki detalj važan, lakše ćemo se kretati u medijskoj galaksiji. Kao perspektiva razvoja medijske pismenosti, moglo bi se razmisliti o uvođenju časova ili modula o medijima u redovni obrazovni proces. Tako bi se npr. u srednjim školama mogla držati edukacija, pa čak uvesti i nastavni predmet koji će mладим ljudima objasniti šta su to mediji, zašto su važni, kako se prema njima treba odnositi, kako razumijevati njihove sadržaje, itd. To bi zasigurno pomoglo da se poveća analitičnost i samim time i medijska pismenost recipijenata, jer ne treba zaboraviti da su svi ljudi u savremenosti svakodnevno izloženi medijima i njihov utjecaj na živote ljudi ne treba biti zanemaren.⁴

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Mladi u BiH obuhvaćeni anketnim uzorkom iz ovog rada, podložni su utjecaju ikoniziranja u medijima, jer su rezultati pokazali da oni imaju svoje ikone i omiljene osobe koje su im predstavljene u medijima, ali da nisu u mogućnosti da dovoljno kritički procijene kvalitete koje te osobe posjeduju, pa da ih u skladu s tim i vrednuju. Istraživanje je pokazalo da oni najčešće ne razumiju adekvatno sve ono što im je u medijima predstavljeno, kao i da su nažalost često pasivni u korištenju medija. Najčešće koriste internet i svoju pažnju najviše poklanjaju revijalnim i zabavnim sadržajima. To potvrđuje da je pitkost i lakoća takvih sadržaja privlačna, jer je lakše razumljiva i opušta. Nažalost, tako se zaboravlja važna edukativno-emancipatorska uloga koju bi mediji trebali imati u društvu. Ispitanici iz ovog istraživanja ne obraćaju dovoljno pažnje na aktuelne događaje koji se tiču njihovih života, te bi na takav način mogli postati pogodno tlo za manipuliranje.

Jedan od zaključaka ovog rada bi svakako mogao biti taj da svaki čovjek u svom okruženju treba širiti svijest o značaju medijske pismenosti, tj. o značaju potrebe da

⁴ Prisjetimo se Marshalla McLuhana koji je u svom, tada revolucionarnom, predviđanju pojave „globalnog sela“ rekao da su ljudi već toliko umreženi da nemaju izbora nego biti upravo dio tog umreženog svijeta!

se adekvatno koriste i razumijevaju mediji, zato što su oni neminovno dio naših života. Izloženi smo im u svakom trenutku, gotovo kao i vazduhu koji udišemo, pa je neophodno da razumijemo koliko su važni i šta sve mogu učiniti za nas i protiv nas. Kritička svijest i analitičnost, promišljanje i razmišljanje, trebaju da nam budu na pameti svaki put kada otvorimo omiljenu novinu, uključimo omiljenu radio stanicu, TV kanal, ili kliknemo omiljenu web adresu i zaronimo u medijsko more. To more je prostrano i nepregledno, pa kao i u svakom drugom, i u njemu treba znati plivati i opstati na površini, bez utapanja.

LITERATURA

1. Barber Paul, Legge David (1979), *Percepcija i informacija*, Nolit, Beograd
2. Baudrillard, Jean (2001), *Simulacija i zbilja*, Jesenski i Turk, Zagreb
3. Bourdieu, Pierre (2000), *Narcisovo ogledalo*, CLIO, Beograd
4. Brenton, Filip (2000), *Izmanipulisana reč*, CLIO, Beograd
5. Castells, Manuel (2000), *Uspon umreženog društva*, Golden marketing, Zagreb
6. De Sosir, Ferdinand (1969), *Opšta lingvistika*, Nolit, Beograd
7. Dizdarević, Ismet (1998), *Psihologija masovnih komunikacija*, Stud. štampa UNSA, Sarajevo
8. Fejzić-Čengić, Fahira (2004), *Medijska globalizacija svijeta*, Promocult, Sarajevo
9. Fejzić-Čengić, Fahira (2012), *Riječ je temelj društvenog života*, Dobra knjiga, Sarajevo
10. Fidler, Roger (2004), *Mediamorphosis*, CLIO, Beograd
11. Fromm, Erich (2008), *Umijeće življenja*, Mono i manjana, Beograd
12. Guiraud, Pierre (1975), *Semiologija*, BIGZ, Beograd
13. Guy, Debord (2003), *Društvo spektakla*, Porodična biblioteka
14. Hall, Stuart (1992), *Encoding/decoding*, Routledge, London
15. Herman S., McChesney R. (2004), *Globalni mediji, novi misionari korporativnog kapitalizma*, CLIO, Beograd
16. Horrocks, Christopher (2001), *Baudrillard i milenij*, Jesenski i Turk, Zagreb
17. Ibrahimbegović-Tihak, Vanja (2012), „Medijska pismenost u BiH: model za razvoj medija i društva”, u Turčilo, Lejla i Buljubašić, Belma (izdavači), *Vjerodostojnost medija-izazovi globalizacije i specifičnosti regiona*, FPN Institut za društvena istraživanja, Sarajevo, 447-466

18. J.Z.Kerschner Ana, Russ-Mohl Stephan (2005), *Novinarstvo*, CLIO, Beograd
19. Kečo-Isaković, Emina (2006), *Izazovi mass medija*, TKD Šahinpašić, Sarajevo
20. Kellner, Douglas (2004), *Medijska kultura*, CLIO, Beograd
21. Klein, Naomi (2002), *No logo*, VBZ, Zagreb
22. Lorimer, Rowland (1998), *Masovne komunikacije*, CLIO, Beograd
23. Meyer, Thomas (2003), *Mediokracija, medijska kolonizacija politike*, Politička misao, FPZ, Zagreb
24. McLuhan, Marshall (1973), *Gutenbergova galaksija*, Nolit, Beograd
25. O'Brien, Lucy (2007), *Madonna: like an icon*, Bantam Press, London
26. Pehar-Zvačko, Lidija (2003), *Slobodno vrijeme mladih ili...*, Filozofski fakultet, Sarajevo
27. Peruško, Zrinjka (1999), *Demokracija i mediji*, Barbat, Zagreb
28. Petz, Boris (2007), *Osnovne statističke metode za nematematičare*, Naklada Slap, Zagreb
29. Potter, James (2008), *Medijska pismenost*, CLIO, Beograd
30. Steger, Manfred (2003), *Globalizacija*, Šahinpašić, Sarajevo
31. Šušnjić, Đuro (1976), *Ribari ljudskih duša*, Beograd
32. Turčilo, Lejla (2011), *Zaradi pa vladaj: Politika – mediji - biznis u globalnom društvu u Bosni i Hercegovini*, Vlastita naklada, Sarajevo
33. Turčilo, Lejla (2012), „Medijska pismenost kao 'preduvjet' za 'bolje' medije u BiH”, u Turčilo, Lejla i Buljubašić, Belma (izdavači), *Vjerodostojnost medija-izazovi globalizacije i specifičnosti regionala*, FPN Institut za društvena istraživanja, Sarajevo, 429-447
34. Voćkić-Avdagić, Jelenka (2002), *Savremene komunikacije – ne/sigurna igra svijeta*, FPN, Sarajevo

MEDIA ICONS AND MEDIA LITERACY TODAY

Summary

Because of the significant role that media have in contemporaneity, there are numerous phenomena that have to be defined and analyzed. Some of those are media iconization and media literacy. Iconization can be defined as presentation or nomination of a person or a thing. Although this term exists as long as human civilization, it changes its own meaning through different periods of social evolution. Nowadays, we can talk about celebrities as icons, which are presented by media. We need to analyze how they affect our lives and to do that, we need to understand what media literacy is – it is our capability to understand information presented by media and use it the right way in our lives.

Keywords: media, media icons, media literacy, modernity, media culture, mass culture

Adresa autora

Authors' address

Lamija Silajdžić

Fakultet političkih nauka, Sarajevo

lamija.silajdzic@fpn.unsa.ba

UDK 316.77:81'22

81'22:32(497.6)

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Samira Demirović

UTJECAJ NEVERBALNE KOMUNIKACIJE NA STIL POLITIČKOG LIDERSTVA U BOSNI I HERCEGOVINI

Komunikacija i liderstvo su međusobno povezani i uslovljeni jer nije moguće upravljati organizacijom a ne komunicirati, i obrnuto. Komunikacijske sposobnosti ključne su za uspjeh liderstva, prvo kako bi se ustupio kvalitetan odnos, a potom i utjecaj na okruženje. Uspješno liderstvo, posebno u politici, zahtijeva dobre komunikacijske sposobnosti u internoj i eksternoj, ali i verbalnoj i neverbalnoj komunikaciji.

Jedan od nabitnijih segmenata svake političke stranke i općenito svih političkih aktivnosti je komunikacija. Među osnovnim ciljevima koje političke stranke pokušavaju ostvariti jeste upravo osvajanje vlasti ili participacija u vlasti. Način na koji ostvaruju svoje osnovne ciljeve - dobivanje naklonosti i povjerenja javnosti (birača), jeste putem kvalitetnih komunikacija i odnosa s javnošću, i to radi uvjeravanja u svoje programe, ideje i stavove.

Umijeća uvjeravanja javnosti nema bez kvalitetne komunikacije lidera političkih stranaka. Stoga posebnu pažnju usmjeravamo na analizu komunikacije političkih lidera, odnosno komunikološke aspekte kao determinantu političkog liderstva kojim se ostvaruje podrška javnosti. Pri govornoj komunikaciji svaku poruku, osim riječi, čine još dvije komponente: korištenje glasa i korištenje tijela. Neverbalni izričaj nadopunjuje usmeno izražavanje komuniciranjem bez izgovorenih riječi.

Jedno od diferencirajućih obilježja koje se ispoljava u aktivnosti političkih lidera je i stil neverbalne komunikacije. Određuju ga diferencirajuće i specificirajuće karakteristike

paralingvističkih aspekata govora, kao i kombinacija, stepen i smjer izražajnosti neverbalne tjelesne ekspresije lidera. Sa aspekta funkcija političke komunikacije sagledavaju se obilježja sljedećih kanala neverbalne komunikacije: paragovora – načina korištenja glasa, facialne ekspresije, govora tijela i smjera izražajnosti prikazivanja lidera preko komunikacije odijevanjem, ukrašavanjem tijela i korištenjem artefakata.

Stoga možemo tvrditi da pravilna upotreba neverbalne komunikacije putem plasiranja glavnih poruka medijskim kanalima pozitivno utječe na prihvaljivost stila lidera političkih stranaka. Ova hipoteza se može dokazati analizom sadržaja glavnih poruka koje su lideri političkih stranaka u Bosni i Hercegovini plasirali putem medija. U radu ćemo, metodama naučne deskripcije i strukturne analize sadržaja medijskih izjava lidera političkih stranaka koje participiraju u vlasti BiH, pokazati da li je i kojoj mjeri dokazana signifikantnost za pojedine lider te da li pravilna upotreba neverbalne komunikacije tokom plasiranja glavnih poruka putem odabralih medijskih kanala pozitivno utječe na prihvaljivost stila političkih lidera. Cilj rada odnosi se na istraživanje značaja modaliteta neverbalne komunikacije kao ključnom determinantom efektivne političke komunikacije za uspostavu pozitivnog imidža lidera u javnom prostoru. U tom kontekstu jedan od ciljeva rada ogleda se u pročavanju utjecaja kvalitete neverbalne političke komunikacije na pozitivnu percepciju lidera kod birača.

Zaključak koji je zasnovan na provedenom istraživanju ukazuje na ulogu i važnost neverbalnih komunikoloških aspekata u korelaciji sa stilom političkog liderstva.

Ključne riječi: politička komunikacija, neverbalna komunikacija, mediji, stil, liderstvo

UVOD

Ključni motivi političkog komuniciranja zasnivaju se na nastojanjima političkih subjekata da participiraju u vlasti, koja se u demokratskim sistemima ostvaruje upravo delegiranjem političke volje građana (glasača) na izabrane predstavnike tj. političke kandidate. Način na koji ostvaruju svoje osnovne ciljeve, to jest dobivanje podrške i povjerenja javnosti (birača), jeste putem kvalitetnih komunikacija i odnosa s javnošću, a radi uvjerenava u svoje programe, ideje i stavove. Budući da komunikacijski aspekt ima izuzetno važnu ulogu u političkom kontekstu uopće, posebno značajnim činilo se istražiti ovu oblast u Bosni i Hercegovini gdje još uvijek nije naučno utemeljen koncept stila političkog liderstva, odnosno instrumentaliziran model za istraživanje liderskih političkih stilova. Politički lideri, njihov način i karakteristike komuniciranja

su od izuzetnog značaja s jedne strane, za predizbornu kampanju, a s druge strane za upravljanje i participaciju u političkim te drugim društvenim procesima.

Iz navednog, možemo zaključiti da su liderstvo i komunikacija međusobno povezani i uslovljeni jer nije moguće upravljati organizacijom a ne komunicirati, niti komunicirati a ne upravljati. Komunikacijske sposobnosti su ključne za uspjeh liderstva jer uspješan lider zna kvalitetno i efikasno komunicirati sa svojim okruženjem. Uspješno liderstvo zahtijeva dobre komunikacijske sposobnosti, kako u verbalnoj, tako i u neverbalnoj komunikaciji.

Predmet ovog istraživanja su neverbalni komunikacijski aspekti, odnosno ključni elementi neverbalne komunikacije koji karakteriziraju bh. političke lidere prilikom plasiranja poruka javnosti, te utjecaj neverbalne komunikacije na stil političkog liderstva. Istraživanje utjecaja komuniciranja lidera političkih stranaka posebno je važno provoditi u sredinama sa skromnom i nerazvijenom demokratskom tradicijom, kakva je i Bosna i Hercegovina. Stoga je u ovom radu predmet istraživanja politička komunikacija, odnosno aspekt neverbalne komunikacije lidera/voda političkih stranaka u Bosni i Hercegovini, te njen utjecaj na određenje stila političkog liderstva u našoj zemlji.

S obzirom na to da još uvijek nije uspostavljen određeni model kojim se mjere komunikološki aspekti stila političkih lidera u Bosni i Hercegovini, niti je ova oblast istraživana u ovakvom obliku, opravdanim se činilo uspostaviti pionirski korak te provesti takvo istraživanje. Pri tome treba naglasiti da su se dosadašnja istraživanja komunikacije političkih lidera u BiH, uglavnom odnosila na analize izbornih kampanja i analizu političkih poruka plasiranih tokom izbornih kampanja, kada i jeste zapravo pripremljena i osmišljena komunikacija, a da je potpuno zanemaren period između kampanja i izbora.

1. TEORIJSKO ODREĐENJE PREDMETA ISTRAŽIVANJA

Kao što smo već naglasili politička komunikacija je jedan od nabitnijih segmenata svake političke stranke i općenito svih političkih aktivnosti. S jedne strane, na političku komunikaciju možemo gledati kao na “centralni mehanizam za formuliranje i artikuliranje političkih interesa, njihovu agregaciju kroz programe odlučivanja, kao i za sproveođenje i legitimiranje političkih odluka” (Zafer, Radojković, 2011:47), dok s druge strane, ona podrazumijeva sveukupnost političkog djelovanja, kao i reakciju javnosti (javno mnjenje) na takvo djelovanje. Prema McNairu (2003), američka autorica Doris Graber pod „političkim jezikom“ podrazumijeva ne samo retoriku,

nego i paralingvističke znakove kao što su govor tijela te političke akte kao što su bojkoti i protesti (1981).

R. Denton i G. Woodward analiziraju intencionalnost političke komunikacije koju McNair definira jednostavno kao „svrhovitu komunikaciju u politici, koja uključuje sve oblike komunikacije kojima se služe političari i drugi politički akteri u svrhu ostvarivanja specifičnih ciljeva” (McNair, 2003). Način na koji R. Denton i G. Woodward definiraju političku komunikaciju kao “javnu raspravu o alokaciji javnih resursa, službene vlasti i službenih sankcija, koja uključuje samo verbalnu i pisanu političku retoriku”, ali ne i simolične akte komunikacije koji postaju sve važniji za razumijevanje političkog procesa u cjelini. Iako ovi autori smatraju da takav diskurs pronalazi svoj put u život nacije, države ili zajednice kada postoji konflikt između konkurenčnih interesa, na jezik političke komunikacije može se, u najboljem slučaju, gledati kao na vrijedan posrednik koji zamjenjuje ukorijenjene nasilne sukobe i čini mogućim promjenu poretku. Ukazuju da političku komunikaciju karakterizira intencija njenih pošiljatelja da utječe na političko okruženje, pa ističu da „presudan činilac” koji komunikaciju čini „političkom” nije izvor poruke nego njen sadržaj i svrha.

McNair je značajno pojednostavio svoju definiciju u odnosu na Dentona i Woodwarda, ukazujući upravo da se političko komuniciranje odnosi na “svrhovitu komunikaciju u politici”. Ukratko, McNairovom definicijom obuhvaćen je “sav politički diskurs” jer se pod političkom komunikacijom ne misli “samo na verbalne i pisane iskaze nego i na vizualna sredstva označavanja kao što su odjeća, šminka, frizura i dizajn logotipa, to jest sve elemente komunikacije za koje se može reći da čine politički „imidž ili identitet”.

Liderstvo se kao pojam prvo pojavilo u neekonomskim društvenim teorijama i prema tim teorijama, kako smatra Northouse, lider jeste ona osoba koja ima sposobnosti svojim riječima i/ili ličnim primjerom izrazito utjecati na ponašanje, razmišljanje i emocije značajnog broja ljudi, sljedbenika ili opće populacije (Northouse, 2010). Osnovna podjela liderstva je u odnosu prema publici: direktni lideri se obraćaju “licem u lice”, dok indirektni lideri vrše svoj utjecaj kroz svoj rad ili djela koja stvaraju. Šest konstanti liderstva, prema Gardneru, jesu: priča/retorika, publika, organizacija, oličenje, obraćanje i vještina (Certo, 2008). Kada govorimo o klasičnim stilovima liderstva pionirske studije su Hotorn i Ajova (Luthans, 2005), koje su ispitivale utjecaj tri stila liderstva na ponašanje i performanse, i to: autokratsko, demokratsko i liberalno. Međutim, novija istraživanja liderstva zasnivaju se na pristupu koji se temelji na: osobinama, vještinama, stilu, situacijskom pristupu, transformacijskom vodstvu, teoriji puta do cilja te novijim stilovima vodstva (trening,

supervodstvo, vodstvo služenjem, poduzetničko vodstvo i sl.). Koncept političkog liderstva zapravo je samo jedna od mnogih liderskih kategorija. O tome govori i Leon Dion u članku „The Concept of Political Leadership: An Analysis” objavljenom u *Canadian Journal of Political Science/Revue canadienne de science politique* (A1, 2009)¹, gdje analizirajući koncept političkog liderstva ukazuje na poseban problem njegovog identificiranja. Naglašava da su psiholozi i sociolozi dugo proučavali fenomen liderstva, ali i pored toga nisu na zadovoljavajući način riješili problem glavnih komponenti političkog rukovodstva, odnosno vrha. Na osnovu analize, Dion smatra da je liderstvo odnos između lidera i podređenih, te da čini odnos procesa u grupi.

Knjige koje se bave političkim liderstvom kao i stilovima političke komunikacije pružaju interesantna zapažanja o načinima djelovanja političara, a koja se odnose na način građenja imidža, odnosno pojedine aspekte njihove komunikacije sa političkom publikom, uključujući i neverbalnu komunikaciju, potom tehnike građenja političke moći i tehnike manipulacije koje uključuju i politički diskurs.

Stanković ukazuje na bitnost mentaliteta u karakterima političkih lidera kao na važan segment mogućeg koncepta stila političkog liderstva (Stanković, 2010), te se iz ove perspektive i konteksta dotiče aspekata političke komunikacije, posebno načina građenja i karakteristika imidža, neverbalne komunikacije, ideološkog i političkog koncepta lidera, relacije prema političkoj kulturi te političkog diskursa lidera.

„Politički stil u značajnoj mjeri determiniraju komunikacijski odnosi te se razmatra kao ukupnost specificirajućih (singularizirajućih) atributa koji određuju karakteristike djelovanja političkog subjekta, i to korelativno njegovom načinu građenja političke moći, načinu predstavljanja i građenja komunikacionih odnosa te usvojenim referentnim vrijedonosnim preferencijama (Pavlićević, 2010:185, 195, 198). S druge strane „komunikacijski stil se definira kao kompleksna forma izražajnog ponašanja, personalni idiom, koji obilježava ukupnu aktivnost jedne ličnosti“ (Mandić, 1995:31). Politički stil, prema Pavlićeviću čine karakteristike izražene u „djelovanju političkih aktera koje određuju mehanizmi građenja njihove političke moći, postupci građenja legitimite, referentni ideološki sistem, njihov politički jezik, politička simbolika koju pretežno prakticiraju u političkom djelovanju, elementi i obilježja njihove neverbalne komunikacije i elementi političke kulture, tj. način ispoljavanja patriotism“ (Pavlićević 2010:196).

¹ <https://www.cambridge.org/core/journals/canadian-journal-of-political-science-revue-canadienne-de-science-politique/article/div-classtitlethe-concept-of-political-leadership-an-analysisa-hrefm01-ref-typefnadiv/204C220D597867C47EDD0461978E0C53> (Pristup obavljen 17.03.2017. godine u 11:47 sati)

Sadržaj poruke, način njenog prenošenja i plasiranje prema javnosti ili ciljnoj grupi su posebno značajni aspekti za vodstvo političkih stranaka i njihove lidere. Tako možemo kazati da od same poruke zavisi reakcija i percepcija javnosti o lideru i političkoj stranci koju predstavlja, ali i podrška javnosti političkom akteru te provođenju njegovih političkih aktivnosti.

Brajan Trejsi ukazuje na važnost interpretacije političke poruke, te poseban naglasak stavlja na značaj verbalne i neverbalne komunikacije. Prema Trejsiju, Albert Mehrabian sa univerziteta UCLA proveo je prije nekoliko godina niz proučavanja u okviru efikasne komunikacije. Tom prilikom je došao do zaključka da postoje tri komponente svake izgovorene poruke: riječi, ton glasa i govor tijela govornika. Mehrabian je tako utvrdio procenat važnosti sve tri komponente poruke. Tako riječi odnosno verbalni dio čini samo 7% prenijete poruke, a 38% poruke se sastoji u govornikovom tonalitetu i naglasku na različitim riječima – glasovni dio, dok je čak 55% poruke sadržano u govoru tijela govornika odnosno vizuelnom segmentu (B. Trejsi, 2008:14-15).

Možemo zaključiti da značaj ličnosti lidera u procesima političke komunikacije nalaže izdvajanje ključnih aspekata u analizi aktivnosti lidera preko kategorije stila.

2. METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Umijeća uvjeravanja javnosti nema bez kvalitetne komunikacije lidera političkih stranaka. Stoga posebnu pažnju usmjeravamo na analizu komunikacije političkih lidera, odnosno komunikološke aspekte kao determinantu političkog liderstva kojim se ostvaruje podrška javnosti. Pri govornoj komunikaciji svaku poruku, osim riječi čine još dvije komponente: korištenje glasa i korištenje tijela. Neverbalni izražaj nadopunjuje usmeno izražavanje komuniciranjem bez izgovorenih riječi.

Jedno od diferencirajućih obilježja koje se ispoljava u aktivnosti političkih lidera je i stil neverbalne komunikacije. Određuju ga diferencirajuće i specifirajuće karakteristike paralingvističkih aspekata govora, kao i kombinacija, stepen i smjer izražajnosti neverbalne tjelesne ekspresije lidera. Sa aspekta funkcija političke komunikacije sagledavaju se obilježja sljedećih kanala neverbalne komunikacije: paragovora – načina korištenja glasa, facialne ekspresije, govora tijela i smjera izražajnosti prikazivanja lidera preko komunikacije odijevanjem, ukrašavanjem tijela i korištenjem artefakata.

Hipoteza rada glasi: Pravilna upotreba neverbalne komunikacije putem plasiranja glavnih poruka medijskim kanalima pozitivno utječe na prihvaljivost stila lidera političkih stranaka. Ova hipoteza se dokazuje strukturnom analizom sadržaja glavnih

poruka koje su lideri političkih stranaka u Bosni i Hercegovini plasirali putem medija. Metodama naučne deskripcije i strukturne analize sadržaja medijskih izjava lidera političkih stranaka koje participiraju u vlasti BiH, analizirano je da li je i kojoj mjeri dokazana signifikantnost za političke lidere, te da li pravilna upotreba neverbalne komunikacije tokom plasiranja glavnih poruka putem odabralih medijskih kanala pozitivno utječe na prihvatljivost stila političkih lidera.

Cilj rada odnosi se na istraživanje značaja modaliteta neverbalne komunikacije kao determinante efektivne političke komunikacije ključne za uspostavu pozitivnog imidža lidera u javnom prostoru. U tom kontekstu jedan od ciljeva rada ogleda se i u utvrđivanju utjecaja kvaliteta neverbalne političke komunikacije na pozitivnu percepciju lidera kod birača. Uzorkom istraživanja su obuhvaćeni lideri/predsjednici devet najvećih političkih stranaka koje participiraju u vlasti ili čine opoziciju u BiH.³

Predmet analize su izjave lidera objavljene u medijima, odnosno komunikacijski elementi u medijskim izjavama i nastupima lidera političkih stranaka izneseni o najvažnijim društveno-političkim dešavanjima u periodu 2014-2016. godina. Ukupno je analizirano 248 izjava lidera (na devet uzorkom istraživanja određenih događaja).

Statistička analiza se zasniva na programu SPSS. Podaci su obrađeni primjenom: strukturne analize (%), grafičkih prikaza (strukturnih krugova ili stubaca), deskriptivne statistike, Friedman testa za k zavisnih uzoraka i korelace analize.

U okviru deskriptivne statistike za analizirane varijable izračunati su sljedeći parametri: prosjek ili srednja vrijednost izračunata primjenom aritmetičke sredine, standardna devijacija kao absolutna mjera varijabiliteta oko prosjeka te koeficijent varijacije kao relativna mjera varijabiliteta (%).

3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA NEVERBALNE KOMUNIKACIJE POLITIČKIH LIDERA

Diferencirajuće obilježje komunikoloških aspekata političkih lidera čini i stil neverbalne komunikacije. Određuju ga diferencirajuće i specifirajuće karakteristike paralingvističkih aspekata govora, kao i kombinacija, stepen i smjer izražajnosti neverbalne tjelesne ekspresije lidera. Sa aspekta funkcija političke komunikacije analizirana su obilježja sljedećih kanala neverbalne komunikacije:

³ Istraživanje je obuhvatilo predsjednike sljedećih političkih stranaka u BiH: Stranke demokratske akcije (SDA), Saveza za bolju budućnost Fahrudin Radončić (SBB), Demokratske fronte - Željko Komšić (DF), Socijaldemokratske partije BiH (SDP), Hrvatske demokratske zajednice BiH (HDZ BiH), Hrvatske demokratske zajednice 1990 (HDZ 1990), Saveza nezavisnih socijaldemokrata Milorad Dodik (SNSD), Srpske demokratske stranke (SDS) i Partije demokratskog progresa (PDP).

- a) paragovor – način korištenja glasa (visina – melodika glasa, dinamika – jačina glasa, ritmika, emocionalni ton glasa i artikuliranost govora);
- b) facialna ekspresija;
- c) govor tijela;
- d) smjer izražajnosti prikazivanja lidera, prikazivanja sebe, a preko komunikacije odijevanjem i ukrašavanjem tijela (Pavličević, 2010).

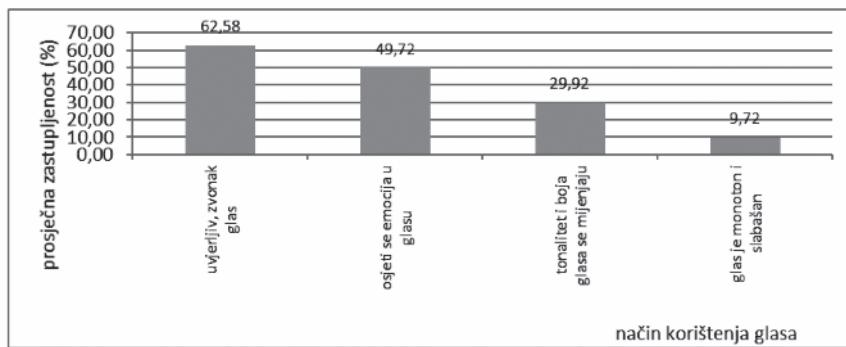
Osnovne karakteristike korištenja aspekata govora i tijela kod bh. političkih lidera do kojih se došlo istraživanjem prezentirane su kroz tabele i grafikone u nastavku rada.

3.1. NAČIN KORIŠTENJA GLASA (PARAGOVORA)

Kada je riječ o načinu korištenja glasa istraživanje je pokazalo da je kod bh. političara prilikom medijskih istupa najčešće prisutan uvjerljiv i zvonak glas, ali je u značajnom procentu od 49,72% zabilježeno prisutstvo emocije u glasu.

Tabela 1. Zastupljenost različitih načina korištenja govora lidera na bh. političkoj sceni

Način korištenja glasa	prosjek za sve lidere	SD	koeficijent varijacije V
uvjerljiv, zvonak glas	62,58	25,69	41,05
osjeti se emocija u glasu	49,72	28,05	56,42
tonalitet i boja glasa se mijenjaju	29,92	28,15	94,09
glas je monoton i glabašan	9,72	17,43	179,28

Grafikon 1. Način korištenja govora lidera na bh. političkoj sceni

Ako posmatramo bh. političke lidere i uporedimo zastupljenost njihovih različitih načina korištenja govora primjenom Friedman testa, dobijemo hi-kvadrat statistiku

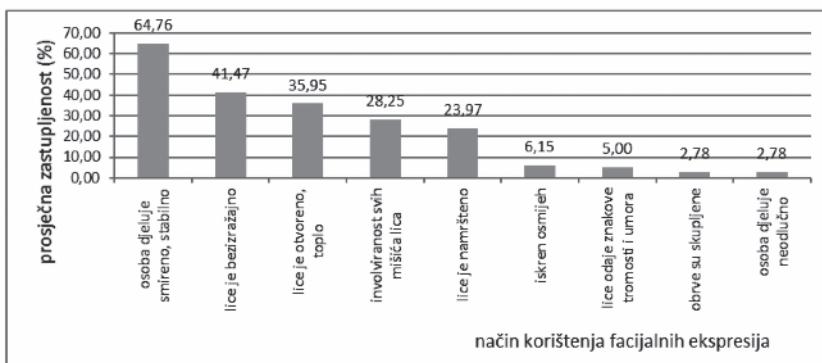
3,586 sa osam stepeni slobode i p vrijednošću $p=0,892>0,05$, što znači da ne postoji statistički značajna razlika između zastupljenosti različitih načina korištenja govora lidera na bh. političkoj sceni.

3.2. FACIJALNA EKSPRESIJA

Najčešće prisutan način korištenja facijalnih ekspresija kod lidera bh. političkih stranaka je da djeluju smireno i stabilno. Međutim, u čak 41,47% slučajeva lice je bilo potpuno bezizražajno, dok je samo u 6,15% slučajeva pokazivan iskren osmijeh.

Tabela 2. Zastupljenost različitih načina korištenja facijalne ekspresije na bh. političkoj sceni

Način korištenja facijalne ekspresije	prosjek za sve stranke	SD	koeficijent varijacije V
osoba djeluje smireno, stabilno	64,76	32,01	49,42
lice je bezizražajno	41,47	39,77	95,90
lice je otvoreno, toplo	35,95	32,97	91,71
involvirano svih mišića lica	28,25	36,99	130,92
lice je namršteno	23,97	25,60	106,79
iskren osmijeh	6,15	10,22	166,22
lice odaje znakove tromosti i umora	5,00	7,81	156,12
obrve su skupljene	2,78	8,33	300,00
osoba djeluje neodlučeno	2,78	8,33	300,00

Grafikon 2. Način korištenja facijalnih ekspresija političkih lidera u BiH

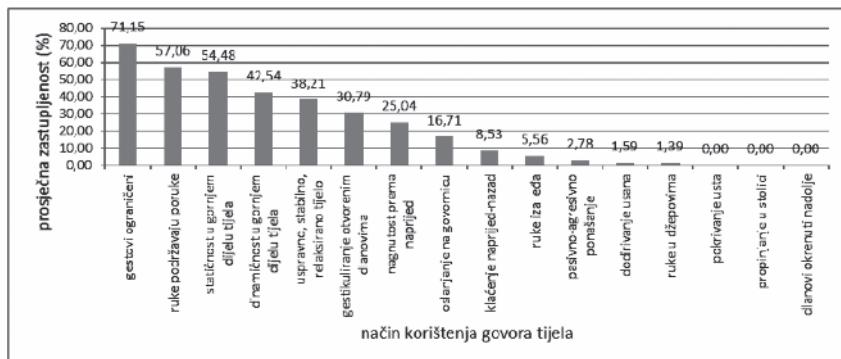
Ako posmatramo bh. političke lidere i uporedimo zastupljenosti različitih načina korištenja facijalne ekspresije primjenom Friedman testa dobijemo hi-kvadrat statistiku 2,476 sa osam stepeni slobode i p vrijednošću $p=0,963>0,05$, što znači da ne postoji statistički značajna razlika između zastupljenosti različitih načina korištenja facijalne ekspresije lidera na bh. političkoj sceni.

3.3. NAČIN KORIŠTENJA GOVORA TIJELA

Kada je riječ o načinu korištenja govora tijela istraživanje je pokazalo da su kod bh. političara općenito gledano njihovi gestovi ograničeni te da u nešto više od polovine slučajeva ruke podržavaju izražene verbalne poruke, ali se bilježi i statičnost u gornjem dijelu tijela.

Tabela 3. Zastupljenost različitih načina korištenja govora tijela bh. političkih lidera

Način korištenja govora tijela	prosjek za sve stranke	SD	koeficijent varijacije V
gestovi ograničeni	71,15	18,23	25,62
ruke podržavaju poruke	57,06	21,51	37,69
statičnost u gornjem dijelu tijela	54,48	32,95	60,47
dinamičnost u gornjem dijelu tijela	42,54	33,05	77,69
uspravno, stabilno, relaksirano tijelo	38,21	25,11	65,72
gestikuliranje otvrenim dlanovima	30,79	26,84	87,16
nagnutost prema naprijed	25,04	18,02	71,97
oslanjanje na govornicu	16,71	14,92	89,33
klačenje naprijed-nazad	8,53	20,78	243,59
ruke iza leđa	5,56	16,67	300,00
pasivno-agresivno ponašanje	2,78	8,33	300,00
dodirivanje usana	1,59	4,76	300,00
ruke u džepovima	1,39	4,17	300,00

Grafikon 3. Način korištenja govora tijela političkih lidera na bh. sceni

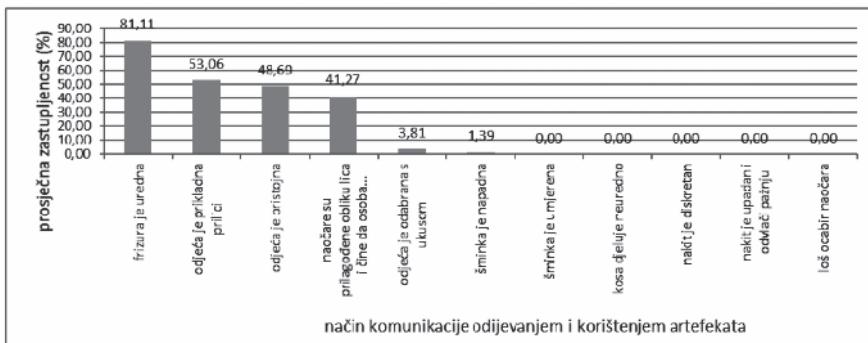
Ako posmatramo bh. političke lidere i uporedimo njihove zastupljenosti različitih načina korištenja govora tijela na bh. političkoj sceni primjenom Friedman testa dobijemo hi-kvadrat statistiku 6,606 sa osam stepeni slobode i p vrijednošću $p=0,580>0,05$, što znači da ne postoji statistički značajna razlika između zastupljenosti različitih načina korištenja govora tijela lidera u javnom medijskom prostoru.

3.4. KOMUNIKACIJA ODIJEVANJEM I KORIŠTENJEM ARTEFAKATA

Rezultati provedene analize pokazuju da su kod bh. političara, kada je riječ o načinu komunikacije odijevanjem i korištenjem artefakata tijela, najčešće prisutni uredna frizura te odjeća pristojna i primjerena prilici.

Tabela 4. Zastupljenost različitih načina komunikacije odijevanjem i korištenjem artefakata

Komunikacija odijevanjem i korištenjem artefekata	prosjek za sve stranke	SD	koeficijent varijacije V
frizura je uredna	81,11	15,83	19,51
odjeća je prikladna prilici	53,06	28,67	54,04
odjeća je pristojna	48,69	25,20	51,76
naočare su prilagođene obliku lica i čine da osoba dobija na kredibilitetu	42,27	49,20	119,22
odjeća je odabrana s ukusom	3,81	7,69	201,94
šminka je napadna	1,39	4,17	300,00

Grafikon 4. Način komunikacije odijevanjem i korištenjem artefakata bh. lidera

Ukoliko posmatramo bh. političke lidere i uporedimo zastupljenosti različitih načina korištenja govora tijela primjenom Friedman testa dobijemo hi-kvadrat statistiku 4,340 sa osam stepeni slobode i p vrijednošću $p=0,825>0,05$, što znači da ne postoji statistički značajna razlika između zastupljenosti različitih načina korištenja govora tijela lidera na bh. političkoj sceni.

Mada statistički nije dokazana signifikantnost kada uporedimo rezultate za pojedine lidere, evidentno je da pravilna upotreba neverbalne komunikacije putem plasiranja glavnih poruka putem odabranih medijskih kanala pozitivno utječe na prihvaljivost stila lidera političkih stranaka, što potvrđuje hipotezu rada.

ZAKLJUČAK

U oblasti istraživanja stila neverbalne komunikacije, rezultati sintetičke uporedne analize su pokazali karakteristike paralingvističkih aspekata govora koje su prisutne na bh. političkoj sceni. Poredeći zastupljenost različitih načina korištenja govora uočljivo je da ne postoji statistički značajna razlika između zastupljenosti različitih načina korištenja govora lidera političkih stranki. Također, ni kod korištenja facijalne ekspresije ne postoji statistički značajna razlika kod bh. političara, kao ni kod načina korištenja govora tijela te komunikacije odijevanjem i korištenjem artefakata tijela. Iako statistički nije dokazana signifikantnost, kada uporedimo rezultate za pojedine lidere evidentno je da pravilna upotreba neverbalne komunikacije, prilikom plasiranja glavnih poruka odabranim medijskim kanalima, pozitivno utječe na prihvaljivost stila lidera političkih stranaka, što potvrđuje hipotezu rada. Zaključak koji je zasnovan na provedenom istraživanju ukazuje na ulogu i važnost neverbalnih komunikoloških

aspekata u korelaciji sa stilom političkog liderstva.

Potvrda postavljene hipoteze implicira i razvijanje stepena važnosti kvalitete neverbalne komunikacije prilikom ostvarivanja primarnih političkih ciljeva. Stoga određivanje stila političkog liderstva sa komunikološkim aspekata ima svoju opravdanost te uporiše, pogotovo što u procesima političke komunikacije nalaže izdvajanje ključnih komunikoloških aspekata, među kojima je upravo neverbalna komunikacija.

„Andy Warhol je rekao da će u budućnosti svi biti slavnii barem petnaest minuta, te da se i za tih petnaest minuta treba potruditi. Retorici i strategiji, kao faktorima uspješnosti javnog nastupa, treba dati posebno mjesto” (Vilkoks, 2006: 508). Stoga možemo zaključiti da nije riječ samo o sadržaju govora, već i o namjeri govorenja, znači ukupnoj verbalnoj i neverbalnoj komunikaciji, te općem utisku koji govornik ostavlja.

LITERATURA

1. Ansgar, Zerfaß, Miroljub Radojković (2011), *Menadžment političke komunikacije: Osnove i koncepti*, Konrad Adenauer Stiftung , www.kas.de
2. Certo, Samuel C., Trevis S. Certo (2008), *Moderno menadžment*, 10. izdanje, „Mate”, Zagreb
3. Dion, Leon (2009), *The Concept of Political Leadership: An Analysis*, Canadian Journal of Political Science/Revue canadienne de science politique (A1),
4. Kunczik, Michael, Astrid Zipfel (2006), *Uvod u znanost o medijima i komunikologiju*, Fridrich Ebert Stiftung, Zagreb
5. Luthans, Fred (2005), *Organizational Behaviour*, Mc Graw Hill, Boston
6. McNair, Brian (2003), *Uvod u političku komunikaciju*, Politička misao, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
7. Miroslavljević, Mladen (2010), *Političko komuniciranje*, Friedrich-Ebert-Stiftung, Sarajevo
8. Northouse G. Peter (2010), *Vodstvo: Teorija i praksa*, Mate, Zagreb
9. Pavlićević, Predrag (2010), *Stil političkih lidera u Srbiji: u periodu 1990-2006.*, *Udruženje „Nauka i društvo“ i Nolit*, Beograd
10. Pavlićević, Predrag (2013), ur., *Model za istraživanje stila političkih lidera u Srbiji na prelazu milenijuma*, FILOZOFIJA I DRUŠTVO XXIV (2), Univerzitet Singidunum, Beograd, 211-238

11. Trejsi, Brajan (2008), *Moć govora*, Caligraph, Beograd
12. Wilcox, Dennis L., Glenn T. Cameron, Phillip H. Ault, Warren Kendall Agee, Galjina Ognjanov (2006), *Odnosi s javnošću – strategije i taktike*, Ekonomski fakultet, Centar za izdavačku delatnost, Beograd

THE IMPACT OF NONVERBAL COMMUNICATION ON THE STYLE OF POLITICAL LEADERSHIP IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary:

Communication and leadership are interconnected and conditioned as it is not possible to manage the organization without communicating, and vice versa. Communication skills are critical to the success of leadership; first to establish a good relationship and then to make an impact on the environment. Successful leadership, especially in politics, requires good communication skills in internal and external, as well as in verbal and nonverbal communication.

Communication is one of the most important segments of each political party and political activism in general. Among the main goals which the political parties are trying to accomplish is gaining political power or taking participation in government. The way in which they accomplish the main goals of obtaining the sympathies and public trust (voters) in order to win the public affection of their programs, ideas and attitudes, is through quality communication and public relations. The expertise in convincing public is nonexistent if there is no quality in the communication of the political parties' leaders. Therefore, special attention is given to the analysis of communication of political leaders, as well as to the communicational aspects as a qualifying factor of political leadership by which the public support is obtained. In speaking, except for the words, the message is comprised of two other components: the voice and use of the body. Nonverbal expression complements verbal communication without spoken words.

One of the typical features of political leaders is the style of nonverbal communication. It is determined by differentiating and specifying characteristic paralinguistic aspects of speech, as well as by combination, the degree and direction of nonverbal articulation of individual physical expression. Based on function of political communication we are introduced to the characteristics of the following channels of nonverbal communication: *paralinguistic* - ways of using voice, *facial expressions*, *body language* and *strategy of leaders'* display through communication by dressing, decorating the body and the use of artifacts.

Therefore, we can say that the correct use of non-verbal communication by presenting the message through the media has a positive effect on the admissibility of political leaders' style. This hypothesis can be proved by analyzing the contents of the statements given by the political parties' leaders in Bosnia and Herzegovina in the media. The paper will use the methods of scientific description and structural analysis of the content of media statements of political parties' leaders who participate in the government of Bosnia and Herzegovina. The paper will show whether nonverbal communication proves significant for individual leaders and to what extent. It will also show whether proper use of nonverbal communication while making a statement by selected media channels positively affects the admissibility of political leaders' style. The aim of the work is exploration of the modalities of nonverbal communication as a key determinant of effective political communication which establishes leader's positive image in the public. In that context, one of the goals of the paper is the study of the influence which quality nonverbal political communication makes on voters.

The conclusion which is based on the research points at the role and importance of nonverbal communicational aspects which are correlated with the style of political leadership.

Keywords: political communication, nonverbal communication, media, style, leadership

Adresa autora

Authors' address

Samira Demirović

Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, Sarajevo

samira.fmon@gmail.com

UDK 316.472.4:342.843.1

004.738:342.843.1

Pregledni rad

Review paper

Amila Masleša

ULOGA DRUŠTVENIH MREŽA U PROMOCIJI KANDIDATA ZA ČLANOVE PREDSJEDNIŠTVA BOSNE I HERCEGOVINE

Internet, kao medij savremenog doba, omogućava široku lepezu komunikacijskih kanala. On uključuje oficijelne internetske stranice, oficijelne stranice na društvenim mrežama, portale i sl. U profesionalnoj komunikaciji znanje o tome koji medij najviše odgovora potrebama određene vrste komunikacije ključno je kako biste bili sigurni da je vaša poruka primljena i shvaćena. U komuniciranju uopće, a posebno u političkom komuniciranju tokom izbornih kampanja, pored važnosti poruke koja se šalje, važno je i putem kojih komunikacijskih kanala šaljemo tu poruku. Da bi došli do što većeg broja publike i naravno, ostavili utisak na potencijalne birače, u političkim odnosima s javnošću, većina političkih aktera se odlučuje na što širi spektar komunikacijskih kanala. Zbog različitog interesovanja njihovih ciljnih grupa, koristi se štampa, radio i televizija, kao tradicionalni mediji, a neizostavan kanal je i Internet, kao medij savremenog doba koji omogućava široku lepezu komunikacijskih kanala.

Danas u svijetu postoji mnogo društvenih mreža, a Facebook je jedna od najzastupljenijih na području Bosne i Hercegovine. U kontekstu političke komunikacije društvene mreže postale su jedno od najvažnijih medija za uspostavljanje i održavanje interakcije između političkih subjekata i javnosti. Facebook stranice omogućavaju pružanje različitog sadržaja kao i interakciju. Njihov značaj najčešće se ističe u periodu izbornih kampanja. Predsjedničke izborne kampanje su specifične jer nas upoznaju sa jednom osobom za koju trebamo smatrati da je dovoljno dobra, kvalitetna ličnost da nas, kao građane jedne države predstavlja unutar države ali i u svijetu. Izborne kampanje omogućavaju nam, kao građanima, da upoznamo naše buduće vođe, posebno kada se radi o izborima na kojima biramo Predsjednika (članove Predsjedništva BiH) ali nas, također, uče političkoj kulturi. Cilj ovog istraživanja je utvrditi kako su kandidati za članove Predsjedništva BiH komunicirali sa biračkim tijelom, a u cilju unapređenje odnosa

s javnošću kandidata za članove Predsjedništva BiH u predizbornim kampanjama. Komunikacija putem društvenih mreža, kroz interakciju sa pratiocima, daje pratiocima/biračkom tijelu osjećaj povezanosti sa političkim kandidatom.

Ključne riječi: komunikacija, odnosi s javnošću, političko komuniciranje, izborne kampanje, društvene mreže.

1. UVODNA RAZMATRANJA – DEFINISANJE KLJUČNIH POJMOVA

Posljednji opći izbori održani su 2014. godine. Za tri člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine kandidovalo se sedamnaest kandidata, i to deset iz reda bošnjačkog naroda, četiri iz reda hrvatskog naroda, te tri iz reda srpskog naroda. Za građane Bosne i Hercegovine jako je važna institucija Predsjedništva, kao i njeni članovi. Zbog toga se o predsjedničkim kandidatima tokom izborne kampanje vodi mnogo rasprava i polemika, a građani i građanke odlučno učestvuju u njima. Politička struja kojoj su pripadali, programi koje su promovisali, te biračko tijelo kojem su se obraćali, različiti su među svim kandidatima. Ono što je svima zajedničko jeste da su komunicirali sa svojim biračkim tijelom i putem te komunikacije su pokušavali da ostvare međusobno razumijevanje i dobru volju.

Odnosi s javnošću u politici na prostorima Bosne i Hercegovine su relativno nova disciplina i tek joj se u posljednjih nekoliko godina pridaje važnost. Od velike je važnosti da kandidat za člana Predsjedništva BiH ima detaljno isplaniranu strategiju aktivnosti, te da pravovremeno reaguje na sve situacije, a posebno ako se tokom izborne kampanje pojavi krizna situacija. Krizne situacije doprinose narušavanju imidža kandidata te je u interesu i kandidata i PR tima da ne do dođe do eskalacije određene krizne situacije. Također, odabir odgovarajućih kanala komunikacije pospješuje odnose s cilnjom javnošću kojoj se kandidat obraća. Izbori 2014. su uspješno održani. Odavno su poznata tri člana Predsjedništva iz triju konstitutivnih naroda koji će do izbora 2018. obavljati dužnost predsjedavajućeg/člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine.

Cilj ovog istraživanja je metodama istraživanja utvrditi kakav stav ima javno mnijenje o odnosima s javnošću kandidata za članove Predsjedništva Bosne i Hercegovine na izborima 2014. godine te kako su kandidati komunicirali sa biračkim

tijelom, a sve to u cilju unapređenje odnosa s javnošću kandidata za članove Predsjedništva BiH u predizbornim kampanjama.

Rad se temelji na hipotezi da *odnosi s javnošću obuhvataju detaljno isplaniranu strategiju aktivnosti koja ima za cilj promociju kandidata za članove Predsjedništva Bosne i Hercegovine tokom izborne kampanje te pridobijanje javnosti kako bi ostvarili političku pobjedu*. Pomoćna hipoteza ovog rada je *odabir odgovarajućih kanala komunikacije pospješuje odnose s cilnjom javnošću/biračkim tijelom te daje osjećaj povezanosti sa političkim kandidatom*.

2. ODNOSI S JAVNOŠĆU I ODABIR KANALA KOMUNIKACIJE

Odnosi s javnošću su profesija koja je neizostavna u modernom dobu. Rex Harlou, jedan od prvih edukatora u oblasti PR-a i osnivač PRSA (Društvo za odnose s javnošću Amerike), sakupio je 500 definicija te iznio jednu: „Odnosi s javnošću su posebna upravljačka funkcija koja doprinosi uspostavljanju i održavanju uzajamnih kanala komunikacije, razumijevanja, prihvatanja i saradnje između organizacije i njenih grupa u javnosti (...) služeći kao sistem blagovremeno upozorenja koje pomaže da se predvide trendovi; i koristi istraživanje i etičke ispravne tehnike komuniciranje kao svoje glavne alate” (Wilcox 2006: 4). Možemo reći da ova profesija podrazumijeva upravljanje problemima ili važnim pitanjima te u sklopu djelatnosti pomaže rukovodstvu da javnosti pošalju informacije i da se ostvari neka reakcija. U određenim slučajevima, služba za odnose s javnošću pomaže rukovodstvu da služi javnom interesu, kao i da se ide u korak sa promjenama. Dugi niz godina, pa čak i decenija, odnosi s javnošću su dio politike i poslovanja. Neki autori u literaturi idu toliko daleko da navode da odnosi s javnošću, u određenim oblicima, postoje već stoljećima. „Ako se osvrnemo na samo jedan ograničeni segment odnosa s javnošću, kao što je naprimjer uvjeravanje javnosti s ciljem da modifikuje stavove i postupke, onda tragove takvih odnosa možemo naći i kod drevnih Sumera, Asiraca, Persijanaca i Egipćana. U antičkoj Grčkoj i drevnom Rimu ta tehnika je bila izuzetno razvijena i rafinirana” (Blek 1997: 220). U periodu Francuske revolucije termin „javno mnjenje” ušao je u upotrebu u cijeloj Evropi i Americi. Noam Chomsky, američki lingvist, filozof, politički komentator, smatra da su odnosi s javnošću već šezdeset godina najvažnija industrija u SAD-u. U svojoj knjizi *Mediji, propaganda, sistem* navodi primjere kako već od 1920-tih godina američka politička elita utiče na stavove i

mišljenja građana i građanki Amerike. Zoran Tomić u svojoj knjizi *Osnove političkog komuniciranja*, a na temelju više definicija raznih autora, političku komunikaciju definiše kao „međusobni/interaktivni proces razmjene političkih sadržaja između različitih političkih aktera za/u vrijeme političkog (izbornog) mandata ili izbora, putem komunikacijskih kanala (medija), a u svrhu postizanja određenih učinaka” (Tomić 2012: 64). Političkim odnosima s javnošću nastoji se uticati na mišljenje i stavove tokom političkog procesa. „Politički odnosi s javnošću su proces upravljanja pomoću kojeg politički akteri zbog političkih razloga, kroz učinkovitu komunikaciju i aktivnosti, nastoje utjecati i uspostaviti, izgraditi i održati dobre odnose i reputaciju s ciljnim javnostima da bi podržali misiju i postigli ciljeve (Stromback 2011: 8).

Predsjednici država, prije svog mandata i tokom njega, komuniciraju sa svojom ciljnom grupom, odnosno cijelim građanstvom jer su predstavnici svih građana jedne države. Predsjednik svake države ima različite ovlasti, pa se prema tome razlikuje i komuniciranje sa građanstvom. Tako će sa svojim građanima različito komunicirati predsjednik Sjedinjenih Američkih Država od predsjednika Njemačke ili od predsjedavajućeg Predsjedništva Bosne i Hercegovine. Specifičnost Predsjedništva Bosne i Hercegovine dovodi i do specifičnih predsjedničkih odnosa s javnošću. Tri člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine tokom svog mandata kontinuirano komuniciraju sa građanima cijele Bosne i Hercegovine. Specifičnost se ogleda i u tome što tokom izborne kampanje jedan kandidat za člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine za svoju ciljanu javnosti ima samo jedan narod, onaj iz čijeg reda dolazi i koji će ga, na kraju, i izabrati u Predsjedništvo Bosne i Hercegovine.

Kada govorimo o odnosima s javnošću i političkim odnosima s javnošću, moramo spomenuti i pojam „politička kultura”. Pionir političkog kulturnog djelovanja i definisanja dimenzija političke kulture, Sidney Verba, navodi četiri osnovne dimenzije političke kulture. To su: „nacionalni identitet, identifikacija sa sugrađanima, odnos prema državnim outputima (tj. prema rezultatima vladanja) i način vladanja ili proces političkog djelovanja” (Mihaljević 2014: 39). Ove dimenzije političke kulture primjenljive su i na društvo u Bosni i Hercegovini. Dimenzija nacionalnog identiteta je sveprisutna u bosanskohercegovačkom društvu, te je segmentirana na tri nacionalna identiteta kao i identitet koji se karakteriše kao „ostali”, u koju spadaju svi oni koji se ne izjašnjavaju kao Bošnjak, Srbin ili Hrvat. Identifikacija sa sugrađanima je česta pojava koju imamo tokom izbornih kampanja većine političkih kandidata, ali je u manjoj mjeri zastupljena tokom trajanja mandata.

Izborne kampanje su poseban segment političkih odnosa s javnošću. U određenom periodu politički akteri korištenjem različitih metoda i tehnika uvjeravanja nastoje

građane upoznati sa svim što oni nude. Upravo tada je najizraženija politička komunikacija i politički odnosi s javnošću. Izborne kampanje prethode danu izbora na kojem građani, obavljajući svoju građansku dužnost, daju glas onim kandidatima koji su ih pridobili tokom izborne kampanje. Važnost izbornih kampanja ogleda se i u tome što su definisane Izbornim zakonom. Prema važećem Izbornom zakonu Bosne i Hercegovine „izborna kampanja podrazumijeva radnje i postupke u periodu utvrđenom ovim Zakonom u kojem politički subjekt na zakonom utvrđen način upoznaje birače i javnost sa svojim programom i kandidatima za predstojeće izbore”.¹ B. Klaić u *Rječniku stranih riječi* navodi da kampanja izvorno znači „vojni pohod, bitka, sve vojne operacije koje se vode na nekom bojištu u određeno vrijeme” (Klaić 2002: 653). Možda to više nije vojni pohod, ali izborne kampanje imaju sve karakteristike jednog velikog pohoda. Bojište je danas preneseno na izbornu jedinicu, odnosno državu. Kampanje traju određen period prije samog izbornog dana. U Bosni i Hercegovini obično je to mjesec dana, a posljednja izborna kampanja trajala je od 12. septembra 2014. sve do 10. oktobra 2014. godine, nakon čega je uslijedio dan šutnje te sam dan izbora 12. oktobra 2014. godine. Predsjedničke izborne kampanje su specifične jer nas upoznaju sa jednom osobom za koju trebamo smatrati da je dovoljno dobra, kvalitetna ličnost da nas kao građane jedne države predstavlja unutar države, ali i u svijetu. Max Weber se u svojoj knjizi *Politika kao poziv* pita „kakav čovjek mora biti da bi smio staviti ruku u žbicu kotača povijesti” (Weber 2006: 60). On, zatim, daje odgovor na ovo pitanje: „Može se reći da su za političara posebno odlučujuće tri odlike: strast – osjećaj odgovornosti – mjera” (Weber 2006: 60). Izborne kampanje omogućavaju nam kao građanima da upoznamo naše buduće vođe, posebno kada se radi o izborima u kojima biramo predsjednika (članove Predsjedništva BiH), ali nas, također, uče političkoj kulturi.

Komunikacijski kanali su mediji putem kojih šaljemo poruke. Stjuart Tabs u svojoj knjizi *Komunikacija principi i konteksti* navodi da „svaki komunikacijski kanal služi određenoj svrsi, ali svaki posjeduje i dobre i loše strane. U profesionalnoj komunikaciji (...) znanje o tome koji medijum najviše odgovara potrebama određene vrste komunikacije, ključno je kako biste bili sigurni da je vaša poruka primljena i shvaćena” (Tabs 2013: 43). U komuniciranju uopće, a posebno u političkom komuniciranju tokom izbornih kampanja, pored važnosti poruke koja se šalje, važni su komunikacijski kanali kojima šaljemo tu poruku. U svijetu savremene tehnologije najčešći oblik komunikacije je masovna komunikacija. Da bi došli do što većeg broja publike

¹ Izredni zakon Bosne i Hercegovine, preuzeto sa: https://www.izbori.ba/Documents/documents/ZAKONI/Izborni_zakon_PRECISCENI_TEKST-bos.pdf

i, naravno, ostavili utisak na potencijalne birače u političkim odnosima s javnošću, većina političkih aktera se odlučuje na što širi spektar komunikacijskih kanala. Zbog različitog interesovanja njihovih ciljnih grupa, koristi se štampa, radio i televizija, kao tradicionalni mediji. Internet kao medij savremenog doba omogućava široku lepezu komunikacijskih kanala. Tu su oficijelne internetske stranice političkih kandidata, oficijelne stranice na društvenim mrežama, portali koji imaju istu svrhu kao i štampa s razlikom u ciljnoj grupi. Danas u svijetu postoji mnogo društvenih mreža, a Facebook je jedna od najzastupljenijih na području Bosne i Hercegovine. Ovu društvenu mrežu koriste pretežno ljudi mlađe životne dobi, mada ostale generacije nisu isključene. Prema različitim statistikama, više od 60% stanovnika Bosne i Hercegovine koristi Internet. Posljednjih godina zabilježen je rast korištenja društvenih mreža te se govorи o više od milion i 500 hiljada korisnika Facebooka sa područja Bosne i Hercegovine, dok društvenu mrežu Twitter koristi malo više od 500 hiljada ljudi. Više od 90% *online* zajednice su korisnici Facebooka.²

3. ANALIZA SA KOMENTARIMA

3.1. KORPUS

U empirijskom djelu rada analizirat ćemo ulogu društvenih medija u odnosima s javnošću te posebno u političkom komuniciranju i izbornim kampanjama. Proveden je upitnik kojim ćemo utvrditi značaj *online* komuniciranje tokom izbornih kampanja te stepen kvaliteta istih. Na osnovi rezultata možemo uvidjet značaj političke komunikacije putem društvenih mreža u svrhu ostvarivanje političke pobjede na izborima.

Analizirano je 150 validnih upitnika. Najviše ispitanika je između 24 i 30 godina starosti, čak više od polovine (52%), potom slijede oni čija starosna dob se kreće između 31. i 50. godine života, (28%). U dobnu skupinu od 18 do 23 godine spada 16% ispitanika, dok je onih iznad 50 godina života bilo najmanje, samo 3.3%. Više od polovine ispitanika ima fakultetsko obrazovanje (56%). Srednju stručnu spremu ima 30.7% ispitanika. Samo 8.7% ima višu stručnu spremu, dok manje od pet posto ispitanika (4.7%) ima magistrat ili doktorat.

---

² Preuzeto sa www.vijesti.info (6. 10. 2015. godine)

3.2. ANALIZA UPITNIKA

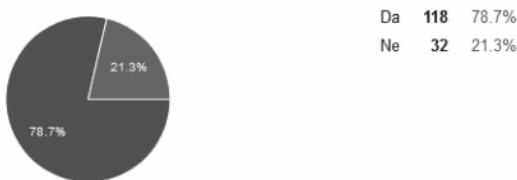
Na izborima 2014. ostvarili ste pravo glasa?

Grafikon 1.

Više od 90% ispitanika (90.7) ostvarilo je pravo glasa na proteklim izborima, dok samo 9.3% ispitanih to nije učinilo. Ovakav rezultat pokazuje želju i volju ispitanika da obave svoju građansku dužnost te svojim glasom utječu na budućnost Bosne i Hercegovine.

Da li ste pratili izborne kampanje kandidata za članove Predsjedništva Bosne i Hercegovine za izbore 2014.?

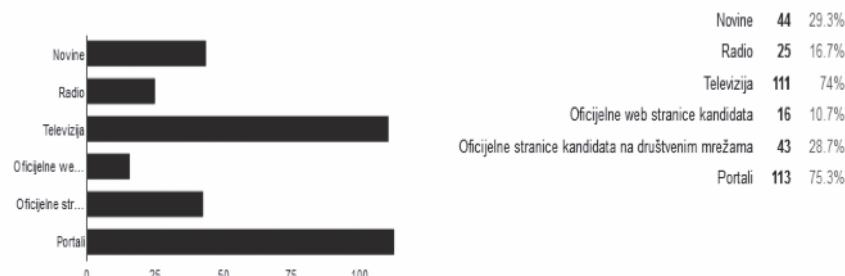

Grafikon 2

Blizu 80% (78.7%) ispitanika je pratilo izbornu kampanju za protekle izbore, dok malo više od 20 posto to nije učinilo (21.3%). Ovakav rezultat je pohvalan jer pokazuje da je populacija, koja je činila ispitanike ove ankete, zainteresovana za politička dešavanja u Bosni i Hercegovini i aktivno prati promjene na političkoj sceni.

Komunikacijski kanali putem kojih se može doći do informacija danas su široko rasprostranjeni. Političke opcije su tokom predizborne kampanje koristile sve dostupne komunikacijske kanale da bi njihove poruke našle put do svih potencijalnih birača.

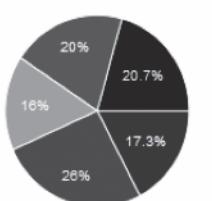
Putem kojih komunikacijskih kanala ste pratili izborne kampanje kandidata za članove Predsjedništva Bosne i Hercegovine za izbore 2014?

Grafikon 3

Rezultati ankete pokazuju da su televizija i portali kao komunikacijski kanali gotovo jednako zastupljeni prilikom praćenje izborne kampanje. Portali (75.3%) prednjače sa minimalnom razlikom, dok se televizija (74%) nalazi na drugom mjestu. Ovaj spoj portala i televizije pokazuje da društvo u Bosni i Hercegovini još uvijek varira između klasičnog i modernog prilikom odabira komunikacijskih kanala. Nakon najzastupljenijih dvaju komunikacijskih kanala, novine i oficijelne stranice kandidata na društvenim mrežama se nalaze na trećem i četvrtom mjestu. Za novine se odlučilo 29.3% dok je informacije o kandidatima putem njihovih oficijelnih stranica na društvenim mrežama primalo 28.7% ispitanika. Radio kao komunikacijski kanal putem kojeg su ispitanici pratili izbornu kampanju izabralo je 16.7% ispitanika. Na posljednjem mjestu se nalaze se oficijelne internetske stranice kandidata (10.7%).

Koliko Vam je važno ko su članovi Predsjedništva Bosne i Hercegovine?

Grafikon 4

Najviše ispitanika je odgovorilo da im je važno ko su članovi Predsjedništva Bosne i Hercegovine, tačnije njih 26%. „Uopće nije važno” i „djelomično mi je važno” su stavovi sa gotovo identičnim rezultatom, tj. 20,7% te 20%. Za malo više od 17% ispitanika jako je važno (17.3%) dok šesnaest posto ispitanih smatra da je potpuno svejedno ko su članovi Predsjedništva. Iako se stav da je ispitanicima važno ko se

nalazi u Predsjedništvu istaknuo kao najbrojniji, ipak ni jedan od stavova nema veliku prednost nad drugim.

Analiza rezultata ankete pokazala je da mladi ljudi (najviše ih u dobi od 18. do 30. godine života) sa fakultetskim obrazovanjem ostvaruju pravo glasa i da su obavili građansku dužnost na proteklim izborima. Većina ispitanika je pratila izbornu kampanju, najčešće putem televizije i portala, potom novina i društvenih mreža. Također, većini nije pretjerano važno ko su, zapravo, članovi Predsjedništva Bosne i Hercegovine.

3.3. DRUŠTVENE MREŽE U IZBORNOJ KAMPANJI

Političke stranke i politički akteri imaju svoje oficijelne *facebook* stranice putem kojih dijele informacije o svom radu. Prednost Facebooka je u tome što se ovim putem mogu dijeliti svi sadržaji, odnosno obične objave (*postovi*), slike i video. Također, dozvoljava interakciju sa svojom cilnjom grupom putem komentara ili privatnih poruka. Negativno za političke aktere je što se upravo ti komentari ne mogu kontrolisati. Pored onih pozitivnih komentara, sastavni dio su i negativne kritike, čak i pogrdne riječi. Također, sve objavljeno na društvenoj mreži automatski postaje dostupno za preuzimanje – kako za „obične“ građane tako i za medije. To je još jedan od razloga zbog kojih se pomno biraju sadržaji koji će se objavljivati. Bitna stavka Facebooka kao društvene mreže jeste upravo to – da je društvena. Obično se koristi za komunikaciju sa prijateljima ili poznanicima na neformalnoj razini, te za dijeljenje zanimljivog i interesantnog sadržaja. Slično je i kada je riječ o oficijelnim stranicama političkih kandidata. Iako se radi o političarima, na Facebooku je dopušteno, čak i poželjno, imati određenu „ležernu“ komunikaciju sa pratiocima. To podrazumijeva da ih pitamo za mišljenje, stav o određenoj temi ili događaju, da tražimo od *facebook* korisnika da napišu svoje sugestije i prijedloge o nekom problemu. Time će pratioci imati dojam lične komunikacije. Facebook stranica omogućava pružanje različitog sadržaja, omogućava interakciju, ali i javnost na Facebooku su pretežno mlađi ljudi. To je „*facebook generacija*“ koja do svih informacija dolazi upravo putem ove društvene mreže te je to i generacija koja je, uslovno rečeno, tek stekla pravo glasa i biračko su tijelo koje je budućnost BiH. Komunicirati s „*facebook generacijom*“ sada znači pridobiti ih i za godine kasnije.

Lista kandidata za članove Predsjedništva i njihove oficijelne facebook stranice

Tabela 1 – Lista kandidata za članove Predsjedništva BiH i njihove oficijelne facebook stranice

Izetbegović Bakir	►	https://www.facebook.com/Bakir-Izetbegovi%C4%87-142839432423177/?fref=ts
Radončić Fahrudin	►	https://www.facebook.com/FahrudinRadoncic/?fref=ts
Mustafa Cerić	►	https://www.facebook.com/DrMustafaCeric.Official/?fref=ts&ref=br_tf
Suljagić Emir	►	https://www.facebook.com/EmirSuljagic/?fref=ts
Hadžiomerović Bakir	►	https://www.facebook.com/bakir.hadziomerovic.sdp/?fref=ts
Halilović Sefer	►	https://www.facebook.com/Sefer-Halilovi%C4%87-178950795493409/?fref=ts
Bajramović Džebralil	►	https://www.facebook.com/D%C5%BEebralil-Bajramovi%C4%87-kandidat-za-%C4%8Dlana-Predsjedni%C5%A1tva-BiH-473696199310904/?fref=ts
Kebo Mirsad	X	
Tuzlić Halil	X	
Žigić Adil	►	https://www.facebook.com/mrscAdil-%C5%BDigi%C4%87-510815999019688/?fref=ts
Čović Dragan	X	
Raguž Martin	►	https://www.facebook.com/martin.raguz/?fref=ts
Budimir Živko	►	https://www.facebook.com/zivko.budimir/?fref=ts
Popović Anto	X	
Ivanić Mladen	X	
Cvijanović Željka	X	
Zmijanac Goran	X	

Od sedamnaest kandidata za članove Predsjedništva sa proteklih izbora, njih deset ima zvaničnu *facebook* stranicu dok njih sedam nije komuniciralo sa svojim biračima putem ove društvene mreže. Ovaj podatak je pokazatelj da politički akteri u Bosni i Hercegovini još uvijek nisu uvidjeli značaj komunikacije sa građanima i biračkim tijelom putem društvenih mreža. Prednost imaju oni koji putem *online* medija komuniciraju sa građanima. Ipak, treba naglasiti da komunikacije putem društvenih mreža ima svoje pravila koja treba ispoštovati u cilju ostvarenja svog političkog cilja.

4. ZAKLJUČAK

Izborne kampanje su poseban segment političkih odnosa s javnošću. Unutar mjesec dana kampanje kandidati za članove Predsjedništva Bosne i Hercegovine nastoje nas upoznati sa svim što oni nude koristeći se raznim metodama i tehnikama uvjeravanja. Nažalost, zbog političke situacije u Bosni i Hercegovini, uloga odnosa s javnošću nije od presudnog značaja. Političke elite u našoj državi dugi niz godina propagiraju istu ili sličnu politiku. Način na koji su kandidati za članove Predsjedništva Bosne i Hercegovine komunicirali sa svojim biračkim tijelom identičan je kao i prije jednog ili dva desetljeća. Ne prateći trendove moderne političke komunikacije, zanemaruju važnu grupaciju – a to su mladi ljudi.

Analizom rezultata provedene ankete dokazali smo hipoteze: odabir odgovarajućih kanala komunikacije pospješuje odnose s cilnjom javnošću/biračkim tijelom te komunikacije putem društvenih mreža, kroz interakciju sa pratiocima daje pratiocima/biračkom tijelu osjećaj povezanosti sa političkim kandidatom. Tim za odnose s javnošću koji novinarski prenosi informacije o aktivnostima kandidata je tim koji neće donijeti nove glasove. Takvim načinom djelovanja i informisanja javnosti može se zadovoljiti samo onaj dio biračkog tijela koji je već ranije odlučio kome dati svoj glas na Izborima. Pored tradicionalnih medija (štampa, radio i TV) i portala, komunikacija putem društvenih mreža, kroz interakciju sa pratiocima, daje biračkom tijelu osjećaj povezanosti sa političkim kandidatom. Iako se radi o političarima, na Facebooku je dopušteno, čak i poželjno, imati određenu „ležernu“ komunikaciju sa pratiocima. To podrazumijeva da pitamo za mišljenje, stav o određenoj temi ili događaju, da tražimo od *facebook* korisnika da napišu svoje sugestije i prijedloge o nekom problemu. Generalna hipoteza ovog rada je da odnosi s javnošću obuhvataju detaljno isplaniranu strategiju aktivnosti koja ima za cilj promociju kandidata za članove Predsjedništva Bosne i Hercegovine tokom izborne kampanje te pridobijanje javnosti kako bi ostvarili političku pobjedu. Na osnovi dobivenih rezultata glavna

hipoteza ovog rada je dokazana. Kandidati za članove Predsjedništva Bosne i Hercegovine imali su svoje strategije, ali možemo zaključiti da detaljno isplanirana strategija kampanja kandidata za članove Predsjedništva BiH za izbore 2014. nije obuhvatala osnovne postulate odnosa s javnošću, kao i postulate po kojima funkcionišu društvene mreže. U strategijama koju se bile planirane i realizovane na Izborima 2014., nedostajalo je razumijevanje načina funkcionisanje socijalnih mreža te osjećaj povezanosti kandidata i pratioca. Odnosi s javnošću moraju osigurati međusobno razumijevanje i dobru volju između kandidata i javnosti dok je na društvenim mrežama neophodno osigurati aspekt društvenosti te dvosmjerne komunikacije sa pratiocima.

Specifična politička situacija u Bosne i Hercegovini nalaže da birači iz Federacije BiH biraju dva člana Predsjedništva dok birači iz Republike Srpske biraju jednog. Ipak, u trenutku kada postane član Predsjedništva Bosne i Hercegovine, odnosno predsjedavajući Predsjedništva, kandidat iz reda bilo kojeg od triju naroda predstavlja sve građane Bosne i Hercegovine. Zbog toga je bitno da tokom izborne kampanje (ali i u periodu nakon nje) ostvaruje kvalitetnu komunikaciju sa svim građanima i građankama Bosne i Hercegovine. Uloga odnosa s javnošću u promocija kandidata za članove Predsjedništva Bosne i Hercegovine na izborima 2014. bila je značajna. Ipak, na odluke građana da izaberu jednog kandidata a ne drugog, uticali su i drugi faktori poput ranije stečenih navika. Građani i građanke Bosne i Hercegovine na naredne opće izbore izaći će 2018. godine. Do početka izborne kampanje za izbore 2018. mnogo se toga može promijeniti u odnosima s javnošću i političkim odnosima s javnošću. Prvenstveno je potrebno sistemski upoznati narode Bosne i Hercegovine o nadležnostima različitih državnih institucija, prvenstveno Predsjedništva Bosne i Hercegovine. Političari, stranke i kandidati moraju poštovati svaki glas koji traže tokom izbornih kampanja. Otvorenost prema medijima i medijskim radnicima, dostupnost za pitanja građana te dvosmjerna komunikacija, uvažavanje mišljenja biračkog tijela te iskrena zahvalnost za svaki glas sigurno će donijeti mnogo novih političkih pristalica. Metodama istraživanja utvrdili smo kakav stav ima javno mnijenje o odnosima s javnošću kandidata za članove Predsjedništva Bosne i Hercegovine na izborima 2014. godine te kako su kandidati komunicirali sa biračkim tijelom. Smatramo da su političkim akterima potrebna različita istraživanja o stavovima građana koja će ih na što bolji način upoznati sa potrebama biračkog tijela da bi u svojim narednim izbornim kampanjama mogli dati konkretne odgovore na te potrebe, a sve u cilju unapređenja odnosa s javnošću u promociji kandidata za članove Predsjedništva Bosne i Hercegovine.

LITERATURA

1. Blek, Sem, *Odnosi s javnošću*, Clio, Beograd, 1997.
2. Klaić, Bogoljub, *Rječnik stranih riječi*, Nakladni zavod MH, Zagreb, 2002.
3. Marko, Davor; Turčilo, Lejla; Ljubić, Tatjana; Udovičić, Radenko, *Izbori 2010. u BiH*, Medijski plan institut, Sarajevo, 2010.
4. Mihaljević, Damirka, *Politička kultura u Bosni i Hercegovini*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru, 2014.
5. Stromback J., Kioussis S.: *Political Public relations – Principles and Applications*, Routledge, New York, 2011.
6. Tabs, Stjuart, *Komunikacija principi i konteksti*, Clio, Beograd, 2013.
7. Tomić, Zoran, *Osnove političkog komuniciranja*, IV izdanje, Synopsis, Mostar, 2012.
8. Weber, Max, *Politika kao poziv*, Naklada Jesenski i Turks, Zagreb, 2006.
9. Wilcox, Dennis, *Odnosi s javnošću Strategije i taktite*, Ekonomski fakultet Beograd, Beograd, 2006.

OSTALI IZVORI

- www.vijesti.info
- Ustav Bosne i Hercegovine (Preuzet sa http://www.ccbh.ba/public/down/USTAV_BOSNE_I_HERCEGOVINE_bos.pdf)
- Izborni zakon Bosne i Hercegovine (preuzet sa http://izbori.ba/Documents/documents/ZAKONI/Izborni_zakon_PRECISCENI_TEKST-bos.pdf)

THE ROLE OF SOCIAL NETWORKS IN PROMOTING A CANDIDATE FOR THE PRESIDENCY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

Internet, as a media of modern times, allows a wide range of communication channels. It includes the official website, the official website on social networks, portals, etc. In professional communication knowledge of which media answers the needs of a particular type of communication, is the key to make

sure that your message is received and understood. In communication in general, especially in political communication during the election campaign, in addition to the importance of the message that is sent, it is important and through which channels of communication we send the message. To reach the largest possible number of the audience and of course, impress potential voters, in political public relations, most political actors decide on a broad range of communication channels. Due to the different interests of their target groups, it is used print, radio and television, as traditional media and an indispensable channel, Internet, as a media of modern times which allows a wide range of communication channels. There are many social networks in world today, and the Facebook is the most common social network in Bosnia and Herzegovina. In the context of political communication, social networks have become one of the most important media for establishing and maintaining interaction between political entities and the public. Facebook pages allow providing different content and interaction. Their importance is usually stands out in the period of election campaigns. Presidential election campaign are specific because they introduce to us that one person for whom we considered to be good enough, quality person that us, as citizens of a country, represents in the country and in the world. Election campaigns enable us, as citizens, to meet our future leaders, especially when it comes to elections in which we vote for President (members of the Presidency of Bosnia and Herzegovina) but also taught us political culture. The goal of this research is to determine how the candidates for members of the Presidency of Bosnia and Herzegovina to communicate with their constituents, with the aim of improving public relations of candidates for the Presidency of Bosnia and Herzegovina in election campaigns. Communication via social networks, through interaction with companions, gives followers / electorate a sense of connection with political candidates

Keywords: communication, public relations, political communication, election campaigns, social networks.

Adresa autora
Authors' address
Amila Masleša, Mostar
amila.maslesa@gmail.com

UDK 502:659.3/.4
Stručni rad
Professional paper

Mirko Jakovljević

EKOLOŠKA KULTURA I MEDIJI

Spoznaja ekologije, kao posebne naučne discipline, doprinela je očuvanju i unapređivanju životne sredine. Utvrđeno je da masovni mediji, posebno, utiču i mogu da obogate ekološku kulturu i izgrade ekološku svest. Pojedini teoretičari (Gidens) smatraju da bi ekološku kulturu mogli da označimo kao više ili manje čvrst sistem vrednosti i mišljenja o životnoj sredini, stanju njenih resursa, opasnostima kojima je životna sredina izložena i konceptima njene zaštite. Do sada su se, kada je u pitanju održivi društveni razvoj, isticali ekonomski, socijalni i ekološki, dok su kulturni činioци zanemarivani. Nedostatak kulturnog aspekta u diskursu održivosti, postao je pažnja brojnih autora. Kultura dobija važnu ulogu u definisanju naših stavova, vrednosti, ali i ponašanja. Negovanje partnerstva u društvu je ključ za kulturnu održivost i razvoj okvira za procenu uticaja kulture na životnu sredinu. Uloga medija u stvaranju ekološke kulture, kao i sam odnos medija prema životnoj sredini, ogleda se u stalnom aktuelizovanju ugroženosti životne sredine, stalnom redefinisanju usvojenih koncepcata za zaštitu te sredine, u redovnom izveštavanju o novim naučnim, teorijskim i praktičnim saznanjima iz oblasti ekologije. U radu se posmatra i odnos vladajućih kulturnih modela i ekološke kulture, sama ekološka kultura kroz prizmu školskih programa kao i edukativna funkcija medija koja ima nedostatke sadržane u preobilju informacija, nepostojanju potrebne selekcije, imperativu da se bude prvi u emitovanju, a ne u kvalitetnom sadržaju emitovane informacije.

Uloga specijalizovanih emisija na televiziji i radiju koje se bave ekološkim problemima je od velikog značaja, kao i doprinos koji daju štampani mediji objavlјivanjem analitički ubuđeni tekstova na temu zaštite životne sredine, ekoloških akcidenata, koncepcata ekološke zaštite, i uopšte o globalnom stanju životne sredine i ugroženosti planete Zemlje. Ostvarivanje

informativne i edukativne funkcije, u oblasti ekološke kulture proističe iz same prirode medija, kao najvažnijeg činioca u posredovanju informacija. Uz to, mediji treba da su rukovođeni programskom koncepcijom i uredivačkom politikom, ali i sopstvenim interesima da se bave sadržajima iz oblasti ekologije. Ti interesi pred medije stavljaju određene profesionalne i etičke obaveze.

Ključne reči: ekologija, mediji, ekološka kultura, zaštita, životna sredina

UVOD

Pojam ekologija prvi put je upotrebio i definisao 1866. godine nemački biolog Ernest Hekel (Ernest Heckel) u knjizi „Prirodna istorija stvaranja“. Do tada ova oblast je smatrana poddisciplinom zoologije, koja se bavila istraživanjem odnosa između životinjskih vrsta i njihove organske i neorganske sredine. Hekel ekologiju definiše kao nauku o domaćinstvu (ekonomiji) životinjskih organizacija. Prema njegovom shvatanju ekologija za svoj predmet ima istraživanje međusobnih odnosa i delovanje živih organizama i njihove prirodne okoline, ali i odnose između prirodnih, organskih i neorganskih faktora i egzistencija organizama, u koje svrstava i čoveka, kao punopravnog člana prirode, odnosno životinjskog sveta” (Marković, 2005: 10-11).

„Ekologija se, međutim, kao samostalna nauka neprestano razvijala, a time i dobijala nove grane. Osim podele na ekologiju biljaka i ekologiju životinja, ekologija se može podeliti i po primeni naučne metodologije i sadržaja proučavanja. Nastaju autoekologija, demekologija, sinekologija, humana ekologija, socijalna ekologija, kulturna ekologija, ekologija zagađenih sredina, radijaciona ekologija, urbana ekologija, sistemska ekologija, kosmička ekologija, predeona ekologija i primenjena ekologija” (Đukanović, 1996: 19). Ovde bismo posebno pomenuli socijalnu ekologiju i definiciju koju daje profesor Danilo Ž. Marković po kome je „socijalna ekologija posebna sociološka nauka koja za predmet svog proučavanja ima specifične veze koje postoje između čoveka i njegove životne sredine, istražujući uticaj životne sredine, i, ukupnost prirodnih i društvenih činilaca na čoveka, kao i uticaj čoveka na njegovu sredinu” (Đukanović, 1996: 21).

„Da bi saznanja koja pruža socijalna ekologija postala osnova za pokretanje društvene akcije na planu zaštite životne sredine, neophodno je postojanje izgrađene

društvene svesti. Ona se izražava kao skup saznanja o ugroženosti ravnoteže u prirodi, i o uticaju tog narušavanja ravnoteže na položaj i egzistenciju čoveka” (Marković, 2001:71).

„Kvalitet životne sredine je stanje životne sredine, odnosno segmenata životne sredine, koje je posledica delovanja prirodnih pojava, odnosno ljudskog delovanja, a koje se iskazuje fizičkim, hemijskim, biološkim, estetskim i drugim indikatorima. Ekonomija resursa treba da obezbedi održivi razvoj sa projektima i procenama koji su optimalni za kvalitet životne sredine” (Đukanović, 1996: 190).

Utvrđen je mnogostrani uticaj masovnih medija, posebno u očuvanju i unapređivanju životne sredine. Spoznaja ekologije, kao posebne naučne discipline, doprinosi očuvanju i unapređivanju životne sredine. Posebno, što svaka čovekova akcija ima svoj početak u misaonosti, odnosno saznavanju potrebnih činjenica, vrednosnom određenju prema njima i donošenju odluka o potrebi da se stanje promeni, unapredi ili očuva. Masovni mediji mogu da obogate ekološku kulturu i izgrade ekološku svest. „Pri tome, važno je imati uvek na umu Gramšijevu teoriju o ideološkoj hegemoniji, odnosno da se ciljane vrednosti, od strane vlasnika monopola (kapitala, ideologije, sile...) u modernom svetu ne nameću grubom silom, već pristajanjem recepjenata, odnosno javnosti, na usvajanje vrednosti koje se šire putem komunikacionih kanala, odnosno medija masovne komunikacije. Prema Gramšijevom konceptu „hegemonije pristanka”, o kome je pisao još 1979. svaka relevantna društvena grupa, klasa, sloj, kasta, istovremeno ima svoj partikularni pogled na svet” (Jakovljević, 2015: 32).

EKOLOŠKA KULTURA

„Davno već najavljenja ekologija medija pokazuje se danas presudnom za uspostavljanje ljudskoga svijeta. Zagodenje virtuelnog medijskog prostora, toliko je da bez dekontaminacije medijskog prostora nema uspostavljanja „čistoga sveta”. Komercijalni mediji moraju razvijati programe utemeljne na slobodnom istraživanju, istini i oslobođeni bilo kakvih pritisaka” (Alić, 2016: 185).

Kulturu čine vrhunska dela velikana ljudske misli, ali i svakodnevne tvorevine ljudskog rada, duhovnog, misaonog, materijalnog, pa i onog u čijoj realizaciji nema toliko proklamovane “uzvišenosti”, “nadahnutosti”, već se taj rad ogleda u stvaranju materijalnih prepostavki za održivu egzistenciju u konkretnom društvu i u određenom vremenu (Dragičević-Šešić i Stojković, 2000:5).

Ako pođemo od definicije da kulturu čine “nematerijani aspekti jednog društva poput verovanja, ideja, vrednosnih stavova o nekom prošlom, sadašnjem ili budućem događaju, što čini sadržaj jedne kulture, ali i materijalni aspekti u vidu objekata, tehničko-tehnoloških dostignuća, tvorevina koje u datom društvu predstavljaju simbole, kao i skup vrednosnih određenja o sebi samima i drugima u bližem i širem okruženju, ekološku kulturu mogli bismo označiti kao više ili manje čvrst sistem vrednosti i mišljenja o životnoj sredini, stanju njenih resursa, opasnostima kojima je životna sredina izložena i konceptima njene zaštite” (Gidens, 2007:24).

Pored obezbeđivanja neprekidnog trajanja vrednosti i normi nekog društva, značaj kulture za svaku zajednicu ogleda se i u tome što podrazumeva postojanje mogućnosti za kreativnošću, ali i za neprestanim promenama. Koliko će se kreativnost u datom društvu ispoljiti, koliki će njen razmah doprineti razvoju same kulture u okviru koje se odvija, uslovljeno je brojnim društvenim činiocima socijalne zajednice u kojoj se ti procesi dešavaju. Kulturne vrednosti čine statiku društva, s tim što ta statika nije zauvek data, već se usvojene vrednosti menjaju, manjom ili većom brzinom. Nasuprot većinskom mišljenju u određenoj kulturnoj zajednici, nasuprot preovlađujućim vrednostima koje je određeno društvo usvojilo, deluju grupe, koje teže promenama, a one se označavaju kao subkulturne i kontrakulturne. Iako nastale u krilu određenog kulturnog miljea, one odbacuju preovladavajući sistem vrednosti, u celini, ali najčeće samo u nekim segmentima, i promovišu novi sistem vrednosti. Na taj način takve grupe i pokreti javljaju se kao alternativa dominantnoj kulturi. Takav dinamizam doprinosi i vladajućoj kulturi, jer se suprostavlja inertnosti, zatvaranju u uže okvire, a stalnim preispitivanjem već usvojenih društvenih vrednosti utiče na njihovo odbacivanje ili poboljšanje.

U dosadašnjim promišljanjima, kada je u pitanju održivi društveni razvoj, mahom se ističu ekonomski, socijalni i ekološki, dok se kulturni činioci zanemaruju. Na nedostatke kulturnog aspekta u diskursu održivosti, ukazivali su mnogi autori, ističući da kultura ima veoma važnu ulogu u definisanju naših stavova, vrednosti, ali i ponašanja. Kultura doprinosi poboljšanju kvaliteta života, a negovanje partnerstva u društvu je ključ kulturne održivosti. Više autora je ukazivalo na neophodnost stvaranja i razvoj okvira za procenu uticaja kulture na životnu sredinu, ekonomske i socijalne odluke, ističući značaj kulturne različitosti, koju vrednosno izjednačavaju sa biodiverzitetom.

VLADAJUĆI KULTURNI MODELI I EKOLOŠKA KULTURA

Svaka društvena epoha odlikuje se određenim vladajućim kulturnim modelom, koji se stalno menja i nadograđuje, da bi novim usvajanjima kulturnih vrednosti, ili preoblikovanjem postojećih, do tada vladajući model sam sebe ukidao. Kulturu 20. veka, uzetu u najširem smislu kao skup duhovnih i materijalnih tvorevina, karakteriše trijumf ljudskog uma i čitav niz tehnoloških promena, koje se zbog inteziteta i brzine kojom se događaju mogu nazvati revolucionarnim. Ostvaren tehničko-tehnološki napredak, koji je, nesumnjivo, doneo poboljšanje u mnogim sferama života, nije bio praćen adekvatnim razvojem svesti, niti su vrednosni modeli stvarani takvom brzinom da kritički sagledaju ukupnost nastalih promena, lice, ali i naličje “civilizacijskih koraka od sedam milja”.

Nedovoljno izgrađena ekološka kultura, odrazila se u vidu nedostatka adekvatnog kritičkog odnosa prema nosiocima tehničko-tehnoloških promena i njihovim učincima. Prva ukazivanja na probleme u ekološkom spektru ljudske zajednice, mahom su stizala iz najsvesnijeg dela društva, neretko i kao kontrakulture i subkulturne akcije. Kako se ekološka situacija pomerala ka stanju koje se moglo okarakterisati kao skup neprestanih opasnosti po životnu sredinu, sa tendencijom povećavanja tih opasnosti i po brojnosti i po snazi, počelo je stvaranje vrednosnog koncepta koji možemo definisati kao ekološku kulturu.

U stvaranju koncepta ekološke kulture, pored najranijih mislilaca koji su kritički sagledavali naličje rasta proizvodnje, tehničko-tehnoloških promena, pomeranja granica čovekovih mogućnosti, koji su nesumnjivo dali veliki doprinos postavljanju temelja ovog koncepta, značajna je uloga i obrazovnih ustanova, kao i drugih ustanova i organizacija koje se bave duhovnom i intelektualnom stranom ljudske egzistencije. Takođe, umetnost, u svim njenim vidovima, sadržinski je doprinosila oformljenju ekološke kulture.

EDUKATIVNA FUNKCIJA MEDIJA

U sagledavanju uloge medija stvaranju, uobličavanju i izgradnji ekološke kulture, moramo ukazati na edukativnu funkciju masovnih medija (Radojković i Miletić, 2005:103-104). Pored funkcije da primaoca poruke informišu i zabave, mediji prenose i vrednosne sadržaje višeg nivoa složenosti, koji uobičavaju stav o nekom pitanju, pojavi i fenomenu. Kao što smo napred naveli, usled burnih promena škola je izgubila monopol na edukativnu funkciju kod mladih, a normativno uređenje

školskog sistema, institucionalno organizovanje, manje ili više čvrsta hijerarhija, učinili su školu nedovoljno fleksibilnom da mladim ljudima ponudi znanja koja će biti potpuna, ali i pravovremena. Mediji su, naprotiv, zahvaljujući edukativnoj funkciji, u tome daleko brži, a konzumno područje kome su se obraćali, prevazilazi čak i nacionalne okvire, a kamoli ograničen broj učenika, polaznika neke škole.

Manjkavosti u edukativnoj funkciji, kada je uloga medija u stvaranju ekološke kulture u pitanju, svakako su sadržane u preobilju informacija, nepostojanju potrebne selekcije, imperativu da se bude prvi u emitovanju, a ne u kvalitetnom sadržaju emitovane informacije.

Uloga specijalizovanih emisija na televiziji i radiju koje se bave ekološkim problemima je od velikog značaja, kao i doprinos koji daju štampani mediji objavljujuanjem analitički uobličenih tekstova na temu zaštite životne sredine, ekoloških akcidenata, koncepata ekološke zaštite, i uopšte globalnog stanja životne sredine i ugroženosti planete Zemlje.

Na praktičnom planu, masovni mediji kao agensi podsistema nazvanog informaciono-komunikacioni, posreduju između onoga ko uobičava i emituje poruke i primalaca poruka, koji mogu biti stanovnici jedne ulice, sela, grada, nekoliko regionala, pa čak i da se nalaze u nekoliko država ili na više kontinenata. Ostvarivanje informativne i edukativne funkcije, kada je reč o uobičavanju ekološke kulture, odnosno bavljenje pitanjima životne sredine, proističe iz same prirode medijā kao najvažnijeg činioca u posredovanju informaciji. Uz to, mediji su rukovođeni i sopstvenim interesima da se bave sadržajima iz oblasti ekologije. Ti interesi sadržani su programskim koncepcijama i uređivačkoj politici, koji pred medije stavljaju određene profesionalne i etičke obaveze. Pored obaveze da informaciju saopštite potpuno, istinito i pravovremeno, mediji masovne komunikacije rukovode se i stalnom težnjom da povećaju broj korisnika informacija koje šalju prema primaocima. Ekološka pitanja su, iz razloga što se tiču zdravlja, životnih uslova građana, čak i samog opstanka, pri vrhu sadržaja koje javnost očekuje a korisnici prihvataju. Negativna strana ovog opredeljenja medija zadire u etička pitanja: mediji maksimalno eksploratišu određene ekološke incidente, ne samo iz razloga što žele da obaveste javnost o svim činjenicama vezanim za konkretni događaj, već i zbog senzacionalističkih težnji da ukazivanjem na opasnosti i moguće nove havarije, ciljajući na strah koji je svojstven svakom čoveku, naročito ako mu se najavljuje apokaliptični incident u bližem okruženju, povećavaju svoju gledanost, slušanost ili broj čitalaca.

Ipak, nesumnjivo je da ekološke kulture ne bi bilo, ili bi taj sistem usvojenih vrednosti egzistirao kod daleko manjeg broja posvećenika, ljubitelja prirode i onih koji imaju iznadprosečna znanja o prirodnom okruženju, da nije bilo ogromne diseminacije poruka o ekološkim pitanjima, što su masovni mediji bili jedini u stanju da učine.

Ukazujući na opasnosti usled neodgovornog ponašanja velikih kompanija koje uništavaju životnu sredinu, javljajući o ugroženim životinjskim i biljnim vrstima, stanju mora, problemima sa morskim strujama, otapanju glečera i delova severnog pola, ozonskim rupama, zagađivanju gradova, upotrebi neispravne hrane ili hrane čija genetska modifikacija izaziva probleme kod čoveka, masovni mediji su postali “nervni sistem”, ne samo javnosti, već i posebnog segmenta kulture, koji uobičjava vrednosne stavove, znanja, ideje i konцепције o životnoj sredini, te se sa punim opravdanjem označava ekološkom kulturom.

ZAKLJUČAK

Uloga medija u stvaranju ekološke kulture, kao i sam odnos medija prema životnoj sredini, nije statičan. Dinamika tih odnosa ogleda se u stalnom aktuelizovanju ugroženosti životne sredine, stalnim redefinisanjima usvojenih koncepcata za zaštitu te sredine, svakodnevnom podsećanju na opasnosti, redovnom izveštavanju o novim naučnim, teorijskim i praktičnim saznanjima iz oblasti ekologije. Na taj način, upotpunjajući društveni okvir koji smo označili ekološkom kulturom, mediji doprinose usvajanju efikasne ekološke politike, kao skupa mera, planova i postupaka, koji se na nivou određene zajednice usvajaju u cilju očuvanja životne sredine, prirodnih resursa, zaštite reka, vazduha, mora ili priobalja. Kao što je ekološka kultura uslovljena određenim saznanjima, stepenom usvojenih ekoloških stavova o bitnim pitanjima životne sredine, pravovremenim i sadržajnim informisanjem i neprekidnim preispitivanjem postupaka i koncepcata ekološke zaštite, tako je i ekološka politika određena ne samo državnim okvirom, već i stanjem ekološke kulture u konkretnoj sredini.

Tamo gde je ekološka kultura razvijenija, tamo gde su dublji i širi uvidi u stanje životne sredine i ekološke opasnosti, tu će i ekološka politika biti utvrđena na vreme i baviće se prevencijom, a ne samo saniranjem posledica neodgovornih postupaka koji ugrožavaju životnu sredinu i izazivaju ekološke incidente.

LITERATURA:

1. Marković, D. Ž. (2005). *Socijalna ekologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva;
2. Đukanović, M. (1996). *Životna sredina i održivi razvoj*, Beograd: Elit
3. Marković, D. Ž. (2001). *Socijalna ekologija*. Niš: Prosveta; Beograd: Savremenka administracija;
4. Jakovljević, M. (2010) *Uticaj masovnih medija na razvoj ekološke svesti*, Bijelo Polje, IGP „Pegaz”;
5. Alić, S. (2016), Medij jezika, filozofija razumjevanja, Nikšić, Medijska kultura, Civilni forum;
6. Dragićević Šešić, M., Stojković, B. (2000). *Kultura - menadžment, animacija, marketing*. Beograd: Clio;
7. Gidens, E. (2007). *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet;
8. Radojković, M., Miletić, M. (2005). *Komuniciranje, mediji i društvo*. Novi Sad: Stylos

ECOLOGICAL CULTURE AND MEDIA

Summary

The knowledge of ecology, as the specific scientific discipline, has contributed to the preservation and improvement of the environment. It was concluded that the mass media, in particular, can affect and enrich the ecological culture and build environmental awareness. Some theorists (Giddens) believe that the ecological culture could be characterized as more or less strong evaluating system and thinking about the environment, the state of its resources, the dangers to which the environment is exposed and its protection concepts. Until now, when it comes to sustainable social development, the economic, social and environmental factors were emphasized, and the cultural factors were neglected. Disadvantages of cultural aspect in the discourse of sustainability, have become the attention of many authors. Culture gets an important role in defining our attitudes, values, and behavior. Growing partnership in society is key to cultural sustainability and to development of a framework for assessing the impact of culture for the environment. The role of the media in creating ecological culture, as well as the attitude of the media towards the environment is reflected in the constant actualization of environmental threats, constantly redefining the concepts for the protection of that environment, regular reporting on new scientific, theoretical and practical knowledge in the field of ecology. The paper contains the relationship of the ruling cultural models and ecological culture, ecological culture itself through the prism of school curricula and educational function of the media that has flaws contained in the overabundance of information, the lack of the necessary selection, the imperative to be the first in a broadcast, not in quality content broadcast information. The role of specialized programs on television and radio dealing with environmental problems is of great importance, as well as the contribution provided by the print media publishing analytical shaped articles on the subject of environmental protection, environmental accidents, the concepts of environmental protection, and general state of the global environment and the threat to the planet Earth. Realization of informative and educational functions in the field of ecological culture derives from the very nature of the media, as the most important factor in mediated

information. In addition, the media should be guided by the program concept and editorial policy, but also its own interests to deal with content related to the environment. These interests put the media in certain professional and ethical obligations.

Keywords: ecology, media, culture, environmental protection, in environment

Adresa autora

Authors' address

Mirko Jakovljević

Kolašin, Crna Gora

kolasinskenovosti@yahoo.com

ČASOPIS
FI LOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

STUDIJE SOCIJALNOG RADA I SOCIJALNE POLITIKE

Mira Ćuk, Ana Gavrilović, Draško Gajić, Ljubo Lepir

CJELOŽIVOTNO UČENJE U KONTEKSTU RAZVOJA PROFESIJE
SOCIJALNOG RADA / LIFELONG LEARNING IN SOCIAL
WORK CAREER .....

361

Dragana Šćepanović, Andrea Rakanović Radonjić

MOBILNI TIM - MODEL ZAŠTITE ŽRTAVA AKUTNOG
NASILJA / MOBILE TEAM – A MODEL OF PROTECTION
FOR VICTIMS OF ACUTE VIOLENCE .....

379

Hariz Šarić, Fatima Mehmedović

RIZIKO-FAKTORI NASILJA NAD STARIM OSOBAMA U
USTANOVAMA SOCIJALNE I ZDRAVSTVENE NJEGE /
RISK FACTORS OF VIOLENCE AGAINST THE ELDERLY IN
SOCIAL AND HEALTH CARE INSTITUTIONS .....

399

Ehlimana Spahić, Nedereta Šerić

SOCIJALNO PODUZETNIŠTVO U FUNKCIJI OSTVARIVANJA
SOCIO-EKONOMSKOG RAZVOJA LOKALNIIH ZAJEDNICA
FEDERACIJE BOSNE I HERCEGOVINE / SOCIAL
ENTREPRENEURSHIP IN THE FUNCTION OF ACHIEVING
SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF LOCAL COMMUNITIES
IN FEDERATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA .....

417

Karolina Tadić-Lesko, Janja Milinković

SOCIJALNA POLITIKA U SFERI ODGOJA I OBRAZOVANJA /
SOCIAL POLICY DEVELOPMENT IN EDUCATION .....

441

Suada Selimović i ostali

TRANSDISCIPLINARNA ISTRAŽIVANJA U BOSNI I
HERCEGOVINI NA PRIMJERU MALOLJETNIČKE
DELINKVENCIJE - ISKUSTVA I IZAZOVI / TRANSDISCIPLINARY
RESEARCH IN BOSNIA AND HERZEGOVINA ON JUVENILE
DELINQUENCY - EXPERIENCES AND CHALLENGES .....

353

UDK 36-043-021.321

377.3:36

Pregledni rad

Review paper

Mira Ćuk, Ana Gavrilović, Draško Gajić, Ljubo Lepir

CJELOŽIVOTNO UČENJE U KONTEKSTU RAZVOJA PROFESIJE SOCIJALNOG RADA

Stručno usavršavanje i permanentno profesionalno osposobljavanje postali su potreba i nužnost socijalnim radnicima u obavljanju njihovih poslova. Svakodnevne duštvene i ekonomski promjene dovode do usložnjavanja i multiplikovanja problema pojedinaca, društvenih grupa i zajednica i od socijalnog rada traže adekvatne odgovore u ostvarenju njegove raznolike svrhe. Obrazovanje socijalnih radnika ne završava se na prvom ciklusu akademskih studija, ono treba da je kontinuirani proces koji podrazumijeva stalno (cjeloživotno) učenje i, vrlo često, specijalističko usavršavanje. Takva „politika struke” nije svojstvena samo socijalnom radu, nego opšteproklamovana stručna potreba u aktuelnom civilizacijskom trenutku.

Posljednjih decenija Evropska unija i mnoge zemlje u Evropi razvile su u politikama razvoja i obrazovanja koncept cjeloživotnog učenja. Opšti cilj cjeloživotnog učenja je pružanje neophodnog kvantuma teorijskih i praktičnih znanja iz oblasti struke, odnosno promjeni struke i sticanje viših nivoa znanja, odnosno inoviranje znanja i povećanje kompetencija i sposobnosti da se posao obavlja efikasno, efektivno i u skladu sa zahtjevima savremenih standarda kvaliteta. Socijalni radnici u Republici Srpskoj imaju zakonsku i profesionalnu obavezu da se stručno usavršavaju radi obavljanja poslova. U ostvarivanju ove obaveze nemaju sistemsku i organizovanu podršku socijalnih sistema u kojima djeluju, kao ni u svojim organizacijama. U nedostatku istraživačkih i razvojnih institucija u oblasti socijalne zaštite i socijalnog rada i akreditovanih programa za obuku, aktivnu ulogu u cjeloživotnom učenju socijalnih radnika u Republici Srpskoj treba da ostvare studijski programi koji visoko obrazuju socijalne radnike i imaju potrebne resurse za to.

Ključne riječi: socijalni radnik, obrazovanje, cjeloživotno učenje, stručno usavršavanje.

1. UVOD

Društvo Republike Srpske i Bosne i Hercegovine posljednjih decenija neprestano se nalazi u promjenama i različitim reformama koje su produkt savremenih društvenih procesa izazvanih posljedicama rata, tranzicijom, demografskim promjenama, ekonomskom krizom, procesima globalizacije, političkim nestabilnostima, povećanom radikalizacijom, visokim siromaštvom i socijalnom isključenosti, evropskim integracijama i slično. Političke i društvene transformacije proizvode nove dimenzije nestabilnosti kod pojedinaca, porodica, društvenih grupa i društva u cjelini dovodeći ih sve češće u stanje socijalne potrebe ili u rizike od nekog socijalnog slučaja. Za zadovoljavanje potreba i prevazilaženje teškoča neophodna je pomoć zajednice. Postojeći sistemi socijalne sigurnosti su u krizi, zbog čega su u nemogućnosti da odgovore na narašle potrebe, te odgovornost sa nivoa države postepeno prelazi na pojedinca i porodicu, koji imaju niz teškoča i često nisu u mogućnosti da preuzmu takve obaveze. Različiti sistemi i nivoi organizacije države izdvajaju velika sredstva za socijalne naknade, međutim one u nedovoljnoj mjeri dolaze do najsistemašnjih, tako da je njihov uticaj na smanjenje siromaštva neznatan. Programi socijalne zaštite koji nisu bazirani na doprinosima troše oko 4% BDP, što je značajno više od prosjeka zemalja u regiji (oko 1,6%) ili zemalja OECD-a (oko 2,5%). Ovakva situacija rezultat je najvećim dijelom uticaja programa koji se bave zaštitom veterana i žrtava rata, jer "boračke beneficije" apsorbiraju oko tri četvrtine ukupne potrošnje na novčane naknade kroz programe socijalne zaštite koje se ne finansiraju iz doprinosa" (Svjetska banka, 2009: 3). Socijalna davanja su niska, ocjenjuju se kao regresivna, jer većim dijelom korisnici ovih naknada nisu najsistemašnji građani, ne obezbjeđuju pokriće osnovnih troškova života i nisu dostupna velikom broju ljudi koji imaju potrebu za njima¹. Zbog ovakve situacije svi socijalni sistemi se nalaze pred velikim izazovima i ulaze u različite reformske procese.²

¹ Sistemi socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini socijalno ugroženim građanima koji su sposobni za rad, bez obzira na nedostatak prihoda i siromaštvo, ne omogućava korišćenje prava na novčanu pomoć. Osnovni uslov, pored nedostatka prihoda, za ovo pravo je nesposobnost za rad. Visina novčane pomoći u Republici Srpskoj za pojedinca je 83,00 KM.

² Više informacija o reformskim procesima u sistemu socijalne sigurnosti RS može se pronaći u: „Strategija reforme penzijskog sistema u Republici Srpskoj”, „Stanje i perspektive razvoja sistema socijalne zaštite u Republici Srpskoj”, „Strategija unapređenja socijalne zaštite djece bez roditeljskog staranja 2015–2020. godine”, „Strategija unapređenja društvenog polažaja lica sa invaliditetom u Republici Srpskoj 2017-2026. godine”; „Novi metodi ciljanja socijalnih naknada za Bosnu i Hercegovinu”.

Socijalni rad je profesija koja ima svoj udio i daje značajan doprinos u suočavanju sa ekonomskim i socijalnim promjenama pomažući ranjive grupe i zajednicu. Kroz svoje djelovanje socijalni rad investira u sadašnjost i budućnost, promoviše socijalnu dobrobit svih, potpomaže socijalnu koheziju, podstiče lične promjene kod pojedinaca i porodica i rješava socijalne probleme i probleme u međuljudskim odnosima. (Vijeće Evrope, 2000; Vidanović, 2005). Međunarodna definicija socijalnog rada određuje socijalni rad kao djelatnost koja "promiče socijalne promjene, rješavanje problema u međuljudskim odnosima te osnaživanje i oslobađanje ljudi kako bi se povećalo blagostanje. Koristeći teorije ljudskog ponašanja i društvenih sistema socijalni rad djeluje na mjestima gdje dolazi do interakcije ljudi i njihovog okruženja. Načela ljudskih prava i socijalne pravde su temeljna za socijalni rad." (International Federation of Social Workers – IFSW, 2014). Kako bi odgovorio ovim zadacima socijalni rad mora da prati promjene, učestvuje u njima, promoviše ih i aktivno stvara bolje, socijalno pravednije i humanije društvo.

Globalni program za socijalni rad i socijalni razvoj (2012), koji su sačinile tri vodeće svjetske organizacije koje okupljaju socijalne radnike (Međunarodna federacija socijalnih radnika (IFSW), Međunarodna asocijacija škola socijalnoga rada (IASSW) i Međunarodno vijeće socijalne dobrobiti (ICSW) sadrži odgovore socijalnog rada u oblastima društvene i ekonomске jednakosti, promocije dosljednosti, različitosti i vrijednosti svih ljudi, promovisanja održivih zajednica, ekološki osjetljivog razvoja i dobrobiti kroz održive međuljudske odnose (<http://www.globalsocialagenda.org>). Izazovi pred socijalnim radom su veliki i od socijalnih radnika zahtijevaju neprestano poboljšanje i unapređivanje znanja i vještina kako bi bili u stanju da doprinesu izgradnji bolje, pravednije i društveno odgovornije zajednice.

Djelovanje socijalnog rada u bosansko-hercegovačkom kontekstu bremenito je čitavom lepezom specifičnosti i problema koji su rezultat uticaja navedenih procesa kao i drugih faktora koji dolaze iz okruženja, ali i samog socijalnog rada.

Socijalni rad je profesija koja je u bivšem društvenom sistemu uspjela da izbori određeni društveni polažaj i da proširi svoja područja djelovanja pored socijalne zaštite na obrazovanje, zdravstvo, upravu i privredu (Bašić, 2013). U novim društvenim odnosima, područja djelovanja socijalnog rada su sužena, tako da je socijalna zaštita postala dominantno polje sa centralnom pozicijom centra za socijalni rad, javne službe koja u najvećem broju zapošljava socijalne radnike. U Republici Srpskoj socijalni rad je u potpunosti istisnut iz privrede, u zdravstvenom sektoru sreće se samo u psihijatrijskim službama i bolnicama, a u obrazovnim institucijama, i uz

pozitivan zakonski okvir za zapošljavanje socijalnih radnika, u praksi ima mnogo problema i otpora. Novo područje za socijalni rad su organizacije trećeg (nevladinog) sektora koje u manjem broju zapošljavaju socijalni radnike. Sužavanje polja djelovanja usporilo je razvoj profesije, posebno u manjim lokalnim zajednicama koje imaju vrlo skromne institucionalne kapacitete u svim sektorima.

Socijalni rad u Bosni i Hercegovini podijeljen je po entitetima, odnosno po etničkim dominantnim područjima, bez razvijenih formi i načina komunikacije, te koordinacije djelovanja. Socijalni radnici nisu strukovno organizovani na nivou države, a u okviru entiteta djeluju kroz udruženja stručnih radnika koja okupljaju zaposlene u socijalnim djelatnostima. Zajedničko djelovanje pronalazi se u međunarodnim projektima u kojima donator uspostavlja veze i odnose, a po završetku projekata prestaju i zajedničke aktivnosti.

Ni u jednom entitetu nije donesen zakon o djelatnosti socijalnog rada, tako da je izostala sistemska utemeljenost i definisanost uloge i značaja socijalnog rada, kao i vizija budućeg razvoja ove profesije.

U oba entiteta odgovornost za razvoj socijalnog rada imaju visokoobrazovne institucije u okviru svojih mandata, a istraživačke i razvojne institucije, koje bi se bavile unapređivanjem djelatnosti i profesije, ne postoje. Visokoobrazovne institucije su se formirale prema entitetskoj i etničkoj pripadnosti i međusobno nisu uspostavile mehanizme saradnje i razvoja profesije.

Ni u jednom polju djelovanja socijalnog rada ne postoje sistemski uređeno pitanje razvoja i usavršavanja socijalnih radnika po završetku formalnog obrazovanja. Akreditacija programa edukacija i usavršavanja se ne vrši, niti se vrši provjera stečenih znanja i kvaliteta rada.

Neuređenost i neizgrađenost neophodnih standarda i programa nepovoljno utiče na položaj i vrednovanje profesije. Istovremeno, nove promjene i izazovi pred socijalne radnike stalno ispostavljaju zahtjeve za novim znanjima, vještinama, metodama i pristupima koji su primjereni vremenu i zadacima. Znanja dobijena u procesu osnovnog obrazovanja socijalnih radnika postaju nedovoljna i kao imperativ u razvoju profesije nameće se dalje učenje i usavršavanje.

Da li su socijalni rad i sistemi u kojima djeluje suočeni sa ovom potrebom i imaju li odgovore na njih prioritetno je pitanje za nosioce i kreatore politika, ali i za praksu socijalnog rada.

2. POSTOJEĆE MOGUĆNOSTI PROFESIONALNOG RAZVOJA I USAVRŠAVANJA SOCIJALNIH RADNIKA U REPUBLICI SRPSKOJ

Socijalni radnici profesionalno angažovani u struci u Republici Srpskoj obrazovani su na visokoškolskim institucijama u Republici Srpskoj, Fedaraciji Bosni i Hercegovini i zemljama u okruženju (Srbija, Hrvatska, Slovenija). Postojeći programi osnovnog akademskog obrazovanja obezbjeđuju sticanje zvanja diplomirani socijalni radnik i 240 ECTS bodova. Nastavak formalnog obrazovanja moguće je na drugom ciklusu studiranja (master studije) i trećem ciklusu (doktorske studije). Od ukupnog broja studenata socijalnog rada koji su na Fakultetu političkih nauka u Banjoj Luci završili studije do kraja 2015. godine jedna trećina je nastavila sa drugim ciklusom studija, dok ostali nisu uključeni ni u jedan proces formalnog obrazovanja iz socijalnog rada (Ćuk, 2017).

Prema podacima Ministarstva zdravlja i socijalne zaštite Republike Srpske (2016) u ustanovama socijalne zaštite zaposleno je ukupno 170 socijalnih radnika. Njih oko 10% upisalo je master studije iz socijalnog rada. Svi ostali socijalni radnici nalaze se van procesa formalnog nastavka školovanja i usavršavanja za socijalni rad. Proces njihovog daljnog profesionalnog razvoja odvija se individualno, u okviru ličnih neformalnih učenja ili sporadičnih programa edukacije koje izvode različiti akteri u sistemu socijalne zaštite.

Odredbe Zakona o socijalnoj zaštiti Republike Srpske (Službeni glasnik br 96/12, 90/16, član 95) obavezuju sve stručne radnike zaposlene u ustanovama socijalne zaštite da se "stručno usavršavaju radi unapređivanja obavljanja poslova". Međutim, zakonske odredbe putem podzakonskih akata nisu pretočane u konkretnе instrumente koji definisu načine usavršavanja, nosioce, legitimnost programa, njihovo vrednovanje i obaveze socijalnih i drugih stručnih radnika u ispunjavanju ove zakonske odredbe.

Sistem socijalne zaštite je najveći prostor za djelovanje socijalnog rada i zapošljavanje socijalnih radnika. Nadležne institucije ovog sistema u Republici Srpskoj (Vlada i Ministarstvo zdravlja i socijalne zaštite) nisu osnovale i izgradile organizacije koje bi preuzele odgovornost za akreditaciju programa, definisanje načina njihovog obavljanja i vrednovanja rezultata učešća i sticanja znanja kroz različite programe usavršavanja profesionalaca koji rade u ovoj oblasti. Programi edukacija socijalnih radnika koji se sporadično pojavljuju u stručnoj javnosti su samostalni programi različitih aktera koji nemaju svoju verifikaciju u legitimnim procesima akreditovanja

i prihvatanja. Takođe, u sistemu nisu razvijeni mehanizmi za provjeru znanja, jer zakonskim odredbama nije ustanovljena obaveza licenciranja, niti je formirana komora kao nezavisna i profesionalna organizacija zaposlenih u oblasti koja bi se bavila sprovođenjem postupka licenciranja.

Stručni radnici, a time i socijalni radnici, tragajući za načinima kako mogu ostvariti svoje interesu u razvoju prakse socijalnog rada organizovali su se i djeluju kroz stručnu organizaciju - Udruženje stručnih radnika zaposlenih u socijalnim djelatnostima Republike Srpske. Cilj Udruženja je ostvarivanje i unapređivanja prava i usluga u oblasti socijalne zaštite, socijalnog rada i socijalne politike. Među zadacima udruženja važno područje su pitanja u oblasti sistema obrazovanja i stručnog usavršavanja svih profila stručnih radnika zaposlenih u socijalnoj zaštiti. Udruženje daje incijative i prijedloge za dogradnju i osavremenjavanje sistema obrazovanja, te stručno osposobljavanje i napredovanje u struci svih profesija koje okuplja. Dosadašnje aktivnosti Udruženja u ovoj oblasti najvećim dijelom su se odnosile na organizovanje godišnjih skupova na kojima se stručno analizira aktuelno stanje u sistemu i pruža stručna pomoć profesionalcima u obavljanju poslova. Udruženje nema program stručnog usavršavanja i razvoja stručnih radnika, a vrlo rijetko organizuje i tematske skupove. Usavršavanje socijalnih radnika zaposlenih u socijalnoj zaštiti koji nisu u formalnom procesu obrazovanja odvija se u najvećem broju slučajeva putem seminara, radionica, treninga, sastanaka itd. koje organizuju domaće i međunarodne, najčešće nevladine, organizacije kroz pojedine projekte ili nadležno ministarstvo prilikom primjene nekih novih zakonskih rješenja.

Međunarodni standardi i norme usavršavanja socijalnih radnika najbolje se mogu vidjeti u Preporuci Vijeća Evrope o socijalnim radnicima, Globalnim standardima za obrazovanje i obuku u socijalnom radu i Izjavi o etičkim načelima Međunarodne federacije socijalnih radnika (IFSW) i Međunarodnog udruženja škola za socijalni rad (IASSW).

Vijeće Evrope prepoznaje potrebu za profesionalnim razvojem socijalnih radnika i kaže da edukacija socijalnih radnika treba da postane kontinuiran proces koji podrazumijeva stalno obrazovanje i mogućnosti usavršavanja ne samo praktičara nego i onih koji proučavaju praksu socijalnog rada u visokoškolskim institucijama, koji svom obrazovanju moraju dodati i profesionalno iskustvo (Vijeće Evrope, 2000). Na ovaj način se jasno ukazuje koliko je važan razvoj i stalno usavršavanje praktičara, ali i koliko je praksa i sticanje znanja dio jednog procesa u socijalnom radu.

Globalni standardi za obrazovanje i obuku u socijalnom radu doneseni od strane Međunarodne asocijациje škola socijalnog rada i Međunarodne federacije socijalnog

rada (2004) ističu potrebu kontinuiranog razvoja kadrova zbog osnovne svrhe socijalnog rada kao profesije i neprekidnog razvoja pojedinih oblasti u kojima se i znanje brzo razvija i mijenja.

U opštim smjernicama Izjave o etičkim načelima Međunarodne federacije socijalnih radnika (2004) od socijalnih radnika se zahtijeva da razvijaju i održavaju potrebne vještine i kompetentnost za obavljanje svog posla.

Savremeno doba pred sve ljudske djelatnosti ispostavlja i zahtjeve vezane za kvalitet. Kvalitet postaje ključni parametar postignuća i pojavljuje se kao uslov zadovoljavanja potreba klijenata i ostvarivanja konkurenčkih prednosti. Postizanje kvaliteta nije moguće bez stalnog praćenja, istraživanja, inoviranja, učenja i usvajanja novih znanja. I ova oblast nije sistemski uređena u organizacijama socijalnog rada, jer nema politika kvaliteta i praćenje kvaliteta se sporadično odvija kroz mehanizme stručnog nadzora i razvoja. Standardi kvaliteta stručnih usluga nisu uspostavljeni, a organizacija i upravljanje kvalitetom vrlo rijetko postoji u organizacijama, i to kao izraz pojedinačnih postignuća menadžera u sistemu.

3. POTREBE ZA EDUKACIJOM I RAZVOJEM IZ PERSPEKTIVE ZAPOSLENIH

Suočavajući se svakodnevno sa izazovima i osjećajući koliko im nedostaje znanja i iskustva u radu sa klijentima socijalni radnici zaposleni u ustanove socijalne zaštite otvoreno govore o problemu nedovoljne obučenosti i nemogućnosti permanentnog usavršavanja. Za argumentovanje ovih navoda poslužićemo se rezultatima dva istraživanja.

Prvo istraživanje provela je NVO "Svjjetionik" iz Prijedora u saradnji sa Ministarstvom zdravlja i socijalne zaštite Republike Srpske 2015. godine u cilju utvrđivanja stanja u sistemu socijalne zaštite i planiranja daljih aktivnosti u razvoju i unapređenju sistema.

U istraživanju je učestvovalo 159 (43%) stručnih radnika iz 51 (82,25%) centra za socijalni rad i službi socijalne zaštite u jedinicama lokalne samouprave. Jedan dio istraživačkih pitanja imao je za cilj da istraži stavove stručnih radnika o profesionalnom usavršavanju u postojećem kontekstu u kome programi permanentnog obrazovanja i provjere znanja u socijalnoj zaštiti Republike Srpske nisu zaživjeli kao sistemska rješenja, niti postoji obavezujuća norma za sve stručne radnike da moraju učestvovati na određenom broju edukativnih događaja. Edukacija se vrši kroz

pojedine projekte, unutar sistema i u saradnji sa drugim sektorima i sistemima, uz podršku međunarodnih i lokalnih donatora. Edukacije stručnih radnika najčešće su usmjerenе ka sticanju vještina za poslove rada sa pojedinim grupama korisnika i primjenu određenih zakonskih normi.

Rezultati istraživanja pokazali su da je 77% anketiranih prisustvovalo seminarima, konferencijama, treninzima, okruglim stolovima i drugim informativno edukativnim skupovima u posljednje tri godine. Ostali anketirani (23%) nisu imali nikakvog učešća na takvim događajima u ovom periodu. Stručni radnici, većinom, učestvuju u edukacijama ponekad (79%), što znači da njihov profesionalni razvoj nije planiran i sistemski organizovan proces unutar organizacije i na nivou sistema, tj. prepušten je ličnom interesovanju i opredjeljenosti za profesionalni i stručni razvoj. Samo manji broj anketiranih (17%) imali su priliku da često budu sudionici stručnih skupova. Jedan broj stručnih radnika (4%) nikad ne učestvuje u edukacijama, što je nedopustivo u profesionalnom i stručnom radu u socijalnoj zaštiti. Mali procenat anketiranih koji često učestvuju na stručnim događajima posljedica je neobaveznosti stručnog usavršavanja, nedostatka adekvatnih i kvalitetnih programa edukacija, nepostojanja sistemskog pristupa u provjeri znanja i ocjeni kvaliteta rada, niske aktivnosti i mobilnosti stručnih radnika, u nekim slučajevima rigidnog i nonšalantnog odnosa menadžmenta prema razvoju znanja i usavršavanja profesionalaca, kao i nedostatka finansijskih sredstava.

Ispitivani stručni radnici su potrebe za dodatnim edukacijama iskazali u svim oblastima: socijalna zaštita djece, porodična zaštita, medijacija, hraniteljstvo, starateljstvo, usvojenje, socijalna zaštita lica sa invaliditetom, primjena Porodičnog zakona, analitički istraživački poslovi itd. Oni čak predlažu provođenje istraživanja koje bi bilo posvećeno identifikovanju potreba za prioritetnim i permanentnim edukacijama te na osnovu toga kreiranje razvojnih programa.

U istom istraživanju rukovodioci ustanova socijalne zaštite među prijedlozima za podizanje kadrovske osposobljenosti zaposlenih definisali su i razvoj programa stalnih edukacija stručnih radnika za pojedine poslove, izdvajajući neke oblasti rada kao što su hraniteljstvo, pomoć u kući, ocjena sposobnosti, savjetovanje, medijacija, kao i programi edukacije za primjenu pojedinih zakonskih rješenja.

Druge istraživanje bavilo se socijalnom zaštitom djece sa poremećajima iz autističnog spektra (Malešević, 2017) i imalo je za cilj da ukaže na adekvatnost mjera i oblika socijalne zaštite, na potrebe djece sa smetnjama u razvoju u koje spadaju i djeca sa autizmom, kao i potrebe njihovih porodica. Istraživanje je sprovedeno u 51 ustanovi i službi koje servisiraju 81% populacije i to 43 centra za socijalni rad (96%)

i osam (80%) službi za socijalnu zaštitu. Ukupno su 63 (85%) stručna radnika koji rade na poslovima socijalne zaštite djece sa smetnjama u razvoju učestvovala u istraživanju. Najviše je učestvovalo socijalnih radnika (54%), zatim psihologa (22%) i drugih stručnih radnika (24%).

Rezultati ovog istraživanja pokazali su da stručni radnici, među kojima su socijalni radnici najbrojniji, nisu imali posebnih edukacija za rad sa djecom sa smetnjama u razvoju u većini slučajeva. Na datom uzorku, 84% ispitanika je izjavilo da nije imalo nikakvih edukacija poslije završetka školovanja, a ostalih 16% da su prošli određene edukacije koje su organizovane kao jednokratni seminari ili radionice u projektima ili kao edukativni događaji prilikom primjene nekih novih zakonskih rješenja. Stručni radnici su na ovaj način ukazali na problem nedostatka organizovane i sistemske podrške za razvoj vlastitih sposobnosti i vještina, kao i na činjenicu da se u sistemu ne prepoznaju teškoće sa kojima se suočavaju u radu sa klijentima, te ne razvijaju održivi mehanizmi koji bi uvažavali specifičnost potreba za kontinuiranim razvojem i neprestanim sticanjem novih znanja. Čak i u slučajevima kad se formiraju posebni timovi kojima se povjeravaju vrlo delikatni zadaci, kao što su procjene stanja i mogućnosti kod djece sa smetnjama u razvoju, izostaju programi usmjereni na izgradnju resursa, razvoj članova tima i tima u cjelini, strateški izbor u formiranju tima, izgradnju i njegovanje timske atmosfere i savladavanje svih etapa razvoja tima (Gavrilović, Ćuk, 2015), kao i programi koji razvijaju vještine i kompetentnosti za rad sa djecom sa smetnjama. Programe koji se odnose na razvoj tima nije pohađao ni jedan tim (stručna komisija za procjenu potreba i usmjeravanje djece sa smetnjama), a u programe za razvoj znanja i vještina bila je uključena samo jedna trećina ispitanika.

Rezultati navedenih istraživanja ukazali su na problem uspostavljanja i organizacije procesa profesionalnog profesionalnog razvoja i usavršavanja socijalnih radnika i drugih stručnih radnika u sistemu socijalne zaštite u Republici Srpskoj. Iako postoji zakonski osnov za rješavanje problema, a time i obaveza, ova pitanja nisu instrumentalizovana kroz podzakonske akte i organizaciju sistema profesionalnog usavršavanja, a samim tim nisu postala dio svakodnevne prakse u obavljanju djelatnosti socijalnog rada.

Uz stavove nosilaca aktivnosti, potpuno sagledavanje problema zahtijeva i analizu postojećih institucionalnih resursa koji mogu nositi proces usavršavanja stručnih radnika. Bosna i Hercegovina, a time i Republika Srpska, nema organizaciju u javnom i privatnom sektoru koje se bave istraživačko-analitičkim poslovima u oblasti socijalne politike i socijalnog rada. Republika Srpska kao zakonsko rješenje ima

zavod za socijalnu zaštitu koji se osniva kao razvojna ustanova radi “praćenja, unapređivanja, planiranja, podsticanja razvoja i obavljanja istraživačkih i stručnih poslova u oblasti socijalne zaštite” (član 99 Zakona o socijalnoj zaštiti). Važne aktivnosti zavoda su predlaganje planova usavršavanja kadrova i prioritetnih programa obuke, praćenje i osiguranje kvaliteta rada zaposlenih u socijalnoj zaštiti i organizovanje usavršavanja stručnih radnika. Proteklo je pet godina od uspostavljanja zakonske mogućnosti za osnivanje zavoda, a da još uvijek nema nikakvih aktivnosti na osnivanju i organizovanju institucije. Čak se i iniciranje rasprave o ovom pitanju od strane pojedinaca i Udruženja stručnih radnika kod nadležnog ministarstva odbacuje. Zbog toga su očekivanja od ove ustanove na planu razvoja stručnog rada u potpunosti dovedena u pitanje. U privatnom sektoru nije se pojavila ni jedna organizacija koja bi praksi ponudila programe profesionalnog usavršavanja, niti realizovala program koji se prepoznaje kao reprezentativan, tako da se postojeći resursi nalaze isključivo u obrazovnim institucijama i pojedinačno u istaknutim ekspertima, te u razvojnim projektima podržanim od strane međunarodnih organizacija.

Sistemi socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini ni na jednom nivou organizovanja na posjeduju časopis ili drugu vrstu izdavačke djelatnosti koja može pratiti i objavljivati dostignuća, savremene trendove i promjene u ovoj oblasti, zbog čega je stručna javnost i na ovaj način uskraćena za izvore i podršku u profesionalnom razvoju i usavršavanju.

4. CJEOŽIVOTNO UČENJE SOCIJALNIH RADNIKA

Ideja cjeloživotnog učenja u svijetu razvijena je kao jedan od odgovora na stalne promjene u svim sferama života i brzu tranziciju društva. Ljudsko znanje je najveći kapital današnjice. Moderni menadžment i ekonomija razvoj zasnivaju na ljudskim resursima, znanjima, informacijama, kvalitetu, brzini i standardima (Radovanović, Savić, Marković, 2012). Znanje se stiče tokom cijelog života, ne samo kroz organizovan i institucionalizovan sistem, nego kroz učenje i istraživanje oblasti koje su u fokusu pojedinca ili društvene grupe u svako vrijeme i na svakom mjestu na način i metodama primijerenim potrebama i mogućnostima. Socijalni i drugi stručni radnici javno i jasno iskazuju svoje potrebe za profesionalnim usavršavanjem, odnosno za obnavljanjem starih i sticanjem novih sposobnosti i znanja, tako da cjeloživotno učenje za njih postaje imperativ u adekvatnijem prilagođavanju promjenljivim i neizvjesnim okolnostima i različitim izazovima. Prema Ajduković

(2003: 2) „obrazovanje socijalnih radnika je životna zadaća. Stoga razmišljanje o obrazovanju socijalnih radnika nadilazi razgovor o dodiplomskom obrazovanju, već podrazumijeva promišljanje dugoročnog procesa stručnog i osobnog razvoja socijalnih radnika”.

Prve ideje cjeloživotnog učenja javljaju se već u Platonovu djelu “Republika”. Ideje postaju osmišljen i zaokružen osnov za razumijevanje obrazovanja kao permanentnog procesa tokom čitavog života u radu Basila Yeaxleea (1883-1967), profesora na katedri za psihologiju edukacije, predavača i mentora na Odsjeku za edukaciju na Oxfordu te Eduarda Lindemana (1885-1953) profesora socijalnog rada. Proteklih decenija koncept cjeloživotnog učenja postao je snažna i naglašena društvena vrijednost na kojoj počivaju nacionalne politike obrazovanja u mnogim zemljama svijeta, a i Bolonjski proces reforme visokog obrazovanja u Evropi u osnovama takođe ima ovaj koncept. Evropski kvalifikacioni okvir za cjeloživotno učenje (EQF – European Qualifications Framework) usvojen od strane Evropskog parlamenta i Savjeta Evropske unije 2009. godine, pored ciljeva koji se odnose na olakšano upoređivanje transparentnih kvalifikacija i kvalifikacionih nivoa, obezbjeđenja da kvalifikacije zadovoljavaju društvene i ekonomski potrebe svake zemlje ponaosob i Evropske unije u cjelini te da iza njih stoji stvarni kvalitet, ima i cilj omogućavanje svakom pojedincu horizontalni i vertikalni napredak kroz kvalifikacionu ljestvicu, odnosno kvalifikacije koje se mogu steći u opšem, strukovnom i akademskom obrazovanju i sposobljavanju, kako početnim (inicijalnim) tako i stalnim (kontinuiranim) obrazovanjem i sposobljavanjem.

Mnogi dokumenti evropskih organizacija sadrže ciljeve iz ove oblasti (Memorandum Evropske komisije: Obrazovanje odraslih: nikad nije kasno za učenje, Izvještaj o obrazovanju starijih osoba Komiteta za obrazovanje i kulturu u Evropskom parlamentu, Program Evropske unije za cjeloživotno učenje, Povelja Evropske asocijacije univerziteta o cjeloživotnom učenju, Lisabonska agenda). Cjeloživotno učenje u dokumentima Evropske unije najčešće se definiše kao aktivnost učenja tokom čitavog života s ciljem unapređivanja znanja, vještina i sposobnosti unutar lične, građanske, društvene i poslovne perspektive (Commission of the European Communities, 2001). Po mišljenju mnogih autora Dave je dao najcjelovitiju definiciju cjeloživotnog učenja: „Cjeloživotno učenje zahtijeva da se obrazovanje sagleda u njegovom totalitetu. Ono pokriva formalni, neformalni i informalni oblik obrazovanja i pokušava integrisati i artikulisati sve strukture i faze obrazovanja duž vertikalne i horizontalne dimenzije. Ono je takođe karakteristično po svojoj fleksibilnosti što se tiče vremena, prostora, sadržaja, načina učenja i stoga zahtijeva samoupravljivo

učenje, dijeleći nečije prosvjetljenje s drugima i prihvaćajući različite stilove i strategije učenja (Dave, 1976: 35-36). Kasnije je Titmus sadržaju dodao i iskustveno učenje (Pastuović, 2008).

Oblici cjeloživotnog učenja mogu se razlikovati prema više kriterijima: prema stepenu organizovanosti, uslovima u kojima se učenje odvija, metoda učenja, neposrednoj primjenjivosti znanja i stepenu sertifikovanosti obrazovnih ishoda. Najčešće se koristi klasifikacija prema stepenu organizovanosti tako da se razlikuje: formalno obrazovanje (*formal education*), neformalno obrazovanje (*nonformal education*), informalno obrazovanje (*informal education*) i samousmjereno učenje.

Najveći stepen organizovanog oblika učenja je formalno obrazovanje u obrazovnim institucijama na svim nivoima. Ono je uređeno propisima i posebnim zakonskim aktima.

Neformalno obrazovanje se može sprovoditi u obrazovnim i drugim institucijama, u njega mogu biti uključene osobe svih životnih dobi i po završetku procesa se dobija dokument koji predstavlja potvrdu učešća u tom procesu učenja. Kroz ovaj proces učenja ne može se steći neki stepen stručne spreme. Postoje različiti organizacijski oblici neformalnog obrazovanja kao što su: seminar, kurs, savjetovanje, simpozij, konferencija i drugi (Međunarodna standardna klasifikacija obrazovanja, 2000).

Informalno obrazovanje je međugeneracijsko učenje i znanje koje se stiče u porodici, kroz komunikaciju u okruženju, na radnom mjestu i u društvu. Svaka vrsta uključenosti čovjeka u komunikaciju s drugim ljudima predstavlja, ustvari, transfer znanja i iskustava i obogaćuje unutrašnji svijet individue, podstičući ga istovremeno na traganje za odgovorima na brojna pitanja života, rada i stvaralaštva.

Samousmjereno obrazovanje je učenje o kojem pojedinac sam donosi odluke u smislu šta će i kako učiti.

Cjeloživotno učenje otvara još jednu šansu u razvoju svakog čovjeka, jer omogućava obnavljanje i unapređivanje osnovnih vještina i učenje na mnogo naprednjijim nivoima. Za socijalne radnike to je od izuzetne važnosti, jer je usvajanje novih pristupa u radu svakodnevica u ovoj profesiji, a mnoga znanja i vještine stečene formalnim osnovnim obrazovanjem bez stalnog korišćenja u praksi se zaboravljuju i potiskuju.

Osnovni ciljevi cjeloživotnog učenja su pružanje neophodnog kvantuma teorijskih i praktičnih znanja u oblasti struke, promjena struke i sticanje viših nivoa znanja, odnosno inoviranje znanja i povećanje kompetencija i sposobnosti da se posao obavlja efikasno i efektivno. Ciljevi cjeloživotnog učenja u oblasti socijalnog rada i socijalne politike su obezbjeđenje neophodnog kvantuma teorijskih i praktičnih

znanja iz oblasti socijalnog rada sa djecom i porodicom, socijalnog rada sa marginalizovanim i isključenim socijalnim grupama, znanja o socijalno-političkom kontekstu u kojem se taj rad odvija, metodama rada koje se primjenjuju, istraživanjima i njihovim rezultatima, reformskim projekatima koji se sprovode i sprovedeni su, primjerima dobre prakse kako bi se efikasno realizovala funkcija profesionalnog socijalnog rada u institucijama socijalne zaštite i drugim područjima gdje se primjenjuje socijalni rad (zdravstvenim ustanovama, vaspitno-obrazovnim ustanovama, ustanovama za lica sa invaliditetom, ustanovama za stara lica, ustanovama za djecu sa smetnjama u razvoju i sa poremećajima u ponašanju, fondovima osiguranja, socijalnim preduzećima, udruženjima građana i nevladnim organizacijama i drugim organizacijama).

Posebni ciljevi ovih oblika obrazovanja su: sposobnost pojedinaca i društva da odgovore i lokalnim i globalnim društvenim i ekonomskim potrebama, razumijevanje promjena i procesa i kreiranje istih, izgrađivanje stručnih i profesionalnih kompetencija u skladu sa razvojem nauke, tehnologije i prakse, razvoj opšte kulture i kulture življenja, približavanje evropskim ciljevima obrazovanja, osiguranje i poboljšanje kvaliteta i efektivnosti obrazovanja, razumijevanje opšteg konteksta u kojem funkcionišu sistemi, institucije i organizacije i razumijevanje trendova i strategija razvoja.

U oblasti socijalne zaštite i socijalnog rada, posebni ciljevi su razumijevanje nastanka, razvoja i misije socijalne zaštite i profesionalnog socijalnog rada, upoznavanje etiologije i fenomenologije socijalnih problema i njihovih posljedica, upoznavanje mesta i uloga socijalnog rada u pružanju pomoći socijalno ugroženima, upoznavanje primjera dobre prakse u socijalnoj zaštiti i socijalnom radu, upoznavanje i primjena novih pristupa i metoda u radu, postizanje veće efektivnosti i efikasnosti u sistemu socijalne zaštite i socijalnom radu, povećanje povjerenja socijalnih radnika i drugih aktera sistema socijalne zaštite u sopstvene snage i unapređivanje i razvoj sistema socijalne zaštite i socijalnog rada u povećanju socijane sigurnosti ljudi i njihovog blagostanja.

Ključne vrijednosti cjeloživotnog učenja u socijalnom radu su blisko povezane sa vrijednostima socijalnog rada. To su:

- poštovanje slobode izbora karijere i ličnog razvoja,
- dostupnost – svi građani imaju pravo pristupa programima cjeloživotnog učenja,
- jednake mogućnosti – obezbjeđenje i promocija jednakih mogućnosti svim građanima u obrazovanju i zapošljavanju,
- usmjerenost prema korisnicima – obavlja se isključivo u interesu građana u bilo kojem razdoblju života, bez diskriminacije po bilo kom osnovu,

- kontinuitet – cjeloživotno učenje se odvija tokom učenja i karijere i svih promjena koje pojedinci doživljavaju u ličnom i društvenom životu,
- pristupačnost – programima cjeloživotnog učenja može se pristupiti na fleksibilne načine, pristupačne potrebama i mogućnostima korisnika,
- usvajanje kulture učenja i neprekidnog sticanja znanja,
- pokretanje promjena u ličnom, porodičnom i društvenom kontekstu sa ciljem postizanja razvoja.

Sagledavajući ciljeve cjeloživotnog učenja u socijalnoj politici i socijalnom radu, s jedne strane, i zakonsku obavezu i izražene potrebe socijalnih radnika za profesionalnim usavršavanje, s druge strane, nužno se javlja pitanje za politiku i stručnu javnost: kako obezbijediti cjeloživotno učenje socijalnim radnicima u postećem kontekstu?

Ograničeni i nepovezani resursi u sistemu socijalne zaštite i drugim sistemima socijalne sigurnosti ne samo da u potpunosti ne ostvaruju svoju funkciju, nego predstavljaju i barijere koje onemogućavaju sistemsku praksu i organizovan, osmišljen pristup u uspostavljanju veza obrazovnih institucija koje sadrže najviše resursa za učenje i ostalih dijelova organizacije i funkcionisanja ljudskog života i rada.

Za razvoj permanentnog znanja i vještina u socijalnom radu najveće resurse imaju akademske institucije koje obrazuju socijalne radnike i koje u misiji kao jedan od osnovnih principa sadrže cjeloživotno obrazovanje (Zakon o visokom obrazovanju RS, 2010). U nedostatku istraživačkih i naučnih institucija i stručno razvijenih pristupa, studijski programi socijalnog rada na fakultetima treba da ponesu incijativu i nadležnim organima i organizacijama otvore mogućnosti razvoja zajedničkih programa cjeloživotnog neformalnog učenja socijalnih radnika, kao i drugih stručnih radnika u polju socijalnog rada. Kroz programe bi se obezbijedila potrebna edukativna i psihosocijalna podrška stručnjacima u skladu sa potrebama struke, ali i podrška radu i razvoju studijskog programa kroz impute dobijene od praktičara socijalnog rada. Programi bi sadržavali edukativne seminare na opšte i posebne teme, predavanja na aktuelne teme, okrugle stolove, panel rasprave, konsultantske usluge, a mogle bi se razviti i aktivnosti mentortstva za pojedince i neke teme kao vrlo pogodan način učenja i rješavanja problema. Razvijeni programi mogu biti osnova za akreditovanje programa edukacije i razvoja u narednoj fazi uspostavljanja procesa profesionalnog razvoja i usavršavanja. Incijativa studijskog programa treba da je prihvaćena i podržana od drugih dijelova sistema: nadležnih ministarstava, udruženja stručnih

radnika i ustanova socijalne zaštite. Partnerstvo i zajednički rad profesionalnog udruženja socijalnih radnika i visokoobrazovne institucije može obezbijediti ostvarivanje društvene odgovornosti, integriranost i potrebnii kvalitet u profesionalnom razvoju socijalnih radnika, čime se ostvaruju i ciljevi visokog obrazovanja.

5. ZAKLJUČAK

Savremeni događaji i promjene u ekonomskim, socijalnim, komunikacijskim, tehnološkim i svim drugim oblastima života pred sve aktere u društvu ispostavljuju zahjeve za permanentnim usavršavanjem i trajnim obogaćivanjem znanja i vještina kako bi bili sposobni da se suoče sa brzim i čestim promjenama, prate ih, predviđaju i kreiraju adekvatne pristupe u rješavanju problema koje promjene izazivaju. Socijalni rad je profesija koji po svom karakteru nosi promjenu i koji ima ključnu ulogu u pružanju pomoći ranjivim osobama koje nemaju dovoljno snage da se nose sa teškoćama koje promjene stvaraju.

Cjeloživotno učenje socijalnih radnika je imperativ njihove profesije, na što oni sami upozoravaju i što sistem u kome djeluju (treba da) prepoznaje kao potrebu. Odnos prema cjeloživotnom učenju socijalnih radnika u društvu Republike Srpske može se opisati kao ignorisanje, jer se ni na koji način ne uspostavlja, definiše, uređuje i razvija. Institucionalni resursi poput naučnih i istraživačkih instituta i zavoda, akreditovanih programa, časopisa i slično nisu razvijeni, a u potpunosti nedostaju i politike koje određuju status i razvoj socijalnog rada.

Povezivanje potreba i resursa moguće je kroz koordiniranu i strateški dogovorenou saradnju svih aktera u oblasti socijalne politike (obrazovnih institucija, udruženja, nadležnih ministarstava, ustanova socijalne zaštite) u kojoj bi se razvili programi prema prioritetima potreba i stvorila osnova za dalji razvoj procesa cjeloživotnog učenja i vrednovanja njegovih rezultata.

LITERATURA:

1. Ajduković, Marina (2003), „Obrazovanje socijalnih radnika: kako dalje?” Zagreb: Ljetopis socijalnog rada, Vol. 10, N.1, str. 5-20.
2. Bašić, Sanela (2013), „Izazovi društvenog razvoja i profesija socijalnog rada u postkonfliktnom i tranzicijskom društvu: Iskustva u Bosni i Hercegovini” Zagreb: Ljetopis socijalnog rada 20 (1), str.113- 138.
3. Ćuk, Mira (2017), *Informacija o stanju kandidata i temi na drugom ciklusu studiranja*, interni materijal Fakulteta političkih nauka u Banjoj Luci.
4. Dave, R. H. (ed.) (1976), *Foundations of Lifelong Education*, New York: Pergamon Press.
5. Gavrilović, Ana; Ćuk, Mira (2015), *Menadžment u sistemu socijalne zaštite*, Banja Luka: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci.
6. Commission of the European Communities (2001), *Making a European Area of Lifelong Learning a Reality*, očitano na <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2001:0678:FIN:EN:PDF> dana 12.03.2017.
7. European Commission (2009), *European Qualifications Framework*, očitano na <https://ec.europa.eu/ploteus/content/descriptors-page> dana 02.06.2017.
8. IASSW-a, IFSW-a (2004), *Global standards for the education and training of the social work profession*.
9. IFSW (2014), *Definition of Social Work*. Posjećeno 06. 06. 2017. na mrežnoj stranici International Federation of Social Workers - IFSW: <http://www.ifsw.org/f38000138.html>.
10. IFSW, IASSW (2012) *THE Global Agenda for Social Work and Social Development Commitment to Action*, očitano na <https://www.iassw-aiets.org/wp-content/uploads/2017/01/Global-Agenda-English.pdf> dana 01.06.2017.
11. IFSW, IASSW (2004) *Statement of Ethical Principles*, očitano na <http://ifsw.org/policies/statement-of-ethical-principles/> dana 01.06.2017.
12. Malešević, Sladana (2017), *Socijalna zaštita djece iz autističnog spektra u Republici Srbkoj*, magisterski rad, Banja Luka: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci.
13. *Međunarodna standardna klasifikacija obrazovanja* (2000). Zagreb: Državni zavod za statistiku, (Izvornik: International Standard Classification of Education. 1997. Paris: UNESCO.)
14. Ministarstvo zdravlja i socijalne zaštite Republike Srpske (2016), *Bilten socijalne, dječje i porodične zaštite za 2015. godinu*, Banja Luka.

15. NVO „Svjetionik”; Ministarstvo zdravlja i socijalne zaštite RS (2015), *Analiza funkcionalisanja i kapaciteta postojeće mreže Centara za socijalni rad/ usluga socijalne zaštite u opštinama Republike Srpske*, Prijedor (interni materijal).
16. Pastuović, Nikola (2008), “Cjeloživotno učenje i promjene u školovanju”, Zagreb: Časopis Odgojne znanosti br. 2 Učiteljski fakultet, Sveučilište u Zagrebu str. 253-267.
17. Radovanović, Vladimir; Savić, Ljiljana; Marković, Stefan (2012), “Permanentno obrazovanje nužnost savremenog doba”, Čačak: 4. Međunarodna konferencija , Tehnički fakultet.
18. Svjetska banka (2009), *Socijalna davanja u Bosni I Hercegovini: Kreiranje održivog sistema socijalne zaštite zasnovanog na stvarnim potrebama*,
19. Vidanović, Ivan (2005) Rečnik socijalnog rada, Autorsko izdanje, Beograd.
20. Vijeće Evrope (2000), *Preporuka Vijeća Europe o socijalnim radnicima*, očitano na <http://hrcak.srce.hr/file/47374> dana 12.03.2017.
21. *Zakon o socijalnoj zaštiti* (Službeni glasnik RS broj 37/12, 90/16).
22. *Zakon o visokom obrazovanju* (Službeni glasnik RS broj 73/10).

LIFELONG LEARNING IN THE CONTEXT OF DEVELOPMENT OF SOCIAL WORK PROFESSION

Abstract

Professional development and permanent professional training became a need and necessity for social workers to perform their work. Everyday social and economic changes lead to complexity and multiplication of problems for individuals, social groups and communities requesting from social work appropriate responses in fulfilment of its varying purposes. Education of social workers does not end at the first cycle of academic studies; it should be a continuous process that includes permanent (lifelong) learning and, often specialist development. Such “policy of profession” is not inherent solely to social work but it is a generally proclaimed vocational need in the current moment of civilisation.

In the recent decades, the European Union and many European countries developed within their policies of growth and education a concept of lifelong learning. The overall goal of lifelong learning is provision of necessary quantum of theoretical and practical knowledge within the professional field; that is the change of profession and acquisition of higher level of knowledge or innovation of knowledge and increase of competences and capabilities for efficient and effective performance in accordance with requirements of modern standards of quality.

Social workers in the Republic of Srpska have a legal and professional obligation to develop professionally to perform their job. While accomplishing this obligation, they do not have a systematic and organized support provided within their social systems or within their organizations. In the absence of research and development institutions in the field of social protection and social work as well as of accredited programs for education, an active role in the lifelong learning process of social workers in the Republic of Srpska should be realized through study programs for high education of social workers and through programs that have the necessary resources for this purpose.

Key words: social worker, education, lifelong learning, professional training

Adresa autora

Authors' address

Mira Ćuk, Ana Gavrilović,

Draško Gajić

Ljubo Lepir

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci

miracukfpn@gmail.com

dgavrilo@gmail.com

gdrasko@gmail.com

ljubolepir@gmail.com

UDK 364.642:314.5

343.54/.55

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Dragana Šćepović, Andrea Rakanović Radonjić

MOBILNI TIM - MODEL ZAŠTITE ŽRTAVA AKUTNOG NASILJA

Centri za socijalni rad, u skladu sa zakonskim odredbama, imaju koordinirajuću ulogu u zaštiti žrtava nasilja i u obavezi su da obrazuju stručni tim koji se sastoji od predstavnika centra, organa i službi jedinice lokalne samouprave, policije, nevladinih organizacija i stručnjaka koji se bave pitanjima porodice i nasilja u porodici radi utvrđivanja plana pomoći žrtvi, a u skladu sa njenim potrebama i izborom. U skladu s tim, aktivnosti na tretmanu žrtve nasilja, kao i na prevenciji nasilja nad djecom, provode se posredstvom centara za socijalni rad koji obezbeđuju interdisciplinaran i multisektoralan pristup.

Imajući u vidu da nasilje u osnovi predstavlja ispoljavanje odnosa moći, neophodno je da se relevantne društvene institucije, među kojima je i centar za socijalni rad efikasno i uspješno bave ranim otkrivanjem, praćenjem, prevencijom i zaštitom djece od nasilja. U skladu sa Porodičnim zakonom centar za socijalni rad je ovlašten da interveniše mjerama porodično-pravne zaštite u situacijama ugrožavanja djeteta, njegovog razvoja i prava. U cilju ranog otkrivanja i hitnog reagovanja u slučajevima akutnog nasilja centar za socijalni rad formira mobilne timove za borbu protiv nasilja u porodici koji su dostupni 24 sata. Mobilni tim - tim za pružanje podrške i pomoći žrtvama nasilja interveniše po pozivu policije nakon prijave nasilja u porodici, izlaskom na teren gdje se preduzimaju mjere zaštite žrtava nasilja i pruža adekvatna i pravovremena pomoć. Na osnovu aktivnosti provedenih od strane mobilnog tima u sprečavanju akutne faze nasilja pravi se plan zaštite žrtava. Istraživanja, kao i iskustva mobilnih timova pokazuju da je sve veći broj prijava nasilja u porodici i sve veća potreba za angažovanjem mobilnih timova.

U radu je predstavljena analiza podatka iz perioda od 2012. do 2016. godine, koji se odnose na vrste nasilja, aktivnosti, mjere zaštite i recidivizam na području grada Banjaluka, na osnovu čega su definisane preporuke za unapređenje aktivnosti u postupanju mobilnog tima.

Ključne riječi: Mobilni tim, nasilje u porodici, zaštita žrtava, centar za socijalni rad.

1. NASILJE U PORODIČNIM ODNOSIMA

Kao najprisutnije oblike nasilja u porodičnim odnosima većina autora izdvaja nasilje u partnerskim odnosima i nasilje nad djecom.

„Nasilje u porodici označava svako djelo fizičkog, seksualnog, psihičkog, odnosno ekonomskog nasilja, do kojeg dolazi u okviru porodice ili domaćinstva, odnosno između bivših ili sadašnjih supružnika ili partnera, nezavisno od toga da li učinilac dijeli ili je dijelio isto boraviše sa žrtvom. Nasilje u porodici obuhvata uglavnom dva tipa nasilja: nasilje između sadašnjih ili bivših supružnika ili partnera i međugeneracijsko nasilje koje se najčešće javlja između roditelja i djece, koje može biti rodno neutralno, odnosno obuhvata žrtve oba pola“ (Ignjatović, Joksimović, Radin i Grbo, 2016: 3).

Prema Ajduković (2000: 59-60), nasilje u partnerskim odnosima se odnosi na „sistemske obrazac nasilničkog ponašanja, koje se dešava tokom dužeg vremena, a koje se vrši u svrhu kontrole, dominacije i zastrašivanja. Takvo ponašanje uključuje verbalno nasilje i prijetnje, fizičko, psihičko i seksualno zlostavljanje, razbijanje stvari, zlostavljanje kućnih ljubimaca i drugo“.

WHO (1999) definiše četiri posebna tipa zloupotrebe djeteta: fizičko zlostavljanje, seksualna zloupotreba, emocionalno zlostavljanje i zanemarivanje djece.

Definicije zloupotrebe djeteta razlikuju se među profesionalnim djelatnostima, društvenim i kulturnim grupama. Zloupotreba djeteta se može koristiti kao termin koji poput kišobrana pokriva zlostavljanje i zanemarivanje djeteta, koji se često koriste kao sinonimi. Definisanje zlostavljanja i zanemarivanja djeteta zavisi od preovladavajućih kulturnih vrijednosti jer se odnosi na djecu, razvoj djeteta i roditeljstvo (McCoy & Keen, 2013). Uopšteno govoreći, zlostavljanje djeteta se odnosi najčešće na namjerna činjenja, a zanemarivanje se odnosi na djela propusta (Australian Institute for Family Studies, 2015). Svjetska zdravstvena organizacija (WHO) definiše zlostavljanje djece i maltretiranje djece kao „sve oblike fizičkog i/ili

emocionalnog zlostavljanja, seksualnog zlostavljanja, zanemarivanja ili nemarnog postupanja ili komercijalne ili druge eksploracije, što dovodi do stvarne ili potencijalne štete po zdravlje djeteta, njegov opstanak, razvoj ili dostojanstvo u kontekstu odnosa odgovornosti, povjerenja ili moći” (World report on violence and health, WHO, 2013: 59).

Nasilje nad djecom u porodici pored odbacivanja i ravnodušnosti prema djetetu, podrazumijeva neprepoznavanje i nepoštovanje njegovih potreba. Svi oblici nasilja, zlostavljanja, zloupotrebe ili zanemarivanja djece, kojima se ugrožava ili narušava integritet djeteta, predstavljaju povredu jednog od osnovnih prava djeteta, a to je pravo na život, opstanak i razvoj. Svako dijete ima pravo na zaštitu od svih navedenih oblika zlostavljanja i zanemarivanja. Na osnovu člana 19. Konvencije o pravima djeteta, države su dužne da preduzmu sve mjere da bi se dijete zaštitilo od svih oblika nasilja, povreda, zloupotrebe, zlostavljanja i zanemarivanja ili nemarnih postupaka i eksploracije. U skladu sa Porodičnim zakonom („Sl. glasnik RS”, br. 54/02, 41/08 i 63/14), Republika Srpska je dužna da posredstvom nadležnih organa preduzme sve potrebne mjere za zaštitu djeteta od svakog oblika zanemarivanja i zlostavljanja.

Podaci koji govore o rasprostranjenosti nasilja u porodici još uvijek nisu precizni. Najveći broj žrtava prikriva nasilje iz različitih razloga, kao što su strah, stid, ali i želja da se poštuje privatnost porodice. Dodatni problem za pružanje efikasne i efektivne zaštite žrtvama nasilja predstavlja činjenica da su porodice u kojima se dešava nasilje najčešće neupadljive, zbog čega se teško uočava prisustvo nasilničkog ponašanja.

Nepostojanje adekvatnih pravnih mehanizama za sprečavanje i suzbijanje nasilja u porodici uticalo je na njegovu veliku rasprostranjenost. Svakako, ne treba zanemariti ni uticaj društvenih promjena na porodicu, ekonomskih kriza, siromaštva, nezaposlenosti, što je dovelo do promjena u strukturi porodice, ali je značajno uticalo i na kvalitet porodičnih odnosa.

Nasilje u porodici ili porodičnoj zajednici (član 208) u skladu sa Krivičnim zakonom (“Sl. glasnik RS”, br. 49/03, 108/04, 37/06, 70/06, 73/10, 1/12 i 67/13), okarakterisano je kao krivično djelo u pravnom sistemu Republike Srpske. U praksi se pokazalo da je krivično-pravna zaštita koja je utvrđena navedenim zakonom nedovoljna i neefikasna za žrtve ovog krivičnog djela. Zbog neophodnosti obezbjeđivanja adekvatnije zaštite žrtava nasilja u porodici, ali i preciznijeg definisanja odgovornosti društvenih subjekata zaštite u slučajevima nasilja u porodičnim odnosima, u Republici Srpskoj je 2005. godine donesen Zakon o zaštiti od nasilja u porodici. Navedni zakon je pretrpio izmjene i dopune 2008. godine (“Sl.

glasnik RS”, br. 118/05 i 17/08), a 2012. godine je donesen novi Zakon o zaštiti od nasilja u porodici (“Sl. glasnik RS”, br. 102/12, 108/13 i 82/15). Zaštita od nasilja u porodici u Republici Srpskoj ostvaruje se primjenom ovog i drugih zakona kojima se uređuje upravni, prekršajni i krivični postupak, zaštita djece i maloljetnika u krivičnom postupku i postupak izvršenja krivičnih sankcija. Pored navedenih, problem porodičnog nasilja uređuju i drugi zakoni, kao i podzakonski akti od kojih posebno treba izdvajati: Pravilnik o načinu i mjestu sprovođenja zaštitne mjere - obavezni psihosocijalni tretman (“Službeni glasnik RS”, br. 11/14), Pravilnik o načinu i mjestu sprovođenja zaštitne mjere obezbjeđenja zaštite žrtve nasilja u porodici (“Službeni glasnik RS”, br. 97/06) i Pravilnik o načinu i mjestu sprovođenja zaštitne mjere obaveznog liječenja zavisnosti od alkohola i opojnih droga (“Službeni glasnik RS”, br. 5/15).

2. CENTAR ZA SOCIJALNI RAD U ZAŠTITI ŽRTAVA NASILJA

Nasilje u porodici, a posebno nasilje u partnerskim odnosima, zanemarivanje i zlostavljanje djece, zauzima značajno mjesto u radu službi socijalne zaštite. U skladu sa Zakonom o socijalnoj zaštiti (“Službeni glasnik RS”, br. 37/12 i 90/16), dijete, žrtva nasilja, kao i punoljetno lice koje je žrtva nasilja, predstavljaju osnovne kategorije korisnika sistema socijalne zaštite. Navedenim pozitivnim zakonskim propisima centrima za socijalni rad su data široka ovlaštenja, nadležnosti i kompetencije u zaštiti žrtava nasilja u porodici.

Centri za socijalni rad, u skladu sa Zakonom o zaštiti od nasilja u porodici, imaju koordinirajuću ulogu u zaštiti žrtava nasilja. Obaveza centra za socijalni rad je da formira stručni tim koji čine predstavnici centra, organa i službi jedinice lokalne samouprave, policije, nevladinih organizacija i stručnjaka koji se bave pitanjima porodice i nasilja u porodici radi utvrđivanja plana pomoći žrtvi, a u skladu sa njenim potrebama i izborom (član 21). Na taj način centar za socijalni rad obezbjeđuje interdisciplinaran i multisektoralan pristup, a aktivnosti na tretmanu žrtve nasilja, kao i na prevenciji nasilja u porodičnim odnosima provode se posredstvom centara za socijalni rad. Najznačajniji faktor za rješavanje problema predstavlja ispunjavanje obaveza i povećana odgovornost svih nadležnih institucija u okviru multisektorske saradnje.

Centar za socijalni rad je dužan da pruži neposredno i u saradnji sa drugim službama (policijom, zdravstvenom ustanovom, i drugim) uslugu neodložne

intervencije žrtvi nasilja u porodici, kada je potrebno preduzeti mjere za osiguranje bezbjednosti i zaštite zdravlja. Neodložna intervencija se mora realizovati odmah, ali najkasnije u roku od 24 sata, što znači da se mora obezbijediti 24-časovna dostupnost stručnih radnika za postupanje (Ignjatović i sar., 2016: 9).

Žrtva nasilja u skladu sa Zakonom o zaštiti od nasilja u porodici (član 8) ima pravo na psihosocijalnu pomoć, medicinsku i socijalnu zaštitu, a dijete, kao i još neke kategorije korisnika kao što su stara lica, lica sa invaliditetom i lica pod starateljstvom uživaju posebnu pomoć i zaštitu.

Prema Ignjatović i sar. (2016: 9), nasilje u porodici uvijek predstavlja „zloupotrebu moći i kontrolisanje članova porodice koji imaju manje moći ili raspolažu manjim resursima. U većini društava, naročito u tradicionalnim i patrijarhalnim zajednicama, muškarci imaju znatno više moći – ne samo fizičke, već i ekonomske i društvene. Zbog toga su nasilju u porodici najčešće izloženi žene, djeca, starija, bolesna ili lica sa invaliditetom, osobe koje zavise od drugih članova porodice”.

Iako na zlostavljanje i zanemarivanje djece utiču mnogobrojni faktori, porodični odnosi i odnosi roditelja i djece smatraju se najznačajnijim uzročnikom. S obzirom na to da nasilje u osnovi predstavlja ispoljavanje odnosi moći, neophodno je da se relevantne društvene institucije, među kojima je i centar za socijalni rad efikasno i uspješno bave ranim otkrivanjem, praćenjem, prevencijom i zaštitom djece i drugih žrtava nasilja. U skladu sa Porodičnim zakonom centar za socijalni rad je ustanova koja je ovlaštena da interveniše mjerama porodično-pravne zaštite.

3. MOBILNI TIM KAO MODEL ZAŠTITE ŽRTAVA AKUTNOG NASILJA

U cilju ranog otkrivanja i hitnog reagovanja u slučajevima akutnog nasilja Centar za socijalni rad formira timove za borbu protiv nasilja u porodici koji su dostupni 24 sata. Istraživanja koja su sprovedena u Republici Srpskoj, kao i iskustva mobilnih timova, pokazuju da se povećava broj prijava nasilja u porodici što ukazuje na sve veću potrebu za angažovanjem mobilnih timova.

U gradu Banjaluci od 2007. godine Javna ustanova Centar za socijalni rad Banjaluka (JU CSR Banjaluka) aktivno radi na sprečavanju nasilja u saradnji sa ostalim akterima u lokalnoj zajednici. U okviru specijalističkog pristupa radu u JU CSR Banjaluka, u maju 2007. godine u saradnji sa nevladinom organizacijom Fondacija „Udružene žene“ oformljen je *Mobilni tim za podršku i pomoć žrtvama*

porodičnog nasilja. U periodu koji je prethodio formiranju Mobilnog tima izvršena su istraživanja potreba za postojanjem 20-četverosatne podrške i pomoći žrtvama nasilja u porodici, koja su pokazala da je u Banjaluci najveći broj prijavljenih slučajeva nasilja u porodici u Republici Srpskoj, kao i da je velikom broju žrtava potrebna pomoć i podrška u akutnoj fazi nasilja. U skladu sa mješovitim pristupom socijalnoj zaštiti formiran je Mobilni tim u saradnji JU CSR Banjaluka i partnera iz reda nevladinih organizacija. Prvobitno, rad Mobilnog tima koncipiran je na principima mješovitog stručnog tima koji je bio formiran od dva stručna radnika, jednog iz JU CSR Banjaluka i drugog iz Fondacije „Udružene žene“. Stručni tim je imao tehničku i materijalnu podršku koju je obezbjeđivao JU CSR Banjaluka u vidu terenskog vozila i vozača. Finansiranje Mobilnog tima obezbjeđivano je iz sredstava Grada Banjaluka koja su dodjeljivana udruženjima od značaja za Grad. Fondacija „Udružene žene“, koja se primarno i bavi zaštitom i pomoći osobama koje su žrtve nasilja u porodici, kroz projekat zaštite žrtava nasilja u porodici u saradnji sa JU CSR Banjaluka, obezbijedila je potrebna finansijska sredstva za funkcionisanje Mobilnog tima. Mobilni tim - tim za pružanje podrške i pomoći žrtvama nasilja interveniše po pozivu policije nakon prijave nasilja u porodici, izlaskom na teren gdje se preduzimaju mjere zaštite žrtava nasilja i pruža adekvatna i pravovremena pomoć. Na osnovu aktivnosti provedenih od strane Mobilnog tima u sprečavanju akutne faze nasilja pravi se plan zaštite žrtava. Rad Mobilnog tima za podršku i pomoć žrtvama porodičnog nasilja postao je prepoznatljiv u Republici Srpskoj i regionu, te je popularno i nezvanično nazvan „Banjalučki model zaštite žrtava nasilja u porodici“. Principi funkcionisanja Mobilnog tima i procedure saradnje svih subjekata zaštite na lokalnom nivou prema kojima funkcioniše Mobilni tim ugrađeni su u pozitivne zakonske propise i značajne dokumente Vlade Republike Srpske, poput Strategije za suzbijanje nasilja u porodici Republike Srpske 2014 - 2019. Usvajanjem Zakona o zaštiti od nasilja u porodici u novembru 2012. godine, kao i Pravilnika o sadržaju evidencije i izvještaja o nasilju u porodici (Sl. glasnik Republike Srpske br. 71/13), propisana je obaveza evidentiranja nasilja u porodici, kao i sačinjavanja izvještaja, što je u JU CSR Banjaluka kroz rad Mobilnog tima praksa od njegovog osnivanja. Zakon o zaštiti od nasilja u porodici u Republici Srpskoj je, u cilju unapređenja zaštite žrtve nasilja i sprečavanja ponavljanja nasilja, propisao obavezu svih subjekata zaštite da međusobno sarađuju, razmjenjuju podatke i informacije (član 11), i formiraju stručni tim u cilju izrade plana pomoći žrtvi i koordinacije aktivnosti u procesu pomoći, u skladu sa potrebama i izborom žrtve (član 21. stav 1). Mobilni tim je prije donošenja zakonske regulative kojom je uređeno osnivanje i

funkcionisanja subjekata zaštite radio na osnovu Memoranduma o saradnji koji je JU CSR Banjaluka potpisao sa Centrom javne bezbjednosti Banjaluka, Domom zdravlja u Banjaluci i Fondacijom „Udružene žene”, kojim su bili uređeni postupci i način saradnje ovih subjekata zaštite na lokalnom nivou. Od svog osnivanja pod imenom Mobilni tim, kao tim za podršku i pomoć žrtvama nasilja u porodici funkcionisao je u dvadesetčetverosatnim dežurstvima. Prema proceduri, intervencije članova Mobilnog tima su se odvijale po pozivu policije, koja je po pravilu izlazila prva na lice mjesta nakon prijave nasilja u porodici. Značajan dio u postupanju policijskih službenika je procjenjivanje potrebe za uključivanjem subjekata iz oblasti socijalne zaštite. Po pozivu policije stručni radnici Mobilnog tima izlaze na teren gdje učestvuju sa policijom u prekidu akutne faze nasilja, te izvršavaju procjenu i realizuju mјere zaštite žrtava nasilja u porodici koje su u skladu sa Zakonom o socijalnoj zaštiti. Po izvršenoj intervenciji i preduzetim mjerama u akutnoj fazi nasilja stručni radnici Mobilnog tima imaju obavezu sačiniti službenu zabilješku o sprovedenoj intervenciji, te dati prijedlog daljih mјera za rad sa žrtvama nasilja, ali i sa počiniocem nasilja u porodici. Dalje procjene i mјere zaštite sprovode stručni radnici Centra za socijalni rad Banjaluka koji obavljaju poslove zaštite od nasilja u porodici i drugi stručni radnici u saradnji sa drugim subjektima zaštite u lokalnoj zajednici.

Ovakav način rada prepoznat je kao dobra praksa i u velikoj mjeri je doprinio realizaciji i potpisivanju Opštег protokola o postupanju u slučaju nasilja u porodici u Republici Srpskoj („Službeni glasnik RS”, j. br. 104/13), čija je svrha obezbijediti koordinisan, efikasan i sveobuhvatan rad potpisnika u cilju trenutne pomoći, podrške i zaštite žrtava nasilja u porodici, suzbijanja i sprečavanja ponavljanja nasilja. Potpisnici Protokola su: Ministarstvo pravde, Ministrastvo unutrašnjih poslova, Ministrastvo zdravlja i socijalne zaštite i Ministarstvo prosvjete i kulture.

Zbog povećane potrebe za različitim intervencijama iz oblasti socijalne zaštite *Mobilni tim za podršku i pomoć žrtvama nasilja u porodici* od 2011. godine mijenja naziv u *Tim za hitne intervencije* jer je pored potrebe za intervencijama kod slučajeva nasilja u porodici uočena potreba za uključivanjem tima JU Centra za socijalni rad i u drugim slučajevima kada je licima potrebna pomoć i zbrinjavanje iz oblasti socijalne zaštite. Zakonom o socijalnoj zaštiti Republike Sрpske („Sl. Glasnik RS”, br.37/12 i 90/16) u članu 106. definiše se pripravnost zaposlenih u Centru za socijalni rad kao poseban oblik rada van radnog vremena u kome su određeni stručni radnici stalno dostupni u slučaju potrebe za neodložnim intervencijama. U skladu sa ovom zakonskom odredbom Tim za hitne intervencije sprovodio je i sprovodi mјere zaštite svih stanovnika na području Grada Banjaluke kojima je bila potrebna hitna pomoć i

podrška iz oblasti socijalne zaštite i djelatnosti socijalnog rada. Dakle, sa promjenom naziva došlo je i do povećanja obima pružanja usluga na druge kategorije koje više nisu uključivale samo žrtve nasilja u porodici, iako je i dalje najveći procenat intervencija (80%) bio u oblasti nasilja u porodici.

Od 2014. godine, stupanjem na snagu trenutno važećeg Pravilnika o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji radnih mesta (JU CSR Banjaluka, 2014), stvoreni su preduslovi za samostalnu organizaciju Tima za hitne intervencije, koji je formiran u okviru JU CSR Banjaluka, bez podrške partnera. Od 2014. godine članovi Tima za hitne intervencije (ranije Mobilnog tima) su stručni radnici JU CSR Banjaluka u skladu sa Zakonom o socijalnoj zaštiti Republike Srpske (član 91. stav 2.). Od navedenog perioda Tim za hitne intervencije finansira se iz sredstava budžeta JU CSR Banjaluka, iz dijela budžeta namijenjenog za lična primanja. Važno je napomenuti da, iako je izmjenjen naziv tima, njegova namjena je ostala ista vezano za aspekt zaštite žrtava nasilja. Stoga se može zaključiti da je naziv Mobilni tim adekvatan ukoliko govorimo isključivo o žrtvama nasilja.

4. PRETHODNA ISTRAŽIVANJA

U prethodnom periodu rađena su mnogobrojna istraživanja nasilja u porodici koja su najčešće provođena od strane nevladinih ili međunarodnih organizacija. Neka od istraživanja provodili su i akademski radnici, najčešće pojedinačno, a ne sistemski. Najveći doprinos istraživanju nasilja u porodici u Republici Srpskoj i BiH dale su upravo nevladine organizacije, dok su kasnije istraživanja sprovedena i sistemski od strane Vlade Republike Srpske, u prvom redu Gender centra kao najčešćeg nosioca aktivnosti. Istraživanja koja su sprovedena nisu u fokusu imala timove centara za socijalni rad koji su, kao subjekti zaštite činioci u zaštiti i zbrinjavanju žrtava nasilja u porodici, već je fokus istraživanja bio na nasilju u porodici, njegovim pojavnim oblicima, na rasprostranjenosti svih oblika nasilja, na faktorima koji dovode do pojave nasilja u porodici, kao i pristup uslugama za zaštitu i podršku. Jedno od značajnih istraživanja je sprovedeno i predstavljeno od grupe autora sa područja cijele Bosne i Hercegovine pod nazivom „Rasprostranjenost i karakteristike nasilja nad ženama u Bosni i Hercegovini“. Istraživanje je realizovano 2013. godine u saradnji Agencije za ravnopravnost polova BiH, Gender centra Federacije BiH, Gender centra Republike Srpske i statističkih institucija u BiH (entitetski zavodi za statistiku i Agencija za statistiku BiH). Rezultati navedenog istraživanja korišteni su u izradi

Strategije za suzbijanje nasilja u porodici Republike Srpske (2014-2019). Dobijeni rezultati su pokazali da su žene izložene visokim rizicima od nasilja, u svom neposrednom okruženju, ali u široj zajednici. U Republici Srpskoj je 47,3% ispitanih žena doživjelo neki oblik nasilja u životnoj dobi od 15. godine i starije. Ovako viskok procenat nasilja nad ženama jasno ukazuje na težinu ovog problema. Najčešći oblik nasilja kome su izložene žene je psihičko, kao i kombinovano psihičko i fizičko nasilje. Najšire je rasprostranjeno nasilje koje prema ženama vrše partneri (sadašnji ili bivši) i, u cjelini gledano, sfera intimnih partnerskih i porodičnih odnosa daleko je veći izvor opasnosti od nasilja za žene nego što je to šira zajednica. Mlade žene su više izložene nasilju nego starije, a žene u seoskoj sredini više nego žene u gradskoj sredini, posebno u Republici Srpskoj. Žene slabijeg zdravlja i sa invaliditetom nisu pošteđene od nasilja – njihove stope prevalencije su iste kao i u poduzorku zdravih žena i žena bez invaliditeta. Prema podacima koji su prikupljeni od nadležnih ministarstava u čijim su nadležnostima institucije koji su subjekti zaštite žrtava nasilja u porodici u Republici Srpskoj, u 2013. godini evidentirano je 650 djece koja su bila žrtve različitih oblika nasilja. Najveći broj djece žrtava nasilja je u dobi od 15 do 18 godina, njih 246 ili 37,8%. U dobi između 10 i 14 godina evidentirano je 207 djece ili 31,8% od ukupnog broja djece žrtava nasilja, dok broj djece žrtava nasilja, zlostavljanja ili zanemarivanja u uzrastu od 5 do 9 godina iznosi 131 dijete ili 20,2%. U uzrastu od nula do četiri godine u 2013. godini evidentirano je 66 djece žrtava nasilja ili 10,2%.

Iako su rezultati istraživanja relevantni za problem nasilja uopšte, nedostaju rezultati koji govore o ulozi centra za socijalni rad kao jednog od najznačajnijih subjekata zaštite žrtava nasilja. Mobilni tim kao model rada nije razvijen u centrima i ne postoje značajna istraživanja koja govore o ulozi mobilnog tima u procesu zaštite žrtava nasilja u porodici. Upravo ova činjenica je opredijelila autore da sprovedu istraživanje koje u fokusu ima mobilni tim kao model zaštite.

5. REZULTATI ISTRAŽIVANJA:

U dijelu koji slijedi biće predstavljena analiza podatka iz perioda od 2012. do 2016. godine, koji se odnose na aktivnosti Mobilnog tima, vrste nasilja, mjere zaštite i recidivizam na području grada Banjaluka.

5.1. CILJ ISTRAŽIVANJA:

Utvrđiti ulogu Mobilnog tima u pružanju efikasnije i efektivnije zaštite žrtava akutnog nasilja u porodici.

5.2. METODE:

U skladu sa ciljevima istraživanja korištene su osnovne, opštenaučne i metode prikupljanja podataka. U izradi rada primijenjeno je više opštenaučnih metoda i to: analitičko-deduktivna, hipotetičko-deduktivna, komparativna i statistička metoda. Od osnovnih naučnih metoda u izradi rada je upotrebljavana metoda analize i sinteze, metoda indukcije i dedukcije, kao i metoda generalizacije. Za prikupljanje i analizu podataka u teorijskom dijelu rada, kao i u dijelu koji se odnosi na istraživanje korištena je metoda analize sadržaja .

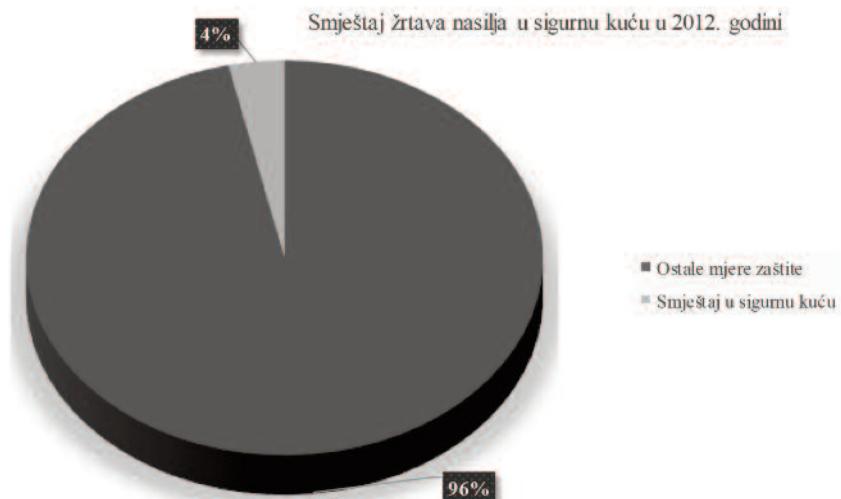
5.3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Za potrebe izrade rada korištena je dokumentacija koja predstavlja interne evidencije u JU Centru za socijalni rad Banjaluka, koje su vođene na poslovima za nasilje u porodici, a predstavljaju objedinjene podatke o žrtvama, počiniocima nasilja u porodici, vrstama i oblicima počinjenog nasilja, te mjerama koje su sprovedene u zaštiti žrtava nasilja u porodici od strane Centra za socijalni rad Banjaluka. Korištena je dokumentacija koja obuhvata podatke o nasilju u porodici za period od početka 2012. do 2016. godine.

Tabela 1. Prijavljeni slučajevi nasilja u porodici u 2012. godini

Broj prijavljenih slučajeva nasilja	266
Broj novoprijavljenih slučajeva nasilja	237
Ponovljeni slučajevi nasilja	29 (10.90%)
Prijava nasilja policiji	89%
Intervencije Mobilnog tima	188 (70,67%)

Analizom podataka koji su prikazani u Tabeli 1. zaključuje se da je od ukupnog broja prijavljenih slučajeva nasilja u porodici 89.10% novih slučajeva nasilja, dok je u 10.90% slučajeva riječ o recidivizmu, odnosno o ponovljenom nasilju u porodici. Od ukupnog broja slučajeva prijavljenog nasilja u porodici u 70.67% slučajeva intervenisao je Mobilni tim, što odgovara broju slučajeva koji su prvo prijavljeni policiji. Na Slici 1. dat je grafički prikaz broja smještaja žrtava nasilja u Sigurnu kuću koju je realizovao Mobilni tim tokom intervencija, kao jednu od mjera zaštite žrtava nasilja u porodici u 2012. godini.

Slika 1.

U 2012. godini jedna od mjera zaštite žrtava nasilja bila je smještaj u sigurnu kuću (3.5%). Dakle, u 96.5% slučajeva korištene su druge mjeru zaštite, koje je u skladu sa Zakonom mogao pružiti centar za socijalni rad kao subjekt zaštite.

Tabela 2. Prijavljeni slučajevi nasilja u porodici u 2013. godini

Broj prijavljenih slučajeva nasilja	196
Broj novoprijavljenih slučajeva nasilja	169
Ponovljeni slučajevi nasilja	27 (13.77%)
Prijava nasilja policiji	87%
Intervencije Mobilnog tima	159 (81.12%)

Analizom podataka prikazanih u Tabeli 2. može se zaključiti da je u 2013. godini došlo do smanjenja broja prijavljenih slučajeva nasilja u porodici za 27.8%, dok je istovremeno došlo do povećanja broja intervencija Mobilnog tima, što sugerire na unapređenje saradnje između subjekata zaštite žrtava nasilja u porodici i to Ministarstva unutrašnjih poslova i Centra za socijalni rad Banjaluka, posebno uzimajući u obzir da je ukupan broj slučajeva koji je prijavljen policiji manji za dva procenta u odnosu na 2012. godinu. Recidivizam je u 2013. godini bio u blagom porastu, tačnije viši za nepuna tri procenta u odnosu na 2012. godinu. Istovremeno, broj smještaja u Sigurnu kuću je povećan. Naime, isti broj smještaja je izvršen u obje godine, ali u odnosu na ukupan broj slučajeva procenat smještaja je povećan za 0.9%. Na Slici 2. dat je grafički prikaz smještaja žrtava nasilja u Sigurnu kuću.

Smještaj žrtava nasilja u sigurnu kuću u 2013. godini

Slika 2.

U 2013. godini u ukupnim preduzetim mjerama za zaštitu žrtava nasilja u porodici od strane Centra za socijalni rad, smještaj u Sigurnu kuću imao je udio od 4.4%. U 2014. godini dolazi do značajnih promjena u zaštiti žrtava nasilja u porodici u smislu intervencija Mobilnog tima, te se uočava trend rasta ponovljenih slučajeva nasilja. Ovi podaci, kao i podaci o broju prijavljenih slučajeva nasilja u porodici, dati su u Tabeli 3.

Tabela 3. Prijavljeni slučajevi nasilja u porodici u 2014. godini

Broj prijavljenih slučajeva nasilja	227
Broj novoprijavljenih slučajeva nasilja	193
Ponovljeni slučajevi nasilja	34 (14,97%)
Prijava nasilja policiji	83%
Intervencije Mobilnog tima	221 (97,35%)

Mobilni tim Centra za socijalni rad intervenisao je u 97.35% slučjeva nasilja u porodici, što je daleko viši procenat nego u prethodnim godinama, iako je procenat prijavljenog nasilja u porodici ostao na istom nivou. Može se zaključiti da je Mobilni tim intervenisao u slučajevima nasilja u porodici i bez poziva od strane policije, što bi predstavljalo kršenje procedura kojima je uređen rad Mobilnog tima. Daljom analizom podataka konstatovano je da je Mobilni tim intervenisao u slučajevima kada je nasilje u porodici bilo prijavljeno Centru za socijalni rad u okvirima redovnog radnog vremena, te uvidom na licu mjesta vršio prijavu nasilja u porodici policiji. Iako ovakvo postupanje nije u skladu sa Opštim protokolom o postupanju u slučaju nasilja u porodici u Republici Srpskoj, ispunjena je svrha da se obezbijedi koordinisan, efikasan i sveobuhvatan rad subjekata zaštite u cilju trenutne pomoći, podrške i zaštite žrtava nasilja u porodici te suzbijanja i sprečavanja ponavljanja nasilja. Iskustveno se moglo zaključiti da su ovakve intervencije Mobilnog tima bile uslovljene nemogućnošću pravovremene intervencije od strane policije koja je u najvećoj mjeri prouzrokovana ograničenim ljudskim resursima, što je nerijetko slučaj i sa drugim subjektima zaštite. U 2014. godini došlo je do povećanja broja ponovljenih slučajeva nasilja u porodici što je u direktnoj vezi sa većim brojem intervencija Mobilnog tima Centra za socijalni rad. Procenat recidivizma u 2014. godini iznosio je 14.97%. Na Slici 3. dat je grafički prikaz smještaja žrtava nasilja u porodici u Sigurnu kuću u 2014. godini.

Smještaj žrtava nasilja u sigurnu kuću u 2014. godini

■ Ostale mјere zaštite ■ Smještaj u sigurnu kuću

Slika 3.

Kada je riječ o smještaju žrtava nasilja u Sigurnu kuću, ova mјera zaštite korištena je u 4.7% slučajeva u 2014. godini, što je na istom nivou kao i prethodnih godina.

Dakle, iako je recidivizam povećan, mjera smještaja žrtava nasilja u porodici ostala je na procentualno istom nivou što ukazuje na činjenicu da su se uz primjenu ostalih mјera i oblika zaštite žrtve nasilja zadržavale u svom porodičnom okruženju. Ovakvi podaci ukazuju da su prema počiniocima nasilja izricane mјere koje su omogućile da žrtve nasilja u porodici ne budu sekundarno viktimizirane.

Tabela 4. Prijavljeni slučajevi nasilja u porodici u 2015. godini

Broj prijavljenih slučajeva nasilja	224
Broj novoprijavljenih slučajeva nasilja	204
Ponovljeni slučajevi nasilja	20 (8,92%)
Prijava nasilja policiji	80%
Intervencije Mobilnog tima	197 (87,95%)

U 2015. godini primjetno je smanjenje broja ponovljenih slučajeva nasilja. Iz podataka prikazanih u Tabeli 4. vidljivo je da je recidivizam u padu za 6.05% u odnosu na prethodnu godinu, iako je broj ukupno prijavljenih slučajeva na istom nivou kao u 2014. godini. Broj intervencija Mobilnog tima u 2015. godini je 197, što je 87.95% od ukupnog broja prijavljenih slučajeva nasilja u porodici. Ponovo se, kao i u 2014. godini, primjećuje da je broj intervencija Mobilnog tima procentualno viši od broja slučajeva prijavljenog nasilja u porodici od strane policije. U 2015. godini ovaj procenat je iznosio 7.95%, što je značajno manje od procenta iz 2014. godine. Osnovni zadaci Mobilnog tima su sprovođenje mјera zaštite žrtava nasilja iz oblasti socijalne zaštite, što nije moguće učiniti ukoliko je ugrožena sigurnost članova Mobilnog tima, a to često može biti slučaj ukoliko Mobilni tim interveniše bez podrške policije. Iskustva su pokazala da je ovakve intervencije najbolje izbjegavati, odnosno u svim slučajevima u kojima interveniše Mobilni tim potrebno je obezbijediti prisustvo policije kao jednog od subjekata zaštite žrtava nasilja u porodici, ali i osiguranja sigurnosti i zaštite službenih lica Centra. Smještaj u Sigurnu kuću u 2015. godini kao mјera zaštite primjenjen je u 6.9% slučajeva, što je prikazano na Slici 4.

Smještaj žrtava nasilja u sigurnu kuću u 2015.
godini

■ Ostale mjere zaštite ■ Smještaj u sigurnu kuću

Slika 4.

U zaštiti žrtava nasilja u porodici u periodu od 2012. do 2016. godine primjenjivane su mjere socijalne zaštite, usluge socijalnog rada i mjere porodično-pravne zaštite. U velikom broju slučajeva žrtve i počinioci nasilja ostvarili su pravo na savjetovanje koje realizuje porodični terapeut u porodičnom savjetovalištu Centra, sa ciljem poboljšanja porodičnih odnosa ili podrške i osnaživanja žrtava nasilja u porodici. Pored navedenog, žrvama nasilja u porodici često su obezbjeđivana i materijalna sredstva kroz prava iz socijalne zaštite koja su materijalne prirode (jednokratna novčana pomoć i novčana pomoć). Takođe, u okviru sprovedenih mjer zaštite obezbjeđivano je i dnevno zbrinjavanje za djecu u riziku. Pored mjer koje su sproveđene iz oblasti socijalne zaštite Mobilni tim je imao značajnu ulogu i u omogućavanju pristupa zdravstvenoj zaštiti žrtava nasilja u porodici. Stručni radnici bili su angažovani u slučajevima akutnog nasilja u svim situacijama koje su zahtijevale uključivanje subjekata zaštite žrtava iz zdravstvenog sistema i pružali podršku žrvama i u ovom segmentu.

Stručni radnici u Mobilnom timu su u slučajevima akutnog nasilja u porodici sa počiniocima nasilja najčešće sprovodili mjere savjetodavnog rada. U velikom broju slučajeva stručni radnici sačinjavali su izvještaje koji su korišteni za pokretanje prekršajnog postupka prema počiniocima pred nadležnim sudom. Odluka o izboru mjer koje su se sprovodile sa počiniocima nasilja zavisila je od uzroka nasilja u porodici. Najčešće sprovedena mjeru je podrška i obezbjeđivanje liječenja od bolesti zavisnosti, zbog činjenice da je veliki broj slučajeva nasilja u porodici uzrokovani alkoholizmom. Mjere podrške i pomoći u liječenju počinilaca nasilja često su primjenjivane i u slučajevima u kojima je nasilje prouzrokovano poremećajima u mentalnom zdravlju.

Tabela 5. Komparativni prikaz slučajeva nasilja u porodici u periodu od 2012. do 2015.

Godina	Broj prijavljenih slučajeva nasilja	Broj novoprijavljenih slučajeva nasila	Recidivizam	Prijava nasilja - policija	Intervencije mobilnog tima	Smještaj u sigurnu kuću
2012.	266	237	29 (10,90%)	89%	188 (70,67%)	7 (3,5%)
2013.	196	169	27 (4,40%)	87%	159 (81,12%)	7 (4,4%)
2014.	227	193	34 (14,97%)	83%	221 (97,35%)	9 (4,07%)
2015.	224	204	20 (8,92%)	80%	197 (87,95%)	12 (6,09%)

U tabeli 5. dat je komparativni prikaz prijavljenih slučajeva nasilja u porodici u periodu od početka 2012. do kraja 2015. godine. Na osnovu predstavljenih rezultata zaključuje se da je u 2012. godini broj prijavljenih slučajeva nasilja u porodici bio najveći. U 2013. godini dolazi do značajnog smanjenja procenata prijavljenih slučajeva nasilja, koji je manji za 26.32% u odnosu na 2012. godinu. Smanjenje broja prijavljenih slučajeva nasilja u porodici u 2013. godini može se objasniti činjenicom da nasilje ostaje „sakriveno u porodici”, te da je najveći broj slučajeva nasilja u sferi tamnog broja. U prilog ovome govore i podaci da u 2014. godini broj prijavljenih slučajeva nasilja u porodici ima tendenciju rasta za 13.66%, ali i činjenica da je u 2014. godini najveći procenat ponovljenih slučajeva nasilja koji su prvi put registrovani u 2012. i godinama ranije. Recidivizam je u 2014. godini registrovan je u 14,97% slučajeva, dok su se u drugim godinama koje su analizirane, slučajevi ponovljenog nasilja u porodici kretali u procentu od 4 do 10% od ukupnog broja prijavljenih slučajeva nasilja. Policija u najvećem broju slučajeva vrši prijavu nasilja u porodici Centru za socijalni rad (od 80 do 89% slučajeva). Primjećuje se da je broj slučajeva nasilja u porodici koje Centru za socijalni rad prijavljuje policija u opadanju, tako da je za 9% manji u 2015. godini u odnosu na 2012. godinu. Smještaj žrtava nasilja u sigurnu kuću u periodu od 2012. do kraja 2015. godine kretao se u procentu od 3.5 do 6.9% što je pokazatelj da žrtve nisu izdvajane iz porodičnog okruženja, na

osnovu čega se pretpostavlja da su se u velikom broju izricale zakonom predviđene mjere prema počiniocima nasilja.

6. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA I PREPORUKE

Na osnovu dobijenih i prezentovanih podataka može se zaključiti:

- Mobilni tim kao model rada u zaštiti žrtava nasilja nije razvijen u potrebnoj mjeri i ne postoje značajna istraživanja koja govore o ulozi mobilnog tima u procesu zaštite žrtava nasilja u porodici.
- Mobilni tim kao model zaštite od nasilja u porodici doprinosi jasnjem definisanju odgovornosti društvenih subjekata u sprečavanju i suzbijanju nasilja u porodici i obezbeđuje efikasniju i efektivniju koordinisanu zaštitu žrtava nasilja u porodici.
- Mobilni tim omogućava da se u situacijama nasilja u porodici pokrene brz, efikasan i koordinisan postupak koji trenutno prekida nasilje, štiti žrtvu, čime se obezbeđuje odgovarajuća pravna i psihosocijalna intervencija.
- Rješavanje problema nasilja u porodici zahtjeva provođenje preventivnih aktivnosti, posvećenost i dosljednost društvenih subjekata i profesionalaca u rješavanju problema nasilja, povećanje broja stručnih radnika koji će se baviti ovom problematikom, kao i njihovo permanentno edukovanje.

U skladu sa navedenim, za unapređenje zaštite žrtava akutnog nasilja u porodici neophodno je:

- sprovoditi sistemski organizovane aktivnosti koje se prvenstveno odnose na informisanje i edukaciju profesionalaca u sistemima koji predstavljaju subjekte zaštite žrtava nasilja u porodici (MUP, centri za socijalni rad, okružno tužilaštvo, osnovni sud, zdravstvene ustanove, obrazovne ustanove, nevladine organizacije),
- senzibilisanje i informisanje šire društvene javnosti s ciljem prepoznavanja i blagovremenog prijavljivanja slučajeva nasilja u porodici,
- unapređenje modela zaštite žrtava nasilja,
- formiranje mobilnih timova u svim lokalnim zajednicama,
- sprovođenje istraživanja koja će u fokusu imati ulogu mobilnog tima centra za socijalni rad u koordinirajućoj zaštiti žrtava nasilja u porodici.

7. LITERATURA:

1. Ajduković, Marina (2000), *Nasilje nad ženom u obitelji*, Društvo za psihološku pomoć, Zagreb
2. Australian Institute of Family Studies (2015), “What is Child Abuse and Neglect?”
3. Becker-Blease, K. A., & Freyd, J. J. (2008), A preliminary study of ADHD symptoms and correlates: Do abused children differ from nonabused children? *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, 17(1), 133-140.
4. Buljan-Flander, Gordana i Dubravka Kocijan-Hercigonja (2003), *Zanemarivanje i zlostavljanje djece*, Marko M. Usluge, Zagreb.
5. Conley, Amy (2010), „Social Development, Social Investment and Child Welfare” in Midgley, James; Conley, Amy *Social Work and Social Development: Theories and Skills for Developmental Social Work*. Oxford University Press, 53-55
6. Ignjatović, Tanja, Slobodan Josimović, Ivan Radin i Svetlana Grbo (2016), *Korak ka boljom zaštiti – Priručnik za unaprijeđenje koordiniranog odgovora nadležnih službi na nasilje prema ženama*, Udruženje građanki/gradana „Centar za podršku ženama”, Kikinda.
7. Ignjatović, Tanja. (2013), *Posledice koje ima nasilje prema ženama u partnerskom odnosu na decu i odgovor javnih službi na ovaj problem*, Autonomni ženski centar, Beograd.
8. *Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima deteta*. (1989). <<http://www.un.org>>. Pриступљено: 16.04.2017.
9. Lakić, Aneta (1998), „Emocionalno zanemarivanje i zlostavljanje”, u: Milosavljević, Milosav, ur., *Zaštita dece od zlostavljanja i zanemarivanja*, 34-38, Službeni glasnik, Beograd.
10. Lokalni protokol opštine/grada o saradnji i postupanju u slučajevima nasilja nad ženama i u porodici.
11. McCoy, Monica & Stefanie Keen (2013), *Introduction - Child Abuse and Neglect* (2 ed.). New York: Psychology Press, 3-12.
12. Ostojić, Edita (2003), *Priručnik za pomagače i pomagačice koji rade sa žrtvama i preživjelima nasilja*, Medica, Zenica.
13. Ostojić, Edita (2004), *Priručnik trenerima za vodenje treninga za pomagače*, Medica, Zenica

14. Porodični zakon Republike Srpske (“Službeni glasnik RS”, br. 54/02, 41/08 i 63/14)
15. Pravilnik o načinu i mjestu sprovođenja zaštitne mjere -obavezan psihosocijalni tretman (“Službeni glasnik RS”, br. 11/14).
16. Pravilnik o načinu i mjestu sprovođenja zaštitne mjere obavezognog liječenja zavisnosti od alkohola i opojnih droga (“Službeni glasnik RS”, br. 5/15).
17. Pravilnik o načinu i mjestu sprovođenja zaštitne mjere obezbjeđenja zaštite žrtve nasilja u porodici (“Službeni glasnik RS”, br. 97/06).
18. Strategija za suzbijanje nasilja u porodici Republike Srpske (2014-2019), Vlada Republike Srpske.
19. Ustav Bosne i Hercegovine (1998), Dokument Dejton-Pariz. Banja Luka.
20. Vidanović, Ivan i Dušan Kolar (2008), *Mentalna higijena*, Autorsko izdanje, Beograd.
21. World Health Organisation (1999), Report on Consultation on Child Abuse Prevention, 29 – 31 March 1999, Geneva.
22. World Health Organization (2013), “Child abuse and neglect by parents and other caregivers”
23. Zakon o izvršenju krivičnih sankcija (“Službeni glasnik RS”, br. 12/10, 117/11,98/13 i 44/16.)
24. Zakon o javnom redu i miru (“Službeni glasnik RS”, br. 11/15).
25. Zakon o krivičnom postupku (“Službeni glasnik RS”, br. 53/12).
26. Zakon o prekršajima (“Službeni glasnik RS”, br. 63/14, 110/16).
27. Zakon o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku (“Službeni glasnik RS”, br. 13/10, 61/13).
28. Zakon o zaštiti od nasilja u porodici Republike Srpske (2012) Sl. glasnik RS br. 201/12, 108/13, 82/15

MOBILE TEAM - MODEL OF PROTECTION FOR VICTIMS OF ACUTE VIOLENCE

Summary

Centers for Social Work, in accordance with Law on Protection from Domestic Violence have a coordinating role in the protection of victims of violence. Centers for Social Work are obliged to form an expert team consisting of representatives of the Center, bodies and departments of the local

government, the police, non-governmental organizations and experts dealing with the issues of family and domestic violence in order to establish victim assistance plan, in accordance with their needs and choices. The activities on the treatment of victims of violence, as well as the prevention of violence against children, are carried out through Center for Social Work that provide multisectoral and interdisciplinary approach.

Keeping in mind that violence is basically a relationship in which power relations are manifested, it is essential that the relevant institution, including the Center for Social Work are efficiently and successfully involved in early detection, monitoring, prevention and protection of children from violence. In accordance with the Family Law Center for Social Work is empowered to intervene measures of family and legal protection in situations of abuse of a child, its development and exercising their rights. For the purpose of early detection and emergency response in cases of acute violence Centre for Social Work formed Mobile teams to combat domestic violence, which are available 24 hours. Mobile team - a team for providing support and assistance for victims of violence, intervene on the police call, after domestic violence is reported. Members of team are going out on the field where they taking measures to protect victims of violence and provide adequate and the timely assistance. Based on the activities carried out by mobile teams in preventing acute phase of violence professionals at Center for Social Work develops a plan for the protection of victims of violence. Research and experience of mobile teams show growing in number of reported domestic violence and the growing need for engagement of mobile teams.

This paper will present an analysis of data relating to the type of violence, activities and measures of protection and re-offending in the city of Banjaluka in the period from 2012 to 2016. Paper presents recommendations for improvement of activities of the Mobile Team that are based on the analysis of data.

Keywords: Mobile team, domestic violence, protection of victims, Center for Social Work.

Adresa autora

Authors' address

Dragana Šćepanović, Fakultet političkih nauka Banjaluka
dragana.scepovic@fpn.unibl.org

Andrea Rakanović Radonjić, Fakultet političkih nauka Banjaluka
andrea.rakanovic-radonjic@fpn.unibl.org

UDK 364.63-053.9

364-5

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Hariz Šarić¹, Fatima Mehmedović²

RIZIKO-FAKTORI NASILJA NAD STARIM OSOBAMA U USTANOVAMA SOCIJALNE I ZDRAVSTVENE NJEGE

Saznanje da je pojava nasilja nad starim osobama u stalnom porastu u Bosni i Hercegovini opredjelilo nas je da uložimo napore u pravcu njegovog sveobuhvatnijeg istraživanja i rasvjjetljavanja. Težište je primarno usmjereno na teorijsko i empirijsko istraživanje karakteristika i raširenosti fenomena nasilja nad starim osobama i riziko faktora koji uzrokuju javljanje i razvoj ove društvene devijacije. Postratni uvjeti života u Bosni i Hercegovini, koje karakteriše tradicionalni patrijarhalni milje, razrušen sistem socijalne zaštite, društvena tranzicija i sporo ustrojstvo državnih institucija, te kasno donesena zakonska regulativa, imaju značajan utjecaj na rasprostranjenost nasilja nad starim osobama.

Rezultati istraživanja nedvosmisleno pokazuju da nasilje nad starijim u socijalnim i zdravstvenim ustanovama na području Tuzlanskog kantona postoji i da je uzrokovan djelevanjem većeg broja rizičnih faktora. Ispitanici - stare osobe, potencijalne rizične faktore nasilja nad njima, prema značajnosti, naveli su sljedećim redoslijedom: nedostatak supervizije u ustanovama, neadekvatna obučenog osoblja, slabo provođenje standarda, niske moralne vrijednosti, stres i profesionalno izgaranje, lične poteškoće i problemi, autoritativan pristup osoblja sklonog kažnjavanju, nedovoljan broj osoblja, niske profesionalne vrijednosti i ovisnost starih osoba o pomoći drugih. Istraživanje upućuje na potrebu za multidisciplinarnim istraživanjima i kontinuiranim praćenjem pojave nasilja nad starim osobama, edukacijom i informiranjem javnosti te preduzimanjem različitih društvenih i pravnih oblika borbe protiv ovog nasilja.

Ključne riječi: stare osobe, nasilje nad starim osobama, ustanove za stare, riziko-faktori, socijalna prevencija,

1. UVOD

Kvalitet života starih je multidimenzionalan fenomen koji obuhvata: fizičko, socijalno i mentalno zdravlje, kognitivno i seksualno funkcionisanje, radnu sposobnost i životno zadovoljstvo.

Ostarjelost, starost, staračko doba, treća životna dob, pojmovi su koji se upotrebljavaju u svakodnevnom govoru, ali i u naučnim i stručnim raspravama i kao takvi sadrže zajednički imenitelj, a to je „funkcija vremena” koju obilježava određeno,, fiziološko stanje koje zahvata svako živo biće i koje se ne može izbjegići” (Kostić, 2010). Starost je. Međutim, više individualno osjećanje duha i tijela nego određen, precizno fiksiran period ljudskog života (Manojlović, 2006, prema Šarić 2012: 143). Zanemarivanje ili onemogućavanje ostvarivanja (u smislu materijalizacije potreba) svakog od ovih faktora kvaliteta života predstavlja čin zlostavljanja starijih. Kako populacija stari, zahtjevi postavljeni sistemima socijalne i zdravstvene njegi za brigu o starijim se povećavaju.

Nasilje podrazumijeva upotrebu sile kao akta agresije kojom se povređuju osobe ili uništava vlasništvo (Vidanović, 2006). Svjetska zdravstvena organizacija (WHO, 2002.), nasilje nad starijim osobama definira kao „pojedinačan ili ponavljajući čin ili nedostatak odgovarajućeg postupanja, koje se događa u bilo kojem odnosu očekivanja i povjerenja, a koje uzrokuje štetu, bol, nepriliku starijoj osobi”. Ova definicija uključuje i razlikuje fizičko, psihičko, seksualno i materijalno nasilje i zanemarivanje, te pruža savremeni i široki okvir operacionalizacije nasilja nad starijima kao socijalnog fenomena i kao varijable u istraživanjima (Ajduković, Rusac i Ogresta, 2008.).

Starije osobe su osobe starije od 65 godina. Prema Svjetskoj zdravstvenoj organizaciji starost se dijeli na raniju (65-74 godine), srednju (75-84 godine) i duboku starost (od 85 godina i više.). U zapadnim zemljama pojam - stariji se veže s društveno konstruiranim konceptom koji se temelji na zakonskoj dobi penzionisanja. Sinonimi za stare osobe, u daljem tekstu, su lica treće životne dobi, stara lica i stariji.

Ustanova ili institucija je pravni subjekt čije je osnivanje i rad uređeno zakonom o ustanovama. Osniva se za trajno obavljanje djelatnosti odgoja i obrazovanja, nauke, kulture, informisanja, sporta, tjelesne kulture, tehničke kulture, brige o djeci, zdravstva, socijalne zaštite, brige o invalidima i druge djelatnosti, ako se ne obavljaju radi sticanja dobiti.

Faktori rizika (rizični faktori) su, u cjelini, karakteristike (lične, porodične, obrazovne, poslovne, društvene ili kulturne prirode) čija prisutnost podiže vjerovatnost određenog fenomena u njegovom nastajanju (Popović-Ćitić i Žunić-Pavlović, 2005).

Socijalne ustanove su institucije koje predstavljaju sistem međusobno povezanih normi, čija je glavna funkcija zadovoljavanje bitnih ljudskih potreba na društveno regulisan način.

Zdravstvene ustanove su ustanove za pružanje zdravstvenih usluga korisnicima.

Zlostavljanje starijih se odnosi na namjerno ili nenamjerno štetno ponašanje formalnog ili neformalnog njegovatelja kojem starije osobe vjeruju. U istraživanju su korišteni i nasilje i zlostavljanje, odnosno oba termina naizmjenično, pri opisu istog ponašanja.

Vijeće Evrope je 1991. godine pokrenulo sistemsko istraživanje nasilja nad građanima treće životne dobi u 21 zemlji Evrope. Pokazalo se da je nasilje nad starijima u porodici prisutno, te da je mnogo raširenije nego što se pretpostavlja. Naime, rezultati istraživanja pokazali su da je 8% starijih izloženo nasilju u porodici (Rusac, 2006).

Rezultati istraživanja provedenog u Turskoj pokazuju da su stara lica, u periodu od 5 godina, 42% izložena fizičkom nasilju (Tufan, 2011).

Iako se pretpostavlja da će većina starijih od 80 godina živjeti samostalno, očekivati je da će mnogi biti nemoćni i ovisni o tuđoj brizi. U Bosni i Hercegovini u domovima za starije i nemoćne smješteno je oko 2% populacije starije od 65 godina. Tako niskom broju doprinosi visoka cijena smještaja, kao i manjak kapaciteta. Dakle, postoji nezadovoljstvo ustanovama za starije koje je prisutno zbog pružanja nekvalitetnih ili neadekvatnih usluga, biranja jeftinijih ali ne i boljih oblika zaštite te odbojnog i često suzdržanog stava osoba koje te usluge pružaju. Smatra se da će do 2050. godine Bosna i Hercegovina biti među vodećim zemljama u svijetu po udjelu starih osoba u ukupnoj populaciji, a kada je u pitanju prostor Balkana imat će najstarije stanovništvo od svih zemalja.

Prema nezvaničnim podacima Ministarstva zdravlja i socijalne zaštite Republike srpske i Ministarstva rada i socijalne politike Federacije Bosne i Hercegovine, 14,6% ukupnog stanovništva Republike srpske i 14% stanovništva Federacije Bosne i Hercegovine su stara lica.

Tema nasilja nad starim osobama u ustanovama na području Federacije Bosne i Hercegovine još uvijek nije postala predmetom istraživanja, a upravo su stare osobe smještene u socijalne ustanove ili ustanove zdravstvene njegi izloženije riziku zlostavljanja, budući da su ovisne o tuđoj pomoći. Tome doprinosi i činjenica da je u ovim ustanovama briga za ostarijelo lice kao korisnika njihovih usluga motivisana ekonomskim razlozima a ne emocionalnim vezama. Prema Zakonu o zaštiti od nasilja u porodici Federacije Bosne i Hercegovine (2005) nasilje nad starijim ulazi u oblast

nasilja u porodici, premda su dosadašnja znanja i pažnja više usmjereni na područje nasilja nad djecom i ženama.

Budući da je ova problematika još uvijek zanemareno područje, te da u Bosni i Hercegovini, za sada, nema dovoljno znanstvenog interesovanja, samim tim ni literature, sistemskih podataka kao ni istraživanja prisutnosti nasilja nad starim osobama u ustanovama, u ovom radu su prikazane neke od glavnih odrednica ovog fenomena.

Istraživanje nasilja nad starim osobama spada u određenoj mjeri u takozvana viktimoška istraživanja čija je osnovna karakteristika da je njihov predmet veoma senzitivna tema, što takođe predstavlja problem prilikom utvrdjivanja prevalence konkretne pojave. Prema Evropskom izvještaju o prevenciji nasilja nad starima (WHO, 2011:1) prevalenca nasilja nad starim osobama u društvu je oko 3%. S obzirom, da je taj procenat u ustanovama daleko veći, potrebno je preuzeti određene mјere prevencije i reakcije, kao i podsticati ulogu socijalnog rada pri istim.

Nasilje nad starim osobama u ustanovama socijalne i zdravstvene njegi vezano je uz nedostatak socijalne sigurnosti i finansijskih sredstava koja omogуćuju zadovoljavajuću kvalitetu života (Rusac, 2006).

U ustanovama za brigu o starijim često dolazi do situacija u kojima je teško odrediti pojedinca kao počinitelja nasilja, budući da se više ne radi o sistemskom i organizacijskom problemu ustanove, nego o individualnoj, profesionalnoj pogrešci, a posebno kada se govori o namjernom nasilju (Garner J. Evans S. Institutional abuse of elder adults; 2005.).

Kao dodatak tome, društveno ignoriranje potrebnih standarda za kvalitetnu njegu i žrtvovanje, kroz prihvaćanje zlostavljačkog ponašanja i zanemarivanja starijih, također, može voditi do povećanja zlostavljanja starijih u institucijama (Rusac, Čizmin, 2011). Dakle, nasilje nad starijim u ustanovama je kompleksan problem sa višestrukim rizicima i uzrocima.

Prepreka za učinkovito i dugoročno planiranje strategija i djelovanje u cilju prevencije nasilja nad starim osobama u ustanovama socijalne i zdravstvene njegi zasigurno je i činjenica da ni u jednoj od navedenih ustanova nema evidencije ovih slučajeva. Bilo bi korisno utvrditi jedinstven način evidentiranja nasilja u zdravstvu i socijalnoj zaštiti, voditi statističko praćenje svih oblika nasilja i jačati sistem prijavljivanja nasilja. Dug je popis mehanizama pomoću kojih se može spriječiti nasilje nad starijim u ustanovama (razne procedure certificiranja, politike, pravila, etički kodeksi, žalbene procedure itd.) (Rusac, Čizmin, 2011).

Prevencija nasilja treba početi na državnom nivou, jačanjem sigurnosti i povećanjem standarda općenito. Problem nasilja nije isključivo problem pojedinca, već i države, te u tom smjeru treba raditi na zakonskom okviru, uključujući preventivne mjere i mjere zaštite.

Ne treba gubiti izvida da je starost jedina sigurna budućnost svakom ko je dočeka.

2. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Predmet istraživanja je utvrđivanje frekvencije nasilja nad starijim osobama, korisnicima usluga u socijalnim ustanovama i ustanovama zdravstvene njegi, sa posebnim osvrtom na faktore rizika koji mogu dovesti do nasilnog ponašanja stručnog osoblja, posjetilaca i drugih korisnika usluga.

Prostorno određenje predmeta istraživanja obuhvata sve socijalne i zdravstvene ustanove na području Tuzlanskog kantona u Federaciji Bosni i Hercegovini.

Podaci su prikupljeni od sljedećih institucija i organizacija: ustanova za smještaj starih osoba (JU Dom penzionera Tuzla); zdravstvenih ustanova i službi (JZU UKC Tuzla, JZNU Dom zdravlja „Mustafa Šehović“ Tuzla); centara za socijalni rad na području Tuzlanskog kantona; dnevnih centara za starije osobe na području Tuzlanskog kantona.

Vremensko određenje predmeta je period od 12. 06. 2014. do 31. 07. 2016 godine.

Cilj istraživanja bio je multifaktorskim pristupom istražiti, utvrditi, ispitati i analizirati teorijska objašnjenja, socijalne uzroke i oblike zanemarivanja i zlostavljanja starijih.

Zadaci istraživanja: Teorijski istražiti, analizirati i interpretirati nasilje nad stariim osobama u institucijama, utvrditi stavove o prisustvu i uticaju specifičnih rizičnih faktora pojave nasilja nad stariim osobama u ustanovama socijalne i zdravstvene njegi na području Tuzlanskog kantona.

Generalna hipoteza: Nasilje nad starijim u socijalnim i zdravstvenim ustanovama na području Tuzlanskog kantona postoji i uzrokovano je djelovanjem većeg broja faktora, koji se mogu podijeliti na one vezane uz sociokulturalni kontekst, organizaciju ustanove, te uz lične karakteristike osoblja koje brine za starije.

U skladu sa generalnom hipotezom postavljene su *posebne hipoteze*:

H1: Prepostavlja se da su starije osobe smještene u socijalnim i zdravstvenim ustanovama izloženije riziku zlostavljanja nego u vlastitom domu, budući da su ovisne o tuđoj pomoći.

Indikatori: usmeni iskazi anketiranih starijih osoba.

H2: Pretpostavlja se da je zlostavljanje starijih u ustanovama ozbiljan problem, te je potrebno preduzeti određene mjere prevencije i reakcije te podsticati ulogu socijalnog rada u njima.

Indikator: pisani iskazi anketiranih stručnjaka, naučni izvori.

Metode i tehnike istraživanja: U istraživanju su kombinovane metoda analize sadržaja dokumenata i metoda ispitivanja. Od tehnika istraživanja korištena je anketa i analiza sadržaja, a od mjernih instrumenata anketni upitnici, konstruisani za potrebe ovog istraživanja. Upitnik za starije osobe se sastoji iz tri dijela. Prvi dio su sociodemografski podaci, drugi dio prepoznaće faktore rizika i treći se odnosi na prisutnost nasilja, vrste, oblike i učestalost pojave.

Upitnik za stručnjake je instrument pomoću kojeg je sagledana percepcija stručnih lica o nasilju nad starijim osobama, pojavnosti, faktorima, i (ne)prijavljivanju mogućeg nasilja, kao i njihovo profesionalno iskustvo u vezi s tim.

Statistički paket SPSS je korišten za izračunavanje statističkih vrijednosti: frekvencija, distribucije varijabli, hi-kvadrat test i koeficijent korelacije. Nivo značajnosti za ovo istraživanje je bilo: * korelacija je značajna na nivou od 0,05; ** korelacija je značajna na nivou od 0,01.

Dobijeni statistički pokazatelji prikazani su pomoću numeričkih nizova, srednjih vrijednosti, tabelama i grafikonima.

Struktura uzorka istraživanja: Istraživanje je provedeno na reprezentativnom uzorku od 129 ispitanika od toga 99 starih osoba koje su duže smještene u institucijama socijalne i zdravstvene njegi i 30 zaposlenika/stručnih radnika koji rade u institucijama za brigu o starima na poslovima otkrivanja, dijagnosticiranja i prevencije nasilja nad starijim i poslovima pomoći osobama starije životne dobi, uposleni u sljedećim ustanovama: ustanove za smještaj starih osoba (JU Dom penzionera Tuzla); zdravstvene ustanove i službe (JZU UKC Tuzla, JZNU Dom zdravlja „Mustafa Šehović“ Tuzla); centri za socijalni rad na području Tuzlanskog kantona; dnevni centri za starije osobe na području Tuzlanskog kantona. Podaci su prikupljeni na osnovu anketnih upitnika.

3. REZULTATI I RASPRAVA

Socio-demografska obilježja starih osoba

Uzorak je činilo 99 starijih osoba, od toga 50 starijih osoba smještenih u socijalne ustanove dugoročne njegе i 49 osoba smještenih u zdravstvene ustanove kratkoročne njegе.

SPOL: Frekvencija ispitanika muškog spola je 44 (ili 44,44%), a ženskog 55 (ili 55,56%) M=1,56; SD =0,499.

Raspon dobi kretao se od 64 do 87 godina. Najveći broj ispitanika bio je u dobi od 71-80 godina (ili 43,4%) zatim u dobi preko 80 godina (ili 31,3%), dok je njih 23 (ili 23,3%) u dobi od 65-70 godina. Najmanji broj starih osoba je u dobi od 60-64 godine, samo 2 (ili 2,0%),

Uzorak starih osoba je bio prigodan, tako da u odnosu na socio-demografske podatke ispitanici istraživanja su nešto stariji s namjerom reprezentativnosti starijih osoba unutar ustanova socijalne i zdravstvene brige.

Prema *bračnom statusu*, 32 (ili 32,3%) ispitanika je u braku, 14 (ili 14,2%) je samaca i 53 (ili 53,5%) ispitanika su udovice/udovci. S obzirom da je 50% ispitanika iz socijalne ustanove za dugotrajni smještaj, za očekivati je bilo da najveći je broj ispitanika udovica/udovac. Zanimljivo je da u socijalnoj ustanovi borave dva bračna para. Aritmetička sredina za varijablu bračno stanje iznosi M=3,46 a standardna devijacija SD=1.686.

Roditeljski status je u okviru socio-demografskih parametara, gdje većina ispitanika 83 (ili 83,8%) ima djecu, a 16 njih (ili 16,2%) nema potomke. M=1,16, SD=0,370. Ovaj podatak nam govori da socijalna ustanova nije samo izbor starijih osoba bez potomaka, već sve više i alternativa za sve.

Obrazovni status ispitanika je veoma raznolik, s tim da je najveći broj ispitanika sa osnovnim obrazovanjem 46 (ili 46,46%), potom ispitanici sa srednjim obrazovanjem, njih 28 (ili 28,28%). Frekvencija ispitanika koji nisu pohađali školu je 22 (ili 22,28%), a samo 3 (ili 3,03%) njih ima visoko obrazovanje.

Socio-demografska obilježja stručnog osoblja

Stručni radnici obuhvaćeni istraživanjem su profesionalci zaposleni u ustanovama koje pružaju socijalne i zdravstvene usluge starim osobama. Konkretno, to su zaposlenici JZU UKC Tuzla i Javne ustanove „Dom penzionera“ Tuzla.

Anketno ispitivanje stavova stručnjaka rezultiralo je mogućnošću usporedbe sa stavovima starih osoba, kako o poimanju pojave nasilja ili njene moguće prisutnosti,

tako i o faktorima nasilja nad starim osobama, bilo da su individualni ili organizacioni faktori vezani za radnu sredinu. Istraživanjem je obuhvaćeno ukupno 30 stručnjaka, 9 (ili 30,0%) muškog i 21 (ili 70,0%) ženskog spola. Aritmetička sredina iznosi $M=1,70$ a standardna devijacija $SD=0,466$.

Starosna dob stručnjaka od 20-30 godina je jedan (ili 3,3%) ispitanik, od 31-40 je 15 (ili 50,0%) njih, od 41-50 je 8 (ili 26,7%) i preko 51 godine je 6 stručnjaka (ili 20,0%).

Ispitani stručnjaci su različitih *nivoa obrazovanja*. Najviše (63,3%) je sa visokom stručnom spremom a potom sa srednjom stručnom spremom (23,3%). Samo su četiri magistra u ispitivanom uzorku od 30 stručnjaka.

Struktura zanimanja stručnjaka je takođe raznolika. Od ukupno anketiranog stručnog osoblja, medicinske sestre/tehničari čine 40,0% ili 12 ispitanika, socijalni radnici 8 (ili 26,7%), zatim ljekari 5 (ili 16,7%), pedagog-psiholog 3 (ili 10,0%), 1 (ili 3,3%) defektolog i jedna njegovateljica (ili 3,3%).

U socijalnoj ustanovi radi 5 (ili 16,7%) ispitanog stručnog osoblja, od toga jedan socijalni radnik, tri medicinske sestre i jedna njegovateljica. Anketirano stručno osoblje zdravstvene ustanove čini 25 (ili 83,3%) ispitanika, od toga pet ljekara, sedam socijalnih radnika, devet medicinskih sestara/tehničara, tri pedagoga-psihologa i jedan defektolog. Najveći broj ispitanog stručnog osoblja imao je *dužinu radnog staža* do 20 godina, i to 20 (ili 66,7%), do 30 godina njih 5 (ili 16,7%), do 40 godina 3 (ili 10,0%), a samo dva ispitanika do 10 godina radnog staža.

Može se zaključiti da se o starim osobama u spomenutim socijalnim i zdravstvenim ustanovama brine relativno mlado ali po dužini radnog staža iskusno stručno osoblje, sa visokim stepenom obrazovanja.

Od anketiranih 12 medicinskih sestara 5 ima visoku stručnu spremu i obavljaju odgovoran posao vođe smjene u zdravstvenoj ustanovi. Treba napomenuti da u socijalnoj ustanovi rade dva socijalna radnika, odnosno jedan od njih ima status pripravnika, što nikako ne može zadovoljiti potrebe korisnika ove ustanove za koju se zna da primarno pruža socijalne, a pri tome i zdravstvene usluge. Broj korisnika ove ustanove je približno 120 starijih osoba u stanju potrebe.

Riziko-faktori nasilja nad starim osobama u ustanovama socijalne i zdravstvene njegе - Mogući uzroci nasilja nad starim osobama sagledani su i na osnovu stavova ispitanika (starih osoba i stručnjaka), odnosno stepena njihovog slaganja sa 10 ponuđenih rizičnih faktora - pokazatelja, koji su klasificirani kao individualni faktori rizika, karakteristike korisnika/pacijenata, organizacioni faktori, faktori socijalno-patološkog ponašanja kao i faktori podložnosti starih osoba zbog njihovog stanja, odnosno potreba.

Tabela 1. Prikaz frekvencija, mjera centralne tendencije i standardne devijacije rizičnih faktora koji uzrokuju nasilje, prema mišljenju starih osoba

Šta po Vašem mišljenju uzrokuje nasilje nad stariim osobama u ustanovama	F	M	SD	Da		Djelimično		Ne	
				f	%	f	%	f	%
Ovisnost starih osoba o pomoći drugih	99	1,90	0,598	23	23,2	63	63,6	13	13,1
Nedovoljan broj osoblja	99	1,77	0,586	31	31,3	60	60,6	8	8,1
Neadekvatna obučenost osoblja	99	1,69	0,547	35	35,4	60	60,6	4	4,0
Stres i profesionalno izgaranje osoblja	99	1,71	0,558	34	34,3	60	60,6	5	5,1
Niske profesionalne vrijednosti	99	1,76	0,555	30	30,3	63	63,6	6	6,1
Nedostatak supervizije	99	1,67	0,571	38	38,4	56	56,6	5	5,1
Niske moralne vrijednosti	99	1,71	0,57	35	35,4	58	58,6	6	6,1
Lične poteškoće i problemi	99	1,71	0,558	34	34,3	60	60,6	5	5,1
Slabo provođenje standarda	99	1,70	0,579	36	36,4	57	57,8	6	6,1
Autoritativan pristup sklon kažnjavanju	99	1,74	0,582	33	33,3	59	59,6	7	7,1

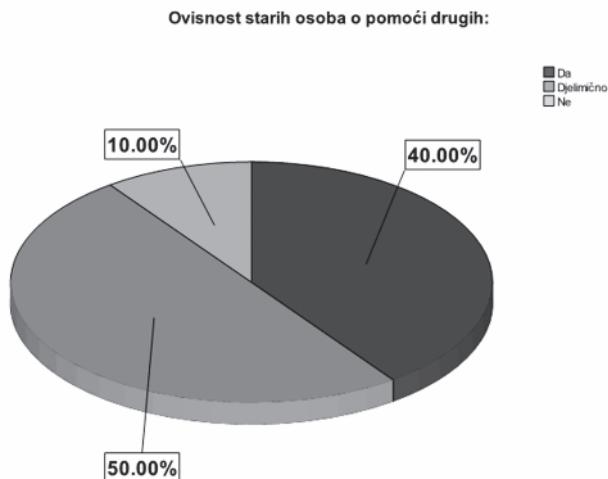
Rezultati su pokazali da stare osobe, potencijalne uzroke nasilja nad njima, prema značajnosti, navode sljedećim redoslijedom: nedostatak supervizije u ustanovama, neadekvatna obučenost osoblja, slabo provođenje standarda, niske moralne vrijednosti, stres i profesionalno izgaranje, lične poteškoće i probleme, autoritativan pristup uz sklonost kažnjavanju, nedovoljan broj osoblja, niske profesionalne vrijednosti i ovisnost starih osoba o pomoći drugih (Tabela 1).

Tabela 2: Prikaz frekvencija, mjera centralne tendencije i standardne devijacije rizičnih faktora koji uzrokuju nasilje, prema mišljenju stručnjaka

Šta po Vašem mišljenju uzrokuje nasilje nad stariim osobama u ustanovama	F	M	SD	Da		Djelimično		Ne	
				f	%	f	%	f	%
Ovisnost starih osoba o pomoći drugih	30	1,70	0,651	12	40	15	50	3	10
Nedovoljan broj osoblja	30	1,70	0,596	11	36,7	17	56,7	2	6,7
Neadekvatna obučenost osoblja	30	1,80	0,551	8	26,7	20	66,7	2	6,7
Stres i profesionalno izgaranje osoblja	30	1,73	0,583	10	33,3	18	60,0	2	6,7
Niske profesionalne vrijednosti	30	1,87	0,629	8	26,7	18	60,0	4	13,3
Nedostatak supervizije	30	1,93	0,691	8	26,7	16	53,3	6	20,0
Niske moralne vrijednosti	30	1,90	0,712	9	30,0	15	50,0	6	20,0
Lične poteškoće i problemi	30	1,90	0,607	7	23,3	19	63,3	4	13,3
Slabo provođenje standarda	30	1,87	0,681	9	30	16	53,3	5	16,7
Autoritativan pristup sklon kažnjavanju	30	1,93	0,640	7	23,3	18	60,0	5	16,7

Prema mišljenjima stručnjaka najčešći potencijalni faktori, prema značajnosti, su: ovisnost starih osoba o pomoći drugih, nedovoljan broj osoblja, stres i profesionalno izgaranje, niske moralne vrijednosti, slabo provođenje standarda, nedostatak supervizije, neadekvatna obučenost osoblja, niske profesionalne vrijednosti, lične poteškoće i problemi i autoritativan pristup uz sklonost kažnjavanju (Tabela 2).

Individualne karakteristike starih osoba, kao korisnika socijalnih i zdravstvenih ustanova, su, prema mišljenju stručnog osoblja, jedan od važnijih faktora rizika nasilja nad stariim osobama. Ovisnost starih osoba o pomoći drugih, kao faktor rizika, navodi 12 (ili 40%) osoblja. Da ovaj faktor ima djelimičnog uticaja smatra njih 15 (ili 50,0%), dok 3 (ili 10,0%) se ne slaže sa ovom tvrdnjom (*Grafikon 1.*). Vrijednost aritmetičke sredine je $M=1,90$, za stavove starih osoba a standardne devijacije $SD= 0,598$.

Slika 1. Grafički prikaz ovisnosti starih osoba o pomoći drugih kao faktora rizika - stavovi stručnjaka

S tvrdnjom o uticaju ovog faktora se slaže 23 (ili 23,2%) starih osoba, 63 (ili 63,6%) smatra da djelimično ima uticaja a ne slaže se 13 (ili 13,1%) njih. $M=1,70$ za stavove stručnjaka a $SD=0,651$.

Iako bi gotovo svaka starija osoba mogla postati žrtvom nasilja, određeni uzroci kao što su fizička nemoć, mentalna oštećenja, hronične bolesti i slično, stariju osobu čine ranjivijom i ovisnom o pomoći drugih pri čemu ona uslijed gubitka autonomije postaje podložnija mogućem nasilju.

Faktori rizika vezani za individualne osobine ličnosti (stručnog osoblja, osoblja ustanove, posjetilaca ili drugih ljudi iz okoline), prepoznati su kao mogući faktori nasilja nad stariim osobama.

Lične poteškoće i probleme, kao psihosocijalni faktor rizika, navelo je 34 (ili 34,3%) starih osoba a 7 (ili 23,3%) stručnjaka. Djelimični uticaj ovog faktora navodi 19 (ili 63,3%) stručnjaka a 60 (ili 60,6%) starih osoba.

Osobe za koje je vjerovatnije da će počiniti nasilni čin nad starijima, često karakterišu niske moralne vrijednosti i autoritativan pristup sklon kažnjavanju.

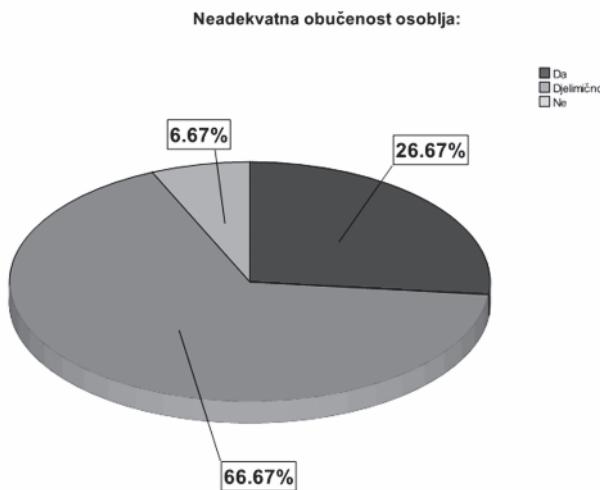
Niske moralne vrijednosti imaju uticaja smatra 9 (ili 30,0%) stručnjaka i 35 (ili 35,4%) starih osoba, djelimičnog uticaja tvrdi 15 (ili 50,0%) stručnjaka i 58 (ili 58,6%) starijih. Distribucija odgovora o autiritativnom pristupu i sklonosti kažnjavanja je sljedeća: 7 (ili 23,3%) stručnjaka i 33 (ili 33,3%) starih osoba se slaže

da ima uticaja, 18 (ili 60%) stručnjaka i 59 (ili 59,6%) starih osoba tvrdi da ima djelimičnog uticaja.

Sistemski problemi su povezani sa nedovoljnim brojem osoblja, neadekvatnom obučenosti osoblja i niskim profesionalnim vrijednostima kao faktorima rizika. Nedovoljan broj osoblja kao faktor rizika navodi 36,7% stručnog osoblja i 31,3% starijih osoba.

Djelimični uticaj ovog faktora navodi 50,7% stručnjaka i 60,6% starih osoba, a 8,1% starih osoba i 6,7% stručnjaka smatra da broj osoblja nema uticaja na prisutnost nasilja nad starim osobama u ustanovama.

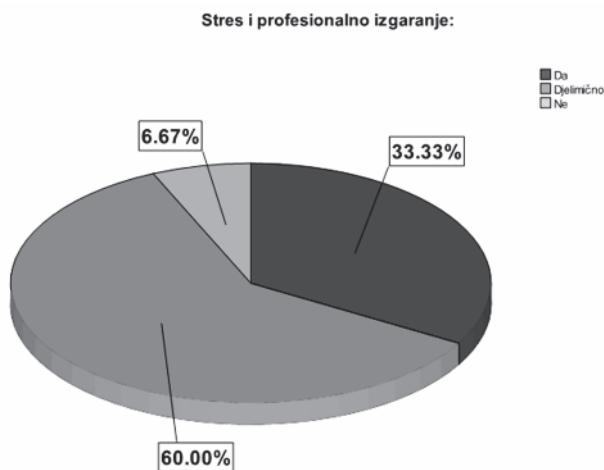
Ove probleme potvrđuju i podaci Svjetske zdravstvene organizacije: na 1000 stanovnika u BiH pripadaju 1,4 liječnika i 4,5 medicinskih sestara. Na 100 000 stanovnika u BiH pripadaju 340,2 bolesničkih kreveta, dok je prosjek u zapadnoj Europi 844,5 bolesničkih kreveta. Postojeće zdravstvene institucije su nedovoljno opremljene i ne zadovoljavaju potrebe stanovništva. Potvrđan odgovor na tvrdnju da *neadekvatna obučenost osoblja* ima uticaja na prisutnost nasilja dalo je 35 (ili 35,4%) starih osoba i 8 (ili 26,7%) stručnjaka, djelimično ima uticaja tvrdi 60 (ili 60,6%) starih osoba i 20 (ili 66,7%) stručnog osoblja (*Grafikon 2.*).

Slika 2. Grafički prikaz neadekvatne obučenosti osoblja kao faktora nasilja nad starim osobama - stavovi stručnjaka

Statistička analiza odgovora pokazuje da *stres i profesionalno izgaranje* osoblja ima uticaja na prisutnost nasilja nad starim osobama u ustanovama, posebno prema

mišljenjima stručnjaka, jer 33,3% njih potvrđuje uticaj i 34,3% starih osoba, dok 60% potvrđuje djelimičan uticaj, kao i 60,6% starih osoba. Vrijednost aritmetičkih sredina za ovaj faktor je $M=1,73$ za stručnjake i $M=1,71$ za stare osobe, što ukazuje da između ispitanika, ne postoji značajna razlika u percepciji istog, te da se ispitanici u velikoj mjeri slažu da navedeni faktor ima uticaja na pojavu nasilja nad starim osobama u ustanovama (*Grafikon 3.*). Kao rizični faktor, 30,3% starih osoba i 26,7% stručnjaka navode, *niske profesionalne vrijednosti*, dok se 63,6% starih osoba i 60,0% stručnjaka djelimično slaže sa ovom tvrdnjom.

Slika 3. Grafički prikaz stresa i profesionalnog izgaranja kao faktora rizika - stavovi stručnjaka

Organizacioni faktori rizika su prepoznati kao bitni uzroci prisutnosti nasilja nad starih osobama u ustanovama, kao što su nedostatak supervizije i slabo provođenje standarda.

Nedostatak supervizije nad radom osoblja i u ustanovi generalno kao mogući rizični faktor za prisutnost nasilja nad starih osobama navodi 38 (ili 38,4%) starih osoba i 8 (ili 26,7%) stručnjaka. Djelimično se slaže 56 starijih (ili 56,6%) i 16 (ili 53,3%) stručnjaka.

Slabo provođenje standarda kao faktor nasilja navodi 36,4% starih osoba i 30,0% stručnog osoblja. Da djelimičan uticaj ima ovaj faktor na nasilje, smatra 57,6% starijih i 53,3% osoblja.

4. ZAKLJUČAK

Temeljni cilj istraživanja je bio utvrđivanje frekvencije nasilja nad starim osobama sa posebnim osvrtom na riziko-faktore koji uzrokuju javljanje i razvoj nasilja nad starim osobama u ustanovama. Istraživanje je pokazalo da zlostavljanje starijih osoba u ustanovama može biti namjerno ili nenamjerno, pa stoga može direktno uzrokovati štetu starijoj osobi od strane formalnog stručnog osoblja/profesionalaca, osoblja ustanove, posjetilaca ili drugih korisnika ustanove, kao što to može i neosiguravanje osnovnih potreba ili zaštite starijih osoba od povrede.

Istraživanjem, odnosno dobijenim rezultatima istraživanja, potvrđena je opća hipoteza da nasilje nad starijim u socijalnim i zdravstvenim ustanovama na području Tuzlanskog kantona postoji i uzrokovano je djelovanjem većeg broja faktora. Percepcija o generalnoj izloženosti starih osoba nasilju se razlikuje među ispitanicima. Naime, generalna procjena stručnjaka da su stari izloženi nasilju je 23,3%, veća nego procjena starih osoba. Teorijskom i statističkom analizom dokazano je da su stare osobe smještene u ustanove socijalne i zdravstvene njegi izloženije nasilju zbog svoje ovisnosti o tuđoj pomoći. Naime, njih 61,6% navodi da ovise o pomoći stručnog osoblja. Najveći broj starih osoba, koje svoje zdravstveno stanje procjenjuje kao loše, bilo su izložene nasilju, zbog čega se te dvije varijable mogu dovesti u vezu.

Istraživanje pokazuje da su organizacioni faktori statistički značajni i da modaliteti koji se odnose na neadekvatnu obučenost osoblja, nedovoljan broj osoblja, nedostatak supervizije i druge navedene sistemske probleme, s većom frekvencijom imaju veći značaj. Nedostatak supervizije i kontrole je najbitniji faktor rizika prema mišljenju 38,4% starih osoba zatim slabo provođenje standarda 36,4% kao i neadekvatna obučenost osoblja, 35,4%.

Također je potvrđeno da su kao rizični faktori za prisutnost nasilja nad starim osobama u ustanovama prepoznati faktori vezani za individualne osobine ličnosti stručnog osoblja, osoblja, posjetilaca i drugih osoba iz okoline. Utvrđeno je da stres kao i profesionalno sagorijevanje osoblja ima uticaja kao rizični faktor na prisutnost nasilja, prema tvrdnjama 34,3% starih osoba i 33,3% stručnjaka. Time je potvrđena i pretpostavka da je zlostavljanje starijih najčešće rezultat stresa i frustracija onih koji se brinu o njima.

Neke vještine potrebne za njegu i brigu o starijim osobama s težim psihičkim i fizičkim poteškoćama mogu se naučiti, no neke lične karakteristike, poput razvijene tolerancije na frustraciju i mogućnosti savladavanja anksioznosti, moraju biti prisutne u samom karakteru osobe.

U socijalnim i zdravstvenim ustanovama u kojima je provedeno istraživanje nema registrovanih slučajeva prijave nasilja nad starim osobama od strane osoblja kao ni posjetilaca ili drugih osoba iz njihove okoline. U prilog argumentaciji ovog stava ide i činjenica da u ustanovama postoji procedura koja se odnosi na pohvale, žalbe i sugestije putem kojih stare osobe kao korisnici ovih ustanova mogu prijaviti počinjena djela (ne)postupanja prema njima, ali se navedena djela ne evidentiraju kao moguće prijave nasilja već kao incidentne situacije.

Institucionalnu njegu starih ljudi treba da vode javni organi i licencirana privatna lica, koju bi činile dvije vrste, i to opća i posebna, od kojih bi posebna institucionalna njega bila namijenjena licima sa invaliditetom. Potrebno je zakonima posebno urediti pitanje staračkih domova i drugih ustanova za zbrinjavanje starih lica uz uključivanje privatnih i drugih ustanova u sistem socijalne zaštite. Postoji potreba za osnivanjem gerontoloških ustanova koje bi se bavile posebnom brigom, planiranjem i pripremanjem za starost.

Nedovoljni resursi, manjak osoblja, nedostatak supervizije kao i društveno ignorisanje potrebnih standarda za kvalitetnu njegu kroz prihvaćanje nasilnog ponašanja mogu povećati rizik od zlostavljanja starih osoba u ustanovama. Reforma socijalne zaštite u dijelu zapošljavanja socijalnih radnika i drugih stručnih kadrova u ovim ustanovama je jedan od prvih koraka prevencije nasilja nad starim osobama.

LITERATURA

1. Ajduković, M., Rusac, S., Ogressta, J. (2008): „Izloženost starih lica nasilju”, *Revija socijalne politike.*, god. 15, br. 1, str 3-22, Zagreb
2. Buri, H., Daly, J. M., Hartz, A. J. i Jogerst, G. J. (2006.) Factors associated with self-reported elder mistreatment in Iowa's frailest elders. *Research on Aging*, 28 (5), Sage Publications.
3. Comijs, H.C., Jonker, C., Tilburg, van W. i Smit, J.H. (1999.) *Hostility and coping capacity as risk factors of elder mistreatment. Social Psychiatry Psychiatric Epidemiology*. Steinkopff – Verlag, 34.
4. Davidović, M., Milošević, D., (2007), *Medicinska gerontologija*, Beograd.
5. Defilipis, B., Havelka, M., (1984): *Stari ljudi*. Zagreb.
6. Dervišbegović, M., (2003): *Socijalni rad, teorija i praksa*, Zonex ex libris, Sarajevo.
7. Despot Lučanin, J., (2011): *Psihologija starenja i gerontologija*, Zagreb.
8. Dongen, von M., (2006): *Dealing with elder abuse in The Netherlands*.
9. Garner , J., Evans, S., (2005): *Institutional abuse of elder adults*, London: Royal College of Psychiatrist; str. 7-12.
10. Kostić, M., (2010): *Viktimitet starih ljudi*, Monografija, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu Centar za publikacije, Niš.
11. Manojlović, P., (2006): *Socijalni rad i starost*, Gerontološko društvo Srbije, Beograd.
12. Mikšaj-Todorović, Lj., Šućur, Z., (1995), „Neki aspekti života osoba smještenih u domu umirovljenika”, *Starost i starenje-izazov današnjice*, Zagreb.
13. Nedeljković, I., (1988): „Starenje budućnosti i smisao starosti danas”, *Socijalna politika*, Beograd.
14. Krueger, P. & Patterson, C. (1997). „Detecting and managing elder abuse: challenges in primary care”. Canadian Medical Association Journal Canadian Medical Association Journal, 157 (8), 1095-1100.
15. McCreadie, C. (1996.) *Elder abuse: An update on research*. London: Institute of Gerontology University of London. www.kcl.ac.uk
16. Popović-Ćitić, B., Žunić-Pavlović, V. (2005). *Prevencija prestupništva dece i omladine*, Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije i Pedagoško društvo Srbije. Beograd
17. Rusac, S., (2011), „Motivacija za supervisijom socijalnih radnika u domovima za starije i nemoćne osobe”. *Ljetopis socijalnog rada* 18(2) od 305-331 str. Zagreb.

18. Rusac, S., Čizmin, A., (2011): „Nasilje nad starijim osobama u ustanovama”, Ljetopis socijalnog rada, Zagreb.
19. Srnić, J., (2010), *Nasilje nad starijim osobama*, Temida, Beograd.
20. Šarić, H., (2012): *Nasilje u porodici*, P. N. T., Tuzla.
21. Termiz, Dž., (2003.), *Metodologija društvenih nauka*, NIK Grafit , Lukavac .
22. Tomek-Roksandrić, S., i suradnici, (2011): *Četiri stupnja gerijatrijske zdravstvene njege sa sestrinskom dokumentacijom i postupkom opće/obiteljske medicine u domu za starije osobe*, Zagreb.
23. Tufan, I., (2011), *Violence against the elderly in Turkey*, 1st Turkey atlas of Gerontology -Geroatlas, Antalya.
24. Vidanović, I., (2006), *Rečnik socijalnog rada*, Tiro-erc, Beograd.
25. Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i sloboda, Savjet Evrope, Rim, 1950.
26. Zakon o ravnopravnosti polova u BiH (Sl. glasnik BiH broj 16/03) član 17, Zabrana nasilja u privatnom i javnom životu.
27. Zakon o zdravstvenoj zaštiti FBiH („Službene novine FBiH“ 46/10).
28. Definicija Internacionalne mreže za prevenciju zlostavljanja starijih <http://www.inpea.net/> (pristup 22. 05. 2016.godine).
29. <http://hrcak.srce.hr/file/104672>, (pristup 22. 05. 2016).
30. www.elderabusecenter.org (pristup 20. 05. 2016).
31. www.kenniscentrum-ouderen.nl (pristup 20. 05. 2016).

RISK FACTORS OF VIOLENCE AGAINST THE ELDERLY IN SOCIAL AND HEALTH CARE INSTITUTIONS

Summary

Knowing that the phenomenon of violence against the elderly on the rise in Bosnia and Herzegovina, opted us to make efforts in the direction of its comprehensive research and investigation. The focus is primarily focused on theoretical and empirical research on the characteristics and extent of the phenomenon of violence against the elderly and the risk factors that cause alarm and the development of social deviation. Post-war living conditions in Bosnia and Herzegovina, which is characterized by traditional patriarchal milieus, destroyed the system of social protection, social transition and slow the structure of state institutions, and late made legislation, have a significant impact on the prevalence of violence against the elderly.

The research results clearly demonstrate that violence against the elderly in social and health institutions in Tuzla Canton there and that is caused by the action of a large number of risk factors. The subjects - the elderly, the potential risk factors of violence against them, according to significance, listed in the following order: lack of supervision in the institutions, inadequate training of personnel, poor implementation of standards, low moral values, stress and professional burnout, personal difficulties and problems, authoritative approach staff tends punishment, understaffing, low professional value and dependence of the elderly on the help of others.

The study points to the need for multidisciplinary research and continuous monitoring of violence against elderly people, training and information to the public and by taking various social and legal forms of struggle against violence.

Keywords: elderly, violence against the elderly, institutions for the elderly, risk-factors, social prevention,

Adresa autora

Authors' address

Hariz Šarić, Filozofski fakultet u Tuzli

hariz.saric@untz.ba

Fatima Mehmedović, JZU Univerzitetski klinički centar Tuzla

fatima.mehmedovic77@hotmail.com

UDK 364.4:338(497.6)

352:36

Pregledni rad

Review paper

Ehlimana Spahić, Nedreta Šerić

SOCIJALNO PODUZETNIŠTVO U FUNKCIJI OSTVARIVANJA SOCIO-EKONOMSKOG RAZVOJA LOKALNIH ZAJEDNICA FEDERACIJE BOSNE I HERCEGOVINE

Rad se bavi istraživanjem uloge i značaja socijalnog poduzetništva, analiziranjem teorijskih i praktičnih aspekata socijalnog poduzetništva u funkciji ostvarivanja socijalnog i ekonomskog razvoja lokalnih zajednica. Socijalno poduzetništvo u BiH predstavlja savremeni izazov s vrlo fragmentiranim oblicima poslovanja i nedovoljno iskorištenim mogućnostima. Njegova perspektiva ogleda se u činjenici da predstavlja sastavni dio nezaobilaznih reformi u BiH. Nesporno je da rješavanje i prevencija stanja socijalne potrebe i socijalnih problema članova lokalnih zajednica ovisi od efekata ekonomskog razvoja lokalne zajednice. Praksa pokazuje da nepridavanje paralelne pažnje i socijalnom razvoju pri izradi planova razvoja lokalne zajednice, ima izrazito negativne reperkusije na kvalitet lokalnog razvoja. S druge strane, razvoj lokalne zajednice podrazumijeva aktivne zajednice. Učešće članova zajednice u aktivnostima kako direktnog, tako i indirektnog razvoja zajednice, u velikoj mjeri zavisi od njihove spremnosti da budu aktivni sudionici razvoja svojih lokalnih zajednica. S tim u vezi, socijalno poduzetništvo, kao pojava o kojoj tek posljednjih godina u našoj zemlji sazrijeva svijest, predstavlja nezaobilazan instrument kako samoaktiviranja građana, tako i ostvarivanja i socijalne komponente ekonomskog razvoja, putem kojeg se ublažavaju ekonomske nesrazmjernosti, siromaštvo i socijalna isključenost. Socijalnim poduzetništvom osvještava se nezaobilazna veza socijalnog i ekonomskog razvoja putem kojih se ostvaruju ekonomske i socijalne vrijednosti.

Ključne riječi: socijalno poduzetništvo, socijalna ekonomija, lokalni razvoj, socijalni razvoj, ekonomski razvoj, lokalna zajednica, socijalna uključenost, vrijednosti

UVOD

Rad se sastoji od četiri poglavlja, uvoda i zaključnih razmatranja. U prvom poglavlju pod naslovom *Socijalno poduzetništvo, ključni modeli i prakse* elaborirane su teorijske i konceptualne osnove socijalnog poduzetništva, sa posebnim naglaskom na određenje ovog oblika poduzetništva. U narednom poglavlju *Socijalno poduzetništvo u Bosni i Hercegovini* dat je kratak pregled socijalnog poduzetništva u Bosni i Hercegovini. U drugom dijelu ovog poglavlja elaboriran je značaj socijalnog poduzetništva za ostvarivanja razvoja. Treće poglavlje pod naslovom *Socijalni i ekonomski razvoj u lokalnoj zajednici* sadrži elaboracije o teorijskim, konceptualnim i praktičnim aspektima razvoja na razini jedinica lokalne samouprave. Zadnje, četvrto poglavlje, pod naslovom *Socijalno poduzetništvo u funkciji ostvarivanja socijalnog i ekonomskog razvoja lokalnih zajednica u Federaciji Bosne i Hercegovine* sadrži elaboracije stanja socijalnog poduzetništva u jedinicama lokalne samouprave s posebnim naglaskom na njegovo pozicioniranje u strategijama razvoja.

1. SOCIJALNO PODUZETNIŠTVO, KLJUČNI MODELI I PRAKSE

Samo socijalno poduzetništvo¹ kao fenomen, oblik i načini djelovanja je starije u odnosu na teorijsku elaboraciju i definisanje pojma socijalno poduzetništvo. Posljednjih desetljeća, poput ideje zajednice, i ideja socijalnog poduzetništva postaje sve više aktualna u različitim diskursima propitivanja i promišljanja. Socijalno poduzetništvo kao „poduzetništvo s etičkim integritetom u cilju maksimiziranja društvene vrijednosti, a ne privatne vrijednosti ili profita”, prvi je definisao Bill Drayton (Vidović, 2012: 23), koji je ujedno zaslužan i za osnivanje prve globalne organizacije pod imenom Ashoka 1980. godine, s ciljem promovisanja i razvoja socijalnog poduzetništva (ASHOKA, 2017). Analizirajući definicije socijalnog poduzetništva, evidentno je da autori različito razumijevaju socijalno poduzetništvo.

U tom kontekstu, zanimljiva su stajališta o socijalnom poduzetništву kao „novoj paradigm̄i u pristupu savremenim socijalnim problemima” (Perčin, 2011: 10), „inovativnoj aktivnosti pojedinaca ili grupa usmjerenoj na efikasno rješavanje socijalnih problema građana” (KOMA, 2017), „spoju socijalne zaštite i zapošljavanja” ali i „važnom instrumentu za smanjenje siromaštva i socijalne

¹ Detaljnije vidi u (Roger L.& Osberg, 2009).

isključenosti” putem spajanja socijalnog sektora i ekonomije (Papić, Kovač, Kurtović, Ninković-Papić, Halepović, 2015).

Usmjerenost na socijalna pitanja predstavlja socijalnu komponentu socijalnog poduzetništva. Schumpert socijalne poduzetnike opisuje kao reformatore i revolucionare s društvenom misijom. Socijalni poduzetnici igraju ulogu posrednika promjena u socijalnom sektoru (Dees, 1998). Ne postoji jedna definicija socijalnog poduzetništva. U teoriji koja problematizira socijalno poduzetništvo prema Whitmanu (2010) spominje se čak 49 definicija. Na stvaranje društvene vrijednosti odnosi se 27, na rješavanje socijalnih problema 6 definicija, dok 16 definicija fokus pažnje usmjerava na socijalne promjene. Evidentno je da bitne odredbe/obilježja kojima se objašnjava suština socijalnog poduzetništva će ovisiti od mjesta i socijalnog konteksta. Međutim, ono što je immanentno većini definicija, jeste akcenat na razvoju društvenih vrijednosti, a ne isključivo profita. Etički integritet socijalnog poduzetništva kao specifičnog oblika poduzetništva možemo bolje razumjeti kroz načela na kojima se socijalno poduzetništvo temelji, kao što su „socijalna, ekološka i ekomska održivost, putem koje se dio ili cijelu stvorenu dobit izdvaja za dobrobit zajednice” (Zrilić, Širola, 2014:59). Socijalno poduzetništvo, specifično po tome što mu prioritetski cilj nije stjecanje dobiti radi dobiti, već nezaobilazno doprinosi i realizaciji ciljeva lokalnog razvoja.

Poznato je da ciljevi lokalnog razvoja podrazumijevaju razvoj potencijala lokalnog stanovništva i njegovih organizacijskih oblika djelovanja, umrežavanja, ali i stvaranja kvalitetnijih ekonomskih i socijalnih uvjeta. Navedeno se ostvaruje na način da se: omogući lokalnom stanovništvu da izrazi potrebe i probleme; da sudjeluju u izradi i provođenju programa razvoja ekonomije, obrazovanja, zaštite okoliša i kulture; unaprijede znanja i vještine lokalnog stanovništva, vjera u vlastite sposobnosti u cilju njihova uključivanja u aktivnosti s kojima mogu pomoći sami sebi, smanjujući ovisnost o drugima; razvija stabilna i održiva ekonomija; unaprijedi sliku o lokalnim okolnostima, i izgradi dugoročno partnerstvo između javnosti, zajednice, nevladinog i privatnog sektora (Twelvetrees, 2008: 1-18). Shodno tome socijalno poduzetništvo možemo razumijevati i kao formu samoaktiviranja građana lokalne zajednice.

Nužno je uključivanje što više ljudi (građana) kako bi se stvorila osnova za razvoj inovativnog pristupa u rješavanju socijalnih pitanja (Vidović, 2012: 23). Socijalno poduzetništvo u funkciji socio-ekonomskog razvoja lokalne zajednice moguće je ostvarivati ali i unapređivati primjenom različitih praktičnih modela. U praksi su se izdvojile sljedeće forme socijalnih preduzeća: model poduzetničke podrške; model posrednika na tržištu; model zapošljavanja; model članarine; model klijenta sa niskim

prihodom; model zadugarstva; model povezivanja sa tržištem; model subvencionisanja usluge i model organizacione podrške (Halilbašić, Osmanković, Talić, 2015:27-30).

2. SOCIJALNO PODUZETNIŠTVO U BOSNI I HERCEGOVINI

Socijalne posljedice s kojima se suočila i još uvijek intenzivno suočava Bosna i Hercegovina ogromnih su razmjera. BiH spada u one države nastale raspadom SFRJ u kojima se promjena državnog i društvenog uređenja ali i oblika vlasti, najviše se reflektovala na lokalne zajednice. Lokalne zajednice u Bosni i Hercegovini još i danas su bremenite različitim problemima, teškoćama i izazovima života u siromašnoj državi. Ovo su samo neki temeljni razlozi zbog kojih se socijalno poduzetništvo s velikim kašnjenjem i sporošću razvija u našem društvu. I dok se godinama nakon rata Bosna i Hercegovina kreće putem integracija u Evropsku uniju, pitanje uloge i utjecaja lokalnih zajednica u preuzimanju u svoje nadležnosti ali i značajnog tereta i odgovornosti, postaje aktuelno i nezaobilazno. Posebno u kontekstu iznalaženja načina zadovoljavanja socijalnih potreba svojih članova i rješavanja socijalnih problema uz maksimalno oslanjanje na vlastite resurse. U jednom demokratskom ozračju lokalna zajednica predstavlja bazu i temelj od kojeg treba inicirati promjene značajne za njen socio-ekonomski razvoj. Shodno tome, lokalna zajednica treba imati vodeću ulogu u definisanju i načina rješavanja ovih problema. U tom kontekstu, ponajviše je pozvana i odgovorna da svoje članove aktivno uključi u demokratske promjene, delegiranje i traženje novih adekvatnijih načina rješavanja socijalnih pitanja i postizanja socijalnih promjena. Ovo zbog toga jer lokalna zajednica koja blagovremeno koristi, razvija i afirmiše svoje potencijale i resurse, kroz aktivno učešće i saradnju njenih članova, ima i osnovu za uspješnije suočavanje sa izazovima, uključujući i prije toga prevenciju različitih i brojnih socijalnih problema.

Ovakvim ozbiljnim pristupom u znatnoj mjeri se onemogućava da se u aktuelnoj društvenoj, političkoj, ekonomskoj i socijalnoj zbilji operacionalizira stav Klausa Ofea u vezi sa „državom blagostanja” iskazan kao „kapitalizam za sirotinju, a socijalizam za bogate”. Tek posljednjih godina, u Bosni i Hercegovini sazrijeva svijest o važnosti socijalnog poduzetništva. U protekle četiri godine održano je na temu socijalnog poduzetništva u našem društvu nekoliko značajnih konferencijskih događaja, okruglih stolova i radionica čiji su akteri bili eksperți, obrazovne institucije, ministarstava, civilno društvo i studenti. Najnovije studije o socijalnom poduzetništву u BiH su

pokazale da se uglavnom primjenjuju tri osnovna modela socijalnog poduzetništva (socijalnog preduzeća): model poduzetničke podrške², model zadrugarstva³ i model povezivanja s tržištem⁴ (Halilbašić, Osmanković, Talić, 2015:36).

Sve dosadašnje analize socijalnog poduzetništva⁵ ukazuju na potrebu njegove promocije i afirmacije. Strateški dokument Evropa 2020. pruža velike mogućnosti za poticanje socijalnog poduzetništva. I *Strategija zapošljavanja Federacije Bosne i Hercegovine* prepoznaje važnost poduzetništva, posebno u jačanju socijalne i teritorijalne kohezije. Programom vlade Federacije Bosne i Hercegovine za period 2015-2018. godine, jedan od operativni ciljeva predstavlja planiranje promocije socijalnog poduzetništva putem konferencija, okruglih stolova i prezentacija. Također, predviđeno je i poticanje razvoja poduzetničke infrastrukture i poduzetničkih institucija koje mogu pomoći razvoju socijalnog poduzetništva u Federaciji (Vlada FBiH, 2015-2018).

U *Strategiji socijalnog uključivanja BiH* iz 2015. godine, kao posebna mjeru navodi se razvijanje sistema socijalnog poduzetništva. Podršku socijalnom poduzetništvu treba razvijati prioritetno na lokalnom nivou kroz „pojednostavljinjanje administrativne usluge, finansijsku podršku i olakšice”. Važnim smatramo što *Strategija* paralelno uz razvijanje sistema socijalnog poduzetništva, kao posebnu mjeru predviđa i da se kroz reformu sistema socijalne zaštite podstiče aktivno traženje posla (Vijeće ministara BiH , 2015: 48). Analizom tema o socijalnom poduzetništvu, evidentno je da postoji interes određenih segmenata javnosti za značaj i ulogu socijalnog poduzetništva, a uočena je i potreba njegove promocije i afirmacije u lokalnim zajednicama Bosne i Hercegovine. Posebno, imajući na umu činjenicu da

² „Model preduzetničke podrške – prodaje poslovnu podršku i finansijske usluge svojoj ciljnoj grupi ili „klijentima”, samozaposlenim pojedincima ili firmama. Zatim, ciljna grupa socijalnog preduzeća prodaje svoje proizvode i usluge na otvorenom tržištu. Uobičajeni tipovi biznisa koji primjenjuju ovaj model su: finansijske institucije (npr. mikrokreditne organizacije), menadžment i konsulting agencije, profesionalne usluge (računovodstvo, pravno i tržišno savjetovanje i informacije), tehnologija i servisi koji podržavaju preduzetnike” (Halilbašić, Osmanković, Talić, 2015:27, 28).

³ „Model zadrugarstva – osigurava direktnu korist svojoj ciljnoj grupi ili „klijentima”, članovima kooperativne, kroz usluge članovima: informacije o tržištu, tehnička/savjetodavna podrška, kolektivni ugovori, ekonomija otkupa, pristup proizvodima i uslugama, pristup eksternim tržištima za proizvode i usluge članova; članstvo zadruge često se sastoji od više malih proizvođača iz iste grupe proizvoda ili zajednice s istim potrebama na primjer pristup kapitalu ili zdravstvenoj njezi” (Halilbašić, Osmanković, Talić, 2015:29).

⁴ „Model povezivanja s tržištem – olakšava trgovinske odnose između ciljne grupe ili „klijenata”, malih proizvođača, lokalnih firmi i kooperativa i eksternog tržišta; socijalno preduzeće funkcioniра kao broker, povezivanjem kupaca s proizvođačima i obrnuto, i naplaćivanjem ove usluge. Tipovi ovih socijalnih preduzeća uključuju uvoz-izvoz, istraživanje tržišta i brokerske usluge” (Halilbašić, Osmanković, Talić, 2015: 29).

⁵ Detaljnije vidi u (USAID, KOMA, FSU U BiH, IBHI, 2015) i (Zavod za planiranje razvoja Kantona Sarajevo, 2015).

je socijalno poduzetništvo *neminovan* pratilac socio-ekonomskih reformi pred kojima se nalazi Bosna i Hercegovina na putu integracije u Evropsku uniju. Socijalno poduzetništvo je i *nezaobilazan* pratilac reformi, jer jedan od najvećih izazova Bosne i Hercegovine već dugi niz godina je visoka stopa nezaposlenosti.

2.1. ULOGA I ZNAČAJ SOCIJALNOG PODUZETNIŠTVA

Doprinos socijalnog poduzetništva lokalnom razvoju možemo posmatrati s različitih aspekata, od individualnog poboljšanja kvalitete života članova lokalne zajednice, pa do poboljšanja u cjelini kvalitete života u lokalnoj zajednici. Različiti segmenti razvoja zajednice poput razvoja kulture, obrazovanja, zdravstva, turizma i sl. mogu biti znatno unaprijeđeni kroz socijalno poduzetništvo. U ovom radu polazimo od stava da su nedovoljno iskorištene mogućnosti i veliki potencijal socijalnog poduzetništva u našem društvu. Na žalost o doprinisu socijalnog poduzetništva više je riječi u teoriji i deklarativnoj opredijeljenosti različitih subjekata, nego putem realizovanih projekata u praksi.

U kontekstu socijalnog rada doprinos socijalnog poduzetništva se manifestuje na više načina. Krenut ćemo od socijalne politike, sistema socijalne zaštite i prakse socijalnog rada. Socijalna politika, koja promoviše i afirmiše aktiviranje i integraciju predstavlja osnovnu komponentu nove evropske razvojne paradigme, čiji početak se vezuje za *Lisabonsku agendu* iz 2000. godine, do najnovije strategije *Evropa 2020* (European Commission, 2010). Mogli bismo reći da je koncept socijalnog uključivanja svojevrstan standard, kojeg treba da primjenjuju u socijalnoj politici države članice Evropske unije. Znanje, socijalna kohezija i zaposlenost su baza za socijalno uključivanje. Način na koji se reguliše proces socijalnog uključivanja normiran je politikama, preporukama, akcionim planovima. Radi preciznosti normativnih aktivnosti, u cilju socijalnog uključivanja, Evropska unija je osnivačkim ugovorima utvrdila neophodne zadatke, kao što su: „podizanje nivoa zaposlenosti i socijalne zaštite; jednakosti između žena i muškaraca; podizanje životnog standarda i kvalitete života; postizanje ekonomske i socijalne kohezije, te solidarnosti između država” (Popović, 2012: 117-118). U tom kontekstu, socijalno poduzetništvo ima nezaobilaznu ulogu kao korespondentan odgovor naprijed navedenom. Socijalno poduzetništvo predstavlja sastavni dio socijalne ekonomije Evrope. Ono što je iniciralo socijalno poduzetništvo u zemljama Evropske unije je bilo traganje za odgovorom na nezadovoljene potrebe diskriminiranih ljudi. U normativnom kontekstu, Italija je 1991. godine donijela pionirski Zakon o socijalnom poduzetništvu.

Inovativnim odgovorima na probleme nezaposlenosti, posebno marginalizovanih i diskriminiranih kategorija, siromaštvo i s tim u vezi socijalne isključenosti koja ga prati, socijalno poduzetništvo značajno može doprinijeti i realizaciji strateških ciljeva *Evropa 2020*. Na razini Evropske unije socijalno poduzetništvo čini 10% od ukupnih preduzeća, dok zaposleni u socijalnim preduzećima čine 6% radno sposobnog stanovništva (European Parliament, 2009). Određena iskustva država EU i država regije, pokazuju da se putem socijalnog poduzetništva, uslovno rečeno, jedino i mogu zaposliti pripadnici marginalizovanih i teško zaposlivih kategorija.

U teorijskoj elaboraciji vrlo često se socijalno poduzetništvo promišlja i artikuliše kao instrument rješavanja problema socijalne isključenosti⁶ s kojom je u Bosni i Hercegovini prema *Izvještaju Fondacije za socijalno uključivanje BiH* pogodeno čak 60% stanovništva (Fondacija za socijalno uključivanje BiH, 2012). Navđeno je indikator nerazvijenosti ekonomije u Bosni i Hercegovini, što neminovno implicira socijalno poduzetništvo kao uslov održivog i inkluzivnog razvoja, ublažavanja kriza ali i faktor stabilizacije na tržištu rada. Stoga, možemo konstatovati da se nalazimo u vremenu kada socijalno poduzetništvo treba razvijati gdje god je to moguće. Fundamentalni doprinos socijalnog poduzetništva ogleda se u ostvarivanju osnovnog ljudskog prava a to je *pravo na rad i život dostojan ljudskog bića*.

Razvoj lokalne zajednice pored ekonomskih promjena, implicira i borbu protiv socijalnog isključivanja, siromaštva i diskriminacije⁷. S tim u vezi, socijalno poduzetništvo predstavlja instrument djelovanja kako bi se ostvarilo socijalno uključivanje i zaposlenost. Njegov ishod je povezan s rješavanjem socijalnih problema i potreba članova lokalnih zajednica. Ako bismo napravili komparaciju evidentno je da se afirmacijom socijalnog poduzetništva u socijalnom sektoru djeluje na uzroke problema s efektom dugoročnije podrške socijalno ugroženim kategorijama.

Međutim, aktuelnim konceptom socijalne zaštite⁸ djeluje se uglavnom na simptome i posljedice s kratkoročnim rješenjima. Sadašnji sistem socijalne zaštite, ne samo da pasivizira korisnike socijalne zaštite već i praksi socijalnog rada u lokalnoj zajednici čini pasivnom, uglavnom orijentisanom ka saniranju posljedica socijalnih problema. U današnjem vremenu, teško da se mogu kvalitetno i efikasno promovisati socijalne promjene, načela ljudskih prava i socijalne pravde bez učešća onih na koje

⁶ Detaljnije vidi u: Nezavisni biro za humanitarna pitanja, 2009.

⁷ Detaljnije vidi u: Federalni zavod za programiranje razvoja, 2016.

⁸ Detaljnije vidi u: UNICEF Bosna i Hercegovina. *Priručnik o lokalnom modelu socijalne zaštite i inkluzije - od planiranja do realizacije socijalne zaštite i inkluzije na lokalnom nivou*. Dobra knjiga d.o.o. Sarajevo, pristupljeno 10. 02. 2017. https://www.unicef.org/bih/ba/SZI_manual_web2.pdf

se te vrijednosti ponajviše odnose i tiču. Pasivan sistem bez proaktivne orientacije teško da može doprinijeti razvoju lokalne zajednice u socijalnom sektoru.

Razvijanje aktivne socijalne zaštite i socijalnih usluga koje bi išle u smjeru prevencije socijalnog isključivanja je jedna od mjera *Strategije socijalnog uključivanja*, koja se može u znatnom kapacitetu realizovati kroz koncept socijalnog poduzetništva. Praksa socijalnog poduzetništva u Bosni i Hercegovini uglavnom je usmjerena na podršku ranjivim, marginalizovanim i po različitim osnovama diskriminiranim kategorijama stanovništva lokalnih zajednica. Riječ je o kategorijama koje su onemogućene da uđu na tržište rada ili im je taj put znatno otežan na različite načine.

Putem projekata socijalnog poduzetništva cilja se na razvoj poljoprivrede, ruralnog turizma, održiv povratak i smanjenje siromaštva. Kao jedan od primjera dobre prakse, doprinosa socijalnog poduzetništva u kontekstu socijalnog uključivanja, navodimo podatak *Fondacije za socijalno uključivanje u BiH* koja je „u periodu 2010-2014. godine podržala NVO fokusirane na socijalno poduzetništvo ukupnom sumom od 1.168.725,57 KM, od čega je učešće FSU u BiH bilo 799.085,34 KM, a domaće učešće 369.640,23 KM“ (Fondacija za socijalno uključivanje, 2017).

Podržani projekti najviše su se odnosili na osobe s invaliditetom, zatim samo-zapošljavanje ugroženih lica u ruralnim sredinama, socijalnu i poduzetničku inkluziju žena starijih od 40 godina, provođenje inkluzivnog obrazovanja u Kantonu Sarajevo, dok se jedan projekat odnosio na pomoć socijalno ugroženim ovisnicima. Načini realizacije poduzetničkih aktivnosti uglavnom se odnose na razvoj plasteničke proizvodnje, proizvodnju i uzgoj jagodičastog voća, gljiva, sakupljanje i sušenje ljekovitog bilja i sl.

Otežavajuću okolnost predstavlja nepostojanje posebnog zakona o socijalnom poduzetništvu niti strategije razvoja socijalnog poduzetništva u FBiH. Tako da su određeni segmenti socijalnog poduzetništva regulisani drugim zakonima ovisno da li određen tip socijalnog poduzetništva razvija javni/državni, privatni ili nevladin sektor⁹.

Kada je u pitanju javni/državni sektor, primjere određenog tipa socijalnog poduzetništva možemo uočiti kroz zakonski okvir, odnosno različite zakone.¹⁰ Izdvajamo npr. entitetske zakone o osobama s invaliditetom koji obavezuju određene subjekte

⁹ Detaljnije vidi u: Golubović, 2015.

¹⁰ Zakoni u kojima određeni modeli i tipovi socijalnog poduzetništva imaju uporište su: Zakon o fondu i finansiranju zaštite životne sredine, Službeni glasnik RS-a, br 3/11; Zakon o fondu za zaštitu okoliša, Službene novine FBiH, br. 3/03; Opći zakon o zadругama, Službeni glasnik BiH, br. 18/03, br. 55/06; Zakon o javnim preduzećima FBiH, br. 8/05., 22/09; Zakon o javnim preduzećima RS-a, Službeni glasnik, br. 75/04; Zakon o igrama na sreću FBiH, Službene novine FBiH, br. 1/02, 40/10; Zakon o igrama na sreću RS-a, Službeni glasnik, br. 7/10.

na zapošljavanje osoba s invaliditetom.¹¹ S tim u vezi značajno je spomenuti i *Strategiju za unapređenje prava i položaja osoba s invaliditetom u FBiH* (2016-2021), koja u okviru specifičnog cilja 6. predviđa aktivnosti na "razvijanju modela socijalnog poduzetništva u cilju samozapošljavanja i zapošljavanja osoba s invaliditetom (Vlada FBiH, 2016-2021). Značajan je broj socijalnih preduzeća koja su dala doprinos socijalnom poduzetništvu. Izdvajamo socijalno preduzeće *Uspon* usmjereni na osobe s invaliditetom, koje je osnovano 2009. godine.

U fokusu pažnje je profesionalna rehabilitacija, osposobljavanje i zapošljavanje osoba s invaliditetom, s ciljem da ove osobe „postanu stvaraoci a ne isključivo korisnici državnog budžeta“ (*Uspon*, 2017). Zatim, Fondacija Mozaik s desetogodišnjim iskustvom usmjerena na mlade poduzetnike, koje kroz Omladinske banke godišnje finansira preko 100 društveno inovativnih projekata u Bosni i Hercegovini (Fondacija MOZAIK, 2017), te organizacija MI-Bospo, UPP Poljotes Teslić, UPIP Žepče, Gopa – razvoj poduzetništva žene ženama, i dr.

3. SOCIJALNI I EKONOMSKI RAZVOJ U LOKALNOJ ZAJEDNICI

Uzimajući u obzir prethodne elaboracije evidentno je da socijalno poduzetništvo¹² daje značajan doprinos ostvarivanju ekonomskog i socijalnog razvoja na svim razinama vlasti. Ne umanjujući značaj i uzajamnu međuvisnost sistemskog upravljanja raz-vojnim procesima u državi poseban fokus, a u kontekstu ovoga rada, stavljen je na lokalni razvoj¹³, budući da najveći dio svojih potreba građani artikuliraju i zadovoljavaju na ovoj razini vlasti¹⁴. U tom kontekstu, lokalne vlasti¹⁵, općinski načelnici i gradonačelnici (CCI, 2009) u saradnji sa vijećima imaju obavezu pre-

¹¹ Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji, osposobljavanju i zapošljavanju invalida, Službeni glasnik RS-a br.59/09 - prečišćeni tekst i Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji, osposobljavanju i zapošljavanju lica sa invaliditetom, Službene novine FBiH br 2/10.

¹² Doprinos socijalnog poduzetništva ostvarivanju socijalnog i ekonomskog razvoja predmet je svobuhvatnih interdisciplinarnih analiza čiji su rezultati publicirani u formi, članaka, knjige, izvještaja i strategija. U tom kontekstu socijalno poduzetništvo se razumijeva kao: pokretač pozitivnih promjena koje doprinose razvoju lokalne zajednice (Gawell, Pierre & Von Friedrichs, 2014); generator socijalnih inovacija koje doprinose blagostanju zajednica (Sebea, 2013); poduzetnička strategija koja primjenjuje tržišni način poslovanja u svrhu ostvarivanja socijalnih ciljeva (Popovicu & Popovicu, 2011); modalitet poslovanja koji ima za cilj osnaživanje i zapošljavanje žena (Tsuchiya, 2007; Petreski and Petreska, 2015); aktivnost od značaja za unaprjeđenje vještina i kompetencija mlađih sa ciljem preveniranja rizičnog ponašanja (UNICEF, 2007).

¹³ 2006. Pripremljena je Strategija razvoja lokalne samouprave u BiH. (Ekspertska tim projekta, 2006).

¹⁴ Za dodatne elaboracije vidi (Pejanović., Sadiković, 2012).

¹⁵ Detaljnije vidi u (UNDP BiH, EDA, 2011).

poznati potrebe građana i ponuditi adekvatne programe i strategije za njihovo zadovoljavanje. Spomenuti programi i strategije lokalnih vlasti trebaju djelovati stimulativno na razvoj socijalnog poduzetništva, jer ova forma djelovanja može doprinijeti zadovoljavanju potreba lokalne zajednice.

Dakle, prethodno elaborirani teorijski, konceptualni i pragmatični aspekti socijalnog poduzetništva ukazuju da se rezultati uspješno provedenih projekata socijalnog poduzetništva najviše manifestiraju upravo u zajednici unutar koje djeluju. Riječ je o suptilnoj ali i raznolikoj kombinaciji lokalnih resursa u svrhu ostvarivanja tržišno prihvatljivih rezultata sa ciljem poboljšanja poslovanja i ulaganja u razvoj zajednice. Socijalno poduzetništvo kao poslovni model, praksa i oblik društvenog djelovanja doprinosi razvoju lokalnih zajednica budući da objedinjuje ideje, znanja, vještine i potrebe stanovnika određene lokalne zajednice u konkretne projekte od kojih svi involvirani imaju dugoročnu korist. Rezultati socijalnog poduzetništva stvaraju benefit ne samo za one koje sudjeluju u realizaciji takvih projekata, nego i za šиру zajednicu, a veoma često se korist može proširiti i na druge lokalne zajednice.

Investiranje dijela dobiti u lokalnu infrastrukturu, očuvanje životne sredine, obrazovanje, poljoprivredu i druge sektore nužno će imati pozitivan utjecaj i na širu društvenu zajednicu, ali i na državu u cjelini. Činjenica je da ova forma poduzetništva treba više promovirati i približiti lokalnim vlastima, jer može biti generator lokalnog razvoja.

Ostvarivanje ekonomskog i socijalnog razvoja, na svim razinama upravljanja (lokalna, regionalna, državna i međunarodna) predstavlja veliki izazov za koji se kontinuirano pokušavaju pronaći teorijska, konceptualna, ali i praktična rješenja od strane akademске zajednice, međunarodnih organizacija, nevladinog sektora i političkih elita na različitim razinama vlasti. Akademska zajednica dugi niz godina nastoji pronaći valjanje teorijske i praktične odgovore na izazove razvoja. U tom kontekstu stvorene su adekvatne teorijske osnove kojima se nastoji objasniti razvojni procesi. Ključnim teorijama razvoja danas se smatraju: ekomska teorija razvitka (osnovu za razvoj čine štednja, investicije i strana pomoć); teorija kumulativnih efekata (prema kojoj je privreda na nižim razinama uprave pod utjecajem razvijenih dijelova države, a ti utjecaji mogu biti stimulativni kada doprinose razvoju manje razvijenih, odnosno destimulativni kada privlače investicije ka već razvijenim područjima); teorija strukturalnih promjena (koja na temelju teorijskih i statističkih analiza nastoji objasniti strukturalne promjene koje se moraju dogoditi kako bi moglo doći do razvoja) i teorija ovisnosti (koja naglasak stavlja na ovisnost nerazvijenih država od pomoći razvijenih država) (Osmanković, Pejanović, 2009: 20, 21).

Navedeni popis nije konačan i može se proširiti, ako se u obzir uzmu relevantni modeli razvoja kao što su: model razvitka u fazama (tranzicija od nerazvijenih ka razvijenim može se opisati kroz seriju koraka ili faza u čijoj osnovi se nalazi planirana mobilizacija domaće i strane štednje iz koje bi se vršilo investiranje, a što bi potaknulo rast kao osnovu za ostvarivanje razvoja); model neokolonijalne ovisnosti (koji naglašava da je historijska ovisnost bivših kolonija o centrima kolonijalne moći u vezi sa njihovim nedovoljnim ekonomskim razvojem); model lažne paradigme (nerazvijenost je posljedica vrlo često dobromanjernih, ali kontekstualno neprilagođenih sugestija stranih organizacija i eksperata o tome kako treba usmjeravati društvo, odnosno na koji način treba potaknuti njegov razvoj) i PRIPS model (prema kojem se analiziraju svi važniji tokovi ekonomskih pokazatelja na relaciji centar - periferija) (Osmanković, Pejanović, 2009: 21-28).

Ne umanjujući značaja teorija i modela koji su prethodnom dijelu ukratko elaborirani, posebnu ulogu odnosno značaj u objašnjavanju razvoja na svim razinama vlasti ima nova teorija rasta. Ova teorija naglasak stavlja na nužnost štednje, investiranja i ulaganja u ljudski kapital. U središtu je investiranje (privatno i javno) u ljudski kapital, unapređenje i razvoj znanja i vještina, koje u kombinaciji sa ostalim proizvodnim činiteljima mogu polučiti dobre rezultate, a što u konačnici doprinosi razvoju u cjelinu.

Pored nove teorije rasta, a u kontekstu ovog rada od posebnog je značaja razmotriti i koncept lokalno zasnovanog razvoja (Barca, 2009), snažno zagovaran na razini EU, a prema kojem jedinice lokalne samouprave trebaju planski pristupiti upotrebi lokalno dostupnih resursa kako bi ostvarile povoljne ekonomске rezultate. Mogućnosti ostvarivanja lokalnog razvoja leže i u razvoju mreže i različitih oblika suradnje kako bi se ostvarili ekonomski i socijalni ciljevi zajednica. Temeljem kratkog pregleda prethodno elaboriranih teorija i modela evidentno je da su razvojni izazovi bili i ostali središte interesovanja različitih aktera, od akademске zajednice do međunarodnih organizacija, pa sve do političkih elita.

U tom kontekstu, razvoj se primarno razumijeva kao ekonomski¹⁶, međutim, danas se sve više govori o integriranom i sveobuhvatnom pristupu razvoju koji obuhvata pored ekonomске, socijalne¹⁷, ekološke, kulturne i političke komponente.¹⁸

¹⁶ Za dodatne elaboracije vidi knjige: Bašić, 2005; Samuelson., Nordhaus, 2007; Vilgorac, 2002.

¹⁷ Za dodatne elaboracije vidi knjige: Lakičević, 2001 i Lakičević, Gavrilović, 2009.

¹⁸ Najadekvatnija potvrda ove tvrdnje može se naći u trenutno aktualnim ciljevima održivoga razvoja (cilj 1. svijet bez siromaštva, cilj 2. svijet bez gladi, cilj 3. zdravlje i blagostanje, cilj 4. kvalitetno obrazovanje, cilj 5. rodna ravnopravnost, cilj 6. čista voda i sanitarni uslovi, cilj 7. pristupačna energija iz čistih izvora, cilj 8. dostojanstven rad i ekonomski rast, cilj 9. industrija, inovacije i infrastruktura, cilj 10. smanjene nejednakosti, cilj 11. održivi

Evidentno je da su brojni razvojni izazovi nametnuli potrebu da se sve razine vlasti aktivno uključe u njihovo rješavanje. Razvoju se danas pristupa prema modelu distribucije nadležnosti od vrha ka dnu i od dna ka vrhu, što uz adekvatno strateško planiranje može dati zadovoljavajuće rezultate. Međutim, činjenica je da se većina potreba artikulira i realizira na lokalnoj razini, stoga lokalni razvoj treba biti okosnica razvoja države.

4. SOCIJALNO PODUZETNIŠTVO U FUNKCIJI OSTVARIVANJA SOCIJALNOG I EKONOMSKOG RAZVOJA LOKALNIH ZAJEDNICA U FEDERACIJI BOSNE I HERCEGOVINE

Socijalno poduzetništvo može biti stavljeni u funkciju ostvarivanja socijalnog i ekonomskog razvoja uz adekvatnu institucionalnu podršku svih nivoa vlasti. Rezultati socijalnog poduzetništva najprije se vide i osjete u lokalnim zajednicama. U prethodnom dijelu rada nekoliko puta je naglašeno na koji način socijalno poduzetništvo može doprinijeti lokalnom razvoju, no nužno je i identificirati kako lokalne vlasti mogu stimulirati razvoj socijalnog poduzetništva.

Temeljem dosadašnjih istraživanja identificirani su ključni modaliteti podrške koju lokalne vlasti mogu pružiti razvoju socijalnog poduzetništva, a to su: podizanje svijesti o značaju ove forme poduzetništva, podrška u prikupljanju potrebnih resursa (uključujući direktnu pomoć lokalnih vlasti) i koordiniranje aktivnosti između socijalnih poduzetnika i ostalih aktera involviranih u program (Koresec & Berman, 2006). Pored prethodno spomenutih, moguće je izdvojiti i sljedeće forme podrške: razvoj socijalnog liderstva; pojednostavljenje procedura javnih nabavki; kreiranje različitih modela finansijske podrške; ostvarivanje partnerstva u pružanju javnih usluga; suradnja između javnih, privatnih i socijalnih preduzeća u svrhu razvoja socijalnog poduzetništva; poslovna podrška i pronalaženje inovativnih rješenja za izazove sa kojima se susreću lokalne vlasti (Hostick-Boakye & Hothi, 2011).

---

gradovi i zajednice, cilj 12. odgovorna potrošnja i proizvodnja, cilj 13. očuvanje klime, cilj 14. očuvanje vodenog svijeta, cilj 15. očuvanje života na zemlji, cilj 16. mir, pravda i snažne institucije i cilj 17. partnerstvom do ciljeva) (UNDP, 2012). Evidentno je da riječ o sveobuhvatnom, sistemskom, koordiniranom i planiranom pristupu ka ostvarivanju razvoja na međunarodnoj, nacionalnoj i lokalnoj razini. Ciljevi održivoga razvoja su uzajamno povezani, komplementarni i kompatibilni, a s obzirom na širok dijapazon oblasti koje obuhvaćaju još jednom potvrđuju da razvoj nije isključivo ekonomska kategorija, te da u razvoju moraju sudjelovati sve razine vlasti.

Motive koji mogu djelovati stimulativno na lokalne vlasti da podrže programe socijalnog poduzetništva moguće je naći u rezultatima istraživanja koja su pokazala da socijalno poduzetništvo uspješno rješava probleme za koje privatni i javni sektor ne daje adekvatne odgovore (European Commission, 2003:132). Također, temeljem provedenih istraživanja moguće je izdvojiti nekoliko općih i zajedničkih karakteristika lokalnog razvoja vođenog socijalnim poduzetništvom, a to su: djelovanje u svrhu ostvarivanja općeg dobra; holistički pristup razvoju (obuhvata pored lokalne ekonomije, kulturu, društvo i okruženje); prepoznavanje i zadovoljavanje netretiranih potreba zajednice; uspostavljanje ciklusa lokalne ekonomije; izgradnja i poboljšanje socijalnog kapitala; inoviranje u svrhu postizanja socijalnih ciljeva i razvoja; izgradnja zajednice i planiranje razvoja na svim razinama vlasti (Birkhölzer, 2009).

U Bosni i Hercegovini prepoznat je značaj holističkog pristupa u upravljanju lokalnim razvojem, te je fokus stavljen na integrirano planiranje i upravljanje. Na tom tragu kreiran je i implementiran Projekt integriranog lokalnog razvoja (ILDP)¹⁹ koji je obuhvatio jedinice lokalne samouprave iz oba entiteta.

U svrhu što bolje realizacije spomenutog projekta kreiran je usaglašeni koncept (UNDP BiH, SDC 2008) i metodologija planiranja lokalnog razvoja (UNDP BiH, SDC 2009, 2011a, 2011b) u Bosni i Hercegovini i njenim entitetima. Spomenuti koncept planiranja lokalnog razvoja zasniva se na uvažavanju zakonskog okvira i EU principa. Temelj planiranja lokalnog razvoja čine održivi razvoj²⁰ i socijalna uključenost²¹. Strateško planiranje razvoja u jedinicama lokalne samouprave u BiH se te-

¹⁹ "Projekat predstavlja zajedničku inicijativu Razvojnog programa Ujedinjenih naroda i Švicarske agencije za razvoj i saradnju, a provodi se u saradnji s Ministarstvom za ljudska prava i izbjeglice BiH, Federalnim ministarstvom pravde, Ministarstvom uprave i lokalne samouprave RS i savezima općina/opština i gradova u oba entiteta. Primarna namjera projekta je izrada jedinstvene metodologije za participatorno planiranje lokalnog razvoja koja će domen lokalnog razvoja definirati na sveobuhvatan način, stavljajući u istu ravan njegove prostorne, ekonomske, demografske, socijalne i okolišne dimenzije, vodeći računa o učešću građana i socijalnoj uključenosti. ILDP će raditi i direktno na općinskom nivou, kroz ciljanu podršku i jačanje kapaciteta općina za kvalitetno participatorično planiranje, kao i operacionalizaciju i uspješnu implementaciju lokalnih razvojnih strategija" (UNDP BiH, SDC, 2011a, 2011b).

²⁰ "Održivi razvoj podrazumijeva razvoj koji ispunjava potrebe sadašnjice bez kompromitiranja mogućnosti budućih generacija da zadovolje vlastite potrebe. Koncept održivog razvoja nudi sveobuhvatan pristup u rješavanju problema u lokalnoj zajednici, kroz integraciju mjera ublažavanja siromaštva, socijalne zaštite, privrednog rasta i zaštite okoliša. Ovaj princip osigurava razumno iskoriščavanje raspoloživih lokalnih resursa, te uzima u obzir prava i potencijalne potrebe budućih generacija" (UNDP BiH, 2008 :4).

²¹ "Socijalna uključenost je princip koji osigurava da oni koji su suočeni sa prijetnjom siromaštva i društvene marginalizacije imaju mogućnosti i resurse potrebne za cjelovito učešće u ekonomskom, društvenom i kulturnom životu i uživaju životni standard i dobrobiti koje se smatraju normalnim u društvu u kojem žive. Također osigurava njihovo snažnije učešće u procesu donošenja odluka koje utiču na njihove živote i pristup njihovim osnovnim pravima" (UNDP BiH, 2008: 4).

melji na integriranom²², inkluzivnom²³ i standardiziranom²⁴ planiranju lokalnog razvoja.

Lokalni razvoj se zasniva na socijalnom i ekonomskom razvoju uz adekvatno upravljanje okolišom. U kontekstu ovog rada, a s obzirom da je u fokusu entitet Federacija Bosne i Hercegovine, izvršena je analiza strateških dokumenata dvanaest općina²⁵ pripremljenih prema ranije spomenutoj metodologiji. Razvojne strategije odabranih općina i gradova prepoznale su značaj unapređenja poslovnog ambijenta u svrhu razvoja poduzetništva. Poseban fokus je stavljen na izgradnju i unapređenje infrastrukture, podizanje razine efikasnosti javne uprave i podršku za mala i srednja preduzeća. Prepozнат je značaj kreiranja i razvoja poduzetničkih zona, inkubatora i zadruga, te su u tu svrhu planirana značajna sredstva i projekti. Lokalne vlasti shvatile su da je razvijanje poduzetničkih kompetencija preduvjet za nastanak i razvoj novih preduzeća, te su i tome posvetili značajnu pažnju. Većina analiziranih jedinica lokalne samouprave naglasak stavljuju na promociju i razvoj, poljoprivrede i turizma, te uslužnih djelatnosti, ali i specifičnih formi privrednih djelatnosti (rudarstvo, metalurgija) karakterističnih za tu općinu/grad.

²² "Integrirano planiranje lokalnog razvoja u konceptualnom smislu podrazumijeva istovremeno razmatranje više aspekata, odnosno da su okolnosti koje mogu negativno uticati na lokalnu razvojnu strategiju razmotrene na cijelovit način. „Integriranost” podrazumijeva uključenost više sektora, gdje lokalna razvojna strategija razmatra usuglašenost i alternativna rješenja za smanjenje siromaštva, upravljanje okolišom, ekonomski rast, jednakost i ravnopravnost istovremeno kroz horizontalnu integraciju razvojnih sektora. Nadalje, karakteristika integriranosti planiranja lokalnog razvoja podrazumijeva vertikalnu integraciju, gdje su lokalne razvojne strategije povezane i usklađene sa strateškom planskom dokumentacijom viših nivoa." (UNDP BiH, 2008: 6).

²³ "Inkluzivno planiranje lokalnog razvoja podrazumijeva da, pored preuzimanja vodeće uloge u vođenju procesa planiranja lokalnog razvoja, jedinice lokalne samouprave trebaju omogućiti i potaknuti različite lokalne aktere (građane, nevladine organizacije, socijalno isključene i marginalizirane grupe, privatni sektor, itd.) da aktivno učestvuju u strateškom upravljanju poslovima u lokalnoj zajednici, te integrirati njihove interese u lokalne razvojne strategije." (UNDP BiH, 2008: 6).

²⁴ "Standardizirano planiranje lokalnog razvoja podrazumijeva da jedinice lokalne samouprave u BiH koriste iste vodeće principe, karakteristike i pristup prilikom izrade i sprovedbe svojih razvojnih strategija. Imajući u vidu da standardizacija procesa planiranja lokalnog razvoja ima direktnе implikacije i obuhvata sve prethodno definirane vodeće principe i ključne karakteristike, ovaj aspekt zahtijeva dodatnu operacionalizaciju putem jedinstvene metodologije za planiranje lokalnog razvoja. Na ovaj način će se unificirati proces planiranja i definirati minimalna struktura i obuhvat lokalnih strategija, te pripremiti detaljan vodič za planiranje lokalnog razvoja. Istovremeno, spomenuta metodologija će biti dovoljno fleksibilna da zadovolji različite potrebe lokalnih zajednica u oblasti planiranja." (UNDP BiH, 2008:6).

²⁵ Analizirane su strategije sljedećih općina i gradova u Federaciji Bosne i Hercegovine: Zenica (2012-2022), Cazin (2011-2020), Maglaj (2012-2020), Odžak (2011-2020), Bihać (2014-2023), Orašje (2011-2020), Novi Grada Sarajevo (2014-2020), Gračanica (2011-2020), Srebrenik (2011-2020), Velika Kladuša (2014-2023), Posušje (2014-2023) i Jablanica (2014-2023). U međuvremenu određeni broj analiziranih jedinica lokalne samouprave stekao je status grada, ali u analiziranim strategijama imaju status općine, te se u tom smislu koristi određenje iz strategije.

Ohrabrujućim se može smatrati to što je razvoj i unapređenje poduzetništva, te korespondirajućih logističkih i institucionalnih sistema, prepoznato u strateškim razvojnim dokumentima. Međutim, socijalno poduzetništvo nije na adekvatan način prepoznato kao modalitet za ostvarivanje postavljenih strateških ciljeva i realizaciju projekata. Preciznije, u analiziranim strategijama mogu se prepoznati elementi bitni za kreiranje uslova za poduzetništvo i socijalno poduzetništvo (kreiranje projekata poduzetničke podrške, stimuliranje razvoja zadruga, kreiranje projekata sa ciljem boljeg plasmana domaćih proizvoda na tržište), ali se spomenute aktivnosti ne identificiraju kao dobar temelj i za socijalno poduzetništvo. Dakle, jedinice lokalne samouprave u svojim strateškim dokumentima kreiraju povoljan ambijent za razvoj socijalnog poduzetništva, no nužna je njegova promocija i afirmacija, kako bi bilo prepoznato kao model za ubrzavanje razvoja.

Socijalno poduzetništvo je prisutno u razvojnim strategijama analiziranih općina i gradova, ali je podvedeno pod opću odrednicu poduzetništvo. Potrebno ga je i jasno diferencirati. S obzirom da je realizacija analiziranih strategija u toku, i da su lokalne vlasti vrlo ambiciozno pripremale strateške ciljeve i korespondirajuće projekte, vrlo je neizvjesno u kojoj mjeri će biti u mogućnosti unaprijediti ambijent za poduzetništvo i socijalno poduzetništvo. Razlog za ovu zabrinutost utemeljen je u analizi strateških dokumenata odabranih općina i gradova, a dodatno ga reafirmira i opća ocjena UNDP BiH o uspješnosti projekta integriranog lokalnog razvoja. UNDP BiH ocjenjuje: "Više od 80% lokalnih vlasti izradilo je razvojne strategije, ali one su i dalje odvojene od strategija i budžeta kantonalnih, entitetskih i državnih vlasti. Osim toga, općinama nedostaju kapaciteti da pretvore svoje strateške prioritete u provodive akcije, da stvore mreže ostvarivih projekata, da privuku finansijska sredstva izvana i da upravljaju lokalnim razvojem u partnerstvu sa privatnim sektorom i lokalnim zajednicama. Svi ovi faktori ometaju uspješnu realizaciju lokalnih strategija i ograničavaju rezultate socio-ekonomskog razvoja" (UNDP BiH, 2017).

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Temeljem prethodnih elaboracija moguće je izdvojiti nekoliko ključnih zaključaka i preporuka. Zaključna razmatranja su strukturirana na način da se kombiniraju opći zaključci do kojih se došlo analizom teorijskih, konceptualnih i praktičnih aspekata socijalnog poduzetništva i njegove primjene u BiH, te korespondirajućih preporuka. Dakle, uvažavajući prethodne teorijske, konceptualne i praktične elaboracije moguće

je zaključiti sljedeće: promocija i afirmacija socijalnog poduzetništva u Bosni i Hercegovini se intenzivirala, te je socijalno poduzetništvo uvršteno u zakonske i strateške dokumente. Međutim, pored promocije i prepoznavanja njegovog značaja potrebno je stvarati uvjete za njegov razvoj. Ekonomski i socijalni razvoj u BiH moguće je unaprijediti primjenom različitih praktičnih modela socijalnog poduzetništva, prije svega na lokalnoj razini. Građani najveći broj svojih potreba zadovoljavaju na lokalnoj razini, stoga je neophodno stvoriti uvjete za njihovo zadovoljavanje, a projekti socijalnog poduzetništva mogu doprinijeti tome. Socijalno poduzetništvo kao poslovni model, praksa i oblik društvenog djelovanja doprinosi razvoju zajednica budući da objedinjuje ideje, znanja, vještine i potrebe stanovnika u konkretnе projekte od kojih svi involuirani imaju dugoročnu korist. Rezultati socijalnog poduzetništva stvaraju benefite ne samo za one koje sudjeluju u realizaciji takvih projekata, nego i za širu zajednicu, a veoma često se dobrobit može proširiti i na druge lokalne zajednice. Ranije provedena istraživanja (Halilbašić, Osmanković, Talić, 2015) utvrdila su da u BiH se najčešće primjenjuju modeli preduzetničke podrške, zadrugarstva i povezivanja s tržištem. Ovu tezu je potvrdila i naša analiza strateških dokumenata odabranih općina i gradova.

Lokalne razvojne strategije orientirane su na stvaranje adekvatnih uvjeta za razvoj poduzetništva, te su u tom smislu razvojni ciljevi i korespondirajući projekti usmjereni na razvoj infrastrukture, stvaranje poduzetnički zona, poduzetničkih inkubatora, zadruga, programa edukacije i razvoja poduzetničkih znanja i vještina. Značajan broj analiziranih strategija jedinica lokalne samouprave u planiranim projektima razvoja sadrži ranije spomenute modele socijalnog poduzetništva, ali te aktivnosti nisu prepoznate kao socijalno poduzetništvo, već se svrstavaju u poduzetništvo.

U tom kontekstu nužno je socijalno poduzetništvo približiti lokalnim vlastima, kako bi na valjan način prepoznale njegovu pojavnu formu, te u narednim razvojnim strategijama jasno diferencirale projekte podrške socijalnom poduzetništvu, a što može biti od značaja za prikupljanje sredstava za njihovu realizaciju. S obzirom na kompleksnost cjelokupnog sistema upravljanja u BiH koji godinama nema adekvatne rezultate, evidentno je da se razvoju mora pristupiti sa razine lokalne samouprave. U tom kontekstu, nužno je osnažiti općine i gradove kako bi se ostvario razvoj kojem će doprinijeti socijalno poduzetništvo.

LITERATURA

1. ASHOKA (2017), ASHOKA' s History. pristupljeno 10.02.2017. <https://www.ashoka.org/en/ashokas-history>
2. Barca, Fabricio (2009), *An Agenda for a Reformed Cohesion Policy: A Place-based approach to meeting European Union challenges and expectations*, Independent report, European Commission.
3. Bašić, Meho (2005), *Ekonomija BiH*, Univerzitet u Sarajevu, Ekonomski fakultet, Sarajevo.
4. Birkhölzer, Karl (2009), *The Role of Social Enterprise in Local Economic Development*. Paper for the 2nd EMES International Conference on Social Enterprise 1st to 4th of July in Trento. pristupljeno 10.06.2017. http://euric-se.eu/sites/default/files/db_uploads/documents/1254754553_n170.pdf
5. CCI (2009), *Načelnik i lokalna samouprava: liderstvo, demokratija, razvoj*. GRAFID d.o.o. Banja Luka.
6. Hostick-Boakye, Sophie and Mandeep Hothi (2011), *Grow Your Own -How local authorities can support social enterprise*. The Young Foundation.
7. Dees J. Gregory (1998), *The Meaning of Social Entrepreneurship*. Original Draft.
8. Ekspertski tim projekta, (2006), “Kreiranje strategije razvoja lokalne samouprave u BiH od strane ključnih domaćih aktera” (2006), *Strategija razvoja lokalne samouprave u BiH*. GRAFID, Banja Luka.
9. European Commission (2010), *EUROPE 2020 A strategy for smart, sustainable and inclusive growth*, Brussels. pristupljeno 10.02.2017. <http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/COMPLET%20EN%20BARROSO%20%20%20007%20-%20Europe%202020%20-%20EN%20version.pdf>
10. European Parliament (2009), *European Parliament resolution of 19 February 2009 on Social Economy (2008/2250(INI))*. pristupljeno 10.02.2017. <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=/EP/NONSGML+TA+P6-TA-2009-0062+0+DOC+PDF+V0//EN>
11. Europska komisija (2016), Ukratko o strategiji Europa 2020. pristupljeno 10.02.2017. http://ec.europa.eu/europe2020/europe-2020-in-a-nutshell/index_hr.htm
12. European Commission (2003), *The Contribution of Social Capital in the Social Economy to Local Economic Development in Western Europe*. pristupljeno 10.06.2017. http://cordis.europa.eu/docs/publications/8260/82608021-6_en.pdf

13. Federalni zavod za programiranje razvoja (2016), *Socioekonomski pokazatelji po općinama u Federaciji Bosne i Hercegovine u 2015. godini april.* Federalni zavod za programiranje razvoja, Sarajevo.
14. Fondacija MOZAIK (2017), *Početna*, pristupljeno 10.02.2017. www.mozaik.ba
15. Fondacija za socijalno uključivanje (2017), *Socijalno poduzetništvo*, pristupljeno 10.02.2017. <http://www.sif.ba/index.php?otvori=socijalno&prikazi=sp>
16. Fondacija za socijalno uključivanje u Bosni i Hercegovini (2012), *Izvještaj o procjeni socijalnog poduzetništva u Bosni i Hercegovini.* SIPU International AB- TACSO kancelarija u Bosni i Hercegovini, Sarajevo.
17. Golubović, Dragan (2015), *Pravni i institucionalni aspekti socijalnog preduzetništva: komparativni pregled i stanje u Bosni i Hercegovini*, TACSO BiH Office, Sarajevo.
18. Gawell, Malin., Pierre, Anne and Yvonne von Friedrichs (2014). *Societal Entrepreneurship – a Cross-Boundary Force for Regional and Local Development Cherished for Multiple Reasons.* Scandinavian Journal of Public Administration 18(4): 109-130.
19. Halilbašić, Muamer., Osmanković, Jasmina., Talić, Armin (2015). *Modeli socijalnog preduzetništva u BiH.* YEP Working Papers. YEP i Ekonomski institut Sarajevo, Sarajevo.
20. KOMA (2017), *Koalicija marginalizovanih grupa u BiH. Za društvo jednakih mogućnosti! Zašto nam treba socijalno poduzetništvo.* pristupljeno 10.02.2017. <http://koma.ba/>
21. Korosec, Ronnie L & Berman, Evan M. (2006), Municipal Support for Social Entrepreneurship. Public Administration Review, May | June 2006. pp.448-462.
22. Lakičević, Mira (2001), *Socijalni razvoj i planiranje*, Fakultet političkih nauka i „Čigoja štampa”, Beograd.
23. Lakičević, Mira, Gavrilović, Ana (2009), *Socijalni razvoj i planiranje*, Biblioteka UDŽBENICI, Banja Luka.
24. Martin , Roger L. & Sally Osberg (2009), *Socijalno poduzetništvo*, Autonomni centar – ACT, Čakovec.
25. Nezavisni biro za humanitarna pitanja (2009), *Analiza NVO sektora iz perspektive socijalnog uključivanja.* Nezavisni biro za humanitarna pitanja, Sarajevo.

26. Opći zakon o zadružama, Službeni glasnik BiH, br. 18/03, br. 55/06
27. Općina Bihać (2014), *Strategija razvoja općine Bihać 2014-2023*. Općina Bihać, UNDP BiH, SDC, Bihać, pristupljeno 10.02.2017. <http://www.bihac.org/strategija/Strategija%20razvoja%20opcine%20Biha%202014-2023.pdf>
28. Općina Cazin (2011), *Strategija razvoja Općine Cazin 2011-2020*. Općina Cazin, UNDP BiH, SDC, Cazin, pristupljeno 10.02.2017. <http://www.sogfbih.ba/uploaded/Lokalni%20razvoj/Strategije/Strategija%20razvoja%20Cazin.pdf>
29. Općina Gračanica (2016), *Strategija razvoja općine Gračanica 2011-2020.-Revidirana Strategija lokalnog razvoja za period 2016-2020*, Općina Gračanica, UNDP BiH, SDC, Gračanica, pristupljeno 10.02.2017. http://www.opcina-gracanica.ba/phocadownloadpap/Sluzba_za_poduzetniство05/rev_strategija_gracanica_20.06.2016.pdf
30. Općina Jablanica, *Integralna strategija razvoja općine Jablanica 2014 – 2023*. Općina Jablanica, UNDP BiH, SDC, Jablanica, pristupljeno 10.02.2017. <http://www.jablanica.ba/ba/download-zona/strateski-dokumenti.html?download=60:strates%CC%8Cki-plan-opc%C8%81ine-jablanica-2014-2023>
31. Općina Maglaj (2012), *Strategija razvoja općine Maglaj 2012-2020*. Općina Maglaj, UNDP BiH, SDC, Maglaj, pristupljeno 10.02.2017. http://www.alvrs.com/v1/media/djcata_log/Strategija%20razvoja%20Maglaj.pdf
32. Općina Novi Grad Sarajevo (2014), *Strategija razvoja općine Novi Grad Sarajevo za period 2014. - 2020.* Općina Novi Grad Sarajevo, UNDP BiH, SDC, Sarajevo, pristupljeno 10.02.2017. http://www.novigradsarajevo.ba/uploads/files/shares/strategija%20razvoja/STRATEGIJA_RAZVOJA_final.pdf
33. Općina Odžak (2011), *Strategija integriranog lokalnog razvoja općine Odžak 2011-2020*, Općina Odžak, UNDP BiH, SDC, Odžak, pristupljeno 10.02.2017. <http://www.sogfbih.ba/uploaded/Lokalni%20razvoj/Strategije/Strategija%20razvoja%20Odzak.pdf>
34. Općina Orašje (2011), *Integrirana strategija lokalnog razvijnika općine Oraše 2011. – 2020. godina*. Općina Orašje, UNDP BiH, SDC, Orašje, pristupljeno 10.02.2017. <http://www.sogfbih.ba/uploaded/Lokalni%20razvoj/Strategije/Strategija%20razvoja%20Orasje.pdf>
35. Općina Posušje (2014), *Strategija razvoja općine Posušje 2014-2023*. Općina Posušje, UNDP BiH, SDC, Posušje, pristupljeno 10.02.2017. <http://www.op>

http://www.vladatki.ba/Vlada/Novosti_2014/strategija/Strategija_rzvoja_Opcine_Srebrenik_za_period_2011-2020.pdf

36. Općina Srebrenik (2010), *Strategija razvoja općine Srebrenik 2011-2020*. Općina Srebrenik, UNDP BiH, SDC, Srebrenik, pristupljeno 10.02.2017. http://www.vladatki.ba/Vlada/Novosti_2014/strategija/Strategija_rzvoja_Opcine_Srebrenik_za_period_2011-2020.pdf
37. Općina Velika Kladuša (2013). *Strategija razvoja općine Velika Kladuša 2014-2023*, Općina Velika Kladuša, UNDP BiH, SDC, Velika Kladuša, pristupljeno 10.02.2017. http://velika_kladusa.gov.ba/wp-content/uploads/2014/02/Strategija_rzvoja_OVKL_2014-2023_1001_2014.pdf
38. Općina Zenica, *Strategija razvoja Općine Zenica 2012-2022*. Općina Zenica, UNDP BiH, SDC, Zenica, pristupljeno 10.02.2017. http://www.alvrs.com/v1/media/djadata_log/20131004_143_946_Strategija%20razvoja%20Zenica.pdf
39. Osmanković, Jasmina., Pejanović, Mirko (2009), *Euroregije i Bosna i Hercegovina- drugo dopunjeno izdanje*. Fakultet političkih nauka, Sarajevo.
40. Papić, Žarko., Kovač, Zdenka-Marija., Kurtović Emir., Ninković-Papić, Ranya., Halepović Dubravka. (2015), *Zašto nam treba socijalno poduzetništvo u Bosni i Hercegovini?* Zavod za planiranje razvoja Kantona Sarajevo, Sarajevo. pristupljeno 10.02.2017. <http://koma.ba/wp-content/uploads/2016/06/PBZa%C5%A1to-nam-treba-socijalno-poduzetni%C5%A1tvo-u-Bosni-i-Hercegovini.pdf>
41. Pejanović, Mirko, Elmir Sadiković, (2012), *Lokalna i regionalna samouprava u Bosni i Hercegovini*, TKD Šahinpašić, Sarajevo; Zagreb.
42. Petreski, Blagica and Despina Petreska (2015), *The Case Study Of “Krushevo Women”as a Model of Social Entrepreneurship*. Finance Think - Economic Research & Policy Institute.
43. Perčin, Milena (2011), *Socijalno poduzetništvo – za dobrobit čovječanstva*. Organizacija za građanske inicijative, Grafika d.o.o. Osijek.
44. Popović, Dragan (2012), “Proces socijalnog uključivanja u Bosni i Hercegovini u kontekstu evropskih integracija”, u: Šarčević, Edin ur. *Sistem socijalne zaštite BiH i regija*, 115-146. Fondacija Centar za javno pravo, Sarajevo. pristupljeno 10.02.2017. http://rightsforall.ba/bs/wp-content/uploads/sites/5/2016/11/2sistem_socijalne_za%C5%A1titne_bih_i_regija_2012.pdf
45. Popoviciu, Ioan & Salomea A. Popoviciu (2011), *Social Entrepreneurship, Social Enterprise and the Principles of a Community Of Practice*. Revista De Cercetare Si Interventie Socială - volumul 33/2011. pp. 44-55.

46. Samuelson, Paul A., Nordhaus, William, D (2007), *Ekonomija- XVIII izdanje*, MATE d.o.o Zagreb.
47. Sebea, P. Mihai (2013). *Innovative Ways of Financing Social Entrepreneurship*. Romanian Economic and Business Review – Special issue 2013. pp. 444-453.
48. Tsuchiya, Ryuichiro (2007). *Community Organizations, Neighborhood Interactions, and Entrepreneurial Social Capital: Effects on Female Self-Employment Earning*. Hitotubashi University- Discussion Paper #2007-04.
49. Tweelvetrees, A. (2008). *Planning for effective community work*. In Community work, Hampshire: Palgrave Macmillan.
50. UNDP (2012), *Program održivog razvoja do 2030. godine*. pristupljeno 10.02.2017. http://www.ba.undp.org/content/bosnia_and_herzegovina/bs/home/post-2015/sdg-overview/
51. Uspon (2017), Uspon d.o.o. (zaštitna radionica), pristupljeno 10.02.2017. www.uspon.ba
52. UNDP BiH (2017), *Projekat integriranog lokalnog razvoja (ILDP)*, pristupljeno 10.02.2017. http://www.ba.undp.org/content/bosnia_and_herzegovina/bs/home/operations/projects/poverty_reduction/projekat-integriranog-lokalnog-razvoja-ildp/
53. UNDP BiH (2008), *Usaglašeni koncept vodećih principa i standardiziranog pristupa planiranju lokalnog razvoja u Bosni i Hercegovini (BiH)*. UNDP BiH. Sarajevo.
54. UNDP BiH, EDA (2011), *Upravljanje lokalnim razvojem u jedinicama lokalne samouprave u Bosni i Hercegovini - Izvještaj o sprovedenom akcionom istraživanju, septembar-oktobar 2010*. UNDP BiH, EDA., Sarajevo.
55. UNDP BiH, SDC (2008), *ŠTA JE ZAPRAVO ILDP?*. UNDP BiH, SDC., Sarajevo.
56. UNDP BiH, SDC (2009), *Metodologija za integrirano planiranje lokalnog razvoja - MiPRO - Prvi, teorijski dio*. UNDP BiH, SDC. Sarajevo.
57. UNDP BiH, SDC (2011a), *Metodologija za integrirano planiranje lokalnog razvoja - MiPRO - drugi,, praktični dio –Drugo izdanje*. UNDP BiH, SDC. Sarajevo.
58. UNDP BiH, SDC (2011b), *Metodologija za integrirano planiranje lokalnog razvoja - MiPRO - Prvi, teorijski dio –Ponovljeno izdanje*. UNDP BiH, SDC. Sarajevo.

59. UNICEF Bosna i Hercegovina. *Priručnik o lokalnom modelu socijalne zaštite i inkluzije- od planiranja do realizacije socijalne zaštite i inkluzije na lokalnom nivou. Dobra knjiga d.o.o.* Sarajevo. pristupljeno 10.02.2017. https://www.unicef.org/bih/ba/SZI_manual_web2.pdf
60. USAID, KOMA, FSU U BiH, IBHI (2015), *Nivo razvijenosti socijalnog poduzetništva u Bosni i Hercegovini – glavni akteri i zakonski okvir- analiza.* USAID, KOMA, FSU U BiH, IBHI. Sarajevo.
61. UNICEF (2007). *Adolescents and Civil Engagement: Social Entrepreneurship and Young People.* United Nations Children's Fund (UNICEF), New York, 2007.
62. Vijeće ministara BiH (2015), Strategija socijalnog uključivanja BiH, Vijeće ministara BiH, Sarajevo.
63. Vilogorac, Esad (2002), *Uvod u ekonomiju,* Sarajevo: Ekonomski fakultet Univerziteta.
64. Vidović, Davorka (2012). *Socijalno poduzetništvo u Hrvatskoj,* Doktorski rad, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb.
65. Vlada FBiH (2008), *Strategija zapošljavanja Federacije Bosne i Hercegovine (2009-2013).* Vlada FBiH, Sarajevo. pristupljeno 10.02.2017. <http://fmrsp.gov.ba/s/images/stories/Strategija%20zaposljavanja%20FBiH%20Ministarstvo.pdf>
66. Vlada FBiH (2015-2018), *Program rada vlade Federacije Bosne i Hercegovine za period 2015-2018. godina,* Vlada FBiH, Sarajevo.
67. Vlada FBiH (2016-2021), *Strategiju za unapređenje prava i položaja osoba s invaliditetom u FBiH (2016-2021),* Sarajevo.
68. Whitman, J. (2010), “The Social Entrepreneurship Model: Past, Present, and Future” Worcester Polytechnic Institute, Venture Forum.
69. Zakon o fondu i finansiranju zaštite životne sredine, Službeni glasnik RS-a, br 3/11.
70. Zakon o fondu za zaštitu okoliša, Službene novine FBiH, br. 3/03.
71. Zakon o igrama na sreću FBiH, Službene novine FBiH, br. 1/02, 40/10.
72. Zakon o igrama na sreću RS-a, Službeni glasnik, br. 7/10.
73. Zakon o javnim preduzećima FBiH, br. 8/05., 22/09.
74. Zakon o javnim preduzećima RS-a, Službeni glasnik, br. 75/04.
75. Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji, sposobljavanju i zapošljavanju invalida, Službeni glasnik RS-a br.59/09- prečišćeni tekst).
76. Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji, sposobljavanju i zapošljavanju lica sa invaliditetom, Službene novine FBiH br 2/10).

77. Zavod za planiranje razvoja Kantona Sarajevo (2015), *Socijalno poduzetništvo u Kantonu Sarajevo*. Zavod za planiranje razvoja Kantona Sarajevo, Sarajevo.
78. Zrilić, Nataša., Širola, Davor (2014), “Socijalno poduzetništvo – nova mogućnost zapošljavanja mladih u Hrvatskoj”, *Zbornik Veleučilišta u Rijeci*, Vol. 2. No. 1, pp. 59-76.

SOCIAL ENTREPRENEURSHIP IN FUNCTIONING OF SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF LOCAL COMMUNITIES OF THE FEDERATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

The aim of the article is to explore the role and importance of social entrepreneurship, and to analyze theoretical and practical aspects of social entrepreneurship in the function of achieving social and economic development of local communities. Social entrepreneurship in Bosnia and Herzegovina is a contemporary challenge with highly fragmented forms of business practices and underutilized opportunities. The perspective of social entrepreneurship is reflected in the fact that it is an integral part of the unavoidable reforms in Bosnia and Herzegovina. There is no doubt that the resolution and prevention of the social needs and social problems of members of local communities depends on the effects of the economic development of local communities. The results in practice have shown that the failure to dedicate more attention to social development, during the process of planning of the development in the local community, has an extremely negative repercussion on the quality of local development. On the other hand, the development of the local community implies active community. The participation of community members in activities that contribute to community development directly, or indirectly, largely depends on their willingness to be active participants in the development of their local communities. In this context, social entrepreneurship, as a recently recognized phenomenon in our country, represents an essential instrument for motivation of the citizens to be more active, as well as an instrument for achieving social and economic development, through which is possible to mitigate economic disproportion, poverty and social exclusion. Social entrepreneurship emphasizes the unavoidable interconnection between social and economic development through which economic and social value are realized.

Adresa autora

Authors' address

Ehlimana Spahić

Nedreta Šerić

Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu

ehlimana.spahic@fpn.unsa.ba

[nedreta.seric@fpn.unsa.ba](mailto nedreta.seric@fpn.unsa.ba)

UDK 304:37
37.014
Stručni rad
Professional paper

Karolina Tadić-Lesko, Janja Milinković

SOCIJALNA POLITIKA U SFERI ODGOJA I OBRAZOVANJA

U Ustavu Bosne i Hercegovine definirano je da je socijalna politika u nadležnosti entiteta Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske. Međutim, važno je istaći da se socijalna politika u Federaciji Bosne i Hercegovine organizira kao podijeljena nadležnost između Federacije Bosne i Hercegovine i županija, te se građani suočavaju s različitim propisima i nejednakom definiranim pravima iz socijalnog zakonodavstva. Zbog nepostojanja zajednički postavljenih ciljeva, ponajviše do izražaja dolaze problemi, vidljivi u neusmjerenošći na ciljane grupe korisnika. Socijalna politika treba prvenstveno djelovati na prikupljanju i analizi podatka o socijalno ugroženim kategorijama. Poglavitno bi se trebala skrbiti o djeci i to *odozdo prema gore*, kako bi postojeća sredstva i raspoložive resurse usmjerila na djecu, a posebno na djecu iz socijalno ugroženih obitelji. U ovom radu predočeno je istraživanje o socijalnoj politici u sferi odgoja i obrazovanja u Gradu Mostaru. Ciljevi ovoga rada su: (1) Utvrditi stavove i mišljenja nastavnika o socijalnoj politici u sferi odgoja i obrazovanja i (2) analizirati stav predstavnika socijalne i obrazovne politike i (3) stavove socijalnih radnika iz centra za socijalni rad. U istraživanju je sudjelovalo 250 nastavnika osnovnih škola, po jedan predstavnik socijalne i obrazovne politike te 9 socijalnih radnika iz centra za socijalni rad. Ispitivanje stavova nastavnika mjerilo se upitnikom Likertovog tipa (sa stupnjevima od 1 do 5), a za ispitivanje stavova predstavnika socijalne i obrazovne politike te socijalnih radnika sačinjen je Protokol za vođeni intervju. Rezultati istraživanja ukazuju na nezadovoljstvo nastavnika i socijalnih radnika socijalnom politikom u sferi odgoja i obrazovanja, dok su predstavnici socijalne i obrazovne politike svjesni njihove slabe suradnje. Dobivene rezultate treba tumačiti u kontekstu nedovoljne usmjerenošći socijalne politike na zaštitu učenika i nepostojanja međusobne suradnju među pojedincima koji djeluju u socijalnoj i obrazovnoj politici. Dakle, socijalna politika treba djeci

iz socijalno ugroženih obitelji osigurati primarne potrebe kako u obitelji tako i školskom okruženju. Od socijalne politike se očekuje da zaštitи prava i interesе djece koja su ranjiva i nalaze se u riziku od socijalne isključenosti. Ovaj rad je tek osnova koja usmjerava i potiče na daljnja istraživanja u smjeru ispitivanja odgovornosti i poduzimanja mjera socijalne politike za poboljšanje materijalne i socijalne dobrobiti učenika.

Ključne riječi: socijalna politika, obrazovna politika, centar za socijalni rad, škola, učenici

UVOD

Bosna i Hercegovina je zemlja čiji sustavi socijalne politike sukladno Reformskoj agendi prolaze kroz brojne reformske procese s ciljem usklađivanja zakonodavstva sa standardima Europske Unije. Prije svega treba pojasniti ove dvije riječi koje čine samu sintagmu „socijalna politika“. Riječ „socijalno“ u osnovi ima dvije konotacije. Prva se odnosi na društvo kao cjelinu, njegovu strukturu, procese, integraciju i koheziju, dok se druga odnosi na međuljudsku razmjenu, potporu, velikodušnost i altruizam (Jones, 1985:13). Kakvu ćemo socijalnu politiku imati na kraju reformi uz postojeće političke organizacije i različito definirane zakone, nije nam još poznato. „Bude li se još uvjek govorilo u kontekstu ratnih sukoba, a ne u kontekstu globalnog integriteta i o zaokupljenosti psiho-socijalnom pomoći, a ne o razvoju zajednice ili cjelokupnom društvenom razvoju, moglo bi se desiti da poznati socijalni reformatori, Međunarodni dječji fond Ujedinjenih naroda za hitne potrebe i Program Ujedinjenih naroda za razvoj svoj posao prepuste nevladinim organizacijama, koje će na političku pozornicu doći sa sasvim drugom filozofijom“ (Deacon, Hulse, Stubbs 1997). Socijalna politika Bosne i Hercegovine, zemlje u tranziciji, već dugi niz godina uz podršku socijalnih reformatora, Europske unije i drugih inozemnih fondova, organizacija te relevantnih institucija i vlasti na različitim razinama u BiH, traga za prihvatljivim programima i modelima socijalne zaštite i uslijed toga se suočava se s brojnim problemima, neujednačenim zakonima na različitim nivoima vlasti i nejednakom definiranim pravima iz socijalnog zakonodavstva. Socijalna politika često se bavi pitanjima koja se nazivaju i *opaki problemi*, no ona može pomoći zajednici mnogo više ako unapređuje aspekte kvalitete života, obrazovanje, kulturu, prihode, gospodarstvo i stanovanje u ruralnim područjima“ (Rittle i Webber, 1973; prema Vargas-Hernández i sur, 2011: 287-288). *Problemi socijalne politike Bosne i*

Hercegovine ponajviše su vidljivi u neusmjerenosti na ciljane grupe korisnika (materialno neosigurane, zdravstveno ugrožene, učenike sa asocijalnim ponašanjem) a pružanje socijalnih davanja korisnicima socijalne skrbi je minimalno. No, ako Bosna i Hercegovina bude slijedila dobre primjere razvijenih zemalja, prihvaćala ponuđene smjernice poznatih europskih i svjetskih socijalnih reformatora, te se bavila znanstvenim istraživanjima koja koriste praksu kao podlogu, to će joj omogućiti valjane promjene u strukturi njezinih socijalnih sektora.

1. ULOGA SOCIJALNE POLITIKE U SFERI ODGOJA I OBRAZOVANJA

Zakon o socijalnoj zaštiti F BiH promiče i zastupa najbolji interes djeteta te postupa sukladno odredbama Konvencije o pravima djeteta, osobito kroz članak 3. "U svim akcijama koje se odnose na djecu, bilo da ih poduzimaju javne ili privatne ustanove socijalne skrbi, sudovi, državna uprava ili zakonodavna tijela, najbolji interes djeteta mora imati prednost." (Konvencija o Pravima djeteta, 1989). Dakako, to implicira i potrebu socijalne politike da se putem svojih sustava i instrumenata¹ te kroz socijalne usluge, prije svega centra za socijalni rad koji je izravno involuiran u rad s korisnicima (obitelji i djeca), usmjeri na suradnju s drugim sustavima socijalne politike, u prvome redu sa obrazovnim sustavom. Obrazovanje spada u temeljna ljudska prava. Ostvarivanje toga prava daje snažnu osnovu realizaciji drugih građanskih, kulturnih, političkih, ekonomskih i socijalnih prava. Sustav obrazovanja predstavlja intersektorsknu aktivnost, neophodnu i bitnu za sve aspekte života. Shvaćanje o tome što je kvalitetno obrazovanje, odnosno „dobra škola“ mijenjalo se tijekom vremena. Tradicionalno je razumijevanje „dobre škole“ bilo ono prema kojem kvalitetna škola raspolaže visokom razinom resursa i u kojoj su transformacijski procesi intenzivni, tj. u kojoj se mnogo uči (Glasser 2004:14.).

Bosna i Hercegovina kao potpisnica dokumenta EU u oblasti obrazovanja mora težiti istim ciljevima obrazovanja kao u EU i to: poboljšati kvalitetu i efikasnost sustava obrazovanja i obuke; osigurati dostupnost svima; osigurati prohodnost unutar zajedničkog europskog prostora. To postupno vodi spontanoj harmonizaciji nacionalnih obrazovnih politika, ujednačavanju obrazovnih sustava ili, drugim riječima, njihovoj europeizaciji, odnosno globalizaciji (Meyer i Benavot 2013:12.).

¹ Zakoni i drugi propisi, kao i razni programi i mjere za njezinu praktičnu primjenu.

Obrazovna politika u kontekstu sustava socijalne politike treba ispuniti svoju dužnost, a to je društvena odgovornost kojom jamči sigurnost i zaštitu učenika krećući se prije svega, putovima međuinstitucionalne suradnje. „Važan je čimbenik i školsko ozračje o kojem ovisi ne samo zadovoljstvo zaposlenika i učenika nego i stupanj iskorištenosti postojećih resursa. S tim je usko povezana percepcija organizacijske pravde koja ponajviše ovisi o vođenju škole“ (Hoy i Tarter 2004:22.). Škola, također treba imati podržavajući utjecaj, a to podrazumijeva zalaganje za izgradnju i održavanje stabilnih odnosa između škole i centra za socijalni rad, poglavito kroz zajedničko provođenje preventivnih programa u školi i zajednici te nadzor nad učenicima i njihovim uvjetima života u obitelji. Dakle, „nastavnik je nezamjenjiv ne samo za nastavu i vannastavne aktivnosti već i za saradnju škole i društvene sredine, obitelji i škole. On se oslobađa predavanja i poučavanja, a više se bavi planiranjem, pripremanjem, organiziranjem, odgojnim radom - odgojem“ (Nikodinovska-Bančatovska 2003:7). Primjenom ciljanih, učinkovitih, zajedničkih mjera i postupaka, sistematičnim pristupom omogućilo bi se rano otkrivanje uzroka problema učenika te pružio širi uvid u socijalne poremećaje i probleme zbog kojih dolazi do smetnji u odvijanju kvalitetne nastave. Socijalna politika treba kroz sustave obrazovanja i socijalne zaštite, a izravno kroz zajedničko djelovanje škole i centra za socijalni rad, poticati izgradnju njihovih konstantnih odnosa, koji im omogućavaju kvalitetnu suradnju. U sferi odgoja i obrazovanja suradnja škole i centra za socijalni rad treba imati stabilnost i širi pristup u pružanju socijalnih i pedagoških usluga učenicima pri rješavanju njihovih problema. Ona također treba povezivati i druge institucije u zajednici koje rade za dobrobit djece, kako bi se stvorila mreža podrške u očuvanju sigurnosti i zaštite djece, koja obuhvaća i štiti bitne segmente njihovog života: zdravlje, odgoj i obrazovanje. Veoma važno je osloniti se na praksi i osluhnuti potrebe društva, analizirati ih i logički pristupiti pronalaženju postojećih i uvođenju novih, poboljšanih smjernica u sferi odgoja i obrazovanja. Podržavajući utjecaj socijalne politike podrazumijeva izgradnju i održavanje odnosa škole i centra za socijalni rad kroz potpisivanje protokola o suradnji. Na taj način bi se moglo doći do traženog odgovora na postavljeno pitanje - **Na koja vrata socijalna politika treba ući u škole?**

2. CILJ I METODA

Cilj istraživanja bio je ispitati i analizirati socijalnu politiku u sferi odgoja i obrazovanja u gradu Mostaru. Istraživanje je kvantitativno i kvalitativno. Istraživački uzorak predstavljaju nastavnici osnovnih škola, socijalni radnici Centra za socijalni

rad Mostar, predstavnik Ministarstva zdravstva, rada i socijalne skrbi HNŽ i predstavnik Ministarstva prosvjete, znanosti, kulture i športa HNŽ. Uzorak je namjerni i prigodni, pogoduje razumijevanju istraživačkog fenomena i istraživačkog dizajna (kako kvantitativnog tako i kvalitativnog tipa) u kojem empirijsko istraživanje ujedno ilustrira i teorijske postavke. Survey metoda koristila se za ispitivanje stavova nastavnika osnovnih škola (N=250) i njihovog mišljenja o socijalnoj politici. Anketiranje je vršeno pomoću instrumenta - anketnog upitnika Likertovog tipa sa stupnjevima od 1 do 5 („uopće se ne slažem“ – „potpuno se slažem“) koji je sadržavao 10 čestica. Dakle, 8 čestica odražavale su pozitivne stavove nastavnika o socijalnoj politici, a 2 čestice su odražavale su negativan stav o socijalnoj politici te su njihove vrijednosti obrnuto rekodirane tijekom obrade rezultata. Statistička obrada podataka urađena je u SPSS programu (frekvencije, T-test i Levenov test jednakosti varijanci) i dobiveni rezultati dopunjeni su postupcima kvalitativne metodologije.

3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Analiza rezultata istraživanja sastoji se iz pregleda stavova nastavnika o zadovoljstvu socijalnom politikom, stava predstavnika socijalne i obrazovne politike o međusobnoj suradnji te stavova socijalnih radnika centra za socijalni rad o socijalnoj politici HNŽ i uvođenju socijalne djelatnosti u škole

3.1. STAVOVI NASTAVNIKA O SOCIJALNOJ POLITICI (N=250)

Vidljivo je kako nastavnici nemaju pozitivan stav o socijalnoj politici, jer najveći rang rezultata iznosi 37,00 a aritmetička sredina 29,196 (odgovori nastavnika većinom su rangirani oko odgovora „slažem se“ i „ne slažem se“).

Tabela br. 1. Stavovi nastavnika o zadovoljstvu socijalnom politikom

	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
Stav nastavnika o socijalnoj politici Valid N(listwise)	250 250	17,0	37,00	29,960	3,32412

Aritmetička sredina nastavnika s visokom i višom stručnom spremom skoro je jednaka (donja tabela). Također nema velikih razlika u standardnim devijacijama.

Tabela br. 2. Testiranje značajnosti razlike zadovoljstva socijalnom politikom između nastavnika sa visokom i višom stručnom spremom (T-test)

	Stupanj stručne spreme	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Zadovoljstvo nastavnika socijalnom politikom	Visoka stručna sprema	146	29,3219	3,68021	,30458
	Viša stručna sprema	104	29,0192	2,75533	,27018

Levenovim testom jednakosti varijanci zaključuje se kako su pretpostavljene jednakne varijance u stavovima o socijalnoj politici između nastavnika sa visokom i višom stručnom spremom (Sig iznosi 0,147 što je veće od nivoa značajnosti 0,05). T-test iznosi 0,709., a značajnost Sig 0,479 što je veća od nivoa značajnosti od 0,05, pa se zaključuje kako značajne razlike između aritmetičkih sredina ne postoje i uočena neznatna razlika nije statistički značajna. Dakle, nastavnici sa visokom stručnom spremom u stavovima o socijalnoj politici ne razlikuju se od nastavnika sa višom stručnom spremom.

Tabela br. 3. Levenov test jednakosti varijanci prema stručnoj spremi nastavnika

		Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means								
				F	Sig.	T	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
											Lower	Upper
Zadovoljstvo nastavnika socijalnom politikom	Equal variances assumed Equal variances not assumed	2,120	,147	,709	248	,479	,30269	,42696	- ,53824	- ,49922	1,14362	1,10460
				,743	247,36	,458	,30269	,40714				

U donjoj tabeli može se vidjeti skoro jednaka aritmetička sredina nastavnika sa radnim stažom do 10 godina, i nastavnika sa radnim stažem preko 10 godina. Uočava se razlika u standardnim devijacijama i zaključuje se, nastavnici sa dužim radnim stažom više se razlikuju između sebe u stavovima o socijalnoj politici.

Tabela br. 4. Testiranje značajnosti razlike stavova o zadovoljstvu socijalnom politikom između nastavnika sa radnim stažom do 10 godina i nastavnika sa radnim stažom preko 10 godina

	Dužina radnog staža	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Zadovoljstvo nastavnika socijalnom politikom	do 10 godina	97	29,1856	1,55677	,15807
	153	153	29,2026	4,07069	,32910

Levenovim testom jednakosti varijanci zaključuje se da su pretpostavljene različite varijance u stavovima o socijalnoj politici između nastavnika sa radnim stažom do 10 godina i nastavnika sa radnim stažom preko 10 godina, budući da Sig iznosi 0,000 što je manje od nivoa značajnosti 0,05. Također, vidljivo je da je standardna devijacija mnogo veća u nastavnika sa radnim stažom preko 10 godina. Veličina statistika iznosi, $t=0,047.$, a značajnost $Sig = 0,963.$, što je veće od nivoa značajnosti od 0,05 te se zaključuje da značajne razlike između aritmetičkih sredina ne postoje i da razlika nije statistički značajna. Dakle, nastavnici sa manjim radnim stažom ne razlikuju se od nastavnika sa dužim radnim stažom u stavovima o socijalnoj politici (no, varijabilnost stavova je veća kod nastavnika s radnim stažom preko 10 godina, tj. oni se između sebe više razlikuju u stavovima o socijalnoj politici).

Tabela br. 5. Levenov test jednakosti varijanci prema dužini radnog staža nastavnika

		Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means						
		F	Sig.	T	df	Sig. (2-tai- led)	Mean Diffe- rence	Std. Error Diffe- rence	95% Confidence Interval of the Difference	
									Lo-wer	Upper
Zadovo- ljstvo nastavnika socijalnom politikom	Equal variances assumed Equal variances not assumed	66,641	,000	,039	248	,969	- ,01705	,43230	,86850	,83441
				,047	212,32	,963	- ,01705	,36509	,73671	,70261

3.2. STAV PREDSTAVNIKA SOCIJALNE POLITIKE O SURADNJI OBRAZOVNE I SOCIJALNE POLITIKE

Predstavnik Ministarstva zdravstva, rada i socijalne skrbi Hercegovačko-neretvanske županije smatra vrlo važnim produbljivanje suradnje socijalne i obrazovne politike. Također, dodaje kako socijalna politika ugroženoj djeci pruža mogućnosti za smještaj, odgoj, zdravstvenu zaštitu ali ne i za obrazovanje, jer ne posjeduje produžene instrumente pomoću kojim bi omogućila učenicima pomoći za kupnju besplatnih udžbenika².

Suradnja socijalne i obrazovne politike egzistira na neformalnom odnosu ili na odnosima među pojedincima koji rade u socijalnoj i obrazovnoj politici te je uvjetovana mnogim čimbenicima koje pak ovise o individualnim situacijama. Zbog toga bi bilo poželjno da postoji protokol o suradnji na razini ova dva ministarstava, koji bi se provodio i ostvarivao između centra za socijalni rad i škola.

² Ministarstvo zdravstva, rada i socijalne politike HNŽ dodijelilo je 360 školskih torbi i pribora djeci iz socijalno ugroženih obitelji s područja Općine Mostar!

3.3. STAV PREDSTAVNIKA OBRAZOVNE POLITIKE O ODNOSIMA SOCIJALNE I OBRAZOVNE POLITIKE

Suradnja obrazovne i socijalne politike svakako predstavlja dobro polazište za osiguranje kvalitete suradnje škola i centra za socijalni rad. U praksi se vrlo često njihova suradnja ostvaruje na personalnom nivou, pa se procjenjuje i potreba ulaganja u razvijanje profesionalnih kompetencija sudionika suradnje. Okvirni zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju BiH predvidio je poslove socijalnog radnika u školama i neke županije su pristupile izradi Pravilnika, ali u praksi se tek neznatan broj socijalnih radnika nalazi u redovitom radnom odnosu u školi, dok i dalje nedostaje psihologa i defektologa. Suradnja obrazovne politike sa socijalnom politikom je uređena minornim propisima, i oni ne zadovoljavaju potrebe prakse. Trebalo bi ići u pravcu kreiranja protokola o suradnji te uvrštavanja istog u godišnji plan i program rada škole, s posebnim naglaskom na važnost unapređenja i osnaživanja obitelji kao i pomoći djeci koja rastu u rizičnom okruženju.

3.4. STAVOVI SOCIJALNIH RADNIKA O SOCIJALNOJ POLITICI HNŽ I UVODENJU SOCIJALNE DJELATNOSTI U ŠKOLE

Ministarstvo zdravstva, rada i socijalne skrbi Hercegovačko-neretvanske županije, prema mišljenju svih socijalnih radnika, podržava suradnju Centra za socijalni rad i škola samo u okviru postojeće zakonske legislative (Zakon o socijalnoj skrbi, Obiteljski zakon). Ranije, prije izbijanja ratnih sukoba 1992., u bivšoj Jugoslaviji postojala je Samoupravna interesna zajednica socijalne i dječje zaštite koja je, između ostalog, osiguravala dječji doplatak, topli obrok i usluge stomatološke ambulante u školi te pružala druge vidove podrške i pomoći učenicima koji su bili u stanju socijalne potrebe. Danas je dječja zaštita obuhvaćena *Zakonom o socijalnoj skrbi F BiH te Obiteljskim zakonom F BiH*, i to nedovoljno, jer nedostaje ljudskih i materijalnih resursa za njezinu cijelovitu provedbu pa su osnovne potrebe učenika nezadovoljene (navode tri socijalna radnika koja su zaposlena u Centru za socijalni rad više od 30 godina).

Također, socijalni radnici ističu potrebu kvalitetnije suradnje socijalne i obrazovne politike u cilju pružanja adekvatne podrške i pomoći učenicima (u čemu mogu pomoći Centar za socijalni rad i škola jer oni poznaju potrebe djece). Uvođenje socijalne djelatnosti u škole je veoma važno jer se škola ojačava kadrovski i funkcionalno.

Funkcija socijalnog radnika u školi je posredovanje između roditelja i škole, škole i centra za socijalni rad te škole i drugih institucija koje se bave zaštitom djece. Škola bi na taj način dobila multidisciplinarni stručni tim, koji bi uvelike ojačao školski menadžment. Samim time povećao bi se obim pružanja usluga socijalno ugroženoj djeci, ali i svakom drugom djetetu kroz provedbu preventivnih programa na način da se koriste nove i različite stručne metode rada u školi, metode socijalnog rada (navode dva socijalna radnika). Svakako, uloga socijalnog radnika nije i ne treba biti isključivo posrednička, ona je i partnerska. Jer školski socijalni radnik je suradnik i pomagač roditeljima, a njegova je zadaća usmjeriti pojedinca i obitelj ka pogodnim i djełtovnim rješenjima (navode dva socijalna radnika, koja su uposlena u Centru za socijalni rad više od trideset godina).

ZAKLJUČAK

Došlo se do zaključka kako nastavnici mostarskih škola nemaju pozitivan stav o aktualnoj socijalnoj politici (jer smatraju da je potrebita veća suradnja socijalne i obrazovne politike kroz promicanje socijalnih programa i zalaganja za učenike, poglavito socijalno ugrožene učenike). Predstavnici socijalne i obrazovne politike svjesni su međusobne slabe suradnje koja trenutačno egzistira uglavnom na odnosima među pojedincima. Njihov zajednički stav jeste neophodnost uvođenja socijalne djelatnosti u škole, u cilju najboljeg interesa djece, što se pak slaže sa stavovima socijalnih radnika, koji također smatraju uvođenje socijalne djelatnosti u škole neophodnim. Socijalni radnici ističu kako trenutna socijalna legislativa nije usklađena sa stvarnim potrebama učenika i potrebama njihovih obitelji. Iz navedenih proizlazi da je međuinstitucionalna suradnja socijalne i obrazovne politike imperativ u rješavanju akutnih pitanja suvremenog društva, s konačnim ciljem postizanja kontinuirane kvalitetne socijalne i odgojno-obrazovne zaštite djece ne samo u školi, nego i u lokalnoj zajednici. Dakle, služeći se zajedničkim metodama, sredstvima, idejama, iskustvom i inovativnim pristupima u zajedničkom radu, socijalna i obrazovna politika trebaju prevenirati i rješavati probleme učenika, prvenstveno na način da učenicima primarne potrebe učine dostupnima!

LITERATURA

1. Deacon, Bob; Hulse, Michelle; Stubbs, Paul (1997). *Global Social Policy International Organizations and the Future of Welfare*, Sage Publications. London
2. Glasser, William (2004), *Kvalitetna škola – škola bez prisile*. Zagreb: Educa. (Naslov izvornika: W. Glasser, The Quality School: Managing Students Without Coercion, Revised Edition. New York: HarperPerennial, A Division of HarperCollins Publishers, 1998.).
3. Hoy, Wayne Kolter; Tarter, C. John (2004), „*Organizational justice in schools: No justice without trust*“. International Journal of Educational Management, 16: 3999-432.
4. Jones, Chaterine (1985.), *Patterns of Social Policy*. Tavistock Publications. London and New York
5. Konvencija o pravima djeteta (1989).
6. Meyer, Heinz-Dieter; Benavot, Aaron, ur. (2013), *Power, and Policy: the emergence of global educational governance*. Symposium Books, Oxford
7. Nikodinovska-Bančotovska, S (2003), „*Priprema nastavnika za primenu savremene tehnologije u nastavi*“, Zbornik radova 3. Međunarodnog naučnog skupa Tehnologija, Informatika, Obrazovanje-za društvo učenja i znanja
8. Vargas-Hernández, Jose; Noruzi, Mohammad Reza; Irani, Farhad Nezhad Haj (2011). „What is Policy, Social Policy and Social Policy Changing“, *International Journal of Business and Social Science*, Vol. 2 No. 10.

THE SOCIAL POLICY IN THE SPHERE OF CARE AND EDUCATION

Summary

The Constitution of Bosnia and Herzegovina defines social policy under the jurisdiction of the Federation of Bosnia and Herzegovina and the Republic of Srpska. But, it is important to emphasize that the social policy is organized like divided jurisdiction between the Federation and counties, therefore the citizens are faced with the different regulations and with the unequally defined rights from the social legislation.

The social policy should act on finding and analyzing of data about the socially vulnerable categories, in particular, it should take care of the children „from bottom-up”, so the existing and available resources should be focused on children, especially on children from the socially vulnerable families. In this work, a research on social policy is presented in the sphere of education in the Town of Mostar. Keeping in mind the user's groups, the focus is on the students, and the objectives are the following: 1. to determine the attitudes and opinions of the teachers about the social policy in the sphere of care and education. 2. to analyze attitudes of the representatives of social and educational policy. 3. to analyze the attitudes of social workers from the Centre for the social work. The study included 250 teachers of the elementary schools, by one representative of social and educational policy and also 9 social workers. Testing the attitudes of teachers has been conducted with a questionnaire of Likert type (with degrees from 1 to 5), as opposed to testing the attitudes of the representatives of social and educational policy as well as the social workers that has been done according to the Protocol for an interview. The results of the study show that the teachers and social workers are not satisfied with the social policy in the sphere of care and education, but the representatives of social and educational policy are aware of their poor cooperation and as such, this poor cooperation is interpreted in the context of insufficient focus of social policy onto the protection of pupils and the lack of (non)formal cooperation among the individuals in the social and educational domains. So, the social policy should provide the primary needs to children from the socially vulnerable families, both, at home and school. The social policy should also protect the rights and interests of children who are vulnerable and even at risk of social exclusion. This work provides only a basis which directs and encourages further research in the direction of testing accountability and taking measures to improve the material and social benefits of pupils.

Key words: social policy, educational policy, the center for the social work, school, pupils

Karolina Tadić-Lesko, Centar za socijalni rad Grada Mostara
Janja Milinković, Ministarstvo zdravstva, rada i socijalne skrbi
Hercegovačko-neretvanske županije, Mostar
karolinamos@gmail.com
janja.milinkovic@gmail.com

UDK 519.8:343.91-053.6

Pregledni rad
Review paper

Suada Selimović i ostali¹

TRANSDISCIPLINARNA ISTRAŽIVANJA U BOSNI I HERCEGOVINI NA PRIMJERU MALOLJETNIČKE DELINKVENCije (ISKUSTVA I IZAZOVI)

Posljednjih decenija u polju istraživanja evidentna je promjena naučne paradigme od disciplinarnog ka transdisciplinarnom pristupu. Pitanje održivog razvoja znanosti, novih načina produkcije i koprodukcija znanja, kao i pitanje udovoljenja zahtjevima koje postavljaju problemi stvarnog svijeta predstavljaju veliki izazov za naučnu i akademsku zajednicu. Transdisciplinarni timski pristup istraživanju, integriranje znanja različitih disciplina i sagledavanje dosta složenih društvenih problema iz različitih perspektiva mogu doprinijeti produkciji novih, na praksi orijentiranih znanja primjenjivih u rješavanju složenih društvenih problema. Kretanje prema transdisciplinarnom istraživanju posebno je vidljivo u području društvenih znanosti gdje se kolaborativna praksa postavlja kao norma.

U ovom radu autori, prvo u okviru teorijskih razmatranja, opisuju mogućnosti primjene transdisciplinarnog istraživanja u Bosni i Hercegovini kao postkonfliktnoj i tranzicijskoj zajednici. U drugom dijelu rada fokus je stavljen na iskustvo primjene transdisciplinarnog pristupa u istraživanju problema maloljetničke delinkvencije na području Tuzlanskog kantona kroz istraživački projekat „Uticaj različitih konteksta socijalizacije na razvoj maloljetničke delinkvencije u postratnoj BiH“, koji je realiziran od 2010. do 2014. godine. Analizom rješavanja izazova i problema s kojima se suočavao interdisciplinarni istraživački tim autori su pokušali objasniti kako je primjenom koncepta transdisciplinarnosti moguće premostiti različite

---

¹ Nermina Kravić, Meliha Bijedić, Lejla Kuralić-Čišić, Ranko Kovačević, Edin Muftić, Erna Lučić, Arza Arnautović, Esmina Avdibegović

disciplinarne perspektive i kroz istraživački proces doći do praktično primjenjivih rješenja. Traženje novih, praktično primjenjivih rješenja i uspostavljanje održivih strategija za društveno relevantne i stvarne probleme svakodnevnog života u postkonfliktnim zajednicama jedan je od prioritetnih zadataka i izazova za univerzitetske institucije, akademske zajednice, vladine institucije i društvo u cijelini.

Ključne riječi: koncept transdisciplinarnosti, transdisciplinarna istraživanja, postkonfliktna zajednica, tranzicijske zajednice, socijalni problemi.

UVOD

U polju istraživanja evidentna je promjena naučne paradigme od disciplinarnog ka transdisciplinarnom pristupu. Pitanje održivog razvoja znanosti, novih načina produkcije i koprodukcija znanja, kao i pitanje udovoljenja zahtjevima koje postavljaju problemi stvarnog svijeta predstavljaju veliki izazov za naučnu i akademsku zajednicu.

Traženje održivih rješenja i strategija u rješavanju kompleksnih socijalnih problema je posebno važno u postkonfliktnoj i tranzicijskoj zajednici kao što je BiH. Evidentno je da su u BiH rijetka transdisciplinarna istraživanja usmjerena na traženje praktično primjenjivih rješenja u oblasti socijalnog rada. Prepoznavši ovu potrebu, u BiH je od 2010. do 2014. realiziran istraživački projekat „Uticaj različitih konteksta socijalizacije na razvoj maloljetničke delinkvencije u postratnoj Bosni i Hercegovini“ uz primjenu transdisciplinarnog pristupa i kvalitativne metode istraživanja (Avdibegović, Bijedić i Dahić 2015).

Imajući u vidu prepoznati problem, nedostatak transdisciplinarnih istraživanja, predmet ovog rada je analiza iskustava stečenih u primjeni transdisciplinarnog pristupa u istraživanju problema maloljetničke delinkvencije na području Tuzlanskog kantona (TK) kroz navedeni istraživački projekat. Od posebnih metoda u istraživanju je korištena metoda analize sadržaja.

Cilj rada je analizom rješavanja izazova i problema s kojima se suočavao interdisciplinarni istraživački tim pokušati objasniti kako je primjenom koncepta transdisciplinarnosti moguće premostiti različite disciplinarne perspektive i kroz istraživački proces doći do praktično primjenjivih rješenja.

1. TEORIJSKE OSNOVE TRANSDISCIPLINARNIH ISTRAŽIVANJA

1.1. TEORIJSKO ODREĐENJE TRANSDISCIPLINARNOSTI I TRANSDISCIPLINARNIH ISTRAŽIVANJA

Pojam transdisciplinarnosti (uveden 1970. od strane filozofa Jean Piageta) izvorno je označavao stanje iznad mono, multi i interdisciplinarnosti, odnosno stanje u kojem ne postoje stabilne granice između disciplina (Nicolescu 2002). Transdisciplinarnost podrazumijeva fokusiranje na socijalno relevantne pojave, prevazilaženje i integraciju bitnih karakteristika disciplina, obavljanje združenih istraživanja i traganje za jedinstvom saznanja između disciplina.

Nasuprot interdisciplinarnosti koja je izvjesno miješanje disciplina, transdisciplinarnost je fuzija znanja iz raznih disciplina sa ciljem prevazilaženja konkretnog problema. Transdisciplinarnost, zapravo, podrazumijeva zajedničko rješavanje problema između nauke, tehnologije i društva. Dakle, transdisciplinarnost otvara oči i širi perspektive, to je intelektualni prostor u kojemu se priroda mnogostrukih međusobno izoliranih pitanja može istraživati i otkrivati (Cerovac 2013). To je, zapravo i bit same nauke i težnje za naučnom istinom.

U ovom radu definicija „transdisciplinarnog istraživanja i kooperacije“ zasnovana je na definiciji Hansa Pohla i Christiana Hurnija, predstavnika odbora Švicarske mreže za transdisciplinarno istraživanje:

Transdisciplinarnost je novi oblik učenja i rješavanja problema koji uključuje kooperaciju između različitih dijelova društva i akademske zajednice u svrhu odgovora na složene društvene izazove. Transdisciplinarno istraživanje počinje od opipljivih problema iz stvarnog svijeta. Rješenja su osmišljena u saradnji s mnogobrojnim akterima. Kao pristup orijentiran ka praksi, transdisciplinarnost nije zatvorena u uskom krugu akademskih stručnjaka, stručnih magazina i akademskih odjela gdje se proizvodi znanje. Idealno, svi koji imaju nešto da kažu o specifičnom problemu i koji su spremni da učestvuju mogu imati svoju ulogu. Kroz zajedničko učenje, znanje svih učesnika je poboljšano, uključujući lokalno znanje, akademsko znanje i znanje industrija u pitanju, poslovnih subjekata i nevladinih organizacija (NVO-a). U tom procesu će biti minimizirane predrasude svake od tih perspektiva (Hurni, Pohl prema Schurch 2017:180).

Prema ovoj definiciji transdisciplinarnosti izvršeno je adresiranje maloljetničke delinkvencije kao socijalno relevantnog pitanja za BiH. Također je uspostavljena saradnja različitih disciplina pomoćnih zanimanja i primjena interdisciplinarnih

paradigmi. U istraživanje su integrirani nauka, politika, praksa i ciljne grupe (participativno istraživanje) što je omogućilo primjenu perspektive životnog svijeta (Lebensweltperspektive). Nastojalo se postići međusobno razumijevanje, zajedničko definiranje terminologije i jedinstvo znanja.

1.2. TRANSDISCIPLINARNA ISTRAŽIVANJA U ZEMLJAMA EVROPSKE UNIJE I ZEMLJAMA U TRANZICIJI

Pojam *transdisciplinarnosti* evoluirao je u naučnom svijetu donoseći različita teorijska i praktična stajališta i metodologije, noseći se s različitim istraživačkim problemima. Na Prvom svjetskom kongresu o transdisciplinarnosti održanom u novembru 1994. u Portugalu o temi „transdisciplinarna evolucija sveučilišta“, sudjelovali su mnogi evropski sveučilišni profesori i usvojena je Povelja o transdisciplinarnosti, a koja naglašava da transdisciplinarnost ne teži ovladavanju nad nekoliko disciplina, već otvorenosti svim disciplinama. Ova povelja će postati vodilja zemljama Evropske unije (EU) ali i onima koji teže ulasku u euroatlanske integracije da svoj naučni, akademski i stručni potencijal usmjere ka novoj perspektivi.

Brojni evropski instituti od kojih se kao primjer navode Centar za kvalitativna istraživanja (CQR) – Dorset, UK, CIRET – Paris, Centar za socijalna i marketing istraživanja (SOCIS) – Kiew, Ukraine, Institut „Ivo Pilar“ – Zagreb, R. Hrvatska, kao prioritete u svome djelovanju navode potrebu za obrazovanjem mladih naučnika-istraživača iz domena transdisciplinarnosti s posebnim akcentom na kvalitativna istraživanja kao i umrežavanje univerziteta, instituta i drugih subjekata uključenih u ovaj proces. Ovaj integrativan pristup ukazao je da sveučilište treba rekonfigurirati i rekonstruirati da bi se odgovorilo na sve veće izazove.

Dakle, međunarodni standardi i protokoli postoje, transdisciplinarna metodologija omogućava uspostavljanje poveznica između osoba, institucija, država, činjenica, područja znanja i djelovanja, da bi se izgrađivala bića kroz stalno preispitivanje i trajno povezivanje. I pored toga zemlje u tranziciji stidljivo prihvataju ovaj izazov pravdujući se nedostacima interesovanja za nove naučne paradigme kao i strahom od eventualnog gubitka identiteta naučnih disciplina ali i identiteta samih istraživača u novom transdisciplinarnom pristupu.

1.3. TRANSDISCIPLINARNA ISTRAŽIVANJA U BIH

BiH je jedinstvena tranzicijska zemlja. U njoj je kriza posljednja dva desetljeća permanentno stanje. Početno krizno stanje izazvano destruktivnim političkim ideologijama iz susjedstva u procesu raspada SFRJ, utemeljeno ratnim događanjima 1992–1995., učvršćeno Daytonskim mirovnim ugovorom iz 1995. godine, preraslo je u stanje koje bi psiholozi okarakterizirali „krizom iscrpljivanja“ (Ajduković i Pantić 2000, prema Bašić 2013). Najporaznija posljedica ove stalne krize jeste kočenje društvenog razvoja. Postkonfliktost, tranzicija i siromaštvo pojavljuju se kao tri ključne determinante trenutnog društvenog stanja, pri čemu kompleksna interakcija različitih faktora povezanih s ratom i ratom povezanim kršenjem ljudskih prava, rastućom nezaposlenošću, kontinuiranom političkom i društvenom paralizom, neadekvatnom organizacijom i funkcioniranjem sistema socijalne politike, nekvalitetnim obrazovanjem i korupcijom onemogućava društveni napredak (Bašić 2013). Tranzicijski period je, kao i u ostalim u zemljama Srednje i Istočne Evrope, donio ozbiljne probleme u smislu da nema dovoljno poslova, komunalnoj infrastrukturi su potrebna poboljšanja, pružanje javnih usluga je sve manje kvalitetno, ekološki problemi su sve prisutniji, ljudi su nezadovoljni kvalitetom svog života, potrebni su im poslovi, bolji izgledi za njihovu djecu itd.

Poseban aspekt bosanskohercegovačkog društva je „socijalna tranzicija“, koja prije svega podrazumijeva prihvatanje novog sistema socijalne zaštite koji se neće zasnivati na „statusnim“ pravima, već na istinskim potrebama pojedinaca. Značajan dio stanovništva koji je prije rata imao relativno visok standard življenja sada se nalazi ispod generalne linije siromaštva. Prisutan je pad životnog standarda, porast siromaštva i enorman porast socijalne nesigurnosti, a da pri tome socijalne institucije nisu dovoljno prilagođene novim izvorima nesigurnosti.

Za Bosnu i Hercegovinu predstoji pridruživanje EU koje ovisi, između ostalog, i o sposobnosti države da sproveđe političke, ekonomske, pravne i druge reforme koje od nje zahtijeva EU. A kao osnovu svih svojih politika EU je postavila socijalno uključivanje, u cilju suzbijanja siromaštva. U cilju ostvarenja napretka na polju socijalnog uključivanja u BiH, neophodno je mobilisati sve društvene aktere uvažavajući transdisciplinarnost, uključujući, ali ne ograničavajući se na teorije razvoja zajednice, socijalnog rada, socijalne pedagogije, administracije, antropologije, ekologije, ekonomije, obrazovanja, menadžmenta, socijalne zaštite, psihijatrije, psihologije, javnog zdravstva, sociologije i dr. U tom smislu se vidi transdisciplinarni pristup barijera, nejednakostima i nepravdama koje postoje u društvu, kao i

odgovorima na krizna i hitna stanja, te svakodnevne lične i socijalne probleme. Kako bi se odgovorilo na sve navedene narastajuće izazove, pomoćne profesije će morati promijeniti pristup u organizaciji i funkcionisanju, dok će se s druge strane i odnosi između institucija i vladinog i nevladinog sektora morati promijeniti. Svi akteri će morati postati ravnopravni i komplementarni partneri u nadolazećim promjenama. U današnjoj BiH je neophodno promovisati jednu novu kulturu društvene odgovornosti kroz transdisciplinarnost. Imajući u vidu činjenicu da su u BiH rijetka istraživanja sa primjenom transdisciplinarnog pristupa, smatramo važnim opisati dio iskustava stečenih u BiH na primjeru maloljetničke delinkvencije.

2. ISKUSTVA I IZAZOVI U PRIMJENI TRANSDISCIPLINARNOG PRISTUPA U ISTRAŽIVANJU PROBLEMA MALOLJETNIČKE DELINKVENCije NA PODRUČJU TK

Iskustva i izazovi u primjeni transdisciplinarnog pristupa u istraživanju problema maloljetničke delinkvencije predstavljeni su kroz dva segmenta: priprema i razvoj istraživačkog tima i primjena transdisciplinarnog pristupa u istraživanju.

2.1. ISKUSTVA I IZAZOVI U PROCESU PRIPREMA I RAZVOJA ISTRAŽIVAČKOG TIMA

Imajući u vidu nedostatak iskustva u primjeni transdisciplinarnog pristupa i kvalitativne metode istraživanja u BiH, priprema i razvoj istraživačkog tima odvijali su se postepeno, u fazama i to: preliminarna faza, stjecanje iskustva, faza širenja rezultata, institucionalizacije i održivost.

Preliminarna faza odvijala se u periodu od 2008. do 2009. godine. U ovoj fazi, formiranje multidisciplinarnog i multisektorskog istraživačkog tima bilo je izazov, a koji je prevaziđen zahvaljujući prethodnim kontaktima partnera na projektu i mrežama. Formiran je tim koji su činili predstavnici triju fakulteta Univerziteta u Tuzli (Filozofski fakultet: Odsjek Socijalni rad, Edukacijsko rehabilitacijski fakultet: Odsjek Poremećaji u ponašanju i Medicinski fakultet), Visoka škola Univerziteta primijenjenih znanosti i umjetnosti sjeverozapadne Švicarske (FHNW), Ministarstvo za rad, socijalnu politiku i povratak TK i Udruženje građana Vive žene u Tuzli (bh tim). Drugi izazov je bio izrada analize konteksta, a prevaziđen je zahvaljujući

kompetencijama članova tima ali i njihovoj spremnosti na razvoj saradnje. Izazovi u razvoju tima posmatraju se i kao prilike za stjecanje novih iskustava tima. Preliminarna faza je rezultirala razvojem tima i odabirom „maloljetničke delinkvencije“ za temu pilot projekta.

Faza stjecanja iskustva u istraživanju (2010–2014.) vezana je za realizaciju istraživačkog pilot projekta „Uticaj različitih konteksta socijalizacije na razvoj maloljetničke delinkvencije u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini – preporuke za mjere prevencije i intervencija“. Bh. tim susreo se sa brojnim izazovima vezanim za praktičnu primjenu transdisciplinarne saradnje i kvalitativnog istraživanja, kontinuiranog zajedničkog planiranja i same realizacije projekta. Kontinuirano je rađena i analiza procesa učenja i saradnje i to od strane partnera iz Švicarske (CH tim). Izazov za bh. tim je bilo i to što je CH tim imao više uloga, sprovodio je analizu procesa a imao je ulogu facilitatora i edukatora bh. tima (Avdibegović, Bijedić i Dahić 2015). Osnovni cilj saradnje je bio postići održiv uticaj, zbog čega se radilo na jačanju kulture učenja koja bi dovela do razvoja i osnaživanja na svim nivoima. Dakle, riječ je o učenju usmjerenom na „poboljšanje“ ličnih kompetencija i iskustava članova tima s fokusom na postizanje ciljeva orientiranih na zajednicu (Gohl i sar. 2011, prema Schurch 2017).

Faza širenja rezultata odvijala se u periodu 2014–2016. u okviru nastavka saradnje putem realizacije projekta „Poboljšanje transdisciplinarnih istraživanja i saradnje u socijalnom planiranju u vezi sa MD u kontekstu BiH“. Glavni izazov za tim je bila organizacija konferencije “Maloljetnička delinkvencija, dijalog, razmjena iskustava i znanja”, koja je održana 5–6. 11. 2014. (Kovačević, Pandžić, Tov, Schurch 2017). Konferencija je imala za cilj da se prezentiraju rezultati istraživanja, uspostavi dijalog sa stručnjacima iz prakse i razmijene iskustva i znanja, što se i uspjelo jer je učešće uzelo preko 140 učesnika iz politike, prakse, istraživanja i obrazovanja.

Na konferenciji su formirane tri radne grupe koje su nastavile rad tokom 2015. godine, što je rezultirao sa devet projektnih prijedloga i izradom Programa za prevenciju, intervencije i resocijalizaciju u oblasti maloljetničke delinkvencije u TK koji je usvojen od strane Vlade TK (<http://www.vladatk.kim.ba/dokumenti-mrspp>).

Stvaranje institucionalnih pretpostavki za nastavak širenja stečenih iskustava i znanja bi se mogao smatrati novom fazom i izazovom u razvoju tima. Ovo je bio kontinuiran izazov za tim i u tu svrhu urađen je projekat „Uspostavljanje Centra za razvoj kompetencija za inter i transdisciplinarna istraživanja na Univerzitetu u Tuzli (SCOPES)“, čija realizacija je započela 1. 9. 2015. i traje do 30. 9. 2017. godine. U okviru aktivnosti projekta izazov za članove tima je „izgradnja kapaciteta“,

osposobljavanje budućeg tima Centra za planiranje, pripremu i implementaciju projekata u pilot fazi Centra (<http://www.untz.ba/index.php?page=informacije-o-scopes-citi>).

Napisan je i trogodišnji pilot program sa aktivnostima za edukaciju profesionalaca u praksi, izgradnju mreža i konkretnu primjenu projekata u korist porodica, mladih i djece.

O procesu zajedničkog rada na transdisciplinarnom način Tov (2017) govori kao o zajednici prakse (ZP) i njenoj važnosti za proizvodnju novog znanja. Zajednicu prakse posmatra kao koncept i kao sredstvo za rad, ali i kao sredstvo pojašnjenja procesa razvoja tima. Tov navodi da učešćem u ZP mi vršimo „neknu vrstu (društvene) prakse“. Zajednički rad tima je imao i konfliktne situacije kao izazove u razvoju tima, što je prema autorici, također, dio saradnje i procesa transformacije jer ističe da „učešće oblikuje naša iskustva i oblikuje samu zajednicu, tako da ima transformativnu moć u oba pravca“ (Tov 2017: 217).

Teoretičari su, također, opisali faze u razvoju grupe. Tako je Tuckman (1965) opisao sljedeće faze u razvoju grupe: formiranje, upadanje, normiranje, izvođenje. Kasnije je dodao petu fazu „prekidanje“. Wenger i sur. (2002, prema Tov 2017) opisuju pet faz razvoja ZP. U prvim dvjema fazama ZP fokusirana je na stvaranje sebe. Od treće faze formalni aspekti se prevazilaze a ZP postaje značajna za članove i daje im kreativan prostor (sazrijevanje). Zatim, zadatak se završava i ZP mora pronaći novi izazov ili drugi način da se adaptira (upravljanje). Kroz upravljanje ZP se može pronaći na transformiran način, kao što je to bh. tim uradio institucionalizacijom rezultata istraživanja.

Bh. tim je prepoznao potrebu da se međusobni odnosi tima normativno regulišu. Iako se radi o neformalnoj grupi, potrebno je regulisati odnose pisanim aktom koji bi bio zasnovan na principima jednakih šansi, jednakih mogućnosti i odgovornosti članova tima. Za održivost značajno je i „upravljanje“ o kojem govori Wenger i sur. (2002). Ovo bi se moglo smatrati petom fazom razvoja bh tima koja bi omogućila „održivost“ njegovog djelovanja. To bi bili preduslovi da peta faza razvoja bh tima bude suprotna od „prekidanja“ po Tuckmanu (1965). „Održivost“ bi osigurala kontinuitet u proizvodnji ZP, odnosno, transferu veoma značajnih iskustava profesionalaca svih pomoćnih zanimanja stečenih u primjeni transdisciplinarnog pristupa u istraživanju na primjeru maloljetničke delinkvencije.

2.2. ISKUSTVA I IZAZOVI U PRIMJENI TRANSDISCIPLINARNOG PRISTUPA U ISTRAŽIVANJU

Iskustva i izazovi u primjeni transdisciplinarnog pristupa u istraživanju obuhvataju dio iskustava vezanih za pripremu i provođenje istraživanja (intervjua) sa maloljetnicima (38), porodicama (31) i institucijama (44). Riječ je o primjenjenom i bazičnom istraživanju u kojem je korišten multidisciplinarni pristup uz kombinaciju kvantitativne i kvalitativne metode istraživanja (Avdibegović, Bijedić i Dahić 2015).

Jedan od ciljeva istraživanja porodica i maloljetnika je bio ispitati koji su to relevantni aspekti njihovog uticaja na maloljetničku delinkvenciju. Članovi tima s univerziteta su dali svoj doprinos u teoretskim osnovama definiranja maloljetničke delinkvencije i porodice, kreiranju intervjeta i etičkim pitanjima. Korištena su iskustva kolega iz centara za socijalni rad koji su pomogli u odabiru porodica, s obzirom na to da oni direktno rade sa njima. Pripreme i realizacija odlaska na teren su uglavnom radili članovi tima iz udruženja građana Vive žene ali i drugi iz istraživačkog tima, prema raspoloživom vremenu, poštujući principe transdisciplinarnosti, bez obzira na zvanje i akademsku titulu. Provedeni su semistrukturirani intervju.

Brojni autori slažu se oko činjenice da je danas vrlo teško ili nemoguće općenito definirati porodicu zbog različitih i brojnih tipova porodica koje se pojavljuju u savremenom društvu, ali i brojnih promjena u njezinoj strukturi (Raboteg-Šarić 2003, Wagner Jakob 2008, Handel 1997, Charles, Davies i Harris 2008, Definition of Family-Related

<http://family.jrank.org/pages/486/Family-DefinitionRelated-Constructs.html>.

Bilo je izazovno odrediti koji će se podaci iz intervjeta koristiti kao varijable povezane sa ciljem. Članovi porodica imaju mnogo uloga i statusa istovremeno. Kada se prikupljaju podaci od pojedinih članova porodice potreban je senzibilitet na uloge i statuse o kojima mogu ovisiti i odgovori koji se dobivaju. Naprimjer, intervjuiranje roditelja u prisustvu njihove djece može dati nešto različite podatke od onih kada se ti isti roditelji intervjuiraju sami ili u paru. Mnogo toga (informacija, podataka) o porodicama je privatno i skriveno. Svi (a tako i istraživači) imaju neke vlastite pretpostavke (i iskustva) o porodici i porodičnom životu. Osim pretpostavki, kao istraživači (i pojedinci) postoje i uvjerenja, ideje i stavovi oko toga šta je porodica, koja su „prava i pravilna“ ponašanja u njoj. Greenstein (2006) smatra kako se spomenute pretpostavke mogu manifestirati u istraživanju na najmanje tri načina: kao sklonost (engl. *bias*) da povoljnije prosuđujemo/interpretiramo određene podatke i rezultate; kao ograničenje onome što možemo razumjeti (npr. vlastita rodna, etnička,

rasna i klasna pripadnost može otežavati razumijevanje porodičnog života i ponašanja kod članova drugih, različitih zajednica); kao etnocentrizam, odnosno vjerovanje da su ona ponašanja, stavovi i vrijednosti koje zastupa zajednica/društvena grupa kojoj pripadamo, u neku ruku bolji i ispravniji. Ovih pretpostavki često ne moramo biti svjesni i zato ih je važno osvijestiti i o njima konstantno reflektirati u svim fazama istraživanja.

U istraživanju koje se provodilo vođeni su razgovori odvojeno sa članovima porodice od maloljetnika, u prostoru u kojem žive, a koji je ponekad bio i neuslovan. U pojedinim situacijama se morala kontrolisati neutralnost ispitača s obzirom na uslove u kojima su te porodice živjele. U istraživanju porodice omogućuje se uvid u međusobnu interakciju članova koji ju čine, te se otkriva bit porodice: brige, strahovi, nade, problemi, porodična historija dešavanja i dinamike porodice uopće.

Kad govorimo o izazovima i iskustvima u primjeni transdisciplinarnog pristupa u istraživanju porodica koristili bismo metaforu „putovanja“: *Doći tamo – samo pitanje dolaska i pronalaska* komšiluka/susjeda, ulice, kuće u kojoj određena porodica živi može za istraživača predstavljati problem. Neke porodice žive u manjim, udaljenijim sredinama i samo putovanje do mjesta na kojem se istraživanje provodi podrazumijeva pažljivo planiranje vremenskih, finansijskih i ljudskih resursa. *Biti tamo – znači dopuštenje da se „uđe“ u porodicu.* To je velika privilegija i odgovornost za istraživača. Tokom istraživanja javljaju se i mnoga praktična pitanja koja utiču na tok istraživanja, potencijalno usporavajući ili ubrzavajući, odnosno bolje rečeno otežavajući proces. Naprimjer, intervju sa ženom koja žuri na ljekarski pregled (u jednom slučaju, jer je ranije bio zakazan) stavlja istraživača u poziciju da možda propusti dio pitanja kako bi se skratio intervju. Isto tako porodični život ne staje dok traje istraživanje: zvone telefoni, dolaze komšije/susjedi, djeca su gladna, mala djeca plaću, skakuću, igraju se itd. *Vratiti se natrag* – često uslovi provođenja istraživanja nisu onakvi kakve istraživači idealno zamišljaju te se istraživači nalaze u neprekidnom krugu: nastavak istraživanja puno ovisi o uspješno uspostavljenom odnosu s članovima porodice. Da bi uspostavili dobar odnos, istraživači trebaju uzeti u obzir svakodnevnu dinamiku i ritam pojedine porodice, iako to, kao što je već rečeno, može postati i izvor ugrožavanja istraživačkog procesa. Intervjuiranje može predstavljati istovremeno i istraživačku i tretmansku intervenciju, ono omogućava dijalog između članova porodice ali i priliku za izravnu interakciju istraživača (stručnjaka) i porodice. Ponekad je teško biti neutralan istraživač.

Zbog svega navedenog, potrebno je istraživanju, odnosno konkretno intervjuisanju s porodicom pristupiti vrlo oprezno i profesionalno, poštujući svakog sudionika i

etička načela, biti senzibilan za izgovorenu riječ, ali i neizgovorene poruke sudionika te balansirati između istraživačkog i tretmanskog pristupa. Neki intervjuji su neizbjježno imali i interventni karakter. Prema iskazu nekih članova porodice nakon završetka intervjuja, to im je bila prilika da zajedno sjednu, kažu što misle, da se čuju i time možda „pokrenu“ neku buduću komunikaciju pokrećući teme razgovora o kojima do sada nisu mogli razgovarati iz raznoraznih razloga, tako da uvijek ostaje ono pitanje koliko stvarno istraživački intervju ostaje takvim, a koliko ipak doprinese pozitivnoj promjeni u nekoj porodici, barem za trenutak. Iskustvo istraživača, kako je već rečeno, veoma je važno, ali to ne znači da će se svi problemi moći izbjjeći. Na kraju, postavlja se pitanje koliko profesionalci, istraživači uzmu iz tih porodica i ponesu sa sobom, razna osjećanja od zadovoljstva do bespomoćnosti. Sve je iskustvo, izazov i sve oslikava nove perspektive.

Sagledavanja problema maloljetničke delinkvencije iz ugla maloljetnika i porodica značajno je iskustvo tima i u ispitivanju gledanja institucija sistema i organizacija na problem maloljetničke delinkvencije. Za istraživače se ponavlja osjećaj bespomoćnosti osoblja, ali ovaj put je vezan za ograničene i nedovoljne ljudske kapacitete značajnog dijela institucija koje pružaju usluge podrške maloljetnicima i njihovim porodicama. Ovdje posebno treba istaći centre za socijalni rad koji pokazuju bespomoćnost u odnosu na unapređenje tretmana: „Trenutno kakva je situacija, teško da se može bilo šta poboljšati, bez materijalno tehničkih sredstava, bez novih stručnih radnika tu se može malo šta učiniti“ (P21: 17) – Avdibegović, Bijedić i Dahić (2015).

U svim centrima za socijalni rad ali i drugim ustanovama naglašavaju da za poboljšanje vlastitog tretmana moraju imati multidisciplinarni tim koji bi se bavio problemima mladih, te veća materijalna i tehnička sredstva. „U timu treba da budu, pored pedagoga, psihologa, socijalnih radnika, i drugi stručnjaci od pravnika do defektologa“ (P28: 20). Gotovo svi navode da bi tretman drugih bio bolji ukoliko bi uvezanost među ustanovama i koordinacija bili na višem nivou, dakle ukoliko bi primjenjivali transdisciplinarni pristup (Avdibegović, Bijedić i Dahić 2015). Načini na koje maloljetnici, porodica, institucije sistema i nevladine organizacije vide problem maloljetničke delinkvencije i rješenja problema bili su značajni za istraživače u končanom zajedničkom sačinjavanju prijedloga mjera prevencije, intervencija i resocijalizacije u polju maloljetničke delinkvencije.

ZAKLJUČAK

Interdisciplinarni istraživački tim tokom realizacije projekta „Uticaj različitih konteksta socijalizacije na razvoj maloljetničke delinkvencije u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini – preporuke za mjere prevencije, intervencija i resocijalizacije“ iskusio je i prednosti i zamke transdisciplinarnog pristupa u istraživanju kompleksnog društvenog problema u tranzicijskoj i postkonfliktnoj zajednici. U rješavanju problema s kojim se suočavao ovaj interdisciplinarni tim primjena koncepta transdisciplinarnosti pomogla je u premoštavanju različitih disciplinarnih perspektiva i dolaženju do praktično primjenjivih rješenja. Traženje novih i praktično primjenjivih rješenja i uspostavljanje održivih strategija za društveno relevantne i stvarne probleme svakodnevnog života u postkonfliktnim zajednicama je jedan od prioritetnih zadataka i izazova za univerzitetske institucije, akademske zajednice, vladine institucije i društvo u cijelini.

Može se zaključiti da je bh. tim uspješno prošao nekoliko faza razvoja, ima značajna postignuća vezano za institucionalizaciju i da je prepoznao potrebu da radi na održivosti kontinuiteta u svom djelovanju. Također, tim je stekao značajna iskustva koja mogu poslužiti za širenje koncepta transdisciplinarnosti i koncepta učenja kao ZP, što potvrđuju i detaljna iskustva i izazovi u procesu istraživanja porodica, maloljetnika i institucija.

LITERATURA:

1. Avdibegović, Esmina, Meliha Bijedić, Mima Dahić, ur. (2015), *Utjecaj različitih konteksta socijalizacije na razvoj maloljetničke delinkvencije u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini*, Naučna monografija, Tuzla, Off-set
2. Bašić, S. (2013), *Izazovi društvenog razvoja i profesija socijalnog rada u postkonfliktnom i tranzicijskom društvu: iskustva Bosni i Hercegovini*, Ljetopis socijalnog rada 2013., 20 (1) str.113–138
3. Cerovac, Krešimir (2013), *Transdisciplinarni pristup učenju i istraživanju na sveučilištu*, Metodički ogledi, 20 (1), 15–31
4. Charles, Nicki., Davies Charlotte, Chris A., Harris, C. (2008): *Families in Transition- Social change, family formation and kin relationships*, The Policy Press University of Bristol. Bristol. U. K.
5. Greenstein, Theodore. N. (2006), *Methods of Family Research*. Second Edition. Sage Publications.
6. Handel, Georg (1997), *Family Worlds and Qualitative Family Research*, Marriage & Family Review, 24(3-4), 335–348
7. Informacije o SCOPES – CITI. <http://www.untz.ba/index.php?page=informacije-o-scopes-citi>
8. Kovačević, Ranko, Pandžić Asim, Tov Eva, Schuerch Barbara (2017), *Maloljetnička delinkvencija – dijalog, razmjena iskustava i znanja*, Zbornik radova sa naučne konferencije, OFF SET Tuzla
9. Marriage and Family Encyclopedia. <http://family.jrank.org/pages/486/Family-DefinitionRelated-Constructs.html>
10. Nicolescu, Basarab (2002), *Manifesto of Transdisciplinarity*, New York: State University of New York Press
11. Program prevencije, intervencija i resocijalizacije iz oblasti maloljetničke delinkvencije za područje Tuzlanskog kantona za period 2016–2019. godina, <http://www.vladatlk.kim.ba/dokumenti-mrspp>.
12. Raboteg-Šarić, Zora (2003): *Teorijske osnove istraživanja*, u: Raboteg-Šarić, Z. (ur.), Jednoroditeljske obitelji: osobni doživljaj i stavovi okoline. Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mlađeži. Zagreb. 11–42.
13. Schurch, Barbara (2017), *Cjelina može biti veća od niza njenih dijelova-transdisciplinarno istraživanje, kooperacija i iskustva stečena kroz istraživački projekat o maloljetničkoj delinkvenciji* u: Ranko Kovačević, Asim Pandžić, Tov Eva, Schuerch Barbara, ur. (2017), *Maloljetnička delinkvencija – dijalog*

- razmjena iskustava i znanja*, Zbornik radova sa naučne konferencije, 173–194.
Off-set, Tuzla
14. Tov, Eva (2017), *Zajednice prakse kao sredstvo za proizvodnju i dijeljenje znanja* u: Ranko Kovačević, Asim Pandžić, Tov Eva, Schuerch Barbara, ur. (2017), *Maloljetnička delinkvencija – dijalog razmjena iskustava i znanja*, Zbornik radova sa naučne konferencije, 211–229. Off-set, Tuzla
  15. Tuckman, Bruce W. (1965), *Razvojne sekvence u malim grupama*. Psychological Bulletin, Vol 63(6), pp. 384-399. <http://dx.doi.org/>.
  16. Wagner Jakab, Ana (2008), Obitelj – sustav dinamičnih odnosa u interakciji. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 44 (2), 119–128.
  17. Wenger, Etienne C. i sar. (2002), *Njegovanje zajednica prakse: vodič za upravljanje znanjem*, Boston: Harvard Business School Press.

TRANSDISCIPLINARY RESEARCH IN BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE EXAMPLE OF JUVENILE DELINQUENCY – EXPERIENCES AND CHALLENGES

Summary

Over the past few decades, there are evidences that scientific paradigm is changed from disciplinary to transdisciplinary approaches. The question of sustainability science, novel ways for production and co-production of knowledge and a matter of accomplishment for real world problems represent a big challenge for scientific and academic community. Transdisciplinary team-based research, integration of knowledge from different disciplines and a view into complex societal problems from different perspectives can make a contribution for production of new, practice-oriented knowledge, applied for social problems solution. Going to the transdisciplinary approach is especially valuable in social sciences, where collaborative practice became a necessary normative.

In this paper authors, first in the context of theoretical considerations describe possible applications of transdisciplinary research in Bosnia and Herzegovina, as post-conflict, transitional community. The second part of article there is emphasized transdisciplinary approach to the problem of juvenile delinquency in Tuzla Canton through research project: „Influence of different contexts of socialisation on the development of juvenile delinquency in post-war Bosnia and Herzegovina - Recommendations for prevention and intervention“ which is realised in four years from 2010 to 2014. Analysing of challenges and problems which this interdisciplinary research team was faced with, authors tried to explain that the way of transdisciplinarity is the way for bridging of different discipline perspectives and through research process finding out solutions applicable in practice. Looking for applicable and

practical solutions and maintenance of sustainable strategies for socially relevant and real life problems in post-conflict communities is one of the priorities and challenges for universities, academic communities, government institutions and whole society.

Key words: transdisciplinary concept, transdisciplinary research, post-conflict society, transition, societal problems.

Suada Selimović, Ministarstvo za rad, socijalnu politiku i povratak Tuzlanskog kantona

Nermina Kravić, Medicinski fakultet Univerziteta u Tuzli

Meliha Bijedić, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Univerziteta u Tuzli

Lejla Kuralić-Čišić, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Univerziteta u Tuzli

Ranko Kovačević, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Univerziteta u Tuzli

Edin Muftić, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Univerziteta u Tuzli

Erna Lučić, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

Azra Arnautović, UG Vive Žene Tuzla

Esmina Avdibegović, Medicinski fakultet Univerziteta u Tuzli

selimovic_suada@hotmail.com

email: nahlica@yahoo.com

meliha.bijedic@gmail.com

lejlamar@gmail.com

ranko.kovacevic@untz.ba

edin.muftic@untz.ba

erna.lucic@untz.ba

azra.ai@bih.net.ba

esminaavdibegovic@gmail.com

UPUTSTVO ZA AUTORE

DHS – *Društvene i humanističke studije* časopis je Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. U časopisu se objavljaju radovi iz društvenih i humanističkih nauka. Radovi mogu imati do 30.000 znakova, bez bjelina. Objavljaju se samo ranije neobjavljeni radovi koji dobiju dvije pozitivne recenzije. Radovi se kategoriziraju. Časopis nije u mogućnosti isplaćivati autorske honorare pa se samim slanjem rada u časopis autori odriču autorskog honorara, a ujedno daju saglasnost za objavljivanje sažetka ili cijelog svoga rada na internet stranici časopisa i u bazama podataka u koje će časopis biti uključen. Časopis izlazi dvaput godišnje i besplatan je.

Radove treba slati e-mailom na: nir.ff@untz.ba.

Radovi se šalju u standardnom formatu A4 (Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5). Bilješke treba da budu na dnu stranice. Rukopis treba urediti i numerirati na sljedeći način:

- 0. stranica:** i e-mail autora, a za autore bez zaposlenja samo mjesto stanovanja i e-mail;
- 1. stranica:** naslov, podnaslov, ključne riječi i sažetak na jeziku kojim je rad pisan (odnosi se na rasprave i članke);
- 2. stranica i dalje:** glavni dio teksta.

Ako je tekst pisan na bosanskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na engleskom jeziku. Ako je tekst pisan na engleskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na bosanskom jeziku.

Popis izvora i literature počinje na novoj stranici.

Na kraju rada treba dodati sve posebne dijelove koji nisu mogli biti uvršteni u tekst (crteži, tablice, slike i sl.).

Ako se u radu numeriraju odjeljci, treba nastojati da se koriste najviše tri nivoa. Nivoe treba označavati arapskim brojevima (1. / 1.1. / 1.1.1.) i za različite nivoe treba upotrebljavati različite tipove slova:

1. Masnim slovima (Times New Roman)

1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (Times New Roman)

1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (Times New Roman)

Prije novog odjeljka s naslovom treba ostaviti dva prazna retka, a između naslova i odjeljka po jedan prazan redak.

Podaci o autoru citiranog teksta pišu se u zagradama a sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja rada, te broja stranice nakon dvotačke i bjeline, npr.: (Matthews 1982: 23). Ako broj stranice nije značajan, navodi se samo prezime autora i godina objavljivanja rada (Matthews 1982).

Kraći citati počinju i završavaju se navodnicima, a duži citati oblikuju se kao poseban odjeljak – odvajaju se praznim redom od prethodnog dijela teksta, pišu se uvučeno, bez navodnika, kurzivom i veličinom slova 10.

Kad se u radu navode primjeri koji se normalno ne uklapaju u rečenicu, oni se označavaju arapskim brojkama u zagradama i odvajaju od glavnog teksta praznim redom.

Ako je primjere potrebno grupirati, oni se mogu označavati brojkom i malim slovima, npr.: (1), (1a), (1b), (1c) itd.

Na posebnoj stranici na kraju teksta navodi se naslov **Literatura** a ispod naslova navodi se korišćena literatura

Bibliografske jedinice navode se abecednim redom prema prezimenima autora. Svaka bibliografska jedinica piše se u zasebnom odjeljku a drugi i svaki naredni red je uvučen. Između bibliografskih jedinica nema praznih redova. Radovi istog autora redaju se hronološki – od ranijih radova prema novijim. Ako autor ima više radova objavljenih u jednoj godini, oni se obilježavaju malim slovima, npr.: 2010a, 2010b, 2010c itd.

Ako se u radu navodi više od jednog članka iz iste knjige, onda tu knjigu treba navesti kao posebnu bibliografsku jedinicu pod imenom urednika, pa u jedinicima za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu.

Imena autora u bibliografskim jedinicama treba pisati u cijelosti.

Svaka bibliografska jedinica treba biti napisana tako da ima sve sljedeće elemente, redoslijed i interpunkciju:

- prezime prvog autora, ime, ime i prezime drugih autora (odvojeni zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavlјivanja napisana u zagradi nakon koje slijedi zarez;
- naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja dvotačka;
- uz članke u časopisima navodi se ime časopisa, godište i broj, zatim zarez i nakon zareza brojevi stranica početka i kraja članka;
- uz članke u knjigama navodi se prezime i ime urednika, nakon zareza skraćenica ur., potom naslov knjige iza koga slijedi zarez i nakon zareza broj stranica početka i kraja članka;
- uz knjige i monografije po potrebi se navodi izdanje, niz te broj u nizu (po potrebi), izdavač, mjesto izdavanja;
- ako neka publikacija ima dva ili više izdavača, onda se između podataka o izdavačima stavlja pravopisni znak tačka-zarez;
- naslove knjiga i nazive časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba obilježavati navodnim znacima.

Primjeri:

Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izdanje, Svjetlost, Sarajevo

O'Grady, William, Michael Dobrovolsky, Mark Aronoff (1993), *Contemporary Linguistics: An Introduction*, Second Edition, St. Martin's Press, New York

Tošović, Branko, Arno Wonisch, ur. (2009), *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz; Institut za jezik Sarajevo, Sarajevo

Šator, Muhamed (2008), "Jezička politika u vrijeme Austro-Ugarske", *Bosanski jezik* 5, 103–131.

Vajzović, Hanka (2005), "Alhamijado književnost", u: Svein Monnesland, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 175–215, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo; Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo

